VERHANDELINGEN
VAN DE
N A T U U R-
E N
G E N E E S K U N D I G E
CORRESPONDENTIE-
S O C I E T E I T,
IN DE
VEREENIGDE NEDERLANDEN,
OPGERICHT IN 'SHAGE.

Behelzende de GENEESKUNDIGE WAARNEEMINGEN van het Jaar 1779.

Ventos, & Varium Cœli prædiscere morem
Cura sit, ac Patrios cultusque habitusque locorum.

VIRGILIUS.

I. DEELS II. AFDEELING. *a.*

MUTUA PRÆSTANT OFFICIA. *V. Heyen Sc.*

IN 'SGRAVENHAGE,
BY JAN ABRAHAM BOUVINK.
MDCCLXXXIII.

Corpora cœleſtia, meteora, climata, anni tempeſtates, ſoli diverſitas, montes, mare, lacus, paludes, flumina, vegetantia, animalia, ſubterranea, hominum numerus, vitæ genus, alimenta, potulenta, ignis pabulum, opificia, artes, commercia, & alia plurima, ſuam quæque eo (ad plenam aëris exhibendam hiſtoriam,) ſymbolam conferunt.

GAUBIUS.

EERSTE CLASSE.

Van de LANDEN van den HELIUS, behelzende STAATS-VLAANDEREN; ZEELAND, het *Marquizaat* van BERGEN OP DEN ZOOM, de *Baronnie* van STEENBERGEN, de Landen van PRINCELAND, OVERFLACQUÉ, VOORNE, *de* WILLEMSTAD enz.

VAN

STAATS-VLAANDEREN.

KORT BERICHT.

OVER DE GELEGENHEID DER STAD

SLUIS IN VLAANDEREN,

En over de Gedoopten, *en* Gestorvenen *die 'er in derzelver Kerkelyke uitgestrektheid geweest zyn;*

Als ook over de Ziekten, *die 'er geheerscht hebben in den Jaare* 1778 *en* 1779;

En eindelyk over de Zieken van 't Garnizoen *in den Jaare* 1779. *waar in men zien kan, hoe veel 'er dagelyks ziek geworden, hersteld en overleeden zyn.*

DOOR DEN HEER

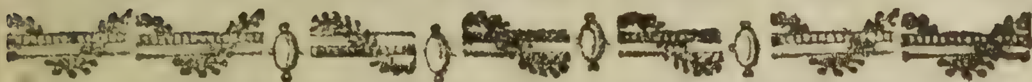
G. W. CALLENFELS, *Med. Doct.*

KORT BERICHT,

OVER DE GELEGENHEID DER STAD

SLUIS IN VLAANDEREN,

E N Z.

SLUIS, de hoofdſtad van *Staats-Vlaanderen*, is gelegen aan den Weſthoek van dat Wingeweſt (*a*), op 51 *gr.* 14 *min.* breedte, en op 21 *gr.* 20 *min.* lengte, de Meridiaan door *Ferro*, één van de Canariſche Eilanden, getrokken zynde. Aan de *Noord en Ooſtelyke zyde* wordt zy beſpoeld door eenen kleinen Zeeboezem, zynde een tak, die onmiddelyk uit de *Noordzee* zyn oorſpronk neemt, en het *Zwin* genaamd wordt: dezelve zoude rondom de Stad kunnen vloeien, indien dit niet door middel van eene Sluis, de *Ooſtſluis*, belet wierd: dit water wordt op tweehonderd Rhynlandſche Roeden breedte begroot, en maakt eene ſcheidinge tusſchen het Vruchtbaare Land van *Cadzand* en deeze Stad. Van deezen tak, ſtroomt een klein takje langs den *Noord en Weſtelyken kant* van dezelve, en maakt de *Haven* ter lengte van vyfhonderd, en ter breedte van tweehonderd voeten uit (*b*), wordende eindelyk in de Stad (wanneer het de *Kaai* ge-

(*a*) Zie JANIÇON *Republiek der Vereenigde Nederlanden*, III. Deel. bladz. 35.

(*b*) Zie *den Tegenw. Staat der Vereenigde Nederlanden*, II. Deel. bladz. 441.

genaamd wordt,) door middel van eene Sluis geſtuit: deeze Sluis is mede (gelyk de bovengenoemde) de oorzaak, dat SLUIS by waſſchend Water niet rondom met Zout-Zeewater omringd wordt.

Het *Zwin*, de *Haven* en *Kaai* zyn de oorzaaken van de zoo zeer beruchte *Zoute Zee-Slyken*, die door haare ſchadelyke uitwaaſemingen, voor al by laag Water, niet weinig toebrengen aan de ongezondheid van SLUIS, voornamelyk in het afgaan van den Zomer; wanneer, door de hitte van de Zon de ſlyken ſchielyker droogende, millioenen van kleine Visjes en Inſecten ſterven; 't geen de Lucht, nu minder veerkrachtig zynde, geene geringe beſmettinge berokkend, en allermeeſt den Vreemdelingen (aan dezelve ongewoon zynde) aantaſt. Tot ſtaavinge deezes, zie men ſlechts in *de zoo nette als naauwkeurige hier nevens bygevoegde Lyſten der Zieken van het Garnizoen van 't Jaar* 1779, dewelke ik dank te wyten heb aan den Heere J. G. LIP, *Capitein* en *Adjudant* van het 2de *Battaillon* van den Hoog Ed. Geb. Heer Generaal van ACRONIUS: eene liefhebbery waarlyk zeer te pryzen, en die aan de Geneeskundige Waarneemingen zeer veel licht byzet, en wel te wenſchen ware, dat door veelen, die 'er gelegenheid toe hebben, tot nut van hunne Landgenooten nagevolgd wierde!

Dan, om deeze zoo zeer ongezonde ſlyken niet te veel den vryen teugel te vieren, zoo wordt de Sluis in de Kaai (waar van reeds boven geſprooken is, dat zy het Zeewater ſtuit,) by laag Water open gezet, en laat dan de Rivier *de Eede* doorvloeien, die van *Maldegem*, door de

de Rivier *de Lieve*, en het Dorp *de Eede*, en van daar langs de geslechte *Eede-Schans* naar de insgelyks geslechte *Schans* de *Kruisdyk*, en voorts langs den Straatweg naar SLUIS loopt; en door deeze reeds genoemde en andere Sluizen stroomende, door middel van de *Situatie* en schuuringe van deszelfs vlietend en heilzaam Water, SLUIS veel gezondheid aanbrengt.

SLUIS is voorts omringd met Wallen, en breede Grachten, vol met aangenaam en zoet Water, 't welk zy verschuldigd zyn aan de bovengemelde *Rivier de Eede*, en dat ook niet stilstaande is, maar naar tydsomstandigheden door sommige Sluizen kan vermeerderd en verminderd worden. Aan den *Zuid en Westelyken kant* deezer Stad grenzen vruchtbaare Weiden, en overschoone Koornlanden: zoo dat deeze zyde, myns bedunkens, SLUIS in stede van ongezondheid, gezondheid aanbrengt; te meer, dewyl alhier de sterkste trek van de bovengemelde Riviere *de Eede* is. Dan, dit is genoeg van derzelver omtrek.

Schoon de Stad byna één uur gaans in 't ronde is, zoo is dezelve daarom niet volbouwd. De Gebouwen zyn omtrent *vier honderd* buiten de *Kazernen* (*a*), en het meerder gedeelte van dezelven is laag van verdiepingen. De Straaten zyn lang en ruim, men vindt hier geene, voor de gezondheid zoo schadelyke Steegjes; maar veel eer na de kleinheid der Stad verscheidene Markten

(*a*) Zie *den Tegenw. Staat der Vereenigde Nederlanden*, II. Deel bladz. 446.

ten en Pleinen: ook veele Weiden, zoo dat ſommigen willen, dat zy toereikende zoude zyn voor *honderd* Beeſten (*a*); welke Weiden den eenen met een ruimen en den anderen met een naauweren Sloot voorzien zyn, vol met zoet Water, 't geen ook niet ſtilſtaande is, maar door een Sluisje, gemeenſchap hebbende met de bovengemelde Rivier *de Eede*, zoo zulks noodig is, kan ververſcht worden. Het lydt geene bedenkinge, of dit alles moet SLUIS veel gezondheid verſchaffen; gemerkt door hooge Gebouwen, naauwe en bedompte Straaten, en eene menigte van Steegjes, de wind zoo niet kan doorſpeelen, en dus de Lucht van haare onreinigheid zoo niet kan gezuiverd worden. Waarom die geenen, welken hier gewoon zyn te leeven, eenen hoogen Ouderdom tot 70 *en* 80 *Jaaren* bereiken, gelyk 'er zulken verſcheidenen zyn (*b*); en die geenen, die hier gebooren of opgevoed zyn, en genoodzaakt worden ergens elders hun verblyf te moeten houden, worden niet zelden door die zoo veel zoetere als zachtere lucht aangedaan: althans myn Broeder en ik te *Utrecht* Studeerende ondervonden, 't geen de Heer SMALLEGANGE van zich zegt, in *zyn Chronyk van Zeeland* (*c*): *ik heb* (aldus ſpreekt zyn Ed.) *in myne jongelingſchap klaar ondervonden, dat deze lucht myne gezondheid beter en vaster bewaarde, dan de zoete en zachte lucht van eenig*

(*a*) Zie het zoo even aangehaalde Boek, pag. 445.

(*b*) Zie BOXHORN *Cronyk van Zeeland* pag. m. 116 & *ſeqq* eertyds beſchreeven door den Heere J. REYGERSBERGEN.

(*c*) I. Deel, 3de Boek bladz. 313.

eenig ander Landschap; wanneer ik in 't Jaar 1643. uit de Latynsche Schoolen alhier, naer de Hooge School tot Utrecht vertrokken ben, welke lucht meest van ieder een word gepresen. Want die soete sachte lucht deed my terstond voor eenige dagen de koorts krygen: 't welk ontrent drie Jaren lank my geduurig weder gebeurde, wanneer, ik op de Vacantien t'huis geweest zynde, uit Zeeland dan wederom t'Utrecht quam; mynen frisschen en wakkeren aart, door die sachte lucht niet wel onderhouden wordende.

De *Inwoonders* worden door den Schryver van den Staat der *Vereenigde Nederlanden* (*a*) begroot op omtrent *twaalf honderd*, te weeten, die van de *Stad;* waar by nog moeten gebragt worden, die in den Polder *Bewester Ede* en *St. Donaas* woonen, en hier kerkelyk onder behooren; wanneer het getal merkelyk grooter zal zyn, gelyk hier na blyken zal. Die hier onder Parochieeren, zyn zulken van de *Protestantsche of Roomsche Religie*, die hier verpligt zyn ter Kerke te komen, hunne Kinderen te laaten Doopen, te Trouwen, en hunne Dooden in en by de Kerk te begraaven. Och dat dit begraaven in de Steden overal wierd' afgeschaft; dewyl hier door de lucht zeer besmet wordt, en dus veele Ziekten veroorzaakt worden! Hunne *Neeringen* bestaan slechts in verschen en gezouten Visch, in Brandewyn en Genever, (waar van zeer veel naar *Brugge* en *Oostenryks Vlaanderen* gaat;) in verzendinge van Graanen (dat meest naar *Holland*, en een weinig naar *Zeeland* geschiedt;) en voor het overige in een aantal Winkels en Her-

(*a*) II. Deel, bladz. 446.

Herbergen: zoo dat SLUIS van Fabryken, schadelyk voor de gezondheid, al mede weinig of niets te lyden heeft.

De Bezettinge bestond in den Jaare 1778, van *January* tot *April*, uit Zyne Doorl. Hoogheids Regiment *Stad en Lande en Drenthe*, 't welk in de Maand *April* afgelost werd door het Regiment van den Generaal van GODIN, komende van Utrecht; voorts uit een Detachement van *festig Artilleristen*; doch tegen *October* kwamen 'er nog vier Compagnien van het 2de Battaillon van Zyne Hoogheid den Prince van *Baden Dourlach* uit *Yzendyke* by. Derhalven bestond het Garnizoen tot *Mey* 1779, uit het bovengemelde Regiment van den Heer Generaal GODIN, en de vier Compagnien van den Prince van *Baden Dourlach*, benevens de *festig* der *Artillery*; doch in die Maand rukten hier in het Regiment van den Generaal van *Acronius*, zynde uit *Deventer* gekomen; en vervolgens het 2de Battaillon van het Regiment van Zyne Doorl. Hoogheid den Heere *Erf-Prins van Orange en Nassau*, uit *Namen* komende; en losten het zoo evengenoemde Regiment en vier Compagnien af; hoewel dezelfde Artilleristen hier bleeven post houden.

Dit alles namelyk, van de gelegenheid in en rondom de *Stad*, van derzelver *Inwoonderen*, en die geenen die onder haar Kerkelyk zyn, van derzelver *Neeringen*, en van derzelver *Bezettinge*, achtte ik noodig een korte schets te moeten geeven, eer ik konde mededeelen de *Doop en Sterflysten* deezer Stad, *de Ziekten* die hier geheerscht hebben, en de *Ziekte-Lysten van 't Garnizoen van July* 1779.

LIJST

LIJST
Der GEDOOPTEN *in den Jaare* 1778.

	Zoonen.			Dochters-			
	Gereformeerden.	Roomfchen.	Samen.	Gereformeerden.	Roomfchen.	Samen.	Altefamen.
January.	1	0	1	0	1	1	2
February.	0	2	2	2	2	4	6
Maart.	0	3	3	3	3	6	9
April.	1	1	2	5	0	5	7
Mey.	1	6	7	1	1	2	9
Juny.	3	0	3	2	1	3	6
July.	3	0	3	2	0	2	5
Auguftus.	2	1	3	0	0	0	3
September.	2	1	3	2	1	3	6
October.	1	1	2	0	0	0	2
November.	5	1	6	1	1	2	8
December.	3	1	4	2	1	3	7
Totaal.	22	17	39	20	11	31	70

LIJST

Der GEDOOPTEN *in den Jaare* 1779.

	Zoons.			Dochters.			
	Gereformeerden.	Roomschen.	Samen.	Gereformeerden.	Roomschen.	Samen.	Al te samen.
January.	1	1	2	1	1	2	4
February.	1	2	3	0	2	2	5
Maart.	1	0	1	1	1	2	3
April.	0	1	1	3	1	4	5
Mei.	2	1	3	0	1	1	4
Juny.	1	2	3	1	3	4	7
July.	2	2	4	2	0	2	6
Augustus.	6	1	7	1	1	2	9
September.	2	0	2	3	5	8	10
October.	6	3	9	0	0	0	9
November.	1	1	2	3	0	3	5
December.	2	0	2	2	0	2	4
Totaal.	25	14	39	17	15	32	71

Uit

Uit deeze *Lyſten* blykt, *voor eerſt*: dat het getal der *Gedoopten* in de Gereformeerde Kerk, dat in de Roomſche Kerk overtreft; want in den Jaare 1778, zyn 'er *veertien*, en in 1779, *dertien* Gereformeerden meêr dan Roomſchen gedoopt. *Ten tweeden*: dat het getal der Gedoopte Kinderen in de Roomſche Kerk in beide Lysten maar één verſchilt; zynde 'er 1778, *agtentwintig*, en in 1779, *negenentwintig* Gedoopt, dus maar één; en dat het getal der Gereformeerden in beide Lyſten even gelyk is, namelyk *tweeënveertig*; 't geen iets byzonders is, te meer dewyl 'er in 't Jaar 1777, ook *tweeënveertig* Gedoopt zyn. *Ten derden*: dat het getal der Gedoopte Dochteren in beide Lyſten van malkanderen maar één verſchilt, zynde 'er in 't Jaar 1778, *eenëndertig*, & in 't Jaar 1779. *tweeëndertig* Gedoopt. En eindelyk *ten vierden*: dat het getal der Gedoopte Zoonen in beide Jaaren even gelyk is; te weeten, *negenëndertig*: en voorts dat het zelve in beide Lyſten dat der Dochteren overtreft; 't geen overeenkomſtig is met het gevoelen van den Geleerden Heere S. P. SUSZMILCH, die in *zyne Goddelyke Orde* (*a*) zegt: *dat 'er altoos en overal tegen 20 Dochters 21 Zoons gebooren worden, en dus in ieder honderd altoos 4 tot 5 Zoons meer dan Dochters gebooren worden, tot hoogwyze einden* enz. Hier is echter een groot verſchil, zynde 'er in 1778, gebooren *agt Zoons* meêr dan *Dochters*, en in 1779, *zeven* meerder. Edoch zyn Ed. merkt te recht aan (*b*), *dat men in zeer kleine ſommen, van ſlechts*

(*a*) Zie § 409.
(*b*) Zie § 410.

ſlechts 50 *of* 100 *Geboorene Kinderen, deeze orde naauwlyks bemerken kan, en dus daar in die evenredigheid niet kan bepaalen. Dus hoe grooter de ſommen worden, hoe regelmaatiger aok de evenredigheid wordt.*

LIJST

L IJ S T

Der Overleedenen *in den Jaare* 1778.

	Burgers.	Militairen.	Vreemdelingen.	Totaal.
January.	9	8	1	18
February.	4	2	0	6
Maart.	*5	4	0	9
April.	6	0	0	6
Mey.	2	2	0	4
Juny.	4	1	0	5
July.	0	1	0	1
Augustus.	*5	8	0	13
September.	7	21	0	28
October.	8	14	0	22
November.	5	6	0	11
December.	2	5	0	7
Totaal.	57	72	1	130

LIJST

LIJST

Der Overleedenen *in den Jaare* 1779.

	Burgers.	Militairen.	Vreemdelingen.	Totaal.
January.	4	8	0	12
February.	4	3	0	7
Maart.	1	3	0	4
April.	8	1	0	9
Mey.	4	1	0	5
Juny.	3	0	0	3
July.	3	1	1	5
Augustus.	6	6	0	12
September.	7	15	0	22
October.	*9	23	0	32
November.	8	21	1	30
December.	10	16	1	27
Totaal.	67	98	3	168

Myn

Myn voorneemen was een veel naauwkeuriger Lyst op te maaken, en van iedere Maand op te geeven het juiste getal *Mannen*, *Vrouwen*, *en Kinderen*, zoo van de Burgers als van de *Militairen* die 'er in Overleeden waren; doch ik werd hier in (tot myn leedweezen) bedroogen, dewyl ik de *Doodboeken* opslaande, tot myne verwonderinge den Ouderdom derOverleedenen 'er niet in vond: echter is op myn verzoek, zulks voor 't vervolg verholpen, wanneer ik dan het genoegen hoop te hebben zulks veel juister mede te deelen, verzoekende inmiddels voor het tegenwoordige verschooning.

Zoo men deeze *Dood-Lysten* met de *Doop-Lysten* vergelykt, zoo zal men hier uit zien, dat het getal der Overleedenen dat der Gedoopten ver overtreft; want in den Jaare 1778, zyn 'er 130 Begraaven, en 70 Menschen Gedoopt; dus zyn 'er 60 meer Gestorven, dan Gedoopt; en in den Jaare 1779, zyn 'er 168 Begraaven en 71 Gedoopt; zoo dat 'er 97 Menschen meêr Gestorven dan Gebooren zyn. Voorwaar een groot verschil! Doch men moet onder het oog houden de bovengemelde sterke bezettinge, die 'er ligt, en die, gelyk overbekend is, meest uit ongetrouwde Persoonen bestaat; weshalven hier noodzaakelyk altyd uit voortspruiten moet, dat de Overleedenen, de Gebooranen zeer in getal overtreffen. Maar vergelykt men het getal der Overleedene Burgers met dat der Gedoopten, die immers voor 't meeste gedeelte van de Burgery zyn, en trekke men 'er een weinig van 't getal der Gedoopten voor de *Militairen* af, zoo zal men zeer schielyk overtuigd worden, *dat het getal der Gestorvenen met dat der Gebooranen weinig ver-*

verschilt, en men wel zoude kunnen stellen, de bezettinge aan een zyde gesteld, dat 'er hier byna even veel Gebooren als Begraaven worden: Want in den Jaare 1778, werden 'er 70 Kinderen Gedoopt, en 'er Overleeden 57 Burgers; en in den Jaare 1779, werden 71 Kinders Gedoopt, en 'er Overleeden 67 Burgers.

Indien men vervolgens de twee *Dood-Lysten* met malkanderen vergelykt, zoo zal het blyken, dat 'er in den Jaare 1779, 38 Menschen, te weeten 10 *Burgers*, 26 *Militairen* en 2 *Vreemdelingen* meer Gestorven zyn, dan in den Jaare 1778; en geen wonder, nademaal 'er merkelyk meer *Garnizoen* in het Jaar 1779, gelegen heeft, gelyk ik in 't voorgaande reeds getoond heb: hier komt by de buitengemeene sterke en langduurige hitte met weinig Wind of Regen, die men in dat Jaar gehad heeft: en eindelyk, dat hier buiten de andere *Battaillons* gelegen heeft het 2de *Battaillon* van Zyne Doorl. Hoogh. den Heere Erf-Prins van *Orange* en *Nassau*, 't geen genoegzaam alleenlyk uit *Duitschers* bestaat, die sedert weinig Jaaren nog maar, van een ganfch andere luchtstreek gekomen zynde, niet weinig van dit *Climaat* zyn aangedaan geweest; zoo als hier na uit de Zieke-Lysten duidelyk blyken zal.

Uit deeze Lysten, en uit de tienjaarige Sterf-Lysten die hier by gevoegd zyn, kan men klaarlyk merken, dat in de Maanden *February*, *Maart*, *April*, *Mey*, *Juny*, *July* en *Augustus*, hier de minste Menschen sterven, en de meeste in de Maanden *January*, *September*, *October*, *November* en *December*; 't welk ook omtrent de *Mili-*

Militairen in de Sterf-Lysten allerduidelykst te zien is.

Hier kan nog aangemerkt worden, dat by het getal der Overleedene Burgers in 't Jaar 1778, *twee*, en in 't Jaar 1779, *één* is, die hunne natuurlyke dood niet gestorven, maar verdronken zyn: de Maanden in de Dood-Lysten, daar een teekentie by staat, beteekent dat 'er één onder is, die verongelukt is.

Volgens de aanmerkingen van den Heere J. P. SUSZMILCH (*a*), *moet men in kleine Steden het getal der Overleedenen vermenigvuldigen met 32, om te weeten het getal der Inwoonderen.* Edoch, zoo wy dit hier deeden over de Jaaren 1778 en 1779, zoude 'er een getal van 1824 en 2144 uitkomen, 't geen veel te groot is, en te veel verschilt. Wy moeten dan in acht neemen, het geen zyn Ed. nopens ons Land (*b*) opgeeft, wanneer men best zal doen om te gissen, dat in 't Jaar 1778, van 26 één, en in 1779, van 22 één Gestorven zyn; 't welk uitmaaken zal voor het eerstgenoemde Jaar 1482, en voor het laastgenoemde Jaar 1474 *Inwoonders*; want in 1778, zyn 'er 57, en in het Jaar 1779, 67 burgers alhier Overleeden; en dus heb ik het eerste vermenigvuldigd door 26, en het laatste door 22, om het *aantal der leevende Burgers* te weeten. Spreekt dan de Schryver van *den Staat der Vereenigde Nederlanden* (*c*), *van* 1200 *Inwoon-*

(*a*) Zie *Zyne Godd. Orde*, § 35. *seqq.* en § 537. *seqq.*
(*b*) Zie het bovengemelde Boek, § 29. (8), en § 36.
(*c*) II. Deel, bladz. 446.

woonders, zulks zal alleen zien op de Stad, en daar onder zullen niet begreepen zyn allen, die hier onder Parochieeren. F. A. JANIÇON zegt in zyn *Republiek der Vereenigde Nederlanden* (*a*), dat de Inwoonders van SLUIS bestaan uit omtrent *driehonderd Persoonen*; dan, het is klaar, dat Hy alleen bedoelt de Schuttery, of Wachtdoende Burgery; wyl 'er op volgt, en *formeeren drie Burger Compagnien*: daar by zondert hy hier uit de Vrouwen en Kinderen. Als men dan by deeze berekent alle die tot de Schuttery niet behooren, alle de Vrylaaten, en alle de Landluiden, met hunne Vrouwen en Kinderen, zoo zal men na genoeg het bovengemelde getal vinden. Deeze allen zyn, eenige weinige *Lutherschen* uitgezonderd, of van den *Gereformeerden*, of *Roomschen Godsdienst*; doch de eerste overtreffen de laaste zeer verre in aantal.

Gelyk het getal der Overleedenen onder de Burgery in de Jaaren 1778 en 1779. niet meêr dan gewoonlyk geweest is, zoo als uit de hier agter aangevoegde *tienjaarige Sterf-Lysten* blykt, zoo zyn ook de Zieken niet buiten gewoon geweest. De Ziekten, die ik in beide deeze Jaaren opgemerkt heb, zyn geweest in de Maanden *January*, *February*, *Maart* en *April*. Aam- of Engborstigheden (*Asthmata*), Ontsteekingen der Longen en Ribben-Vlies, (*Peripneumoniæ* & *Pleuritides*), Zinkingen, of Zinkingachtige Ziekten (*Morbi Catarrhales*), en andere die daar van afhangen; gelyk Zinking-Pynen (*Dolores Rheumatici*), hardnekkige Hoesten (*Tusses*),

Jigt

(*a*) IV, Deel, bladz. 49.

Jigt (*Arthritis*), Zinkingachtige Keel-Ontsteekingen (*Anginæ Catarrhales*): voorts Slym-Ziekten (*Morbi Mucosi*), Voorjaars-Koortsen (*Febres Vernales*), en verscheidene overblyffels van de Najaars-Koortsen (*Febres Autumnales*), als Derdendaagsche en half Anderendaagsche Koortsen (*Febres Quartanæ, & Semitertianæ*), Zuchtbeenen (*Pedes Oedematosi*): Water-Zucht over het geheele Lichaam (*Anasarca*) en van den Onderbuik (*Ascitis*), en een menigte andere. Door deeze Ziekten stierven vooral die geenen, die in hunnen Ouderdom door dezelve aangetast werden, daar de meesten door de regels van de kunst geneezen zyn geworden. In de Maanden *Mey*, *Juny*, en *July* waren 'er de minste Ziekten en Dooden, die ook al van ouds onder de gezonste alhier gesteld worden. In de Maanden *Augustus*, *September*, en 't begin van *October* van dezelfde Jaaren, heerschten de Najaars-Koortsen (*Febres Autumnales*), de Boorten (*Cholera*), de Buik-Loopen van Gal (*Diarrhoeæ biliosæ*), de Gal-Colyken (*Colicæ biliosæ*), de (*Febres continuæ*) of geduurige Koortsen, Verstoppingen in de Lever (*Obstructiones Hepatis*), en in verscheidene Lichaamsdeelen (*Obstruct. Vasorum & Viscerum*), voornamelyk der Bovenbuikszyden (*Mala Hypochondriaca*); doch allermeest regeerden de Gal-Koortsen (*Febres biliosæ:* waar van de meesten der Burgery door welgepaste hulpmiddelen schielyk herstelden, en weinige Stierven. In het *laatst van October*, en in de Maanden *November* en *December* heerschten 'er verscheidene dagelyksche Koortsen (*Febres Quotidianæ*), Anderendaagsche (*Tertianæ*) en Derdendaagsche Koortsen (*Febres Quartanæ*);

 doch

doch de meeſten kreegen *Febres Recidivæ*, of wederkomende Koortſen: en andere werden, de Koorts wegblyvende, Waterzuchtig: als toen lagen 'er ook ſommigen der Burgery Ziek, aan *Morbi catarrhales*, *Dolores Laterum*, *Pleuritides veræ* & *ſpuriæ* enz. Sommigen ſtierven hier door, doch de meeſten herſtelden, en anderen bleeven aan de Koorts tot het Voorjaar. Eindelyk heb ik in deeze Jaaren een enkelde Bloedſpuwinge (*Hæmoptoë*), Neusbloedinge (*Hæmorrhagia Narium*), Spysloop (*Lienteria*), Worm-Ziekten (*Morbi verminoſi*); en andere Waargenoomen; en twee Burgers zyn 'er geweeſt, die in weinige minuten aan een *Catarrhus ſuffocativus* geſtorven zyn. En dit diene ik hier nog by te voegen: dat in 't begin van 't Jaar 1778, alhier geregeerd hebben, de Kinder-Pokjes (*Variolæ*) en de Mazelen (*Morbilli*), die hun begin hadden genoomen in 't Najaar 1777; en veelen, byzonderlyk Kinderen, aan dezelve overleeden zyn.

Gelyk de Burgery, alzoo hebben de *Militairen* in 't Voorjaar de minſte Zieken: dezelfde Ziekten, die 'er by de Burgers heerſchten in de Jaaren 1778 en 1779, hadden in dezelfde Maanden van die Jaaren ook plaats by de *Militairen*, waarom het dezelve alle weer optenoemen onnoodig zoude weezen. Dit alleenlyk wil ik aanmerken, dat de Koortſen, en voornamelyk de welbekende Galkoortſen, in 't Najaar hun ſterker aantaſtten dan de Burgers, moeielyker by hun te Geneezen zyn, en zoo zy al herſtellen, ſchielyk weder inſtortten en *Febres Recidivæ* krygen, of *Febres Quartanæ Semitertianæ*; dat anderen van hun Waterzuchtig worden en ſterven, en eenigen

blyven

blyven ſukkelen tot het Voorjaar. — Om een proef te geeven, hoe de Ziekten in 't Najaar de *Militairen* aantaſten, zoo heb ik hier bygevoegd een Lyſt, gemaakt door den Heer J. G. LIP, wiens opſchrift is; *Lyſt van de Zieken van het Garnizoen te Sluis in Vlaanderen ſedert den* 15 *July* 1779, *zoo van ieder Battaillon in het byzonder, als van 't ganſche* Garnizoen (uitgezonderd de *Artillery*); *als mede hoe veel 'er dagelyks ziek geworden, herſteld of overleeden zyn: alles aangeteekend volgens het dagelyks Rapport.* Dewelke ik een weinig zal nagaan: de Lyſt neemt zyn aanvang met den 15 *July* 1779, en heeft maar alleen betrekkinge tot de Manſchappen, maar niet tot derzelver Vrouwen en Kinderen, dewelke den 15 *July*, na het uitgegeeven verlof, ſlechts beſtonden uit 189 van het 1ſte *Battaillon*, uit 185 van het 2de *Battaillon* van ACRONIUS, en uit 197 van het 2de *Battaillon* van den Erf-Prins van *Orange*; te ſamen 571 Manſchappen uitmaakende (*a*). Sedert hunne komſt alhier in *Mey*, tot den 15 *July*, waren 'er nog maar 12 Zieken geweeſt; doch op dien dag kwam 'er één by, dus 13, wanneer zyn Ed. zyne Waarneemingen begon: dan, eer de Maand ten einde was, was het voornaamſte getal Zieken geweeſt onder het 1ſte *Battaillon* van ACRONIUS 11, onder het 2de 7, en onder dat van den Erf-Prins was het tot 24 geklommen; dus het getal van de Zieken van het ganſche *Garnizoen* op den 31 dier Maand bedroeg 38, en met de *Prima Plana*, dat is met de *Officieren*, *Onderofficieren* en *Tambour*, een getal van 39 Zieken: hier van waren 'er vyf tot

agt

(*a*) Zie *de Lyſt van de* Ziekten *van het Garnizoen*, enz.

agt op éénen dag Ziek geworden ; en eenige weinigen hersteld ; doch geen één was 'er gestorven in die Maand. In de Maand *Augustus* namen de Zieken hand voor hand toe ; zoo dat hun getal met de *Prima Plana* op den 31 dier Maand tot 187 gesteigerd was : dat het voornaamste getal van het eerste *Battaillon* van ACRONIUS was geweest 46, van 't 2de *Batt.* 35, en van het 2de van den Erf-Prins 92, zeven , agt , negen , ja twaalf waren 'er van 't *Batt.* van den Erf-Prins op eenen dag Ziek geworden ; en op den 30sten *dito* hadden 'er zich 21 te gelyk voor Ziek opgegeeven : eenigen nochtans herstelden 'er van de Zieken , als op den 23sten , wanneer 'er 20 voor gezond werden opgegeeven ; twee stierven 'er maar. In de Maand *September*, was 'er ook gelyk in de voorige Maand , geen één dag , of daar vielen 'er Ziek ; zelfs negen , tien , twaalf, veertien , vyftien tot agttien op éénen dag : Zoo dat het getal der Zieken van 't eerste *Batt.* van ACRONIUS op den 25sten 71 , van het tweede *Batt.* op den 30sten 85 , en van 't *Batt.* van den Erf-Prins 148 , en van 't gansche *Garnizoen* met de *Prima Plana* op denzelfden 30sten dier Maand 336 bedroeg : waar van 'er nu eens 18 , dan eens 22, 25 tot 32 op éénen dag voor gezond opgegeeven werden , en 7 gestorven waren , waar onder 5 van het *Batt.* van den Erf-Prins. De Maand *October* overtrof alle de andere Maanden in getal van Zieken ; zoo dat het getal van het 1ste *Batt.* van ACRONIUS op den XXIII. tot 75 , van het 2de *Batt.* tot 90 Zieken geklommen was : en by het *Batt.* van den Erf-Prins was meest alles Ziek , zynde 'er op den III. dier Maand van de 197 Manschappen 150 Ziek , zoo

dat

LIJST van de Zieken van het *Garnizoen* te SLUIS IN VLAANDEREN,

sedert den 15 *July* 1779, zoo van ieder Batt. in het byzonder, als van het gansche *Garnizoen*; als mede hoe veel 'er dagelyks Ziek geworden, Hersteld, of Overleeden zyn: alles aangeteekend volgens het dagelyks Rapport.

Datum.	Van 't 1e. Batt. *Acronius.*								Van 't 2e. Batt. *Acronius.*								Van den *Erf-Prins van Orange.*								Van 't gansche *Garnizoen.*								Totaal, met de Prins Plans.
		Zieken.								Zieken.								Zieken.								Zieken.							
	Ziekgeworden.	Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	
July 15	1					5								4								4			1					13			13
16						5								4								4								13			13
17						5								4								4								13			13
18	3					8			1					5								4			4					17			17
19						6	2							5			2					4	2		2					15	4		15
20						6								5								4								15			15
21				1		6								5			1					5			1			1		16			17
22				1		6								5								5						1		16			17
23	3			1		9								5			2				1	7			5			1	1	21			23
24	1			1		10								5							1	7			1			1	1	22			24
25	1			1		11			1					6							1	7			2			1	1	24			26
26						8	3							6			2				1	8	1		2				1	22	4		23
27						8								6							1	8							1	22			23
28						8								6			4				1	12			4				1	26			27
29						8			1					7			4				1	16			5				1	31			32
30						8								7							1	16							1	31			32
31						7	1							7			8				1	24			8				1	38	1		39
Aug. 1	1					8								7			4				1	28			5				1	43			44
2	6					14			2					8	1		1				1	28	1		9				1	50	2		51
3						12	2							7	1		4			1	3	32			4			1	3	51	3		55
4	4					15	1							7			3			1	3	35			7			1	3	57	1		61
5	3					18			1					8			1			1	3	36			5			1	3	62			66
6	1					19			1					9			1			1	3	37			3			1	3	65			69
7						19			2					11			3	1		1	3	40			5	1		1	3	70			75
8						18	1							11			1	1		1	4	41			1	1		1	4	70	1		76
9	1					18	1		3					13	1		7	1		1	4	48			11	1		1	4	79	2		85
10				1		17	1							13			3	1		1	4	51			3	1		2	4	81	1		88
11				1		17								12	1		1	1		1	4	52			1	1		2	4	81	1		88
12				1		17			1					13			3	1		1	4	54	1		4	1		2	4	84	1		91
13	2			1		19			1			3		14			4	1		1	4	58			7	1		5	4	91			101
14	1			1		20			2			3		16			3	1		1	4	61			6	1		5	4	97			107
15	1					21						3		16			3	1		2	4	64			4	1		5	4	101			111
16						17	3	1				3		14	2		3	1		2	4	66	1		3	1		5	4	97	6	1	107
17	1					18			1			3		15				1		2	4	63	3		2	1		5	4	96	3		106
18	1			1		19						3		15			3	1		3	4	65	1		4	1		7	4	99	1		111
19	1			1		20			2			4		17			5	1		3	4	69	1		8	1		8	4	106	1		119
20	2			1		22			2			4		19			2	1		3	5	70		1	6	1		8	5	111		1	125
21	2			1		24			1		1	4		20			2	1		3	5	72			5	1	1	8	5	116			131
22	1			1		23	1		1		1	4		21			2	1		4	3	74			3	1	1	9	3	118	1		132
23				1		20	3		3		1	4		20	4		5	1		4	3	66	13		8	1	1	9	3	106	20		120
24	3			1		23					1	4		20			1	1		4	3	65	2		4	1	1	9	3	108	2		122
25	4			1	1	27			3		1	4		23			1	1		4	3	66			8	1	1	9	4	116			131
26	5			2	1	32			2		1	4		25			9	1	1	3	3	72	3		16	1	2	9	4	129	3		145
27	8			3	1	40			4		1	4		29			5	1	1	3	3	77			17	1	2	10	4	146			163
28	2			3	1	42			1		1	4		30			3		1	3	3	77	3		6		2	10	4	149	3		165
29	1			3	1	39	4		2		1	4		32			8		1	3	2	85			11		2	10	3	156	4		171
30	5			2	1	44			4		1	4		35	1		12		1	3	4	87	10		21		2	9	5	166	11		182
31	2			2	2	46					1	4		33	2		5			3	4	92			7		1	9	6	171	2		187
Sept. 1	1			2	2	45			3		1	4		36			3			3	4	95			7		1	9	6	178			194
2	8			2	2	55			7		1	4		43			8	1	1	3	4	103			23	1	2	9	6	201			219
3	3			2	2	58			2		1	5		45			3	1	1	3	4	106			8	1	2	10	6	209			228
4	2			2	2	60					1	6		45			6	1	1	3	5	110	2		8	1	2	11	7	215	2		236
5	3			2	2	63			3		1	7		48			4	1	1	2	5	112	2		10	1	2	11	7	223	2		244
6				2	2	56	7		5		1	7		50	3		3	1	1	4	5	107	8		8	1	2	13	7	213	18		236
7	6			2	2	62					1	7	1	50			12	1	1	4	6	119			18	1	2	13	9	231			256
8	1			3	2	63			3		1	7	1	53			3	1	1	4	6	120	2		7	1	2	14	9	236	2		262
9				3	2	63			4		1	7	1	57			4	1	1	4	7	121	2	1	8	1	2	14	10	241	2	1	268
10				3	2	63			1		1	8	1	58				1	1	4	6	116	5		1	1	2	15	9	237	5		264
11	2			3	3	65					1	9	1	58			2	1	1	4	6	116	2		4	1	2	16	10	239	2		268
12	3			3	3	65	2	1	1		1	8	1	59			3	1	1	4	6	117	2		6	1	2	15	10	241	4	1	269
13	3			4	3	59	9		3		1	7	1	56	6		9		2	5	6	109	17		15		3	16	10	224	32		253
14	3			4	3	62			9		1	7	1	65			6		2	5	6	115			18		3	16	10	242			271

Datum.	Van 't 1e. Batt. *Acronius.*								Van 't 2e. Batt. *Acronius.*								Van den *Erf-Prins van Orange.*								Van 't gansche *Garnizoen.*								Total, met de Prima Plana.
	Ziekgeworden.	Zieken. Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Zieken. Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Zieken. Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Zieken. Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.	Hersteld.	Overleeden.	
Sept. 15	1			4	3	62	1		3		1	7	1	68			5		2	5	7	117	3		9		3	16	11	247	4		277
16	2			4	3	64			2		1	7	1	70			8		2	5	8	123	1	1	12		3	16	12	257	1	1	288
17	2			4	3	66			4		1	8	1	74			8	1	2	5	8	131			14	1	3	17	12	171			304
18	2			5	3	68			1		1	8	1	75			2	1	2	5	8	133			5	1	3	18	12	276			310
19				5	3	65	3				1	9	1	74	1		1	1	2	5	8	133	1		1	1	3	19	12	272	5		307
20				5	2	60	5		3		1	8	1	65	12		7	1	2	5	8	132	8		10	1	3	18	11	257	25		290
21	4			5	2	62	2		4		1	8	1	69			2	1	2	5	7	133	1		10	1	3	18	10	264	3		296
22	4		1	6	2	66			7		1	8	1	76			3		2	5	7	135	1		14		4	19	10	277	1		310
23	2		1	6	2	68			2		1	9	2	78			3		2	5	8	136		2	7		4	20	12	282		2	318
25	1		1	6	3	69			1		1	9	3	79			3		2	5	8	139			5		4	20	14	287			325
25	2		1	6	3	71			2	1	1	9	3	81			5		2	5	8	141	3		9	1	4	20	14	293	3		332
26	2		1	6	3	70	3			1	1	9	3	80	1		3	1	2	5	8	144			5	2	4	20	14	294	4		334
27	1		1	6	2	62	9		3	1	1	8	3	74	9		1	1	2	6	9	141	4		5	2	4	20	14	277	22		317
28			1	7	2	62			7	1	1	8	3	80	1		5	1	2	6	9	145		1	12	2	4	21	14	287	1	1	328
29			1	7	2	62			3	1	1	7	3	83			2	1	2	6	9	146	1		5	2	4	20	14	291	1		331
30	2		1	7	2	63		1	2	1	1	7	3	85			2	1	2	6	9	148			6	2	4	20	14	296		1	336
Octob. 1			1	7	2	63			2	1	1	7	3	87				1	2	6	9	148			2	2	4	20	14	298			338
2	1		1	7	3	64				1	1	7	3	86	1		1	1	2	6	9	149			2	2	4	20	15	299	1		340
3	1			7	4	64		1	1	1	1	7	3	78	9		1	1	2	7	9	150			3	2	3	21	16	292	9	1	334
4	3			7	3	59	8		2	1	1	6	3	73	7		1	1	2	7	9	129	22		6	2	3	20	15	261	37		301
5	5			7	3	64			3	1	1	6	3	73	3		3	1	2	7	9	132			11	2	3	20	15	269	3		309
6	5			6	3	69			1		1	6	2	74			1	1	2	7	9	133			7	1	3	19	14	276			313
7	3			6	3	72			4		1	7	2	78				1	3	7	9	133			7	1	4	20	14	283			322
8	2			6	3	74					1	7	2	78			3	1	3	7	9	134	1	1	5	1	4	20	14	285	1	1	325
9	1			6	3	74		1	3		1	7	2	80	1			1	3	7	9	132		2	4	1	4	20	14	286	1	3	325
10				6	3	74			3		2	7	2	82		1	1	1	4	6	9	133			4	1	6	20	14	289		1	330
11	1			6	3	72	3		2		2	7	1	74	9	1	3	1	4	6	8	129	7	*T.*1	6	1	6	19	12	275	19	2	313
12	2			6	3	73	1		3		2	7	1	76		1	1	1	4	5	8	128	2		6	1	6	19	12	277	3	1	314
13	1			7	2	74			1		2	7	1	77				1	4	5	8	123	4	1	2	1	6	19	11	274	4	1	310
14	1			7	2	74	1		2		2	6	1	78	1			1	4	5	7	123			3	1	6	18	10	275	2		310
15				7	2	73	1		1		2	6	1	79				1	4	5	7	120	3		1	1	6	18	10	272	4		307
16				6	2	73			2		2	6	1	81			1	1	4	5	7	121			3	1	6	17	10	275			309
17	3			6	2	74	2				2	6	1	81			2	1	4	5	7	122		1	5	1	6	17	10	277	2	1	311
18	2			6	1	73	3		3		2	6	1	73	11		1	1	4	5	7	118	5		6	1	6	17	9	264	19		297
19	2			7	1	71	4		4		2	6	1	75	1	1	2	1	4	5	7	120			8	1	6	18	9	266	5	1	300
20	2			7	1	72					1	6	1	76					4	5	7	122			5		5	18	9	271			303
21	1			7	1	74					1	6	1	76			1		4	5	7	123			2		5	18	9	273			305
22				7	1	74			1		1	6	1	77					5	5	7	123			1		6	18	9	274			307
23	2			7	1	75	1	1			1	6	1	77			3	1	5	5	7	125	1		5	1	6	18	9	277	2		311
24				7	1	70	4		2		1	6	1	75	4			1	5	5	7	125			2	1	6	18	9	270	8	1	304
25	4			6	1	65	9		4		3	8	1	75	4		3	2	5	5	7	119	9		11	2	8	19	9	259	22		297
26	2			6	1	67			5		3	8	1	79	1		1	2	5	5	7	120			8	2	8	19	9	265	1		304
27	2			6	1	69			7	1	3	8	1	85	1		1	2	5	5	7	118	2	1	19	3	8	19	9	272	3	1	311
28				6	1	69			2	1	3	8	1	87			1	2	5	5	7	119			3	3	8	19	9	273			314
29				6	1	69			1	1	3	8	1	88				2	5	5	7	117	2		1	3	8	19	9	274	2		313
30	1			7	1	70				1	3	8	2	88				2	5	5	7	116		1	1	3	8	20	10	274		1	315
31				7	1	66	4		2	1	3	8	2	90			1	2	5	5	7	117			3	3	8	20	10	273	4		314
Nov. 1	1			6	1	64	3	*S.*1	3	1	3	8	2	82	11		1	2	3	4	7	110	8		5	3	6	18	10	256	22	1	293
2	3			6	1	67			3	1	3	8	2	85			2	1	3	6	5	109	3	*T.*1	8	2	6	20	8	261	3		297
3	1			6	1	68			1	1	3	9	2	85	1		1	1	3	5	5	108	2		3	2	6	20	8	251	3		297
4				6	1	68				2	3	9	2	85			2	1	3	5	5	108	2		2	3	6	20	8	261	2		298
5				6	1	68			2	1	3	9	2	87			3	1	3	5	5	110	1		5	2	6	20	8	265	1		301
6	2		1	6	1	70			2	1	3	9	2	89			1	1	3	5	5	110		1	5	2	7	20	8	269		1	306
7			1	6	1	69	1			1	3	9	2	87	2		2	1	3	5	5	112			2	2	7	20	8	268	3		305
8			1	6		59	10			1	3	9	2	75	12		1	1	3	5	3	104	9		1	2	6	20	5	238	31		271
9	3		1	6		60	2		1	1	3	9	2	75	1		2	1	3	5	3	106			6	2	6	20	5	241	3		274
10	2		1	6		62				1	3	9	2	75			1	1	3	5	3	106	1		3	2	6	20	5	243	1		276
11			1	6		62			1	1	3	9	2	76			5	1	3	5	3	111			6	2	6	20	5	249			282
12			1	6		62			2	2	2	8	2	78				1	3	5	3	111			2	3	6	19	5	251			282
13	1	1	1	6		63			4	2	2	8	2	82				1	3	5	3	111			5	4	6	19	5	256			290
14	1	1	1	6		62	2			2	2	8	2	78	4		2	1	1	5	3	112	1		3	4	4	19	5	252	7		284
15	1	1	1	6		58	5		1	2	1	8		70	9	*T.*1	1	1	1	5	3	103	10		3	4	3	19	3	231	24	1	260
16	1	1		6		59			2	2		8		72			2	1	1	5	4	100	4	1	5	4	1	19	4	231	4	1	259
17	4	1		6		63				2		8		71	1			1	1	5	4	99	1		4	4	1	19	4	233	2		261
18		1		6		62	1		4	2	1	8		75			2	1	1	5	4	95	6		6	4	2	19	4	232	7		261
19	1	1		6		63			1	2	1	8		75		1	1	1	1	5	4	92	2	2	3	4	2	19	4	230	2	3	259
20		1		6		63				2	1	8		75				1	1	5	4	88	4			4	2	19	4	226	4		255
21		1		6		63			1	2	1	8		76				1		5	4	88	38		1	4	1	19	4	227			255
22		1		6		56	7		4	2	1	7		61	19				1	3	2	50	9		4	4	1	16	2	167	64		190

Datum.	Van 't 1e. Batt. *Acronius.*								Van 't 2e. Batt. *Acronius.*								Van den *Erf-Prins van Orange.*								Van 't ganſche *Garnizoen.*								Totaal, met de Prima Plana.
	Ziekg. worden.	Zieken.					Herſteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Zieken.					Herſteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Zieken.					Herſteld.	Overleeden.	Ziekgeworden.	Zieken.					Herſteld.	Overleeden.	
		Capts.	Officier.	Sergt.	Tamb.	Corps.en Gemeen.				Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen				Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps.en Gemeen.				Capts.	Officier.	Sergt.	Tambs.	Corps en Gemeen			
Nov. 2	3	1		6		59			3	2	1	7		63	1			1		2	2	41	9	S. 1	6	4	1	15	2	163	10	1	185
24	1	1		6		59	1		2	2	1	6		65			1	1		2	2	42			4	4	1	14	2	166	1		187
25	4	1		6		62		1	1	2	1	5		66				1		2	1	37	5		5	4	1	13	1	165	5	1	184
26	1	1		5		63			2	2	1	6		68			2	1		2	1	39			5	4	1	13	1	170			189
27	1	1		4		64		S. 1		2	1	6		68			1	1		2	1	40			2	4	1	12	1	172		1	190
28		1		4		62	2		3	2	1	6		71			2	1		3	1	41		1	5	4	1	13	1	174	2	1	193
29		1		4		55	7		3	2	1	6		58	16		1	1		2		29	13		4	4	1	12		142	36		159
30	5	1		4		60				2	1	6		54	4			1		2		28		1	5	4	1	12		142	4	1	159
Dec. 1	1	1		4		61			1	2	1	6		55			1	1		2		23	6		3	4	1	12		139	6		156
2	1	1		4		62			1	2	1	6		56			1	1		2		24			3	4	1	12		142			159
3		1		4		62				2	1	6		56			1	1		2		25			1	4	1	12		143			160
4		1		4		62			2	2	1	6		58				1		2		25			2	4	1	12		145			162
5		1		4		60	1	1		2	1	6		58				1		2		24		1		4	1	12		142	1	2	159
6		1		4		52	8		1	2		5		32	27		1	1		1		17	7	1	2	4		10		101	42	1	115
7		1		4		49	3			1		5		31	1		1	1		1		18			1	3		10		98	4		111
8		1		4		48	1			1		5		30	1			1		1	1	18				3		10	1	96	2		110
9		1		4		48				1		5		30			3	1		1	2	16	5		3	3		10	2	94	5		109
10		1		4		48			2	1		6		32			2	1		1	2	17		1	4	3		11	2	97		1	113
11		1		4		48			1	1		6		33				1		1	2	17			1	3		11	2	98			114
12		1		4		38	10			1		6		23			3	1		1	2	20			3	3		11	2	91	10		107
13		1		4		36	2			1		4		27	6		3	1		1	2	22	1		3	3		9	2	85	9		99
14		1		4		34	1	1	1			3		28				1		1	2	22			1	2		8	2	84	1	1	96
15	1	1		4		35						3		28				1		1	2	22			1	2		8	2	85			97
16	2	1		4		37						3		28			1	1			2	21	2		3	2		7	2	86	2		97
17		1		4		37			1			3		29			2	1			2	24			4	2		7	2	90			101
18		1		4		37						3		29			1	1			2	24	1		1	2		7	2	90	1		101
19	1	1		4		37	1		1			3		30				1			2	24			2	2		7	2	91	1		102
20				3		31	6					2		23	7		3	1			3	25	2		3	1		5	3	79	15		88
21	1			3		32			1			2		21	3			1			3	25			2	1		5	3	78	3		87
22	3			3		35			1			2		22				1			3	25			4	1		5	3	82			91
23				3		33	2		4			2		26			1	1			3	22	3	1	5	1		5	3	81	5	1	90
24	1			3		34			1			2		27			2	1			3	24			4	1		5	3	85			94
25				3		34			1			3		28				1			3	24			1	1		6	3	86			96
26				3		34						3		28				1			3	24				1		6	3	86			96
27				3		28	6		1			3		27	2		1	1			2	18	7		2	1		6	2	73	15		82
28	1			3		29			1			3		28				1			2	18			2	1		6	2	75			84
29	1			3		28	2		2			4		29	1			1			1	16		T.	3	1		7	1	73	2	3	82
30	1			3		29			1	1		3		30			2	1			1	15	3		4	2		6	1	74	3		83
31				3		29				1		3		30			3	1			1	17		1	3	2		6	1	76		1	85
1780 Jan. 1	2			3		30				1		3		30			3	1			1	19	1		5	2		6	1	79	1	1	88
2				3		30		1		1		3		30			5	1			1	23		M. 1	5	2		6	1	82		1	92
3				3		25			1	1		3		28	3			1			1	22		1	1	2		6	1	75	8	1	84
4				3		25	5		3	1		3		31				1			1	21		1	3	2		6	1	77		1	86
5				3		25				1		3		30		1		1			1	21				2		6	1	76		1	85
6	2			3		27				1		3		30			2	1			1	22		1	4	2		6	1	79		1	88
7																																	
8																																	
9																																	
10																																	
11																																	
12																																	
13																																	
14																																	
15																																	
16																																	
17																																	
18																																	
19																																	
20																																	
21																																	
22																																	
23																																	
24																																	
25																																	
26																																	
27																																	
28																																	
29																																	
30																																	
31																																	

dat 'er slechts 47 Man gezond bleef: en op den II. van die Maand waren 'er van de 571 Mannen van 't *Garnizoen* 340 Ziek; daar was geen dag, of daar vielen 'er nog Ziek met 8, 11, tot 19 op éénen dag: die herstelden waren naar maate van de Zieken weinig in getal. 'Er werden evenwel somtyds 8, 19, 22 tot 37 op éénen dag voor gezond opgegeeven, en 15 waren 'er van gestorven; waar onder agt van het *Batt.* van den Erf-Prins: zoo dat men naauwlyks de wachten had kunnen bezetten, en ook van de Najaars-Exercitien bevryd was geworden. Op het einde van de Maand *November* begonden de Zieken te verminderen; zoo dat 'er op den eersten 22, op den VIIIsten 24, op den XXIIsten 64, op den XXIIIsten 10, op den XXIXsten dier Maand 36 der Zieken voor gezond opgegeeven wierden. —— Die verminderinge had vooral plaats by het *Batt.* van den Erf-Prins van *Orange*, welkers Zieken van 150 tot 28 op den XXXsten dier Maand verminderd waren. Onder het *Regiment* van ACRONIUS was die vermindering zoo sterk niet; het getal der Zieken van het 1ste *Batt.* was op den XXXsten nog 60, en van het 2de *Batt.* nog 54 sterk, en van het gansche *Garnizoen* nog 159 groot: het hoogste getal Zieken, dat 'er op éénen dag zich voor Ziek hadden op laaten geeven bestond uit 8, en den XXsten dier Maand was het de eerste dag sedert drie Maanden, dat 'er zich geen één voor Ziek had laaten opgeeven. Deeze Maand ging nochtans de andere Maanden te boven in dooden; 16 waren 'er in Overleeden, waar onder 8 van het *Batt.* van den Erf-Prins. In de Maand *December* hield die vermindering der Zieken steeds aan; zoo dat het getal

van het *Batt.* van den Erf-Prins tot 16 op den XXIXsten van het 1ste *Batt.* van ACRONIUS op den XXVIIsten tot 28, en van het 2de *Batt.* op den XXIsten tot 21, en op den XXIXsten van het gansche *Garnizoen* tot 82 Zieken gedaald was. Het getal der geenen die op éénen dag voor Ziek opgegeeven werden, bedroeg slechts op zyn hoogst 4 en 5: veelen herstelden; zoo dat 'er met 10, 15 tot 42 op éénen dag voor gezond wierden opgegeeven, en 10 stierven, waar onder 8 van het *Batt.* van den Erf-Prins. Dit is genoeg om een denkbeeld te krygen, hoe de *Militairen* door Koortsen hier worden overvallen: Doch om eens te zien, hoe dat het zich met het gansche *Garnizoen* heeft toegedraagen, zoo heb ik den bovengemelden Heer verzocht een Lyst te maaken, waar onder de Hoofdofficieren der *Battaillons*, en de *Artillery*, ook geplaatst werden, waar van in de voorige Lyst geene meldinge gemaakt was; mitsgaders ook alle de Vrouwen en Kinderen, en alle die verder tot de *Militaire* menigte behooren; en in de Lyst te stellen, hoe sterk zy waren, hoe veel 'er van Ziek geweest, Overleeden en Gezond gebleeven zyn; 't geen zyn Ed. gewillig op zich heeft genoomen, en ten dien einde de hier bygevoegde Lyst gemaakt heeft, wiens Opschrift is: *Memorie van de sterkte van het Garnizoen te* SLUIS *in* VLAANDEREN, *zoo als zich het zelve aan Presente Manschappen, Vrouwen en Kinderen bevonden heeft op den eersten July* 1779; *als mede hoe veel daar van Ziek geweest, Overleeden en Gezond gebleeven zyn: alles zoo naauwkeurig aangeteekend, als doenlyk was. Actum* SLUIS *den* 1sten *January* 1780. Waar uit men duidelyk zien zal, dat de Vrouwen en Kinderen

MEMORIE van de Sterkte van het *Garnizoen* te SLUIS IN VLAANDEREN, zoo als zich het zelve aan prefente

Manſchappen, Vrouwen en Kinderen bevonden heeft op den 1.*ſten* *July* 1779. Als mede hoe veel daar van Ziek geweeſt, Overleeden en Gezond gebleeven zyn: alles zoo naauwkeurig aangeteekend, als doenlyk was. *Actum* SLUIS, den 1.*ſten* *January* 1780.

Sterkte van *'t Garnizoen*, op den *eerſten* *July* 1779.

Bataillons.	*Hoofd Officieren.*	*Capiteins.*	*Subalterne Officieren.*	*Sergeanten.*	*Tambours.*	*Corpors. en Gemeenen.*	*Vrouwen.*	*Kinderen.*	*Totaal met de Prima Plana.*
1e. Batt. *Acronius*,	1	3	5	14	5	189	54	69	340
2e. Batt. *Acronius*,	1	4	6	12	5	185	33	45	291
2e. Batt. *Erf-Prins van Orange*,	1	3	6	10	7	197	13	24	261
Artillerie,	0	1	1	2	0	32	7	11	54
Totaal.	3	11	18	38	17	603	107	149	946

Daar van zyn tot den *eerſten* *January* 1780.

Ziek geweeſt.

Bataillons.	*Hoofd Officieren.*	*Capiteins.*	*Subalterne Officieren.*	*Sergeanten.*	*Tambours.*	*Corpors. en Gemeenen.*	*Vrouwen.*	*Kinderen.*	*Totaal met de Prima Plana.*
1e. Batt. *Acronius*,	1	1	4	9	4	169	51	65	304
2e. Batt. *Acronius*,	0	3	4	12	5	170	33	42	269
2e. Batt. *Erf-Prins van Orange*,	1	3	5	10	7	194	13	24	257
Artillerie,	0	0	1	0	0	25	2	0	28
Totaal.	2	7	41	31	16	558	99	131	858

Overleeden.

Bataillons.	*Hoofd Officieren.*	*Capiteins.*	*Subalterne Officieren.*	*Sergeanten.*	*Tambours.*	*Corpors. en Gemeenen.*	*Vrouwen.*	*Kinderen.*	*Totaal met de Prima Plana.*
1e. Batt. *Acronius*,	0	0	0	2	0	9	10	6	27
2e. Batt. *Acronius*,	0	0	0	0	1	5	6	1	13
2e. Batt. *Erf-Prins van Orange*,	0	0	0	1	3	26	3	3	36
Artillerie,	0	0	0	0	0	2	1	0	3
Totaal.	0	0	0	3	4	42	20	10	79

Gezond gebleeven.

Bataillons.	*Hoofd Officieren.*	*Capiteins.*	*Subalterne Officieren.*	*Sergeanten.*	*Tambours.*	*Corpors. en Gemeenen.*	*Vrouwen.*	*Kinderen.*	*Totaal met de Prima Plana.*
1e. Batt. *Acronius*,	0	2	1	5	1	20	3	4	36
2e. Batt. *Acronius*,	1	1	2	0	0	15	0	3	22
2e. Batt. *Erf-Prins van Orange*,	0	0	1	0	0	3	0	0	4
Artillerie,	0	1	0	2	0	7	5	11	26
Totaal.	1	4	4	7	1	45	8	18	88

NB. *Nog zyn de* 3 Chirurgyns-Majors, *met de* 3 Chirurgyns *en* Tambour-Major *met derzelver* prefente Familje, *beſtaande te ſamen in* 19 *Perſoonen, allen Ziek geweeſt, uitgenoomen een* Chirurgyn *en zyn Vrouw.*

deren al een gelyk lot met haare Mannen en Vaders hebben moeten deelen: Ja dat 'er, naar maate van het getal der Vrouwen, meer Vrouwen Overleeden zyn dan Mannen; en zoo men ieder in zyn soort nagaa, zoo zal men bevinden dat van de 3 *Hoofd-Officieren*, 2 Ziek, geen Overleeden zyn, en 1 Gezond gebleeven is; dat van 11 *Capiteins*, 7 Ziek, geen Overleeden, en 4 Gezond gebleeven zyn; dat van de 18 *Subalterne Officieren*, 14 Ziek, geen Overleeden en 4 Gezond gebleeven zyn; dat van de 38 *Sergeanten*, 31 Ziek, 3 Overleeden, en 7 Gezond gebleeven zyn; dat van de 17 *Tamboers*, 16 Ziek, 4 Overleeden zyn, en 1 Gezond gebleeven is; dat van de 603 *Corperaals en Gemeenen*, 558 Ziek, 42 Overleeden, en 45 Gezond gebleeven zyn; dat van de 107 *Vrouwen*, 99 Ziek, 20 Overleeden, en 8 Gezond gebleeven zyn; dat van de 149 *Kinderen*, 131 Ziek, 10 Overleeden, en 18 Gezond gebleeven zyn; en eindelyk, altemaal te samen genoomen, dat *van de 946 Menschen*, 859 Ziek, 79 Overleeden, en 88 Gezond gebleeven zyn: hier zyn nog niet onder begreepen de 3 *Chirurgyn-Majors*, met de 3 *Chirurgyns*, en de *Tamboer-Major*, met derzelver *Presente Familie*, bestaande uit 19 Persoonen, die allen Ziek geweest zyn, uitgenoomen één *Chirurgyn* met zyn Vrouw, en waar van 'er geen gestorven zyn.

Uit deeze Lyst blykt, dat uit een aantal van 946 Persoonen waar by nog 19 moeten geteld worden, als onder aan de Lyst staat, en dus van 965, in een half Jaar, te rekenen van den 1 *July* tot den laatsten *December* 1779, Overleeden zyn 79 Menschen, 't geen van de twaalf Men-

 schen

ſchen byna één en voorzeker veel is; waar van de rede is, (gelyk hier boven al is aangetoond,) de ongewoonte aan deze luchtſtreek, zoo als gebleeken is aan het *Batt.* van den Erf-Prins, die voor het meerendeel *Duitſchers* zynde, onze lucht zeer vreemd voorkomt, en meeſt allen aantaſt; gelyk 'er van het ganſche *Battaillon* maar vier Gezond gebleeven en 36 Overleeden zyn. Wenſchelyk ware het derhalven, dat hier eenige *vaſte Regimenten* lagen, die, aan de lucht zich gewennende, minder Zieken en Dooden zouden hebben, blykende dit uit de *Artillery*, die hier eenige Jaaren agter een Garnizoen houdende, volgens de Lyſt van de 54 Menſchen, maar 28 Zieken, en 3 Dooden gehad hebben: insgelyks uit veelen der Burgery, die voor heen onder de *Militie* geweeſt zynde, en zich hier ter woon nedergezet hebbende, aan deeze lucht door den tyd gewoon geworden, eene volmaakte gezondheid genieten [*].

De oorzaaken, waarom de *Militairen* alhier meer door Ziekten worden aangetaſt dan de Burgery, komen my voor de volgende te zyn. Voor *eerſt* en voornamelyk: de ongewoonte deezer luchtſtreek. Ten *tweeden:* het op Schildwacht ſtaan, op den dag in de brandende Zon, en daarna 's nachts met hunne zeer korte rokjes, al dikwyls zonder Overrok, te moeten Schilderen,

[*] De volyverige Heer CALLENFELS dit hier uit zyne Waarneemingen en betoog ter nedergeſteld hebbende, durft de *Directie* echter niet bepaalen, of dit met de *Militaire* Huishouding zoude overeen komen; laatende deeze ſchikking liever aan het *Eminente* Hoofd van Nederlands Krygsmagt aanbevoolen: mogelyk zoude het met een en ander beter ſtrooken, indien de *Regimenten* langzaamer hand naar deeze grenzen afzakten, en zich allengskens aan deeze en de Zeeuwſche lucht gewendden.---]

ren, wanneer hier niet zelden, de dag heet geweest zynde, de nachten koud zyn. Ten *derden:* dat zy zich te veel verhitten, 't zy door boeren of andere werken, door het kegelen of andere spellen, op het heetste van den dag in het brandenste van de Zon, door het overmaatig gebruik van sterke dranken; en door verscheidene andere zaaken. Ten *vierden:* door verhit zynde, te schielyk koud water te drinken, en door de onreinigheid, die 'er by veelen hunner dikwyls plaats heeft. Ten *vyfden:* door de menigte Soldaaten die 'er in eene zoogenaamde *Chambrée* (anders zeer voordeelig) en Kazernen by elkander zyn moeten. Ten *zesden:* door het te sterk eeten, voornamelyk van Vlees, of Visch, in den Zomer; en door in 't Najaar hunne Maag te veel te overlaaden met eene menigte van ryp en onryp Fruit, 't geen hier zeer goed koop is: en eindelyk, door zich te sterk te broeien in de Maanden *October, November, en December,* met hunne Kachels, zoo op de Wachten als in hunne *Chambrées* en Kazernen, te warm te stooken, en 'er gestadig te blyven byzitten, en dan eensklaps (maar half gekleed) in de lucht te komen en op Schildwacht, niet zelden zonder Overrok, te gaan staan; en door duizende andere oorzaaken, welken allen op te noemen en uittebreiden myn oogmerk niet is, dewyl ik dan de paalen van myn bestek zoude te buiten gaan. Alleenlyk wil ik 'er dit nog byvoegen, dat offchoon de *Officieren* niet zelden een gelyk lot, in Ziek te worden, met hunne Soldaaten deelen, zy nochtans hier zelden sterven; waar van de oorzaak is, dat zy meer gegoed zynde, zich van alles beter kunnen laaten voorzien; zoo door betere hulp, door gezonder spyzen, als door gepaste mid-

middelen [*]. Het is dan niet te verwonderen; dat de *Militairen*, welke ongewoon aan dit luchtsgestel zynde, doorgaans kwellen aan Zeeuwsche of Vlaamsche Koortsen, en veelen hunner door den Dood omkomen, gewoon zyn zeer tegen ZEELAND en SLUIS op te zien, en 'er ongunstig omtrent denken [†]. Voorts hebben wy reden om den Hemel te danken, dat wy bevryd zyn gebleeven van die besmettende Roode-Loop (*Dysenteria*,) en Rotkoortsen (*Febres Putridæ*), welke op verscheidene plaatsen van ons Vaderland zoo gewoed hebben; en dat, daar 'er op veele plaatsen zoo veel Menschen gestorven zyn, 'er hier onder de Burgery geen meer Ziek geworden, of Gestorven zyn, dan naar gewoonte; en 'er onder de *Militairen*, na 't groot getal der Zieken, naar evenredigheid niet zeer veelen zyn gestorven; want, van 558 Gemeenen, die Ziek zyn geweest, zyn 'er maar 42 Gestorven; en over 't geheel van 876 Zieken, alleenlyk 79: dus is de Ziekte onder dezelve grooter dan de Sterfte geweest. Hier mede zal ik ditmaal eindigen, na alvoorens 'er nog bygevoegd te hebben *een Tienjaarige Sterf-Lyst*, met eene gissinge, hoe veel 'er van zeker getal Gestorven zyn, en dus hoe veel Inwoonders men berekenen kan.

[*]. Men vergelyke hier mede de *Verhandeling over de Ziekten, welke uit de Natuurlyke Gesteldheid van het Vaderland voortvloeien* enz. bladz. 452.]

[†] Het zoude naar alle waarschynelykheid van geene geringe nuttigheid zyn, indien eene soortgelyke *Voorbehoeding*, als in de evengenoemde *Verhandeling* (bladz. 643. not. *b*.) aangeweezen en beschreeven is, tegen deeze en andere nadeelige Koortsen, in dit en andere *Garnizoenen* van den STAAT, vroegtydig wierden in 't werkgesteld. ——]

LIJST

LIJST

Der Overleedene Burgers van den Jaare 1770–1780.

	January.	February.	Maart.	April.	Mey.	Juny.	July.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Totaal.
1770	7	6	7	5	7	4	1	7	10	10	8	9	81
1771	8	3	7	6	7	3	5	5	1	5	2	5	57
1772	4	5	5	4	7	5	5	7	2	7	4	7	62
1773	7	5	2	8	4	3	5	2	5	2	2	5	50
1774	8	4	5	9	8	3	8	7	4	0	6	2	64
1775	4	3	1	1	5	12	7	7	18	5	9	5	77
1776	9	6	2	6	3	4	3	3	4	5	9	8	62
1777	8	5	4	1	2	2	3	6	8	22	18	13	92
1778	9	4	5	6	2	4	0	5	7	8	5	2	57
1779	4	4	1	8	4	3	3	6	7	9	8	10	67
Totaal,	68	45	39	54	49	43	40	55	66	73	71	66	669

Men ziet uit deeze Tafel, dat de Jaaren 1771 en 1778; als mede de Jaaren 1772 en 1776, elkander in 't getal der Overleedenen volkomen gelyk zyn. De meeste Burgers zyn Gestorven in de Jaaren 1770, 1775, en vooral in 't Jaar 1777, aan de Kinderziekte: de minsten in de Jaaren 1771, 1773, en 1778. De Middelbaare Jaaren waren dus van de Burgers de Jaaren 1772, 1774, 1776 en 1779.

GISSINGEN

Hoe veel 'er van zeker getal Gestorven zyn, en dus hoe veel Inwoonders men berekenen kan?

Jaaren.		Burgers.				De Overleedenen Gemultipliceert door					
1770	gestorven	81	dat is	1	van de	18	veronderfteld	1458	voor	leevendige	Inwoonders.
1771	—	57	—	1	—	26	—	1482	—	—	—
1772	—	62	—	1	—	24	—	1488	—	—	—
1773	—	50	—	1	—	$29\frac{1}{2}$	—	1475	—	—	—
1774	—	64	—	1	—	23	—	1472	—	—	—
1775	—	77	—	1	—	19	—	1463	—	—	—
1776	—	62	—	1	—	24	—	1488	—	—	—
1777	—	92	—	1	—	16	—	1472	—	—	—
1778	—	57	—	1	—	26	—	1482	—	—	—
1779	—	67	—	1	—	22	—	1474	—	—	—

Men ziet hier uit, dat onder de Burgery de grootste Sterfte in die tien Jaaren is geweest 1 van de 16, 18, en 19 Menschen; de minste Sterfte

Sterfte 1 van 26, en 29½, en een middelbaare Sterfte 1 van de 22, 23, en 24; 't geen dan overeenkomt met het geene de Heer SUSZMILCH § 29. ftelt *van* HAARLEM *en* LEEUWAARDEN, *te weeten: dat daar de geftorvenen waren met de leevendigen evenredig als* 1 *tot* 24; *en van* SCHIEDAM *en eenige Steden in* VRIESLAND, *als* 1 *tot* 26⅗. —— *En 't geen* Zyn Ed. § 36. *uit* den Heer STRUYK aanmerkt, *dat 'er in* 43 *Vlekken en Dorpen in* HOLLAND, als *Avenhorn, Broek, Critfum, Crommenie* enz. *van* 22 *tot* 23 *'s Jaars één geftorven is.*

LIJST

Der Overleedenen onder de Militaire *menigte van den Jaare* 1770—1780.

	January.	February.	Maart.	April.	Mey.	Juny.	July.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Totaal.
1770	7	4	2	5	2	0	0	1	10	11	5	5	52
1771	3	6	4	3	4	0	4	1	4	5	5	2	41
1772	1	2	2	3	1	0	3	8	7	9	4	6	46
1773	3	0	1	5	7	0	0	2	13	5	7	5	48
1774	2	1	3	4	4	2	1	3	7	4	3	2	36
1775	2	9	0	1	1	2	3	13	12	20	5	2	70
1776	6	5	3	3	3	2	1	2	5	2	3	5	40
1777	4	1	1	3	2	2	0	1	7	5	8	5	39
1778	8	2	4	0	2	1	1	8	21	14	6	5	72
1779	8	3	3	1	1	0	1	6	15	23	21	16	98
Totaal.	44	33	23	28	27	9	14	44	101	99	67	53	542

Uit deeze tienjaarige Sterf-Lyft der *Militairen* blykt het zoo duidelyk, als uit die van de Burgers

gers, dat in de Maanden *February*, *Maart*, *April*, *Mey*, *Juny*, *July* en *Augustus* de minste Menschen alhier Sterven; en de meesten in de Maanden *January*, *September*, *October*, *November*, en *December*; onder welke *Juny* in de minste, en de Maand *September* in de meeste Dooden alle de andere Maanden in deeze Lyst te boven gaat. Deeze Lyst gaat niet alleen over de *Soldaaten*, maar ook over de *Officieren* en over de Vrouwen en Kinderen van dezelve, die sedert 10 Jaaren hier Overleeden zyn. Van 't Jaar 1770, tot *October* 1778, heeft hier maar één *Regiment Infantery* gelegen, met een *Detachement* van 60 *Artilleristen*; doch van *October* 1778, tot *Mey* 1779, is het *Garnizoen* met vier *Compagnien* versterkt, en van *Mey* 1779, in plaats van 4 *Compagnien* met een *Battaillon Infantery* vermeerderd. —— In deeze Sterf-Lyst vindt men, dat de Jaaren 1771 met 1776, en 1776 met 1777, in 't getal der Overleedenen elkander byna gelyk zyn: dat in de Jaaren 1775, 1778, 1779, de meesten der *Militaïren* zyn gestorven, doch in de Jaaren 1778 en 1779, was het *Garnizoen* veel sterker: de minsten zyn gestorven in de Jaaren 1771, 1774, 1776, en 1777: de Middelbaare Jaaren zyn geweest 1770, 1772, 1773. Eindelyk uit deeze twee tienjaarige Sterf-Lysten kan men zien, dat 'er in die tien Jaaren 669 Burgers, en 542 *Militaïren* Overleeden zyn, waar by men nog voegen kan 15 Vreemdelingen die hier insgelyks zyn gestorven; 't geen te samen dan zal uitmaaken een getal van 1226 Menschen, die allen in deeze Stad in 10 Jaaren tyds Begraaven zyn.

VIER.

BERICHT
VAN DEN HEERE
G. J. HULIN,
Med. Licentiat. te *St. Nicolaes* in het
LAND *van* WAAS,

OVER DE DOORGAANDE
ZIEKTEN
VAN HET NOORD-OOSTELYKE GEDEELTE VAN
STAATS VLAANDEREN,
In het Jaar 1779 [*].

De laage Grenzen van het Rechts-gebied van de Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, welke meerendeels uit vruchtbaare *aangedykte Polders* beſtaan, leeveren eenen zoo ruimen oogſt uit, dat de Inwoonders tot het inzaamelen van denzelven niet genoegzaam zynde, een aantal Vreemdelingen van wyds en zyds,

Confinia jurisdictionis Statuum Generalium paludoſa, *Polders* dicta, tantam meſſem recolligunt, ut habitatores loci tanto labori non ſufficiant: undequaque accurrunt

[*] Dit Stuk is met een nevensgaanden verplichtenden Brief, in dato den 25 *November* 1780. de *Societeit* toegezonden. De Vertaaling is op ſommige plaatſen wat ruimer genoomen, wegens de eigenſchap der Nederlandſche Taale, en om de leezing des te vloeibaarder te maaken; waarom het in het oorſpronkelyke hier bygevoegd is.

zyds, doch meeſt uit het nabuurig Vlaanderen en Braband jaarlyks toevloeijen, om nevens de eigene Landzaten dien gezaamentlyk te bearbeiden. Deeze Menſchen, te huis gewoon Melkſpyzen en Peulvruchten te nuttigen, moeten deeze hunne Levenswyze veranderen, en zyn genoodzaakt zich meeſt met gerookt ſpek te behelpen: ook hebben zy doorgaans geenen anderen drank, dan het water, dat zy in de ſlooten aantreffen; en na dat zy den ganſchen dag aan de hitte van de zon zyn bloot geſteld geweeſt, keeren zy des avonds met eene doornat bezweete huid en lichaam naar de boerenwooningen te rug, om in de ſchuuren op wat ſtroo te ſlaapen. Op Zon- en Feeſt-dagen neemen zy een geeſtryken teug, om de vermoeidheid wat af te ſpoelen, den voorleedenen arbeid te vergeeten, en zich te bekwaamer tegen den aanſtaanden te verharden.

Doorgaans zyn het deeze, die het eerſt met Koortſen, welke gewoonelyk van eenen tusſchenpoozenden aart zyn, worden aangetaſt. En

runt meſſores præcipue ex vicinia, tam Flandriæ quam Brabantiæ finitimis, propriique incolæ collaborant, qui in domo propria Lacticiniis & Leguminibus aſſueti, vivendi methodum mutare debent, coacti vescuntur ut plurimum carne porcinâ fumo indurata: aquam, ſi invenerint in foveis, bibunt; ardori ſolis tota die expoſiti, ſudoribus perfuſi ad horreum redeunt dormituri. Diebus Dominicis Spirit. Liquoribus ſe irrorant, ut præteriti laboris obliviſcantur & ad futurum ſe aptiores reddant.

Fere ſemper illi ſunt, qui prius Febribus infeſtantur, ordinarie Febribus intermittentibus: domum tunc redeuntes

En wanneer zy dan dus, door de ziekte, verhinderd worden voort te arbeiden,* keeren zy met deeze ongeſtelde lichaamen naar hunne huizen weder, en liggen alzoo by hunne vrouwen, en de makkers by hunne mede-makkers, onder dezelfde deekens eene onzuivere lucht uit- en inädemende, by een; en deelen alzoo, uit aanmerking van de bekrompene wooningen, en onreinigheid, de armoede doorgaans verzellende, elkanderen de zaaden der ziekte derwyze ruimſchoots mede, dat een enkele veeltyds een ganſch huisgezin beſmet.

De heete Zomer van het Jaar 1779. in welken het water zeer bedorven was, verſchafte in 't midden deszelven een meenigte van Koortſen, dewelke uit anderendaagſche (*intermittentes*) verdubbelden, en allengskens in aanhoudende wederkeerende (*continuæ remittentes*) overgingen. Dit geſchiedde binnen den tyd van zes of zeven dagen, met onverdraagelyke pyn in het hoofd omtrent het voorhoofd, gevoel van zwaarte in den omtrek van de maag, benevens krachteloosheid en groote vermoeidheid over

deuntes difficulter uxoribus accumbunt, fratres fratribus, unum inſpirant aërem, ſub eisdem ſtragulis exhalantes & inhalantes ſibi communicant morbi materiam, attentâ loci anguſtiâ, immunditiâ paupertatis comite, ſic unicus totam inficit familiam.

Annus 1779. cui æſtas fuit ſicca, aquæ valde corruptæ, nobis, media æſtate, multas dedit Febres, quæ ex tertianis duplicabantur & ſenſim fiebant remittentes continuæ: hoc, ſub ſpatio ſex ſeptem dierum, cum ingente dolore capitis ad frontem, pondere ad regionem ventriculi, languore totius corporis, magnâ laſſitu-

over het geheele lichaam, eenen bitteren ſmaak in den mond, en eene witte beſlaage tong, die nogthans vochtig en rood was in derzelver omtrek. Eene ligte koude, overgeeven, en eene radde ſaamengetrokke pols, gaven in den beginne, wanneer de Koorts nog tusſchenpoozende was, den aanval te kennen; waarna eene geweldige benaauwende hitte, die eenige uuren duurde, door een overvloedig vetächtig zweet vervangen werd. De Lyders waren niet hardlyvig; en de pis in allen niet even eens, noch bezonken, als alleen in den beginne der ziekt. —— Dit zyn wel, zoo veel ik my kan herinneren, de voornaamſte toevallen (*ſymptomata*), of het gewoone beloop der Ziekte geweeſt. ——

Ik gaf denzulken, welken my vroegtydig lieten haalen, twee uuren voor den aanval der Koorts, een Braakmiddel in; waardoor de hoofdpyn zeer verligt werd, wanneer zy veel gal overgaven. Verheugd zynde over deeze goede uit-

tudine, amarore oris, linguâ albâ, obductâ, tamen humidâ & fere ſemper in circumferentia rubrâ. Initio cum adhuc eſſet intermittens, leve frigus, vomituritio, pulſus celer contractus paroxysmum indicabant, tunc calor ingens moleſtus, per plures horas cedebat ſudoribus pinguibus copioſiſſimis. Alvus non erat adſtricta, urinæ non in omnibus ſimiles neque ſedimentoſæ, niſi in morbi initio. Hæc ſunt præter propter hujus Febris Symptomata quæ mihi fallax memoria ſuggerit.

Qui me tempeſtive acceſſerunt, propinavi illis, duabus horis ante paroxysmum, emeticum, qui inde multum bilis evomebant, ſublevabatur capitis dolor: Tali beneficio gaudens, ſequenti paroxysmo idem ſuadebam,

uitwerking, raadde ik het zelfde middel weder aan, om by den naaſten aanval te gebruiken; 't geen dikwyls de hoofdpyn geheel weg nam, vooral indien de Lyders gal gebraakt hadden, wanneer de pols ook ruimer werd. Tot lesſching van den dorſt, raadde ik Wei van Melk, Water met Azyn gemengd, *Limonade* en ſoortgelyken te drinken. Den ſtoelgang bevorderde ik met *Rhabarber*, *Tamarinden* en middelſlachtige Zouten, door welker gebruik de Koorts eenvoudig tusſchenpoozende bleef, en gemakkelyk te verdryven was. De ſtoffen, welken door den afgang ontlaſt werden, waren galächtig, zeer ſtinkende, en veel al prikkelende by den uitgang.

Zy, die niet behoorlyk behandeld waren, of te laat eenen Geneesheer ontboden hadden, ondergingen dezelfde, en nog veel erger toevallen. De Koorts veranderde in deezen, als dan van eene tusſchenpoozende, in eene geduurig wederkeerende (*continua remittens*), die de gedaante van eene anderendaagſche voor eenigen tyd nog behield: Zy ylden in de kracht van den aanval, en wer-

bam, quod ſæpe dolorem capitis totum auferebat, præcipue ſi biliosa redderent, pulſus plenior evadebat. Potum ſuadebam ex Sero lactis, aquâ aceto ſaturatâ, Limonadâ & his ſimilibus: Alvum ducebam Rheo, Tamarindis, Salibus mediis, quibus cum Febris remanſit ſimpliciter intermittens, ad libitum fuganda: quæ per alvum deponebant erant bilioſa, fætidiſſima, anum ſæpe irritantia.

Qui non debite curati, vel tardius medicum accerſerunt, illis fuerunt eadem ſymptomata, ſed pejora; Febris ex intermittente, remittens continua evadebat, tertianæ ritum per tempus adhuc obſervans; delirabant in

werden door geweldige ſtuipen aangetaſt; doch kwamen weder by hunne kennis in het afgaan van de Koorts, en bleeven in dien ſtaat geduurende eenige weeken.

De Geneezing werd in deezen, gelyk in de voorigen, met voorafgaande Braakmiddelen begonnen, dewelke echter niet altyd mynen wenſch beantwoordden; naardien zy veeltyds niet als het gebruikte uitwierpen, terwyl nogthans het braaken bleef aanhouden, en de Koorts, ſomtyds met overgeeven van gal, op nieuw verheffen. Hier door bemerkte ik, dat deeze bedorvene galachtige ſtoffen (*ſaburra bilioſa*) niet als by het opkoomen der Koorts in beweeging gebragt wierden; weshalven ik in den volgenden aanval, by den Lyder zynde, beval een aftrekſel van den Braakwortel (*Ipecacuanha*) te geeven, met zulk een goed gevolg, dat zich eenige ponden galachtige ſtoffen ontlaſtten; en de pyn in 't hoofd, benevens de ingetrokke pols terſtond verdweenen. Tegen de Stuipen bedien-

in vigore paroxysmi, convulſionibus turpiter vexabantur; reſipientes ſub remiſſione, & ſic per ſeptimanas remanſerunt.

Medela fuit illis pro ut aliis, præmiſſis emeticis, quæ mihi non ſemper ad nutum reſponderunt; ſæpe nil niſi aſſumpta evomebant, manente tamen vomituritione & quandoque bilis redditione recrudescente febre. Inde intellexi, quod illa ſaburra bilioſa non niſi ingruente paroxysmo in actum duceretur; inchoante poſtero paroxysmo, conante naturâ, me præſente, juſſi exhibere infuſum Ipecacuanhæ tali cum effectu, ut materiæ bilioſæ plures libras evomuerint, ſtatim dolor capitis, contractio pulſus disparebant: Camphoram convulſionibus

diende ik my van de Campher: den ſtoelgang bevorderde ik, als boven, geſtaadig zagtelyk.

Ik beſpeurde nogthans geene verandering in de Koorts, als het verdwynen der toevallen. Wanneer ik de ontlaſting, voornaamentlyk uit het bovengemelde, en de zagtheid van den buik genoegzaam hield, en de afgang niet zeer zwart of ſcherp by den uitgang was, ſchreef ik den Koortsbaſt in eene ruime veelheid met vrucht voor, die aanhoudend moeſt gebruikt worden.

Deeze Koorts was niet zoo zeer *epidemiſch* (algemeen doorgaande), als wel over de behoeftige gemeente, by welke het ganſche Huisgezin veeltyds leed, en veelen uit dezelve overleeden zyn, aan welken gepaſte Geneesmiddelen ontbrooken hadden: dan, van de overigen waren 'er weinigen in deeze ſtreek geſtorven.

Deeze Koorts ging echter ook tot het vermogender

nibus opponebam; alvum, ut ſupra, ſollicitabam continuo, dulciter.

Nullam tamen in Febre mutationem inveniebam niſi ſymptomatum fugam; dum judicabam evacuationem ſufficientem præcipue ex ſupra dictis, & mollitie abdominis fæcibus non adeo nigris nec ad anum acribus, propinabam copioſe Corticem Peruvianum diu continuandum cum effectu.

Illa Febris non fuit adeo epidemica, niſi pauperibus, ubi tota domus ſæpe laboravit & ex illis diſceſſerunt plures, quibus bona medela defuit; ex aliis in hac plaga pauci mortui.

Attamen ad melioris conditionis homines ſe illa Febris

gender gedeelte der Inwoonderen over, die door hunne levenswyze aan dezelve min bloot gesteld scheenen: Van deeze en geene stierf 'er een, door gebrek van eene bekwaame of gepaste geneezing. Zoodanigen heb ik in de Stad *Axel* bezocht. De eerste onder deezen, die slegts tien dagen door een tusschenpoozende Koorts was aangetast, welke in eene aanhoudende overgegaan was, ontbood my: De krachten waren reeds zeer ver heen; stuiptrekkingen, de hik, en eene kleine saamengetrokke pols agtervolgden elkanderen dermaate, dat zyn toestand my allergevaarlykst voorkwam. Ik schreef hem, als in weerwil der omstanderen, een uur voor het verhef van de Koorts, een aftreksel van de *Ipecacuanha* (Braakwortel) voor: waar op hy niet overgaf; doch onder het vermeerderen van den hik, vloeide 'er, zonder eenigen drank, of ander vocht, eene olieachtige groene galachtige vuile stoffe van twee of drie ponden van boven uit, die de keel en den mond wegens de scherpte aandeed: de aanval hier op volgende was niet zoo hevig, de pols werd ruimer en de hoofdpyn

bris transtulit, qui vivendi ratione non adeo videbantur expositi, hinc & inde moriebatur unus defectu medelæ congruæ. Tales visitavi in oppido *Axellano.* Illorum prior, decem modo diebus Febre intermittente vexatus, inde facta continua remittens, me rogavit: vires erant adeo prostratæ, convulsiones, singultus, pulsus parvus contracto se invicem adeo succedebant, ut ejus status ultimæ crisi mihi videretur proximus. Propinavi, reluctantibus quasi adstantibus, horâ ante Febris augmentum, infusum Ipecacuanhæ: Non vomuit, sed singultu aucto exfluxit saburra oleosa ex nigroviridescens, fauces & os exurens ad libras duas vel tres, absque ullo potu vel alio vehiculo: paroxysmus non fuit tam vehemens, pulsus plenior, capitisque dolor remisit,

pyn verminderde, de hik en ſtuipen hielden als vooren op. Den naaſten aanval niet vertrouwende, (offchoon ik dit gezien had,) noch den Heelmeeſter, die den zieken behandelde, bleef ik geduurende vier uuren by denzelven tegenwoordig: by het afgaan van de Koorts gebruikte hy met groote moeite drie onçen van den Koortsbaſt in den tyd van tien uuren, waar door de naaſte aanval zeer verminderd werd; zoo dat hy op den vierden dag als van den oever des doods ſcheen gered, en van de Koorts bevryd te zyn; volhardende in het gebruik van den Koortsbaſt. Na dat hy tien onçen van denzelven geſlikt had, gaf het nacht-zweeten nog eenig kwaad vermoeden te kennen; waarom ik andermaal een Braakmiddel voorſchreef, waar na dit ophield: Hy ging voort met den Koortsbaſt, en is geneezen [*].

Een

miſit, ſingultus & convulſiones ut ante ceſſarunt. Futuro paroxysmo non confidens (quamvis hæc vidiſſem) neque tractanti Chirurgo; remanſi per 4 horas; declinante paroxysmo ℥iij Cort. Peruviani: ſpatio X horarum difficulter ſumpſit, reverſurum paroxysmum multum inhibuit, quarto die quaſi ex orci faucibus ereptus a febre liber evaſit, continuando uſum Cort. Peruv. Poſt quam Cort. Peruv. ℥ X. devoraverat, ſudores nocturni adhuc aliquid ſiniſtri indicabant: denuo emeticum præſcripſi, ceſſarunt: continuavit Cort. Peruv. & ſanatus eſt.

Alium

[*] Soortgelyke voorbeelden van het aanhoudend en vroegtydig gebruik van dit gezeegend middel, van den aanbeginne gegeeven, en in eene genoegzaame groote gifte toegediend, vindt men in *Hiſtoriæ Conſtitutionis Epidemicæ Verminoſæ, quæ annis* 1760, 1761, 1762 & *initio* 1763. *per inſulam Overflacqué & contiguam Goedereede graſſata fuit* &c. pag. 35, 36; not. i. k. zonderling in de *Epidemie* van de Droogmakeryen te *Zevenhuizen* enz. door den Wel Ed. Geſtr. Heere DR. A. VERRYST beſchreeven en medegedeeld in de Prysverhande-

Een ander braaf Man, zynde een Schipper, heb ik in die zelfde Stad bezocht, by wien het te laat was om de noodige hulp toe te dienen; indien ik, naar myne gedachten, daags te vooren by hem ware geweest, zoude hy in het leven zyn gebleeven; nu is hy gestorven.

De wyze hoe deeze Ziekten moesten behandeld worden, scherpte ik den Heelmeester, met kracht, in: veelen heeft hy 'er door geneezen en naauwelyks zyn 'er verder meer aan gestorven.

Men vergeeve, dat ik dit verhaal hier hebbe bygevoegd: het zelve scheen noodig ter opheldering van het onderwerp, en ter aanwyzing van de toevallen.

In BRABAND begon zich in 't midden van den zomer eene *Epidemique* ziekte, onder den naam

Alium, honestum nautam, visitavi in eodem oppido; cui non fuit tempus administrandi necessaria, si pridie adfuissem, ut opinor, vixisset; migravit.

Methodum tractandi Chirurgo inculcavi, multos sanavit, vix morbo hoc moriebantur ulterius.

Parcite huic Historiæ, videbatur necessaria pro elucidatione materiæ & enumeratione symptomatum.

In Brabantia incepit pullulare mediâ æstate sub nomine dysenteriæ, ut ferebant, epidemicus morbus valde con-

deling *over de Ziekten van de Nederlanden* &c. bl. 179, 180. not. q. en in het Stuk tot de *Bylagen* hier toe behoorende, alwaar dezelve, na voorafgaande gemaakte ontlastingen van onder en van boven, op het tweede *acces* tot een en twee oncen gegeeven zynde, mede den naasten aanval afsneed, en in sommigen tot twintig en dertig oncen gegeeven is, om de volkoomene uitroeijing te bewerken.]

naam van *Dysenteria* (Persloop), gelyk men voorgaf, te openbaaren, die zeer besmettelyk was, en zich tot aan *Antwerpen* heeft uitgebreid, wanneer zy zich by ons, voornaamentlyk aan de oevers der *Schelde* en in de nabuurschap van het *Hollandsch Grondgebied* vertoonde. Waar tegen de *Leuvensche Doctoren* om de ellendigen ter hulpe te koomen, de wyze van die te geneezen, hadden voorgeschreeven: maar tot ons, onder eene andere gedaante, overgekoomen zynde, scheen zy eene andere behandeling te vereisschen. Zoo dra zy in kleine huisjes aanviel, werden allen aangestooken, naauwlyks zag iemand naar hun om, waar door de meesten stierven.

Ik bevond de ziekte in de geenen, welken ik bezocht heb, met de zelfde toevallen, als in de reeds beschreevene verzeld; by welken zich eene *Diarrhoea* (Loop) vertoonde, en niet zelden herhaalde bloedige ontlastingen, met ondraagelyke snydingen in de darmen, persingen enz.

Waarom

contagiosus; usque Antverpiam propagavit, tunc ad nos, præcipue ad Scaldis ripes & Hollandiæ jurisdictionis viciniam se manifestavit. Medicandi methodum præscripserunt Med. Doctores Lovanienses, ut miseris succurrerent: sed ad nos provectus, aliâ veste quasi indutus, aliam curandi normam videbatur exigere; ubi parvas domos infestabat, omnes corripiebantur, vix ullus illis erat auxilio; moriebantur plurimi.

Quos ego visitavi, inveni morbum stipatum eisdem symptomatibus nuper descriptis, cui adjuncta erat diarrhœa & nonnumquam sanguineæ excretiones frequentes cum atrocissimis intestinorum doloribus, tenesmo &c.

An-

Waarom ik vraage: Worden niet die zelfde bedorvene galachtige ſtoffen (*ſaburra*) uit de maag in de darmen gevoerd, door de aandoening van de Koorts, en de meerdere warmte, ſcherper en bytender gemaakt? [*]

Die aan de Koorts met eene *Dirrhoea* ziek lagen, werden met de bovengemelde toevallen meer of min bezwaard. Ik begon derhalven de geneezing met een Braakmiddel, waarna ik *Rhabarber* in kleine giften, om de afgangen te behouden, liet voortgebruiken, tot dat de tong niet meer zoo beſlaagen geleek, en de afgang van eene betere couleur zich vertoonde; hier uit oordeelende, dat de zondigende ſtoffe genoegzaam uitgedreeven ware, diende ik den Koortsbaſt in groote giften toe: geduurende de drie eerſte dagen van deszelfs gebruik ſcheen de kwaal

Annon eadem ſaburra a ventriculo in tractum inteſtinorum delapſa a motu febrili, calore majore, acrior & corroſiva reddita?

Qui Febre cum diarrhœa laborabant, ſymptomatibus ante recenſitis præter propter gravabantur, curam incepi ab emeſi, poſtea Rheum in parcâ doſi ad ſuſtentandam diarrhœam continuavi, donec lingua non adeo obducta appareret & fœces melioris coloris, inde judicans materiam peccantem ſufficienter eliminatam, magnâ doſi Corticem Peruvianum exhibui: tribus primis

[*] In eenen zeekeren zin jaa, die by de Ouden daar voor reeds bekend was, vereglecken met PRINGLE Part. II. Chap. II. en by DEGNER *Hiſtor. Dyſenteriæ Bilioſo-Contagioſæ* &c. §. LXIV & LXV. & VAN SWIETEN Tom. II. p. 44. ad §. 586. als mede uit haare verwandſchap met de tusſchenpoozende Koortſen; en in dit geval volſtrekt. Hoewel 'er ſomtyds eene verwisſeling plaats heeft, mogelyk uit deeze vermaagſchag gebooren, door MORTON en DEGNER opgemerkt en van PRINGLE verklaard: terwyl 'er nogthans andere oorzaaken kunnen ſaamenloopen.]

kwaal te verergeren; maar de volgende dagen werden de *Symptomata* (Toevallen) bedaard, de Koorts zagter en de Loop gestuit; zoo dat 'er, na verloop van zeven of agt dagen na deszelfs aanhouden, naauwlyks Koorts bespeurd wierd.

Het gebruik van den Koorts-bast werd in sommigen eenige dagen door de Sprouw belet, doch werd weder met vrucht gegeeven na het geneezen derzelve.

Anderen werden, geduurende de Ziekte, na de Sprouw met eene ligte *Peripneumonie* (Longewee) aangedaan, welke door uitracheling, Borstmiddelen en dergelyken, zonder aderlaaten, op den negenden dag beslist werd; blyvende nogthans de Koorts als vooren aanhouden, die door een bestendig gebruik van de Koortsbast t' ondergebragt werd.

Anderen ondervonden dat de Koorts na een maand tyds wederkwam: dewelke nogthans door zagte Purgeermiddelen, benevens een sterk afkooksel

mis exhibitionis diebus videbatur malum augeri, sed sequentibus diebus mitigabantur symptomata, Febris lenior, diarrhœa sistebat, ita ut post septimam vel octavam a Corticis Peruv. diem vix Febris perciperetur.

Quibusdam usum Corticis recusabant aphtæ per aliquot dies, his sanatis rursus dabatur cum successu.

Alii post aphtas, stante morbo, levi peripneumoniâ afficiebantur, quæ per sputa bechicis & similibus sine venæ sectione nonâ die judicabantur, manente tamen Febre ut ante, quæ Cort. Peruv. larga dosi diu continuata debellabatur.

Alii post mensem recidivam patiebantur, sed lenia purgantia & Salviæ hortensis saturatissimum decoct. ad ℥iv

kookſel van thuin *Salie* tot vier onçen vochts en twee onçen Wynäzyn, eenige agter een volgende dagen voortgebruikt, t'ondergebragt werd.

Niemand myner Lyderen geraakte uit de *Diarrhoea* (Loop) in de *Dyſenteria* (Persloop); hoewel deeze altoos het gevolg van de *Diarrhoea* was.

Van die geenen, welken aan de *Dyſenteria* ziek lagen, en door Kwakzalvers waren behandeld, alvoorens my te haalen, zyn 'er alleen twee geſtorven; als eene die door de Zwarte Sprouw (*aphthis gangrænoſis*) als geſtikt, jammerlyk en ellendig om 't leven gekoomen is: daar eene al te groote bloedsontlaſting door den ſtoelgang den anderen heeft weggerukt.

Anderen heb ik op de volgende wyze geneezen: indien de krachten het toelieten, ſchreef ik terſtond de *Ipecacuanha* (Braakwortel) voor: waar op ik de *Rhabarber* in kleine giften driemaal

℥iv cum Aceti vini ℥ij per aliquot dies continuatum totum abvolverunt negotium.

Nullus ex meis à diarrhœâ in dyſenteriam incidit, quamvis hæc diarrhææ ſemper fuerit ſequela.

Dyſenteriâ decumbentium, ab agyrtis tractatorum, qui me rogaverunt, duo tantummodo ſunt mortui; Alter, ab aphtis gangrænoſis quaſi ſuffocatus, turpiter & miſere periit: Alterum nimia per alvum hæmorrhagia ſuſtulit.

Alios hâc curavi methodo. Si vires ferrent ſtatim præſcribebam infuſi Ipecacuanhæ, poſtea Rhabarbarum in parva

maal daags ingaf; en, in de tusſchenpoozen alle twee uuren vyf greinen van het poeder van de *Ipecacuanha*, met oogmerk om de *motus periſtalticus* (wormwyze beweeging) der darmen om te keeren. Ook gaf ik den zieken een Drank uit Slym van Arabiſche Gom, *Althæa* en Smeerwortels gekookt, en met een maatige veelheid rooden Wyns gemengd: welke by uitneemenheid de ſcherpte omwond, de pynen verzagtte en de bloedige ontlaſtingen allengskens deed ophouden zich te vertoonen.

Maar by anderen weeken de krimpingen, noch de bloedige ontlaſtingen voor deeze middelen niet; toen, my Sydenham herinnerende, gaf ik twee a driemaal daags kleine giften van het *Laudanum Liquidum* naar vereiſch van zaaken: waar op de pynen en bloedige ontlaſtingen ſtilden, en de afgang allengskens ophield, blyvende nogthans een Koortsje overig, welke door den Koorts-baſt, niet in die veelheid, om, wegens de raauwheid der Ingewanden, meer verſter-

parva doſi ter de die, & in intervallis ſingulo bihorio gr. v Ipecacuanhæ pulv. dabantur, motus periſtaltici ſubvertendi gratiâ. Potum ex mucilagine gum. Arabic. Rad. Althææ, Symphyti cum modico vini rub. mixtum ægris dabam: egregie acrimoniam obvolvebat, dolores tolerabantur, ſenſim excrementa cruenta prodire ceſſabant.

Aliis vero non cedebant tormina neque ſanguinis dejectiones; tunc, *Sydenhamii* memor, Laudan. Liquid. parcam doſim bis terve de die juxta neceſſitatem exhibui: ceſſarunt dolores & alvus cruenta, ſenſimque ſiſtebat ſeceſſus, manente tamen Febricula, que Cort. Peruv. non in tantâ doſi ob inteſtinorum excoriationem plus

ſterkender wyze te geneezen, als door deszelfs Koorts-verdryvend vermogen, is heen gegaan.—

Dit zyn de Geneeswyzen der ziekten en derzelver toevallen van het voorleeden Jaar, welke my te binnen koomen. En vermits dezelve onder het oog van geleerde Mannen moeten verſchynen, heb ik verdere uitbreidingen onnoodig geoordeeld. Dit Jaar, waar van ik ſpreek, zyn my grootelyks vorderlyk geweeſt de onlangs uitgegeevene Schriften van den beroemden Hoogleeraar J. OOSTERDYK SCHACHT, in het VII Hoofddeel (zyner *Inſtitutiones Medicæ Practicæ*, te weeten, de laatſte druk,) voornaamentlyk, 't geen men vindt by N°. 41. waar aan ik duizendmaal by myn zelven met dankerkentenis gedacht heb [*].

Myne Medebroeders veroordeelden my, dat ik den Koorts-baſt in den Loop voorſchreef; maar

plus roborando, ſanando, quam ſua vi Febrifugâ diſceſcit.

Hæc ſunt quæ fert memoria morborum anni præteriti ſymptomatum & curandi, qua uſus ſum, methodo. Cum hæc a ſummis in arte Viris ſint viſenda, non putavi ulteriorem explicationem fore neceſſariam; hoc anno, de quo loquor, maxime profuerunt quæ nuper ſcripſerat illuſtris D. *Ooſterdyk Schacht* Capite 7*mo*. præcipue quæ habentur ſub N°. 41*mo*; millies recordatus, millenas in me ipſo egi gratias.

Confratres mei me damnabant, de exhibitione Cort. Peruv.

[*] De aanmerkelyke plaats is deeze: *Convenit, vel ſaltem non vetatur: 1. In Febribus intermittentibus, ſi aliquamdiu duraverint : nec* §. 40. *memorata ad ſuerint. 2. In continuis remittentibus, quæ ex*

maar de ongelukkige uitſlag heeft hun geleerd myn voetſpoor te volgen, offchoon my de vermaaning van SYDENHAM en van VAN SWIETEN niet onbekend was. Ik oordeelde, dat deeze Koorts tot het geſlacht der anderendaagſche Koortſen behoorde: dat zy door de kwaade ſtoffen in de eerſte wegen tot eene aanhoudende wederkeerende Koorts (*Febris continua remittens*) gemaakt wierd, welkers voortduurende oorzaak de *Diarrhœa* en daarna de *Dyſenteria* heeft voortgebragt, zoo als boven gezegd is. Weshalven de *Diarrhoea* en *Dyſenteria* de toevallen van de voorafgaande Koorts geweeſt zyn. 't Welk ik nogthans aan verlichter oordeel onderwerp.

COROL-

peruv. in diarrhæâ, ſed infauſtus eventus illos docuit me imitari, quamvis monitum *Sydenhamii & van Swieten* non ignorarem. Hanc Febrem tertianæ ſobolem judicavi: a ſaburris in primis viis factam eſſe remittentem continuam, cujus protracta cauſa diarrhœam & poſtea dyſenteriam generavit, ut ſupra dictum eſt. Conſequenter diarrhœa & dyſenteria Febris præcedentis fuerunt Symptomata; tamen hæc ſublimiori arbitrio ſubjicio.

Co-

ex complicatis intermittentibus conſtant: imo 3. *Etiamſi contraindicantia dentur: ſi corpus adeo debile, vel paroxyſmus adeo vehemens fuerit, ut novo ſuſtinendo homo non ſufficere videatur, omnino ad Corticem fugiendum eſt.* Dat is: De Koorts-baſt komt te pas, ten minſten wordt die niet verbooden: 1. In tusſchenpoozende Koortſen, indien die eenigen tyd geduurd hebben: en de genoemde omſtandigheden §. 40. niet aanweezig zyn. 2. In aanhoudende en wederkeerende Koortſen, welke uit ſaamengeſtelde tusſchenpoozende beſtaan: Zelfs ten 3. Wanneer 'er tegengeſtelde aanwyzingen gevonden wierden: indien het lichaam zoo zwak, of de aanval zoo geweldig ware, dat de kranke niet beſtand ſcheene eenen nieuwen aanval te kunnen ondergaan, moet men volkoomen zyn toevlucht tot den Koorts-baſt neemen.]

COROLLARIUM.

Is de oorzaak der *Sprouw* ook dezelfde van de *Peripneumonie* geweest [*]?

Het getal der Dooden heeft het gewoone op het Hollandsch Grondgebied niet te boven gegaan, vermits 'er dit Jaar weinigen aan Borstziekten in den Winter zyn ziek geweest. By ons zyn 'er meer gestorven.

Corollar: An aphtarum causa etiam fuerit peripneumoniæ? Mortuorum numerus sub territorio Hollandico non excessit ordinarium, cum illo anno vix morbis pectoris hyeme laboraverint. Apud nos plures discesserunt.

[*] Indien men de Verwandschap van de *Dysenteria* met de *Morbi Catorrhosi* in aanmerking neemt, waar over met vrucht kan nagezien worden M. STOLL *Ration. Medendi* Part. III. Sect. IV. *De Natura & Indole Dysenteriæ Commentatio*, Cap. II. en teffens overweegt, hoe de Sprouw doorgaans die Koortsen verzeld, welke met eene *Diarrhoea* & *Dysenteria* beginnen, volgens de Waarneemingen van SYDENHAM en VAN SWIETEN, Tom. III. §. 983. pag. 202. zal de oplosfing van dit Vraagstuk min duister blyven.]

BERICHT

VAN DE GELEGENHEID VAN

TERNEUZEN EN AXEL,

haare natuurlyke gesteldheid, Levenswyze der Inwoonderen enz.

DOOR DEN HEER

J. O. DE HAAZE,

Medicinæ & Pharmac. Practicus [*].

Gelegenheid der Stad NEUZEN.

Dit steedje heeft thans negentig gebouwen: eertyds was het voor deszelfs overstrooming in 1682. vry aanzienelyk. Het bevat in zich omtrent driehonderd en tachtig Inwoonders zoo Kinders als Volwassenen [†].

Het is gelegen aan de Rivier de Hondt, hebbende Voorland en Slyken, ruim een half uur gaans

[*] Dit Bericht kan wegens eenige Byzonderheden ter nadere opheldering strekken van den aart en wyze der Ziekten in deeze streek, die door het volgende van *Philippine* worden bevestigd.]

[†] Vergeleeken met den *Tegenw. Staat van* STAATS VLAANDEREN. bl. 541.]

gaans in de breedte. De Huizen ſtaan aan deszelfs Haven of Kaay, en eenige dwarsſtraatjes ten Ooſten, in deszelfs capitaale of lange ſtraat Zuid en Noord, de agter zyde ſtaat meeſt ten Weſten.

De Noorde en Ooſte Winden worden ook hier als elders gezonder en zuiverder gehouden, in alle tyden van het jaar; doch voornaamentlyk in de heete zomer-maanden. De Donder en onweêrs vlaagen zouden hier zoo meenigvuldig, noch zoo hevig niet zyn als in zoetere Luchtſtreeken; 't geen aan de beweeging van de ſterk op en nedergaande rivier wordt toegeſchreeven, waar door eene ſterke *ventilatie* gemaakt [*], en de onweêrsſtoffen meêr verſpreid worden. De Stad wordt hierom wegens haare ligging, zynde de Noordelykſte en Ooſtelykſte aan den rivierkant, gezonder dan de binnenpolders gehouden; gelyk men opgemerkt heeft, dat 'er geduurende vyf jaaren tyds geen tien menſchen te gelyk in de Stad ziek lagen, terwyl 'er ten platten Lande veel meer gevonden werden.

II. *Aart en Levenswyze der Inwoonderen.*

Ten aanzien van de Inwoonderen: zoo zyn verre de meeſten, en wel twee derden van het geheel, veld-daglooners; en dus voor het grootſte gedeelte Lieden van een behoeftig leven, waar door hun voedſel meeſt beſtaat in gering

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 84. N°. 6.]

gering spoeling spek, dat in den zomer garstig en traanig wordt. En, ten ware 'er by de meesten niet veele graanpappen, (uit fyne en grove grutten, meelspyzen enz.) wierden genuttigd, men noodwendig by den gemeenen man hier veele sleepende ziekten en kwaalen zoude vinden. Men mag van 't gemeen deezer Landstreeke tot hun lof getuigen, dat 'er weinigen in sterken drank zich te buiten gaande gevonden worden. —— Wat hunne verdere Levenswyze betreft, is het zeeker, dat 'er wel tweemaal zoo veele warme water-dranken (indien zy niet te velde zyn) gedronken worden, als goede voedzaame bieren. Waar uit af te neemen is, dat de waterachtige gesteldheden hier de overhand hebben.

III. *Van de Binnenlandsche Wateren.*

Ten opzichte van de binnenlandsche wateren, kan men aanmerken, dat ze vierderlei zyn, als:

1. Door in, of doorbraak der dyken, ingestorte kolken, (doorgaans *Wielen* genaamd,) welke byna geheel zout zyn; die doch echter door het hemelwater een weinig ververscht worden [*].

2. In-

[*] Deeze met de volgende byzonderheden hebben veel al in de zoute bedykte Polders plaats; terwyl het daringachtige meer in de oude als in de nieuw bedykte gevonden wordt.]

2. Inlandſche kreeken en wateringen, welke offchoon viſchryk in rivier-viſch, echter voor menſchen of beeſten niet drinkbaar zyn; [ten zy in ongemeen vochtige ſaiſoenen.]

3. Gegraavene putten of wellen, welke tot op de daring of zand-plaat worden uitgegraaven, waar onder 'er zyn, welkers bron of wel-water in het heetſte van den zomer beproefd, en na het zelve gefiltreerd en in een zuiver vat geëvaporeerd te hebben, bevonden werd met een *Alcali* op te bruisſchen.

4. Nog hebben wy een vierde ſoort onder die, welke het verſchſte en zuiverſte water, doch eenigzints ſalpeterachtig, opwellen; doch die zyn niet digt by onze Stad gelegen.

AANMERKING.

1. Men moet als eene ongezonde hoedanigheid van alle deeze gegraavene putten aanmerken; dat ze, vooral wanneer ze oud zyn, met een ongeloofelyke meenigte Kikvorſchen, Padden, Bloedzuigers en *Inſecten*, zoodanig bezwangerd zyn, dat men ſlegts eenige weinige druppels water door een goed *Microſcoop* beſchouwende, een *Legio* van weemelende diertjes van onderſcheidene gedaanten in dezelve ontdekt. Zoude men dan niet gegrond mogen vooronderſtellen, (als men nagaat de uitwerpzels, het zaad, en de krengen van dit heirleger,) dat onze bronnen zeer ongezond zyn; te meer als men verder aanmerkt, dat veele onzer Inwoonderen van geen

geen regenbakken voorzien zyn, èn dus by drooge zomers naar buiten hun water uit die bronnen voor hunnen drank en bereiding hunner ſpyzen moeten gaan haalen?

2. Dat de putten laag en byna uitgedroogd zynde, hunne Zwavel-zouten en Inſecten in een enger begrip bevatten?

3. Dat de Bouwlieden, die in geheele zoute Polders woonen, geen zoet water hebben, als van hunne huizen, die alleen met pannen zyn gedekt? (want de Schuuren zyn met riet of ſtroo gedekt, en ontbreeken gooten;) 'tgeen hun tot gebruik alleen dient: om te karnen, moeten zy zich mede met putwater behelpen.

Als eene byzonderheid merkt men aan, dat de Ojevaar hier geene huisveſting heeft.

IV. *Van den Aart der Slyken*, enz.

De Schorren buitensdyks hebben meeſtendeels een bovenlaag van een à twee voeten ſlykachtige kleiaarde; vervolgens hunnen onderbodem; zynde eene bladsgewyze Daringgrond. Deeze na in eene genoegzaame veelheid regenwater te hebben laaten weeken, en van het zeezout gezuiverd, vervolgens wel gedroogd en verbrand zynde, om over deszelfs zwavel te oordeelen, werd bevonden ſlegt te branden, en dus niet veel zwavel te bezitten, en voor derzelver aandeel niet veele nadeelige uitwerkingen te kunnen veroorzaaken.

Driederhande ſoort van Bouwland vindt men hier, als:

1. Goede ſalpeterachtige kleigrond.

2. Eene bitumineuſe en zwavelachtige, zeer onvruchtbaare, kwaalyk riekende grond.

3. Eene losſe met hei-zand gemengde ſchraale, en met weinig zoutdeelen bezielde grond, welke zonder goede meſting onvruchtbaar is; hoewel in deeze de zuiverſte bornputten gevonden worden.

De Daring, die hier volgens 's Lands Wetten verbooden is uit te graaven [*], is bezwaarlyker na te gaan, wordende onder het kleiland digt by de Stad wel het meeſte gevonden, en onder mulle zandgronden, alwaar die een vry zuiver veen uitleevert; veel overeenkoomende met de beſte Hollandſche Turf, hoewel op verre na niet zoo vaſt van zelfſtandigheid. Dan, de Daring, die uit den grond by N°. 2. gehaald wordt, is zeer zwavelachtig, ſtinkende en zeer ongezond van damp; welke grond men nogthans alhier het minſte vindt.

COROLLARIA.

Uit al het bovenſtaande blykt hoofdzaakelyk:

1. Dat de Lucht wegens de aanvoering van de zuure

[*] Zie M. SMALLEGANGE *Kronyk van Zeeland*, bl. 310, 311.

zuure deelen van het Zee-Zout geene eigenaartige besmetting, maar wel eene toevallige kan veroorzaaken.

2. Dat de gesteldheden der meesten, wegens hunne Levenswyze waterachtig en slymerig zyn; dus met weinig *Alcali* bezield.

3. Wat de uitwaasseming der binnenlandsche Wateren betreft; dat die op zich zelven ook niet wezendlyk besmettelyk kunnen genoemd worden; maar wat het inwendig gebruik by noodzaak aangaat, dat dit aanleiding tot ziekten geeven kan.

4. Dat de Dampen van den grond alhier mede niet algemeen onder de besmettende kunnen gereekend worden. Waar uit natuurlyker wyze zoude mogen afgeleid worden, dat hier eigenaartig geene *Morbi acuti* (heete Ziekten) met verrotting en besmetting verzeld grasseeren. [Maar wel uit de oorzaaken beneden te noemen ontstaan [*].

V. *Ziekten in de Lente.*

De Lente droog zynde, en veele Noorde en Ooste Winden waaiende, geeft ons de gezondste tyd; doch vochtig en nat weezende, heeft men hier

[*] Dat de *Zeeuwsche* en *Vlaamsche* Lucht aan de Rivieren niet ongezond zy, zal by alle onbevooroordeelden gereedelyk worden toegestemd, en onnoodig zyn de bekende bewyzen ter bevestiging hier toe by te brengen. *Zuidbeveland* heeft in dit zelfde jaar de duidelykste proeven hier van opgeleeverd.]

hier wel eens algemeene Keelontsteekingen; dewelke nogthans van eenen *catarrhalen* aart, schielyk door eene goede behandeling, als zuivering der eerste wegen met eene verkoelende purgatie, bekwaame gorgeldrank, en van buiten door het opleggen van eene verdwynende pleister, schielyk geneezen. Hoedanige 'er in de Lente over 4 jaaren veele gevonden werden.

——— *in den Zomer.*

De Zomer heet en droog zynde, wanneer 'er veele Zuide en Weste Winden waaijen, heeft men hier de meeste Ziekten: dan is het dat de naarstige arbeider zyne spieren te werk stelt, en het door hem gevelde graan met zyn zweet bedruipt: dan doet hem zyne doorwaasseming een menigte van zyne goede vochten verliezen; terwyl zyn drank, (in de blaakende zon, by de terug kaatsende straalen van den aardbodem,) bestaat uit slegt water, of al veel maalen brakke karnemelk: zyne spyze voor het meerder gedeelte in een stuk garstig spoeling spek. Hem bevangt dus in de eerste plaats eene slapheid der vaten: hy valt in Koortsen; de gal, scherp geworden, gaat aan 't gisten en bezet de ingewanden; en, indien 'er geene onweders of verfrisschende winden en regens ontstaan, ontmoet men hier wel eens eene *Diarrhoea* en hier en daar eene *Dysenterie;* doch zelden zeer besmettelyk, ten minsten in geen hoogen graad, ook niet algemeen doodelyk. — Hoewel 'er zich in het jaar 1777. hier in de Stad en omstreeks eenige *Dysenteriæ*, welke men toestemmen moet besmettelyk te zyn geweest, vertoonden; naardien 'er in

in een huis een man door werd aangetaſt, die zyn Dochter aanſtak, en beiden ſchielyk ſtierven; waar door ik, hen behandelende, wegens den vervaarlyken ſtank zelve beſmet werd, en eene *Diarrhoea* kreeg, welke nogthans na voorafgaande gebruik van *Ipecacuanha* en *Rhabarber* met *Acida mineralia* (berg Zuuren) zeer wel ſlaagde; daar dezelve met *Narcotica* (verdoovende) en *Adſtringentia* (ſaamentrekkende middelen) behandeld zynde, ten gevolge had een *Tenesmus* (persſing,) *Gangræna inteſtinorum* (koud-vuur in de darmen,) en eindelyk de dood. —— Doch zy heeft niet lang geduurd. Eene aanhoudende droogte ging die vooraf; zoo dat alles als verzengd was: de zoete vruchten, als kersſen en pruimen, waren zeer abondant en goed koop; de dorſt, een natuurlyk gevolg op de zoetigheid, werd geleſcht door brakwater of karnemelk.

——— *in den Herfſt en Winter.*

Vochtige koude en ongeſtaadig weder, in dit ſaiſoen, geeven als dan verſtoppingen, verkouwdheden en zulke ziekten, welke uit belette uitwaasſeming ontſtaan, als elders, op.

AXEL.

De Stad *Axel* is gelegen aan een arm van de Rivier, den Hondt, of Weſterſchelde, meer dan twee uuren gaans van dien breeden ſtroom; en is dus meer bevryd van die Zeewinden, zynde een groot quartier uurs gaans van den Vlaamſchen bodem gelegen. De Ziekten die men aldaar

daar in den Zomer van 1779. gehad heeft, bestonden in Galkoortsen, waar onder rotachtige, maar geene aansteekende; en ook eenige *Diarrhoeæ*, maar geene wezendlyke *Dysenteriæ*: [met het voorenstaande Bericht van den Wel Ed. Heer HULIN zeer wel overeenkoomende.].

In het najaar heeft men in die Stad veele *Anginæ* (Keelontsteekingen) en Herfst-Koortsen gehad; maar in 't algemeen geene sleepende Ziekten, of die doodelyk waren.

ZAAMSLAG.

Dit fraaje Dorp is mede een goed half uur gaans gelegen van het buitenwater, en aldaar mede een groot kwartier van het *Land* van *Hulst*; van waar men bericht, dat aldaar in het jaar 1779. na zeer veele Gal- en sommige Rotkoortsen, in den zomer zeer korten tyd heeft gegrasseerd eene aansteekende *Dysenteria* [*], waar van tien persoonen meest van eene familie zyn aangesteeken geweest; en twee (gelyk men verhaalt,) door het gebruik van *Narcotica* gestorven zyn.

AMBAGT *van* TERNEUZEN.

Onder het Ambagt van *Terneuzen*, en waar onder het Dorpje *den Hoek* ligt, waren, na veele Galkoortsen, die niet kwaadaartig hadden geregeerd, die menschen door eene *Diarrhoea* aangetast, die wel hevig was, maar in geene *Dysenteria* was overgegaan. —— Onder *Neuzen* hadden

[*] Mogelyk door de besmetting uit de bovengemelde bl. 43.]

hadden zich veele Galkoortſen vertoond, doch geene kwaadaartige.

LYST DER DOODEN

VAN VYF JAAREN

Onder de *Jurisdictie* der Stad *Neuzen*, de *Parochie* van den Dorpe *den Hoek* niet mede gereekend zynde.

In den Jaare	Bejaarden.	Kinderen.	Totaal.
1775.	9.	17.	26.
1776.	14.	13.	27.
1777.	19.	25.	44.
1778.	7.	21.	28.
1779.	14.	32.	46.

BELOOP

BELOOP
DER
ZIEKTEN
TE
SAS VAN GENT,

In 't Jaar 1779.

DOOR DEN HEER

J. A. ELTZMAN,

Med. Doctor, enz.

Aangaande het Beloop der Ziekten in het laatst afgeloopen Jaar 1779, zoo heeft het getal der Ziekten by ons, zoo wel onder de Burgery, als *Militie* verre overtroffen dat geene, 't welk men op andere jaaren hier gewoon is te hebben; bestaande in het afgaan van den Zomer tot reeds laat in den Herfst, alle in *reguliere* en *irreguliere*, aanhoudende, *remitteerende*, anderendaagsche, dubbelde anderendaagsche Galkoortsen enz. Zy waren hardnekkiger en langduuriger dan op andere jaaren; de Lyders bleeven alle zeer krachteloos, ook lang na de betering; waren aan veele *recidiven* onderwor-

pen,

pen, en veelen hadden ook als dan eenen onwederstaanbaaren eetlust, die hun telkens, vermits hunne Ingewanden zoo zeer verzwakt waren, weder deede instorten; 't geen by sommigen genoegzaam den ganschen winter door plaats had.

Dysenteriæ hebben wy hier niet vernoomen: 'er waren alleenlyk twee Soldaten bevonden, welke dezelve van elders hadden aangebragt; maar deeze hersteld zynde, is het daar by gebleeven. Galachtige *Diarrhoeæ* zyn 'er enkelde geweest; doch weinige waren kwaadaartig.

Het getal der dooden heeft dat van andere jaaren ver overtroffen, vooral echter onder het *Garnizoen*, dat veel geleeden heeft; zynde het zelve by de Burgery niet groot, naar maate van de veelheid der ziekten geweest.

De *Ligging* der Stad is niet onvoordeelig, taamelyk hoog, zynde in de haven voorzien van versch water, dat uit een arm van de rivier de Leye komt, en door de fassinge zich in de nieuwe Vaart en Westerschelde naar zee ontlast. Aan de Oostzyde der Stad ligt de zoogenaamde *Canis-Vliet*, zynde doorsneeden met veele kanaalen en kreeken, waar in het zoute water vloeit: eertyds vloeide dit veld byna geheel onder, dat veel nadeel toebragt aan de gezondheid der Inwoonderen; dan, naardien het zelve zeer begint aan te hoogen, geschiedt zulks thans niet meer, dan alleen by zeer hooge vloeden, en kan dus minder nadeelig zyn. Ten Noorden hebben wy de zee, (de Hondt, of Westerschelde;) ten Zuiden en Westen, vooral by zomerdag, drooge velden en zaailanden. In de Stad zyn de

de Inwoonders genoeg voorzien van goed regen- en wel-water, zoo ook het *Garnizoen*, uit de Regenbakken van 's Lands gebouwen. Ook is 'er genoegzaame toevoer van versche Groenten uit *Staats Vlaanderen*, en Vleesch op de publike Markt-dagen, alles voor eenen maatigen prys te bekoomen; zoo dat het gemeen daar van genoegzaam kan voorzien worden [*]. De Huizen zyn in 't gemeen luchtig en wel gebouwd, en de levenswyze der Menschen taamelyk wel ingericht. Het voornaamste waar over men reden heeft te klaagen, is het buitenspoorig gebruik van warme Dranken, als Koffy en Thee, waar mede zy hunne lichaamen verzwakken, en somtyds in onherstelbaare ziekten storten. — Zoo dat men met gegronde reden onze Plaats voor eene der gezondste van *Staats Vlaanderen* houden mag; welke voordeelen het *Garnizoen* hier alle jaaren ook zeer wel ondervindt, hebbende meest alle jaaren een derde minder zieken, als op sommige onzer nabuurige plaatsen. ———

[*] Dit Artikel schynt in deeze opzichten vry gunstiger te zyn, als in het volgende Bericht van *Philippine* blyken zal.]

VER-

VERHANDELING
OVER DE
ZIEKTEN
VAN
PHILIPPINE
IN
STAATS VLAANDEREN,
IN TWEE AFDEELINGEN.

DOOR DEN HEER

JACOBUS DACHS,

Helveticus Thuno-Bernensis, *Chirurgyn Major* van het tweede *Bataillon* ORANGE GELDERLAND.

****

I^ste AFDEELING.

Behelzende den Staat der Gezondheid der drie Compagnien *van het* 2*de* Battaillon *van het* Oud-Gelderſch Regiment *van* ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID DEN HEERE PRINCE VAN ORANGE EN NASSAU enz. enz. enz. *geduurende derzelver* Garniſoen *te* PHILIPPINE *van Mey* 1779, *tot het einde van April* 1780; *met een* Kort Vertoog *over de Ziekten, die aldaar van Maand tot Maand zyn voorgekomen, derzelver Natuur, Behandeling en Beloop; benevens eene beknopte Opgaave van het Weér en van den Wind.*

MEY 1779.

Wanneer men eenige tusſchenpoozende Koortſen, van eenen rheumatiken aart uitzondert, die in den beginne van onze aan-

 komſt

komſt aldaar, hier en daar het Volk aantaſtten, en door middel van eene Aderlaating, en verkoelende Buikzuiverende middelen, gemakkelyk herſtelden, genoot het Volk, in deeze Maand eene gewenſchte gezondheid; zynde de Wind doorgaans Noord, en Noord-Weſt, het weêr koel en buiig.

JUNY 1779.

Geduurende de maand *Juny*, genoot het Volk mede eene gewenſchte gezondheid. De heerſchende winden en het weêr waren wederom, de geheele maand door, buiten eenige luchtige en drooge dagen, meeſt dezelfden als vooren. —

Echter hier gelegenheid hebbende, om deeze gaaping, met het Hiſtoriſch Verhaal van eene zeer gevaarlyke Borſt-Ziekte, welke my in deeze maand voorgekoomen is, te vervullen, die wegens derzelver zonderling Beloop, en allergelukkigſte uitkomſt binnen weinige dagen, opmerking verdient; zal ik dezelve, ſchoon niet onder het Volk voorgevallen, in alle haare omſtandigheden hier mede opgeeven.

Op den 12den deezer maand by den Schoolmeeſter deezer plaats geroepen zynde, vond ik denzelven met alle de toevallen, die eene ontſteeking der Long, (*Peripneumonia*) eigen zyn, aangetaſt. Ik liet terſtond eene ruime Aderlaating doen; en vermits de tong eene ſterke bezetting der eerſte wegen te kennen gaf, beval ik een verkoelenden Laxeer-drank, die uit *Tamarinden*, *Fol. Senæ* en het *Polychreſt*-Zout beſtond; benevens een afzettende *Clyſteer* toe te

dienen

dienen. — Op den dertienden de eerste wegen wat gezuiverd zynde, maar de Borst sterk bezet vindende, ordonneerde ik den Lyder, een *Linctus pectoralis*, uit *Gum. Amoniac.. Oymel Simpl.* en *Syrup. Althææ Ferneli;* en liet een groote Spaansche Vlieg-Pleister op de Borst leggen. Tegen den avond de benaauwde ademhaaling merkelyk toeneemende, gaf ik een *Decoctum Emolliens* met *Oxymel Simplex*, en wat *Spiritus Nitri dulcis*, om daar van rykelyk te drinken; met inzicht om de zondigende stoffen op te losfen, te verdunnen, en tot de uitwerping geschikter te maaken; en tevens de overmaatige hitte wat te doen bedaaren: wyl de verdere Laatingen my zeer verdacht scheenen, liet ik dezelve na. De Spaansche Vliegen geen de minste roodheid in de huid, en veel min bladders verwekt hebbende, werd 'er tegen den avond nog een sterker op dezelfde plaats aangelegd. — Op den veertienden vond ik den Lyder, by myn eerste bezoek, in eenen zeer hachgelyken staat; lydende nu niet alleen in de Borst, maar allermeest in den Onderbuik, en in de Water-wegen. De Pols, anders taamelyk verheven, was nu ingetrokken, en klein; de Spaansche Vliegen afgenoomen hebbende, vond ik, tot myne verwondering geene de minste teekens van werking; waar uit ik niet anders konde opmaaken, dan dat de Spaansche Vliegen, in het Bloed waren overgegaan, en gemelde wanorder in de eerste wegen hadden veroorzaakt. Dit ongelukkig voorval stelde my in eene dubbelde verlegenheid; gemerkt, ik, aan de eene zyde, een voornaam oogmerk kwam te misfen, 't welk ik my van de werking der Spaansche Vliegen had voorgesteld; en aan de andere zyde, dat ik den Lyder door die ver-

keerde werking dus in een dubbeld gevaar zag. Ter verzagting van de onlydelyke pynen, ſchreef ik een *Hauſtus oleoſus anodynus* voor; en liet hem verſcheidene verzagtende *Clyſteeren* zetten; waar op de pynen bedaarden en de Water-wegen taamelyk vry wierden. My nu niet verder op de Spaanſche Vliegen durvende vertrouwen, belaſte ik de voorgemelde *Decoctie* in ruime giften voort te gebruiken: terwyl ik de pynelykheid in de Borſt, door een *Linctus anodynus pectoralis* tragtte te maatigen, welke uit het *Gum. Arabicum*, en gelyke deelen van den *Syrup. d'Althæa* en *Diacodii* was te ſaamen geſteld. Dan, dit alles vruchteloos in het werk geſteld hebbende, bleef de Koorts en de voorzeide toevallen aanhouden; zonder dat ik in ſtaat was, om eenige de minſte zichtbaare ontlaſting der zondigende ſtoffen, noch door de *Expectoratie*, noch door middel van de andere gemeene wegen te kunnen bewerken. De Lyder, uit het beſchouwen der oogen, ſteeds verzwakkende, beſloot ik, om de bezwykende krachten der Natuur te onderſchraagen, en dezelve tot eene gelukkige ſcheiding te ſchikken, eene ruime giſte van den Koorts-baſt, by de voorgemelde *Decoctie* te voegen: terwyl de noodige ontlaſting door den ſtoelgang met zagt afzettende *Clyſteeren* werd bevorderd. ——

Dan, dit alles wederom zonder de minſte heilzaame uitwerking verricht zynde, verviel de Lyder op den 17den des namiddags in eene ſoort van rotachtige Koorts, verzeld van ylende maalingen, ſchielyke wegzakking der Pols, en eene met *Aphtæ* ſterk bezette Tong. In welke intrikate omſtandigheden ik beſloot, om in

plaats

plaats van den *Spirit. Nitri dulcis*, eene ſterke gifte van den geeſt van Vitriool, by den laatſtgemelden drank te voegen, om dus aan alle de *indicatien*, welke deeze kwaadaartige ziekte als toen opgaf, beſt mogelyk te beantwoorden; en wel met dat gelukkig gevolg, dat na twee volle dagen daar mede te hebben aangehouden, de wankelende Natuur, inmiddels door eene volkoomene ſcheiding, zoo wel, als door eene gewenſchte *expectoratie*, en *evacuatie*, door de gemeene wegen, op den negenden dag der ziekte ten vollen zegepraalde: hebbende niets anders noodig, als met den gemelden Drank, met agterlaating van den nu onnoodig geworden Geeſt van Vitriool, nog eenige dagen voort te gaan, om de uitracheling te begunſtigen, en de krachten te herſtellen. —— Het geen de meeſte verwonderinge baart, is, dat de Lyder, niet alleen op den 15den dag der ziekte, herſteld uitging, maar zelfs zynen Dienſt, als Voorzanger, in de Kerk waarnam, zonder aan zyne gezondheid den ganſchen tyd onzes verblyfs aldaar, het minſte nadeel te lyden.

De heilzaame werking van dit ſcherpe Mineraal Zuur doet my nog, met veel genoegen, een geval te binnen koomen, het welk my, te *Maaſtricht* Garnizoen houdende, by een Mineur is voorgekoomen, by wien ik in eene ſoortgelyke Longontſteeking, tot rotting overgaande, niet tegenſtaande de goede werking der Spaanſche Vliegen, en een aanhoudend vruchteloos gebruik, by de drie weeken, van den Geeſt van Vitriool op voorgemelde wyze, eindelyk genoodzaakt was, om tot het gebruik van deszelfs Olie

over te gaan: beſtaande het voorſchrift in een *dragma Ol. Vitrioli* en vier oncen *Syrup. Violar.* om alle halve uuren een Eierlepeltje vol daar van te geeven, op welkers gebruik, op den 27ſten dag der ziekte, eene gewenſchte ſcheiding, en allergelukkigſte herſtelling volgde: niet tegenſtaande de wanhoopigſte omſtandigheden, die niets als den gewisſen dood des Lyders voorſpelden. —— Meer voorbeelden van dien aart konde ik uit eigene bevinding hier bybrengen, welke klaar aantoonen, dat het Zuur van Vitriool zeer verre boven andere Geneesmiddelen den voorrang verdient, in Ziekten, welke van eenen rottigen aart zyn, of tot rotting overhellen; mits dat dit vermogend Geneesmiddel, in eene evenreedige gifte, naar den graad der kwaadaartigheid, onbeſchroomd, aan de Lyders worde toegediend. Van gelyken is het zelve voor alle anderen van gewenſchte uitwerking, om de *ſeparatie* van den Sprouw, deeze Ziekten gewoonelyk verzellende, te verhaaſten.

JULY 1779.

Het grootſte gedeelte van de Maand *July* verliep mede, zonder de gezondheid van het Volk in het minſte te benadeelen, zynde de Wind grootendeels Weſt en Noord-Weſt, het Weêr koel en buiig: Doch omtrent met den twintigſten deezer Maand, begon het Volk hier en daar met tusſchenpoozende Galkoortſen aangetaſt te worden, welke echter maar by twee Voorwerpen kwaadaartig wierden, en in weerwil van alle aangewende hulpmiddelen, doodelyk afliepen; zoo als uit het volgende volleedige verhaal der-

derzelver, nader blyken zal. De overigen werden door de gewoone *Evacuatien* gemakkelyk hersteld. —— Geduurende deezen tyd, was de Wind Zuid, en Zuid-West: het Weêr zoel en vochtig.

Op den 22sten deezer by den Soldaat *Tientje*, een jonge Gast omtrent festien jaaren oud, in de *Compagnie* van den Heer *Colonel* ZOLTKAST dienende, geroepen zynde, vond ik denzelven van alle de toevallen aangetast, welke de tusschenpoozende Galkoortsen gewoonlyk in den beginne verzellen: als eene voorafgaande korte huivering, daar op volgende sterke hitte, dorst, en neiging tot braaken; zwaare hoofdpyn, en eene ongemeene loomigheid der ledemaaten. Na dat de Lyder drie reguliere aanvallen ondergaan had, waar tegen hy zoo met *Emetica* en *Laxantica Antiphlogistica*, als verkoelende en zuure Geneesmiddelen behoorlyk was behandeld geworden, verviel hy met het vierde *acces* in een soort van galachtige Rotkoorts, die met eene zeer schielyke wegzakking der Pols, ongemeen verval van krachten, convulsive beweeging der spieren, groote ylhoofdigheid en andere zwaare toevallen gepaard ging. Ik liet hem terstond twee *Vesicatoria* op de beenen leggen, en gelaste, om geduurende den aanval, alle halve uuren een thee lepeltje vol te gebruiken van twee dragma's Geest van Vitriool, met twee onçen Syroop van Klaproozen: terwyl het *Oxymel Simplex*, met genoegzaam water verdund, hem ten gewoonen drank verstrekte. De aanval duurde festien uuren en eindigde met een zeer stinkend zweet: de Spaansche Vliegen hadden naar behooren gewerkt, en werden met een suppu-

 ratif

ratif verbonden. Geduurende de zeer korte *remissie* van nog geen drie uuren, liet ik hem een ſterk geconcentreerd *Decoctum* uit den Koortsbaſt met *Nitrum* gebruiken.

By den tweeden aanval, welke echter iets draagelyker was, en maar agt uuren duurde, werd het zelfde middel met den gewoonen drank gecontinueerd; en wel met dat gevolg, dat de aanvallen, zoo wel ten aanzien van het duuren der Koorts, als ten opzichte van die zwaare toevallen, merkelyk verminderden; en de aanval op den 29ſten dier maand zoo kort en goedaartig was, dat de Lyder niets meer om volkoomen herſteld te zyn, ſcheen noodig te hebben, als een aanhoudend gebruik van den Koorts-baſt, die hem tot dat oogmerk daadelyk werd toegediend. Echter moeſt ik het ongenoegen hebben, deezen Lyder, op den 1ſten *Auguſtus* des avonds, op nieuw met alle de voornoemde zwaare toevallen aangetaſt te zien. De convulſive beweegingen waren hevig, de Pols intermitteerende, de Tong zwart, en met Sprouw (*Aphthæ*) bezet; de Spaanſche Vliegen afgenoomen hebbende, vond ik op die plaatſen reeds eene beginnende verſterving, en de omliggende deelen loodverwig; hoewel zy dien zelfden morgen nog goeden etter hadden gegeeven. Ik liet terſtond twee andere aanleggen, en het mengſel uit den Geeſt van Vitriool in nog grooter giften, benevens een *Clyſteer* toedienen: terwyl hem de voorgemelde drank zoo rykelyk mogelyk werd toegereikt. De Lyder bleef in deezen ellendigen ſtaat, tot s'anderen daags 's morgens ten tien uuren, wanneer hy onder allerhevigſte convulſien overleed: volgens het eigen getuigenis van zyne maats had men

men dit ſchielyk weder inſtorten aan zyne voorgaande buitenſpoorige Levenswyze toe te ſchryven, waar in hy altoos boven anderen had uitgemunt. ———

Op den 30ſten by den Soldaat *van Hoey*, in de Compagnie van den Heer *Generaal Major* Grave VAN WELDEREN geroepen zynde, zeide my dezelve, reeds drie reguliere aanvallen, van de als toen hier en daar heerſchende tusſchenpoozende Galkoortſen te hebben doorgeſtaan; zonder iets daar van gezegd te hebben. De eerſte wegen naar gewoonte te zeer bezet vindende, ſchreef ik hem een braakmiddel voor; 't welk zeer wel gewerkt hebbende, gaf ik des anderen daags, tusſchen den aanval een *Laxans Antiphlogiſticum*. De Lyder ging als nog tusſchen de aanvallen uit en in; en ik konde ook, geduurende de aanvallen, geene de minſte kwaadaartigheid in de toevallen bemerken; doch met den derden aanval, onder myne behandeling, werd dezelve van alle de gemelde zwaare toevallen van den voorgaanden Overleedenen aangetaſt: welke aanval van 's morgens half tien uuren, tot 's anderen daags in den morgenſtond duurde. Ik liet hem terſtond twee *Veſicatoria* op de beenen leggen, en het bovengemelde Mengſel uit den Geeſt van Vitriool in ruime giften toedienen; en den voorzegden drank rykelyk gebruiken. De ſlegte werking der Spaanſche Vliegen deed my tot de applicatie van twee nieuwe op de dyen beſluiten. De aanval geëindigd zynde, bevond zich de Lyder ganſch preſent, en na de omſtandigheden taamelyk wel. De tong nog bezet vindende, ordonneerde ik eene gifte *Rhabarber* met den Koortsbaſt, en wat *Nitrum*;

 waar

waar op drie *fedes* volgden. De tusfchenpoozingen duurden tot 's avonds vyf uuren; in welken tyd hy zich door zynen Oppasfer op de Wal liet leiden, alwaar ik hem onverwacht aantrof, en terftond naar zyn kwartier liet brengen; vermits ik reeds eenige kenmerken van eenen nieuwen aanval aan hem meende te befpeuren, die zich ook kort daar op vertoonde, en onder alle de gemelde toevallen, en dezelfde behandeling, tot den anderen morgen aanhield: echter met dit onderfcheid, dat dezelve met geen zweet eindigde, gelyk de voorgaande; blyvende de huid nu meer heet en droog. ——

Den Lyder buiten maate zwak vindende, liet ik hem, geduurende de verpoozing, om het uur een dragma van den Koortsbaft, met eenige greinen *Rhabarber*, *Nitrum* en *Campher* gemengd ingeeven; ten einde de bezwykende natuur te onderfteunen, en tevens de doorwaafeming te bevorderen. En vermits de Spaanfche Vliegen mede niet naar genoegen hadden gewerkt, liet ik hem nog eene groote tusfchen de fchouderbladen appliceeren. De aanval verhefte na eenige weinige uuren tusfchenpoozens; de pols werd intermitteerende, en de allerhevigfte convulfive beweegingen der fpieren toonden genoegzaam hoe zeer de zenuwen waren aangedaan: waarom ik de Spaanfche Vliegen op de dyen liet vernieuwen; dewelke echter zoo min als die tusfchen de fchouderbladen iets effectueerden. Ik liet de gemelde poeders, als vooren, continueeren; terwyl eene gepafte dofis Geeft van Vitriool, met den *Syrup. e Succo Citri* met genoegzaam water verdund, hem ten gewoonen drank verftrekte: tegen den avond liet de Lyder zyne excrementen

crementen loopen. Hy overleed, na alvoorens nog met ſterke convulſien tot 's anderen morgens ten half vyf uuren, zynde den 5den *Auguſtus*, geworſteld te hebben.

AUGUSTUS 1779.

Met het einde van *Auguſtus* begonden deeze Galziekten algemeener te worden, zynde dezelve by de drie Compagnien met den negentienden derzelver, reeds op vier en twintig aangegroeid. Deeze Koortſen waren nu uit het rheumatike, en bilieuſe (galachtige) te ſaamen geſteld. In den beginne der ziekte waren zy van eenen aanhoudenden aart, ſterk tot de ontſteeking overhellende. De Lyders klaagden over geweldige ſteekten, die zich by de meeſten op het Ribbenvlies en de Borſtſpieren bepaalden: by ſommigen was de Borſt zelfs allerpynelykſt aangedaan; en in deeze laatſten verzeld van eenen droogen hoeſt, en benaauwde ademhaling. De eerſte wegen waren by allen, ongemeen ſterk bezet. De Pols was in den beginne doorgaans vol, en geſpannen; en, in het vervolg, meer ingetrokken, en by ſommigen wegzinkende. De voorafgaande huivering was zeer gering; de hitte, dezelve vervangende, ongemeen ſterk, en aanhoudende: zoo dat, geduurende dien eerſten ſtaat der ziekte geene zichtbaare remisſie kon worden beſpeurd. De huid was ongemeen droog: de uitloozingen door de gemeene wegen belemmerd: de Tong ruuw en droog; en by ſommigen met Sprouw bezet. Alle toevallen verſlimmerden met den avond, en gingen met ylingen verzeld. Deeze Ziekte vereiſchte, in den beginne, eene ruime Aderlaating, en by ſom-

ſommige bloedryke geſtellen was eene herhaaling derzelver onvermydelyk. De Spaanſche Vliegen, op de beleedigde plaats gelegd, waren van eenen uitneemenden dienſt; zoo als mede de ontlaſtingen der eerſte wegen: terwyl zagte *Laxantia Antiphlogiſtica* in deezen ſtaat der ziekte hoogſt noodig waren; van gelyken verkoelende Geneesmiddelen en dergelyke dranken. De eerſte aanvallen wat bedaard zynde, ordonneerde ik de Lyders, ter bevordering van de nu noodige *expectoratie*, een *Decoctum Emolliens* met het *Oxymel Simplex*, in het welke eene gepaſte *doſis* van het *Gummi Amoniac. gedisſolveerd* was, met een gewenſcht gevolg. By de geenen, by welken de Pols ſchielyk weg zonk, de Tong met Sprouw bezet was, en het ylen, met ſchielyk verval van krachten, eene op weg zynde Rotkoorts voorſpelden, liet ik terſtond op verſcheidene deelen des lichaams *Veſicatoria* appliceeceeren; en de voeten met een pap, uit Mostert-zaad en Azyn, en Zuurdeesſem vervaardigd, tot over de enkels beſlaan: terwyl het bovengemelde Mengſel uit den Geeſt van Vitriool, hen rykelyk werd toegediend. Om de bezwykende natuur te onderſteunen, was een ruim gebruik van den Koortsbaſt, in form van Aftrekſel, of in Subſtantie, naar eiſch der omſtandigheden, volſtrekt noodig. —— Onder deeze behandeling cesſeerden doorgaans de zwaare toevallen: echter waren de wederinſtortingen algemeen, en konden op geenerleie wyze worden verhoed; zoo min als de natuur tot eene volmaakte ſcheiding te diſponeeren ware, hoe zeer ik ook tragtte, om dezelve in deezen laatſten ſtaat der ziekte op alle mogelyke wyze te bevorderen, en de noodige uitloozingen (*evacuationes*) door

de gemeene wegen, volkoomen waren in acht genoomen, gingen zy by de eerſtgemelden, in allerhande ongeregelde tusſchenpoozende Koortſen over, en werden by de laatſten van andere hardnekkige Sleepende Ziekten gevolgd, die eene algemeene ontſpanning der Vaten, als van hardnekkige Verſtoppingen der ingewanden, en daar uit voortſpruitende Waterachtige Zwellingen van de oppervlakten des Lichaams, Waterzucht der Borſt en Buik, Bloedſpuuwingen, en wat dier meer zyn, tot hun oorſpronk hadden; waar van beneden iets nader zal worden aangeroerd. Welke Ziekten, als gevolgen van de voorgaande, ſchynen te moeten worden aangemerkt als voortbrengſels der geduurige en onmogelyk te verhoedene wederinſtortingen der Lyderen; welke immers noodwendig de ſterke verſlapping der Vaten moeſten te wege brengen: tot welke geduurige wederinſtortingen, de beſtendige excesſen der zieken in den levensregel, by andere oorzaaken, welke hier onder nader zullen worden ontvouwd, aanleiding gegeeven hebben. — Met het einde van de maand hadden de Compagnien nog negentien zieken; zynde de overigen herſteld. De Wind was van den 1ſten tot den 5den der Maand, Zuid, en Zuid-Weſt; het Weêr zoel en droog: den 6den Zuid; onweer met ſterken regen: den 7den Zuid; koele betrokkene Lucht: den 8ſten, en 9den Zuid, Zuid-Weſt, de Lucht dezelfde: den 10den en 11den Noord-Weſt; zwaar betrokken; het weder koel en vochtig: den 12den W. Z. W; zoel Weêr: den 13den en 14den Noord, N. Ooſt; luchtig en droog: den 15den 16den 17den en 18den Noord, Noord-Ooſt; luchtig en warm: den

den 19den, 20ſten, 21ſten en 22ſten Noord; over dag zeer heet, 's morgens en des avonds koud: den 24ſten insgelyks: den 24ſten Noord; betrokken Lucht: den 25ſten N. Ooſt; over dag heet, 's morgens en des avonds koel. Van den 26ſten tot het einde van de maand, Ooſt N. Ooſt; over dag brandend heet, en 's morgens en des avonds, als vooren, zeer koel.

SEPTEMBER 1779.

Met den tienden van de maand *September* was het getal der Zieken by de drie Compagnien reeds op drie en dertig gereezen. De Ziekten, die zich nu vertoonden, waren uit het *Catarrhale* en galachtige te ſaamen geſteld; verſchynende doorgaans in de gedaante van afgaande Galkoortſen, ofſchoon zy het Ribben-Vlies, en de Long aandeeden, zoo droegen zy echter vry minder kenmerken van ontſteeking met zich. De Tong ſchoon zeer ſterk beſlaagen, was veel vochtiger, dan by de voorgaande; en de huid tot de *perſpiratie* maar al te zeer geneigd. Waar uit noodzaakelyk volgt: dat de Braak- en Buikzuiverende Geneesmiddelen nu meer in aanmerking kwamen, als by de voorgaande: gelyk de Spaanſche Vliegen, ten aanzien van de gezegde pynelyke aandoeningen, nu mede vry voldoender waren dan het Lancet; hoewel het zelve, by ſommige bloedryke geſtellen, nog niet geheel kon worden gemiſt; maar in deeze gevallen met de Spaanſche Vliegen wilde gepaard gaan.

De eerſte aanvallen deezer Ziekten waren langduurig

duurig en hevig: de koude was gevoeliger en van langer duur, dan by de voorgaande: de daar op volgende hitte was mede ſterk en aanhoudende: de neiging tot braaken en de loslyvigheid waren algemeen; waar door eene meenigte van verdorvene Galſtoffen werden ontlaſt: van de meeſte werden 'er ook wormen, van eene taamelyke lengte en dikte, by ſommigen nog leevende, van boven en van onder uitgeworpen. Herhaalde giften van *Ipecacuanha* en *Rhabarber* benevens *Clyſteeren*, maakten naar den eiſch der omſtandigheden, tusſchen de aanvallen, de voornaamſte hulpmiddelen uit: zoo als de Zuure Geneesmiddelen en dergelyke Dranken, geduurende de aanvallen, den zieken rykelyk werden toegediend. Het Zenuw geſtel was, onder de aanvallen, allerbyzonderſt aangedaan: de convulſive beweegingen in den Pols, en de Spieren waren algemeen; de meeſten klaagden over eene groote zwakheid van 't Gezicht; en de prikkelbaarheid was in de bovenmaate verwyderde pupil [*] zoo zeer verminderd, dat zy dezelve naauwlyks door een ſterk licht te ſaamen trok. Dit toeval was zoo algemeen, en het denkbeeld daar van zoodanig ingeprent, dat ik eens op een morgen by een jongen Lyder koomende, die mede aan deeze ziekte laboreerde, hy my met de grootſte verbaasdheid verklaarde, volkoomen blind te zyn: het welk my eerſt wat ontſtelde; doch bemerkende, dat dezelve zyne dekſels en kleederen over zyn hoofd had

[*] Dit verſchynſel ziet men niet zelden by Wormziekten. *Confer. Hiſtor. Conſtitution. Epidemicæ Verminoſæ* &c. pag. 329.]

had geslaagen, en zulks voor de mogelyke oorzaak zyner blindheid argwaanende, nam ik dezelve weg, en vroeg hem, of hy nu nog blind was? het welk hy, met een vroolyk neen, beantwoorde, met betuiging van nu zeer wel te konnen zien, 't geen een algemeen gelach by zyne maats veroorzaakte, die my den naam van wonderwerker gaven; als hebbende in een oogenblik eenen Blinden ziende gemaakt. Dan, dit toeval herstelde van zelfs, zonder de minste kwaade gevolgen, naar maate de Lyders in krachten toenamen; zonder daar tegen byzondere Geneesmiddelen noodig te hebben. — In den tweeden staat der ziekte, wanneer de eerste wegen, behoorlyk waren gezuiverd, en de bedorvene Galstoffen, door de bovengenoemde Zuure Geneesmiddelen, overeenkoomende meerdere of mindere kwaadaartigheid waren verbeterd, werden sterke en herhaalde giften van den Koortsbast, benevens het gebruik van Spaansche Vliegpleisters die zoo lang mogelyk moesten open blyven, volstrekt noodig bevonden, om de Lyders te behouden. By sommige zwakke gestellen, was ik zelfs, in den eersten staat der ziekte genoodzaakt, om de zwakke natuur te ondersteunen, en de zwaare aanvallen der Koortsen te beteugelen, tusschen de eerste aanvallen, den Koortsbast in zeer sterke giften, te geeven. [*] — Deeze Ziekten vermenigvuldigden met het voortloopen der maand, en met het einde derzelve waren de Zieken tot op 41 gereezen; de Vrouwen en Kinderen, zonder echter een van deeze

[*] Vergeleeken met de voorgaande behandeling van den Heere HULIN bl. 41.]

deeze Lyderen te hebben verlooren, behalven eene Granadiers Vrouw, van een zeer aandoelyk gestel, dewelke op den 11den dag der ziekte, onder hevige convulsien bezweek; hoe zeer ik ook tragtte, om de verzwakte natuur tot eene volmaakte scheiding te disponeeren, waren echter alle myne pogingen daar omtrent te vergeefs; zoo wel als de geene, die ik aanwendde, om de geduurige wederinstortingen te beletten; naardien de Ziekten, als de voorgaande, in hardnekkige Sleepende Ziekten, of andere ongeregelde tusschenpoozende Koortsen overgingen. De Wind was, geduurende deeze geheele Maand, Zuid, en Zuid-West; het Weêr zoel en vochtig.

OCTOBER 1779.

Geduurende het grootste gedeelte van de maand *October*, bleven de gezegde Galkoortsen de hoofdrol speelen: dan, derzelver behandeling en toevallen, in niets van de voorgaande verschillende, zoude het ook onnoodig zyn, om daar omtrent breeder uit te weiden. Alleenlyk verdient hier nog te worden aangemerkt, dat de uitgang derzelver wat gelukkiger was, als voorheen; en het getal der Zieken, in het laatste gedeelte van de maand, reeds tot op agt en twintig was verminderd; gelyk ook de voorgemelde Ziekten, met het einde van dezelve, van haare gemelde kwaadaartigheid begonden af te gaan, en eene geregelder tusschenpoozende natuur aan te neemen; bepaalende zich meest op den anderen dag. Echter begonden zich dezelve op nieuws met het *Catarrhale* te vermengen, en zelfs by sommigen tot ontsteeking over te hellen: het Ribben vlies, en de Borst-spieren, wa-

ren byzonder, geduurende de koude, welke nu heviger en langduurender was dan voorheen, allerpynelykst aangedaan, en met een allerhevigsten hoest gepaard. Om deeze Toevallen, die voor de Lyders regt benaauwd waren te doen bedaaren, nam ik op nieuws myn toevlugt tot de Spaansche Vlieg-Pleisters, die doorgaans, met een zeer goed gevolg, op de meest aangedaane deelen werden geappliceerd; terwyl een *Decoctum Emolliens* met het *Oxymel Simplex*, en een of ander verzagtende Syroop, te saamen gesteld, byzonder geduurende de koude, rykelyk werd gegeeven. —— Als iets byzonders dient hier nog aangemerkt, dat ik by sommige Lyders, die door deeze Gaikoortsen gansch verzwakt en uitgemergeld waren, na hun te vergeefs Spaansche Vliegen te hebben aangelegd, vernieuwd en open gehouden, ten laatsten nog verpligt was (hoe zeer ook het zwakke gestel der Lyders daar tegen scheen te stryden,) eene Aderlaating in 't werk te stellen; wanneer zich op het bloed eene volkomene *Crusta inflammatoria* vertoonde; waarop die benaauwde en pynelyke toevallen, bedaarden. Het voornoemde *Decoctum Emolliens* met de ontbinding van het *Gum. Ammoniac.* was hier ook mede van veel dienst, om de *expectoratie* te begunstigen: niet tegenstaande het herhaalde gebruik van de Buikzuiverende Geneesmiddelen tusschen de aanvallen, bleeven de eerste wegen bestendig bezet; en hier en daar waren ook nog Braakmiddelen noodig.

Om de taaie slymerige stoffen te ontbinden, waar door de eerste wegen werden bezet, de vochten verdikt, derzelver geregelde omloop verhinderd, en het geheele Lichaams gestel tot kwy-

kwynende ziekten voorgeschikt, bediende ik my, met veel succes, van een *Elixir*, uit versche oploschende *Extracten* saamengesteld: als uit het *Extractum Cichorei*, *Fumariæ*, *Graminis*, *aa. partes æquales*, van welke een onçe in vier onçen brandewyn werd opgelost, met wat suiker; waar van de Lyders driemaal daags een halve lepel, met water verdund, gebruikten. In beginnende Verstoppingen der Ingewanden, by zwakke en slymerige gestellen niet zeldsaam, vermeerderde ik dit *Elixir* met Loog- en Middelslachtige Zouten; het Zout van Alsem, van *Ammoniac*, de *Terra foliata Tartari*, in eene gepaste hoeveelheid, met een gewenschte uitslag. Een soortgelyk *Elixir* uit de bittere *Extracten*, als het *Extractum Centaurei min: Cardui benedicti Chamæmeli Romani*, en *Corticis Peruviani* vervaardigd, diende my eindelyk tot een middel om de Ingewanden te versterken, en de Koorts te verdryven, by zulken, welken tot dien trap van geneezing gevorderd waren. Deeze bereidingen hadden ook dit nog voor uit, dat ze met eene algemeene graagte van de zieken wierden gebruikt, daar zy voor anderen eenen onverwinnelyken afkeer betoonden. Indien 'er ook waren, die uit zwakheid, of uit eene *idiosyncrasia*, geen brandewyn konden verdraagen, loste ik die *Extracten* in wyn, of een of ander gedistileerd water op.

Opmerkelyk is het geval van een Soldaat van de Compagnie van den Heer Overste SOLTKAST, die uit eene reguliere tusschenpoosende Koorts, in eene volkome uitzinnigheid zonder Koorts verviel. Na dat dezelve sedert den beginne van deeze maand, alle nachten eene regu-

liere aanval van dezelve had doorgeſtaan, en geduurende een dag of tien, door Braakmiddelen en behoorlyke Buikzuiveringen, naar den eiſch der omſtandigheden was behandeld, vertoonde zich in de plaats van den aanval der Koorts, een ſoort van krankzinnigheid, die door allerhande verwarde geſprekken met zyn maats, welke op dezelfde kamer ſliepen, bleek. Deeze krankzinnigheid, was dus in den beginne periodicq, en met den gewoonen aanval der Koorts gelyktydig, en mede niet langer aanhoudende dan de aanval gewoon was; doch dit 's nachts gebeurende, werd ik ook niets van dat toeval gewaar, voor dat het zelve tot eene volſlaage uitzinnigheid overſloeg; 't geen op den 22ſten der maand gebeurde: maakende den Lyder nu zoodanig een geweld, dat men genoodzaakt was, hem vaſt te binden, en in een afgezonderd vertrek van eenige ſterke Soldaten te doen bewaaken: de Pols bleef echter geduurende den ganſchen tyd van dit bedroefde toeval altoos zonder de minſte onnatuurlyke beweeging. Ik ſchreef hem een ſterk Purgeermiddel (*Draſticum*) voor: vervolgens een Verkoelend en Krampſtillend middel; en deed hem een groote Spaanſche Vlieg-pleiſter tusſchen de ſchouderbladen leggen, die zeer ſterk werkte. Dit alles zonder eenige uitwerkinge verricht zynde, liet ik hem des anderen daags eene ſterke Aderlaating op den arm doen; en het bloed zoo lang loopen, tot dat de Lyder in kleine convulſien, en eene korte flaauwte viel. Ik gaf hem als toen, anderhalve dragma van het Krampſtillende Poeder van STAHL, met zes greinen Campher, in drie giften verdeeld; waar van om de twee uuren een werd ingegeeven; met dat gelukkig gevolg, dat ik den Lyder 's nademid-

demiddags, ſtil en bedaard, met twee zyner Oppasſers op den wal wandelende aantrof. Des anderen morgens, by myn bezoek, vernam ik dat hy den geheelen nacht ſtil en geruſt had geſlaapen, zonder iets van dat toeval, of van de Koorts aan hem te hebben beſpeurd. Hy was nu, ſchoon niet geheel en al by zyn verſtand, echter taamelyk by zyne zinnen, klaagende over niets anders, dan over eene groote vermoeidheid in zyne Leden. Ik vond goed om die voorzegde poeders te laaten continueeren; om dat hy my verzeekerde, de voorgaande nacht zeer ſterk te hebben uitgewaasſemd, het welk zeekerlyk een uitwerkſel van de Campher was; met dat gevolg, dat hy verſcheidene dagen in dien ſtaat van beterſchap bleef volharden. Hy begon daar na wederom wel wat verward te ſpreeken, doch zonder eenig geweld te doen; in welke omſtandigheid ik hem nog een buikzuiverend middel beval in te neemen; en het gebruik van de voorgaande poeders te agtervolgen. Waar op hy, hoewel langzaamer hand, van dat ongelukkig toeval ſchynende te herſtellen, evenwel eenige weeken daar na, in een ſoort van kwaadaartige Rotkoorts verviel; die, niet tegenſtaande de naauwkeurigſte behandeling naar den eiſch der omſtandigheden ingericht, in eene allerhardnekkigſte derdendaagſche Koorts overging, die na geenerlei hulpmiddelen luiſterde; van welke hy, terwyl ik dit ſchryve, nog naauwelyks herſteld is. ——— Soortgelyke voorvallen zyn juiſt, in deeze geweſten, niet buitengewoon, zoo als ik reeds in myne Verhandeling over de Ziekten te SLUIS IN VLAANDEREN heb opgemerkt, en met een aanmerkelyk voorbeeld beveſtigt. In deeze plaats heb ik 'er ook verſcheiden behandeld, die

in een meerderen of minderen graad van dit toeval werden aangetaſt; maar nooit heb ik dit in een zoo hevigen trap ontmoet, noch dien overgang in eene kwaadaartige Rot- en daar uit ontſtaane Derdendaagſche Koorts beſpeurd: Een verſchynſel, dat dit geval van de voorgaande uitzondert.

Op den dertigſten deezer maand overleed *J. Mortier*, een *Granadier*, die, na dat hy aan de gevolgen van eene kwaadaartige Gal- en Borſtziekte, waar mede hy op het einde van *Auguſtus* was aangetaſt geworden, en door welke hy niet zonder levensgevaar was heen geworſteld, door zyne onmaatige levenswyze in eene kwynende Borſtziekte verviel; verzeld van eene zwaare verſtopping van de Milt en van het Darmſcheil, die in weerwil van de gepaſte hulpmiddelen, in een Buik-Waterzugt overging. Van deeze ziekte evenwel nog met de grootſte moeite herſteld, kreeg het die ongelukkige in 't hoofd, om geenerleie middelen, welke hy ter verſterkinge der zoo zeer verzwakte Ingewanden alleen nog maar noodig had, om volkomen herſteld te zyn, ofte eenig voedſel te willen gebruiken, wat moeite 'er ook gedaan wierd. Dan, eenige dagen in dien ſtaat hebbende doorgebragt, overleed hy. — Of nu de beweegredenen, die deeze ongelukkige Lyder heeft gehad, om, na alle gevaaren zynes levens zoo gelukkig te hebben doorworſteld, aan den oever zyner behoudeniſſe volſtrekt te willen ſterven, tot de *Phyſike*, of *moreele Claſſe* hebben behoort, moet ik onbeſliſt laaten. Alleenlyk moet ik zeggen, dat dit verlies my des te ſmertelyker viel, naar gelang van de reden die ik geduurende het beloop deezer ziekte gehad had,

had, om my over de aanhoudende en zonderlinge reddingen van de natuur te verwonderen. —

De Wind was den 1ſten van de maand Zuid-Weſt; het weer buiig: den 2den N. W. koel en buiig: den 4den N. N. Ooſt, koel en droog; de Lucht helder, en tot den 11den meeſt Zuid; over dag warm en droog; voor en na den ondergang der zon koel: tot den 22ſten meeſt Zuid en Zuid-Weſt, zoel en vochtig: den 23ſten N. Ooſt; miſtig en koud: den 24ſten Ooſt Zuid-Ooſt; het zelfde weêr: tot den 28ſten Zuid, ſtorm en regenvlagen, tot het einde van de maand Weſt met het zelfde weêr.

NOVEMBER 1779.

Niet tegenſtaande de koude en vochtige geſteldheid van den Dampkring, die geduurende de maand *November* doorgaans plaats had, voor de wankelende gezondheid der weder herſtellende, en nog minder voor de zieken voordeelig was; zoo was echter het getal der zelven, op den zeſtienden, by de drie Compagnien, reeds tot op negentien verminderd. De Ziekten welke toen nog onder myne behandeling bleeven, waren, buiten eenige Sleepende by de Lyders, die aan het kwaadaartig ſoort, der bovengemelde Galkoortſen, waren aangetaſt geweeſt, meeſt alle- en anderendaagſche, en eenige derden- en dubbelde derdendaagſche tusſchenpoozende Koortſen. Doch, naardien ik van de alle- en anderendaagſche, en derzelver behandeling in het voorgaande reeds gehandeld heb, zal het onnoodig zyn, hier van breeder gewag te maken,

dan dat ik nog kortelyk aanmerken moet, dat de Braak- en Buikzuiverende Middelen, by dezelve nog niet konden gemist worden, zoo min als by de voorgaande; alzoo derzelver oorsprong als vooren, van eene sterke bezetting der eerste wegen, afhing. ——

By de derde en dubbelde derdendaagsche Koortsen was de koude allersterkst; en in het byzonder geduurende de eerste aanvallen, wanneer dezelve dikwyls over de zes uuren duurde, en wel eens met convulsive beweegingen gepaard ging. Ter verzagting van dit allerbenaauwste toeval, heb ik onder alle de beproefde hulpmiddelen geen voldoender bevonden, dan het Zout van Alsem, of het Zout van Ammoniac, in eene gifte van twee scrupels, in eenig bekwaam vocht opgelost, kort voor den aanval aan de Lyderen gegeeven: gelyk de *Clysteeren*, insgelyks als dan met de genoemde zouten zeer te stade komen, wanneer dit toeval met convulsive beweegingen gepaard gaat: welke, byzonder het Ammoniac-zout, nooit misten om de sterke en lang aanhoudende koude te verminderen, en van korter duur te doen zyn; wanneer men die op de voorzeide wyze twee of driemaal daags tusschen de aanvallen liet gebruiken: gelyk zy dan ook de vermogenste bevonden werden in deeze hardnekkige ziekte. —— Van sterk buikzuiverende middelen die alleen maar konden dienen om de krachten te verspillen, hoe zeer in zeeker opzicht noodig ter oplossing van de verdikte slymstoffen, heb ik zelden gebruik gemaakt. En by aldien eenig *exces* in den Levensregel ontlasting van de maag vorderde, bediende ik my liever van een Braakmiddel. —— Het huismiddel, dat de Boeren in het Eiland van *Ter Goes* tegen deeze

deeze Koortſen gebruiken, en voor onfeilbaar opgeeven, beſtaat uit drie lepels Brandewyn, zoo veel Wyn-azyn en zoo veel water; 't geen kort voor den aanval op eene rys wordt gedronken, waar op men naar bed gaat, en warm toegedekt zynde, de Koorts afwagt, hebbe ik menigmaal by deeze zieken, doch altoos vruchteloos gebruikt: hoewel het zelfde middel by eene Dame aan deeze Koortſe laboreerende van een zeer goede uitwerking is geweeſt. De reden van deeze verſchillende uitwerking is mogelyk hier in gelegen, dat deeze Koortſen, by menſchen aan deeze Luchtſtreek gewoon, geene zoodanige ontaarting in de vochten tot haar grond hebben, als by de nieuwe aankomelingen, en daarom ligter herſtellen, zoo als deeze gezegde Dame, welke by de zes jaaren aldaar had gewoond, en dus ook gemakkelyker herſtelde. —— De Koortsbaſt, anders zoo vermogende in andere ſoorten van Koortſen, werd mede in deeze hardnekkige Koortſen, niet dan met het grootſte nadeel voor de Lyders toegediend, zoo lang de verdikte en taaie ſlymſtoffen, en de Verſtoppingen hier uit gebooren, niet eerſt door bovengenoemde, of dergelyke zeepachtige en ontbindende Middelen zyn opgeloſt en uitgedreeven; het welk beſt door de verminderde koude kan worden opgemaakt; wanneer dan ook het ruim gebruik van den Koortsbaſt, met het Ammoniac-zout, en wat *Rhabarber* vereenigd, aan de verwagting beantwoorden zal.

By een Lyder, die aan eene volkomene *Anaſarca*, met eene *Hydrocele* en ſterke bezetting op de borſt ziek lag, vond ik den tweeden Baſt van Vlier, met eene taamelyke veelheid Senebladen,

by wyze van aftrekſel zoo voldoende; na vruchteloos ſterke purgeer en waterdryvende middelen, een geruimen tyd gebruikt te hebben; dat hy in den tyd van vier weeken volkoomen van deeze laſtige ziekte herſtelde, zonder weder in te ſtorten. De waterzugt des Balzaks, werd door eene ſterk geconcentreerde Tinctuur van het *Extractum Saturni*, met water, by wyze van fomentatie gelukkig verdweenen. — Dat nu de Senebladen het hunne mede tot de geneezing hebben toegebragt, zal hier uit blyken; wyl de werking van het middel ongelyk minder was, wanneer dezelve werden weggelaaten. Dit middel werkte door beide de wegen, dikwyls zoo hevig, dat ik genoodzaakt was de gifte te verminderen, zonder echter pynen of ongemakken aan den Lyder te veroorzaken. In eene mindere hoeveelheid, heb ik van het uittrekſel van dien Baſt, in alle waterachtige opvullingen der vaten, eene heilzaame werking beſpeurd; werkende als dan alleen op de water-wegen: en wanneer het zelve, in deeze gevallen, al eenige pynen in den Onderbuik mogte veroorzaaken, behoeft men het zelve maar met een of ander Syroop te verzagten, of wat *Althea*-wortel daar by te kooken; als wanneer het zelve by de aller gevoeligſte geſtellen kan gegeeven worden.

Op den vierden deezer maand overleed de Soldaat *Gerrit de Ridder*, in de *Compagnie* van den Heer Overſte SOLTKAST, in de veertig jaaren oud, aan eene verſchrikkelyke buikloop, met zeer hevige pynen in den onderbuik, verzeld van flaauwte, waar in hy het leven eindigde; welke voor geene middelen had willen bukken.

ken. Eenige dagen te vooren had hy gelaboreerd, aan eene reguliere anderendaagsche Koorts, waarom ik hem, ter zuivering van de eerste wegen, een zagt buikzuiverend *Decoctum* had voorgeschreeven. Maar deeze ongelukkige, met de zagte werking van dit middel niet te vreeden, werd te raade, om Aloë op brandewyn te zetten; welk mengsel hy op den derden deezer 's morgens voor myn bezoek gebruikte. Ik, niets buiten gewoons bemerkende, belastte hem met het voorgaande te continueeren: dan, des namiddags schielyk by hem geroepen zynde, vond ik hem, met verwondering, in de voorzegde deerlyke omstandigheden. Van het gebeurde geheel onkundig, als 't welk, niet als eenige dagen na zyn overlyden, ter myner kennisse geraakte, verbeelde ik my, zynen afgang als een loop te moeten aanmerken, naardien die juist ter dier tyd in het nabuurig *Braband* en te *Sas van Gend* [*] bespeurd was; zynde reeds voor den verderen voortgang dier Ziekte beducht. Ik gelaste den Lyder terstond alle middelen te bezorgen, die maar mogelyk in staat waren, om die vermeende scherpe stoffen te omwinden, te verzagten, en de bezweekene krachten te onderschraagen: gelyk ik eindelyk zoo gelukkig was, om die vreeschelyke loop, die zoo sterk was toegenoomen, dat de Lyder onvermogende geworden zynde het bed te verlaaten, alles onder zich liet loopen, en als een geraamte gesmolten, des anderen morgens te stuiten; en ik tot deszelfs herstelling de verloorene hoope weder opvatte. Doch des namiddags werd hy door eene

[*] Men zie boven bl. 43 met 63.]

eene flaauwte overvallen, aan welke hy ook in myne tegenwoordigheid overleed. —— Deeze gebeurtenis ſtrekt tot een overtuigend bewys van de ſchaadelykheid der ſterke Buikzuiverende middelen in Ziekten, die met min of meer ſcherp gewordene galſtoffen gepaard gaan; waarom ik niet ondienſtig geöordeeld heb, om dezelve, ter waarſchouwinge te laaten invloeijen; te meer om dat zulke middelen veeltyds tot onherſtelbaare ſchaade der Lyderen, van min ervarene Heelmeeſters, worden gegeeven, of door de Lyders buiten weeten van den Arts worden gebruikt, zoo als dit geval maar al te duidelyk aanwyſt.

De wind was deeze maand doorgaans Weſt en Zuid-Weſt; het weêr nat en buiig: in het laatſte was de Wind Noord-Weſt, met vorſt en ſneeuw.

DECEMBER 1779.

Geduurende de maand *December*, bleeven de gemelde tusſchenpoozende Koortſen nog al de hoofdrol ſpeelen, wegens het ſtormachtige weêr en de natte koude, benevens de geduurige Excesſen in den Levensregel; welke al te ſaamen inſtemden, om derzelver voortduuring te begunſtigen, en derzelver geneezinge te vertraagen. —— De opvulling der Vaten, en de Waterachtige Zwellingen der Oppervlakten van het Lichaam, uit de verzwakte veerkracht in de vezelen, en de vochtige en koude geſteldheid des Dampkrings gebooren, die zich by deeze Koortſen veeltyds voegden, maakten het gebruik van de afzettende Geneesmiddelen op het water thans zeer

zeer noodig: onder welke de *Infusie* van den Vlierbast, met evenredige giften naar de omstandigheden vereischten, allervorderlykst was. —— De verdere behandeling dier Koortsen, in het voorgaande opgegeeven zynde, zal het onnoodig weezen, om daar omtrent breeder uit te weiden. Het getal bleef by de drie *Compagnien* nog op de negentien; zynde de wind doorgaans van den beginne der maand tot den 23sten derzelver West, en Zuid-West; het weêr stormig en nat: van den 24sten tot het einde der maand was de wind Oost en Noord-Oost, met vorst en helder weêr. ——

JANUARY 1780.

Met de helft van de maand *January* begonden de gemelde Koortsen goedaartiger te worden; en 'er bleeven nog maar eenige derden- en dubbelde derdendaagsche Koortsen onder myne behandeling, welke myne aandacht beezig hielden: en hoewel de wederinstortingen door den grooten Eetlust in de zwakke herstellende niet ongemeen waren, en my geduurig werk verschaften, luisterden dezelve doch beter als voorheen naar de geordonneerde hulpmiddelen, naar de omstandigheden ingericht: gelyk ter voorkooming van de zelve, zoo veel mogelyk, een aanhoudend gebruik van zulke middelen, die de Ingewanden versterken, zelfs eenen geruimen tyd na de volkomene geneezing der Lyders, volstrekt noodig was: waar toe ik my met veel vrucht, van het bovengemelde *Elixir*, uit de bittere *Extracten* bereid, bediende. ——

Op den tweeden dier maand overleed een jong Sol-

Soldaat van de Compagnie van den Heer *Generaal Major* Grave VAN WELDEREN, aan eene waare *Phthyſis pulmonalis*, als een gevolg van de kwaadaartige Borſtkoortſen, die in 't laatſt van de maand *Auguſtus* onder het volk geheerſcht hadden; en van welke hy op den 27ſten derzelver werd aangetaſt. Echter verdient hier aangemerkt te worden, dat deeze Lyder een zeer vatbaar geſtel tot deeze ziekte had; van welke hy het ongelukkig ſlachtoffer werd. Mogelyk had zich het kwynend Leven nog wat kunnen uitrekken, ten ware eene onverwinnelyke Buikloop, doorgaans het gewoone uiteinde deezer moordaadige ziekte, zynen dood verhaaſt had.

In het laatſte van deeze maand, overleed mede aan eene *Anaſarca*, een Soldaat van dezelve Compagnie. Hy had den zevenden van de voorgaande maand *December* beginnen te laboreeren, aan eene reguliere anderendaagſche tusſchenpoozende Koorts, ontſtaande uit eene overgroote bezetting van ontaarte gal en ſlymſtoffen der eerſte wegen. Na dat dezelve door verſcheidene Braak- en Buikzuiverende middelen behoorlyk waren ontlaſt, begon de Koorts te minderen, en de Lyder, door een aanhoudend gebruik van het verſterkende *Elixir*, te herſtellen: des niet tegenſtaande, verviel die ongelukkige, door deszelfs onmaatige levenswyze, door welke hy zich geduurige recidiven op den hals haalde, in eene *leucophlegmatie*, en vervolgens in eene algemeene Waterzuchtige zwelling des ganſchen Lichaams, welkers gelyke ik my niet herinner ooit te hebben gezien; die alle los maakende en afzettende middelen, op het hardnekkigſte wederſtond, en de anderszins zoo vermogende kracht der Vlierbaſt,

baſt, in de grootſte giften te leur ſtelde. In welken jammerlyken toeſtand, die rampſpoedige Lyder, op het onverwachtſte, opzittende om zyn Bed te laaten vermaaken, onder de allerhevigſte convulſien, in myne tegenwoordigheid overleed.

Eindelyk, maakt nog een allerfelſte hoeſt van eenen convulſiven aart, deeze maand aanmerkelyk; dewelke byna algemeen was, en van welke ik zelfs, en myn geheele Huisgezin zyn aangetaſt geweeſt. De opgave der fluimen, (indien men eene dunne ſereuſe ſtoffe, deezen naam geeven mag,) was, als pekel, allerſcherpſt, en zout; bekwaam, om eene allerſterkſte prikkeling in de Luchtpyp en in de Keel, en dus eenen ſtikkenden hoeſt voort te brengen. Dit allerlaſtigſte toeval, omwindende en verzagtende Middelen vorderende, werd ook door de zulken beſt overwonnen. Deeze Hoeſt ſcheen zyne geboorte verſchuldigd, aan eene zwaare Miſt, welke eenigen tyd de Lucht bezwalkende, door middel van de opgehevene Zoutdeeltjes, waar mede deeze Geweſten zyn bezwangerd, genoegzaam in ſtaat was, om gemelden hoeſt voort te brengen.

De wind was, geduurende de zes eerſte dagen der maand, Weſt, Zuid-Weſt, met een zwaare Miſt: van den zesden tot den 15den Ooſt, Noord-Ooſt, met een ſterke Vorſt en helder Weêr: van den zeſtienden tot het einde der maand, was de wind doorgaans Zuid; het weêr miſtig en vochtig.

FEBRUARY,

FEBRUARY, MAART *en* APRIL 1780.

De maanden *February*, *Maart* en *April*, leeverden niets byzonders, omtrent Ziekten op, het welk aanmerking zoude verdienen. De nog overgebleevene derdendaagſche Koortſen, begonden nu ook mede langzaamer hand te bedaaren. Met het aannaaderende Voorjaar, deeden 'er zich hier en daar Borſtziekten op, zonder echter boosaartig te zyn, of ſterken voortgang te maaken. De wederinſtortingen der tusſchenpoozende Koortſen waren, geduurende dit ſaiſoen, ook niet zeldzaam; maar luisterden evenwel naar eene behoorlyke behandeling.

COROLLARIA.

I. Uit het geen tot hier toe omtrent den aart, en het beloop der Ziekten, die my van maand tot maand zyn voorgekoomen, zoo naauwkeurig my doenelyk was, is opgegeeven, blykt: dat de maanden, *Mey*, *Juny*, en het grootſte gedeelte van *July*, geen Ziekten van belang hebben opgeleeverd: dat de Ziekten van de laatſtgezegde maand, Galkoortſen waren, van eenen tusſchenpoozenden aart: dat dezelve geen grooten voortgang maakten, en niet veel omſlag ter hunner geneezinge behoefden: dat, offchoon dezelve by twee voorwerpen, kwaadaartig wierden, en doodelyk afliepen; gelykerwys uit het geſchiedverhaal, dat dit echter niet aan algemeene, maar aan byzondere oorzaaken moet worden toegekend; zoo als by den eenen openbaar is; en by den tweeden, die reeds een afgeleeft man was, eene meer verborgene oorzaak kan ten

ten gronde gehad hebben. —— Waar uit verder af te neemen is: dat de Ziekten, die met het einde van *Augustus*, ontstonden, zoo wel ten aanzien van de meenigte, als omtrent derzelver aart, van de voorgaande grootelyks verschilden: dat derzelver saamenstelling, uit twee verschillende grondbeginsels, niet alleen zeer gevaarlyk was voor de Lyders; maar dat derzelver behandeling, mede uit dien hoofde allermoeielykst zynde voor den Arts, men zich juist niet zeer hebbe te verwonderen, dat de Zieken van die ongelukkige *periode* wel het meeste geleeden, en het langst gesukkeld hebben; en 'er eindelyk twee van dezelven in het vervolg het slacht-offer van geworden zyn.

II. Dat de Ziekten in de maand *September* wederom omtrent derzelver natuur van de laatste verschilden; en nu van eenen meer galachtigen en scherp-slymigen aart zynde, mede eene verschillende geneeswyze, van de voorgaande, vorderden: en dat deeze maand de vruchtbaarste van allen in Ziekten zy geweest; naardien die een getal van een en veertig heeft opgeleeverd, het welk voor of na dien tyd niet meer heeft plaats gehad. En eindelyk dat de Ziekten van de twee laatste maanden, aan geduurige, onmogelyk te belettene wederinstortingen onderhevig, en tot geene volkomene scheidingen te brengen waren; maar in andere kwynende Ziekten, of ongeregelde Koortsen overgingen.

III. Dat de laatstgemelde Galkoortsen, geduurende het grootste gedeelte van de maand *October*, bleeven aanhouden; doch met een gelukkiger uitslag, alzoo het getal der Zieken in

het laatſte gedeelte der maand, reeds tot op 28 verminderd was. Dat die gezegde kwaadaartige Galziekten nu van natuur veranderende, in meêr geregelde tusſchenpoozende Koortſen, doch mede van eenen galachtigen aart, waren overgegaan; die echter van wegen hunne nieuwe vermenging met het *Catarrhale*, en dus door hunnen ſaamen geſtelden aart, wederom eene byzondere geneeswyze vereiſchten. En eindelyk dat deeze Koortſen, in deeze Geweſten, niet zelden met krankzinnigheid gepaard gaan, of geheel in dezelve overſlaan; doch echter, door den tyd, wederom daar van herſtellen, zoo als daar omtrent een voorbeeld, by uitſtek, is opgegeeven.

IV. Uit het geene verder omtrent de Ziekten in de maand *November* exſteerende, is opgegeeven, blykt: dat dezelve meeſt beſtonden in anderen-derdendaagſche en dubbelde derdendaagſche tusſchenpoozende Koortſen: dat by de laatſtgemelde, het zout van Ammoniac, in het byzonder, voor en tusſchen de aanvallen, op de gemelde wyze gebruikt, het vermogendſte hulpmiddel zy geweeſt, om de benaauwende koude, en de aanhoudenheid derzelve te beteugelen: insgelyks de Zeepachtige en ontbindende Geneesmiddelen, om derzelver geneezinge te bevorderen. Dat de ſleepende Ziekten, als een gevolg van de kwaadaartige Galziekten, en door de geduurige wederinſtortingen der Lyders veroorzaakt, uit eene algemeene verſlapping der Vezelen, en eene verregaande verſlyming der Vochten, en daar uit verder voortſpruitende verſtopping der Ingewanden moeten worden afgeleid; gelyk mede de verſcheidene ſoorten van Water-

Waterzucht, en dergelyke Zwellingen in de oppervlakten van het Lichaam, wederom als natuurlyke gevolgen van deeze laatſte zyn aan te merken.

V. Dat de Baſt van Vlier met de Senebladen zich uitneemend hebben gekweeten, in eene allerzwaarſte *Anaſarca;* en in mindere giften, by alle ſoortgelyke Waterige Zwellingen, van de oppervlakkige deelen des Lichaams. Daar het doodelyk geval van den Lyder op den 4den deezer maand overleeden, de ſchaadelykheid van de ſterkbuikzuiverende Geneesmiddelen, in Ziekten, welke eene bedorvene Galſtoffe ten gronde hebben, overtuigende aanwyzen zal, dat de Braakmiddelen, en de zagtere verkoelende Geneesmiddelen, altoos in deeze Ziekte den voorrang verdienen.

VI. Dat de maand *December* niets byzonders omtrent de Ziekten heeft uitgeleeverd, waar door het getal derzelve vermeerderd is.

VII. Uit het geene eindelyk nopens het beloop der Ziekten van de maand *January* is opgegeeven blykt: dat deeze maand twee dooden heeft opgeleeverd, waar van de eene aan eene *Phthyſis pulmonalis*, als een gevolg van de kwaadaartige Koortſen, die in *Auguſtus* geheerſcht hebben, is overleeden; en de andere onder de *Anaſarca* is bezweeken, ten treurig ſlacht-offer, van zyne onmaatigheid; ſtrekkende tot eene overtuigende waarſchouwing wegens de zoo gering geachte Excesſen in den levensregel; byzonder voor de zulken, welke uit hunne ziekten pas koomen te herſtellen; en die tegen de getrouwſte waarſchou-

ſchouwingen van den Arts, hun leven, met het boeten hunner ongeregelde luſten, moedwillig in de waagſchaal ſtellen. ——

VIII. De maanden *February*, *Maart* en *April*, niets omtrent Ziekten hebbende opgeleeverd, dat aanmerking verdient, zal ik hier mede, om alle overvloedige uitbreidingen te vermyden, de eerſte Afdeelinge van deeze Verhandeling beſluitende, tot het tweede Lid derzelver overgaan.

II^de^ AFDEELING,

Behelzende een NATUUR- *en* GENEESKUNDIG ONDERZOEK, *van de algemeene en meer byzondere* OORZAAKEN *tot deeze* ZIEKTEN *betrekkelyk.*

Gelyk 'er in de geheele wyd uitgeſtrekte Huishouding der Natuur, niets zonder gegronde Reden geſchiedt; en het uit de Eerſte Afdeeling deezer Verhandeling, evenwel duidelyk blykt: dat de Ziekten te PHILIPPINE, zoo wel ten opzichte van haaren aart, als ten aanzien van derzelver beloop, immers geduurende de maanden *Auguſtus*, *September* en *October*, wanneer de Ziekten, deezen Landaart eigen, gewoonelyk haare grootſte rollen ſpeelen, zeer verſchillen, van die, welke my, geduurende dezelfde maanden in den Jaare 1773, te SLUIS *in* VLAANDEREN zyn voorgekoomen. Zie myne *Verhandeling over dit Onderwerp*, door de *Hollandſche* *Maat-*

Maatschappye der Weetenschappen te *Haarlem*, in haar XVIde deel, 2de Stuk uitgegeeven: en 'er zich, in vergelyking van deeze Verhandeling, een merkelyk verschil opdoet, zoo wel ten aanzien van de talrykheid der Ziekten, als omtrent derzelver doodelykheid; gelyk zulks uit pag. 132. allerduidelykst af te neemen is, alwaar het grootste getal der Zieken met het einde van *September* plaats hebbende, in het geheele *Regiment* niet hooger dan 139 is opgegeeven: welk aantal immers niet haalen kan by dat van 41 in de drie *Compagnien*, op dien zelfden tyd te PHIPIPPINE; en het getal der dooden mede zeer verschild, zie pag. 132 en 140. Waar uit men opmaaken kan, dat 'er te SLUIS IN VLAANDEREN van het geheele *Regiment* maar agt zyn overleeden; alle drie in de maand *September*, en vyf in de maand *October*: een aanmerkelyk verschil zeeker by de zes, van drie *Compagnien* te PHILIPPINE overleeden. Hoe wel men niet kan ontkennen, dat het wangedrag der Lyders, omtrent den Levensregel als anderszins, het zyne tot de meerdere doodelykheid der Ziekten hebbe toegebragt.

Het gaat ook mede zeeker, dat 'er veele, zoo openbaare als verborgene oorzaaken, (het τὸ θεῖον niet uitgesloten;) te saamen loopen, om deeze Ziekten gevaarlyker, hardnekkiger en doodelyker te maaken; wel overwaardig! om, in haaren Aart, met allen ernst te worden onderzocht en nagegaan, om verscheidene gewigtige reden, welke al te zeer in het oog loopen, als dat ik een oogenblik by dezelve zoude behoeven stil te staan. —— Het dan dus van mynen onvermydelyken pligt achtende, om mede aan

 dit

dit gewigtig Stuk, naar myne geringe vermogens te beantwoorden, zal ik in deeze tweede Afdeeling overgaan, om de medewerkende oorzaaken deezer Ziekten, voor zoo verre zich dezelve voor ons eindig vernuft opdoen, in de volgende orde, zoo als die in algemeene, en meer byzondere voorkoomen, na te gaan en te overweegen.

Om de naauwe betrekking der algemeene oorzaaken tot de Ziekten van deeze Plaats te ontdekken, zal ik *Eerst* in overweeging neemen: de byzondere Ligging derzelver, met derzelver Omtrekken; mitsgaders de Situatie der Gebouwen tot de huisvesting des Volks gedestineerd; als mede de inwendige Gesteldheid van de Plaats. Ten *Tweeden*: de verschillende Gesteldheid des Dampkrings, en de meest geprædomineerd hebbende Winden, en deszelfs magtigen invloed op den Staat der Gezondheid; en dus voornaamelyk op de Ziekten, zoo als ik ter nadere ontleediging van de meer byzondere oorzaaken der afgehandelde Ziekten, my voornaamelyk tot de volgende stukken zal bepaalen; als *voor eerst*: tot de *Huishouding* en *Levenswyze* der *Soldaten*, de *ongewoonheid* der *Luchtstreek*, en wat dies meer is:

Betreffende dan de *Ligging* der *Plaats*, en derzelver *Omtrekken* enz. zal ik de volgende beknopte Beschryving opgeeven, dewelke ik aan den arbeid van den Wel Edelen Gestrengen Heer LE FEVRE DE MONTIGNI *Lieut. Ingenieur* ten dienste deezer Landen, als toen aldaar by de zes jaaren in *Garnisoen* geweest zynde, en thans verplaatst te *Nymegen*, verschuldigd ben; waar toe

toe Zyn Wel Ed. Geſtr. op myn verzoek zich wel heeft willen verleedigen: hebbende liefſt deezen weg verkoozen, om dat de bekende kundigheid van dien Heer, zoo wel voor de vereiſchte echtheid, als voor de naauwkeurigheid der Opgave, als in ſtaat: luidende dezelve als volgt:

MEMORIE

Wegens de Ligging, Strekking *en* Situatie *van het Fort* PHILIPPINE *gelegen in* STAATS VLAANDEREN.

PHILIPPINE gelegen in STAATS VLAANDEREN, op den regten oever van den Brakman, zynde een arm van de Waterſchelde, welke arm zyn begin neemt by Biervlied, en voortloopende, zich voor PHILIPPINE in twee armen ſcheidt, waar van de eene is voortgaande naar en voorby SAS VAN GEND, alwaar die arm een uur of anderhalf boven gemelde Stad doodloopt, in eene meenigte groote en kleine Zeekillen, in de Slyken of zoo genaamde Schorren van *Canis-Vlied* [*]; de andere arm gaat van PHILIPPINE, naar en voorby AXEL, de hoofdſtad van het Eiland, ofte Land van AXEL, zynde PHILIPPINE, wel is waar, aan de Zuidzyde omringd met heerlyke Graanlanden, genaamd de St. Pieter en Philippine Polder, doch in welken het ziltige nog ſterk is te beſpeuren; zynde zulks veroorzaakt, wegens geformeerde Inundatien

[*] Zie hier van boven bl. 63.]

datien in den Jaare 1745. wegens de Vyandelyke aanvallen des Konings van Frankryk, zoo dat men, wanneer, na Zomersche Regenvlagen, een sterke Zonneschyn is volgende, in beide de genaamde Polders, op de wegen, rondom PHILIPPINE, ontdekt een meenigte gecristallifeerd Zout, waar van by wylen de Aardkluiten der Bouwlanden eene vertooning maaken, als of die by Winterweêr sterk beyseld waren. Aan de Westzyde van gemelde plaatse, alwaar eene zwaare Zee-Sluis is liggende, met twee kookers, ieder derzelver zes voet dag hebbende, dewelke dient om het Hemelwater te lossen, het welke het Ambagt van Boekhouten, het Graafschap Maldigem, en een gedeelte van Watervlied opgeeven, liggen voor den mond dier Sluis, en langs den Zeedyk van de Philippine Polder, by laage Zee ofte Ebbe, eene meenigte van Zoute Slyken, wel ter breedte van twintig Roeden, dewelke by Zonneschyn een allersterkste opdamping veroorzaaken;

Aan de Oostzyde van de gemelde plaatse, is mede een dito Zee-Sluis, ter zwaarte, als die van de Westzyde, dewelke is dienende tot uitwatering van het Ambagt van Assenede, de Heerlykheid van St. Albertus, en St. Pieters-Polder, die by laage Zee, ofte Ebbe, rondom is bevangen met Zoute Zee-Slyken, en een allerstinkendste opdamping opgeeven, als of eene meenigte van heimelyke gemakken, te gelyk wierden geruimd; voor de gemelde Zee-Sluis aan de overzyde van den Brakman, dewelke aldaar ongeveer de breedte heeft van vyftig Roeden, ligt de Polder genaamd het Vogelschorre, welke by laag water een Voorplaat formeert van

slyken,

ſlyken, zich in Zee voor PHILIPPINE wel 100 roeden uitſtrekkende. Regt ten Noorden, ofte midden voor het plaatsje ter zyde van de Barriere, ligt de Kaay waarin de Scheepen liggen, welkers ſlyken by laag water mede allerſtinkendſte opdampingen opleeveren; zoo als mede, aan de overzyde van den gemelden Zee-arm, een door de Zee opgeworpene Slykplaat van eene aanmerkelyke grootte, en die mede regt voor het plaatsje is liggende, ten deezen opzichte in aanmerking komt.

De Stad zelfs is klein van begrip, bevattende omtrent 45 Huizen, buiten de *Caſernes*, en circa drie honderd Inwoonders, zonder het Garniſoen; welke behalven eenige Amptenaars, en eene kleine Factory van Zeekreeften en Kabbeljauw, die naar Braband en elders worden verzonden, enkel van het Garniſoen hun beſtaan hebben. De Gragten van de Wallen zyn ruim en breed, wordende beſpoeld met Zeewater, voorzien met eene kleine Sluis, door middel van welke het water kan worden ververſcht en in beweeging gehouden. Wyders bevinden zich in de plaats drie ſtilſtaande Poelen, als één in het Baſtion Zeeland, één in het Baſtion Juſtitia, en één in 't Baſtion Caſtilie, geſitueerd aan de Ooſt- en Weſt-zyde, by de Caſernes, weemelende van Hagedisjes en andere Inſecten, uit welke by gebrek van Regenwater, de Soldaten hun water tot gebruik moeten haalen [*]. Nog bevindt zich in de plaats eene groote moeras agter

[*] Men vergelyke hier mede het *Bericht* van TERNEUZEN bl. 54.]

ter de Casernen van de Oostzyde der Stad, genaamd de Oude Vaart, met lange biezen omzet, weemelende mede van allerhande Insecten; welke Poelen en Moeras door hunne schaadelyke uitwaassemingen, geduurende het warme Saisoen, wanneer het Water grootendeels is weggedampt, de Lucht helpen bezwalken. —— De Casernes der Soldaten zyn geplaatst aan de Oost- West- en Noordzyde der Stad; waar van die van de Oost-zyde, de gemelde groote Moeras van agteren, en den Wal met hooge boomen beplant van vooren hebben; waar door de vrye speeling der Lucht wordt belemmerd; zynde ook veel vochtiger dan den andere, zoo dat het goed der Soldaten in hunne Randsels, zoo wel als het geene zy aan de wanden ophangen, beschimmelt en bederft; waar van ik meenigmaal een Ooggetuige ben geweest: om nu te zwygen van de vochtige opdampingen, welke zwaare Zee-Slyken, aan de Zee-Sluis van dien kant gelegen opgeeven. ——

Alle welke saamenloopende omstandigheden by elkanderen genoomen oorzaak geeven, dat de gelegenheid van deeze, in vergelyking der overigen, min gunstig voor de gezondheid zyn; het welk ook de Compagnie van den Heere *Generaal Major* Grave van WELDEREN, die in dezelve gehuisvest was, op de naarste wyze by ondervinding mede bevestigt heeft; naardien by dezelve geen Man is overgeschooten, die niet van de voorgemelde zwaare Galkoortsen is aangetast geweest; gelyk de Ziekten aldaar mede het vroegste begonnen, en het langste hebben aangehouden; en die Compagnie alleen drie Dooden heeft gehad.

De

De dubbelde Casernes van den West-kant, waar van de eene zyde naar de Stad, en de andere naar den Wal ziet, zyn min schaadelyk voor de gezondheid gelegen: echter is de zyde, naar de Stad, aan eenen zwaar beplanten Boomgaard stootende, door welke mede de vrye speeling der Lucht merkelyk wordt belemmerd; en dus voor de gezondheid vry nadeeliger, dan de zyde naar den Wal; het welk de *Granadier* Compagnie mede heeft ondervonden; als die, na de voorzeide Compagnie, de meeste zieken had; en mede veel, van de gemelde Galkoortsen, geleeden heeft. —— Hoe groot eindelyk het voorrecht zy, van eene wooning te mogen hebben, die zonder eene belemmerde Plantagie eene vrye Lucht geniet, daar van leevert de Compagnie van den Heer Overste SOLTKAST een uitsteekend bewys op: deeze aan de zyde naar den Wal liggende, die van alle boomen ontbloot is, had het geluk, om eene vrye en zuiverder Lucht te genieten; welke Compagnie dan ook zelfs in de allerslimste maanden nooit over de zeven zieken gehad heeft: want offschoon die Compagnie twee Dooden heeft gehad, zoo blykt echter niet onwaarschynelyk, dat de kwaadaartigheid der Ziekte, by den eersten, zoo wel als de doodelyke uitgang derzelve, meer een gevolg van zyn wangedrag, als uit den aart der Ziekte ware af te leiden; daar de tweede het offer zyner eigene voorbaarigheid geworden is. ——

Van de Casernes aan de Noord-zyde der Stad gelegen, kan ik uit eigene ondervinding niet oordeelen, alzoo 'er van dezelve geen gebruik is gemaakt; hoewel ik die, wegens haare lucht

en

en Slyk-vrye ligging voor de gezondſte van allen zoude oordeelen.

Uit het geene in het voorgaande omtrent de ligging van PHILIPPINE, en derzelver inwendige geſteldheid is opgegeeven, zal het overtuigende blyken, dat deeze plaats aan de Noord-Ooſt- en Weſt-zyde tusſchen uitgeſtrekte Zee-Slyken; en ten Zuiden van een diergelyke Ziltige Slykgrond omringd zynde, als in het *Centrum* van de allerkwaadſte opdampingen is gelegen: welke niet dan allerſchaadelykſt voor de gezondheid kunnen worden aangemerkt. Te meer, om dat de gemelde ſtilſtaande Poelen, en de Moeras in de plaats zelfs begreepen, wanneer het Hemelwater, geduurende het warme ſaiſoen grootſten deels is weggedampt, de meenigte van Inſecten, die zich in dezelve in rotting bevinden, de tusſchen ruimten der Lucht, met hunne ſtinkende opdampingen helpen vervullen, en hier uit zal de nadeelige geſteldheid voor de gezondheid des Dampkrings deezer plaats, als van zelfs onder het oog komen: voornaamelyk, wanneer by de Ebbe der Zee, de voornoemde Vuilnisbergen, zich aan twee voornaame zintuigen, en ter beſmetting van den Dampkring vertoonen. Dan, vermits die opgegeevene oorzaaken, welke de Lucht beſmetten, hoewel dagelyks plaats hebbende, niet altoos dezelfde uitwerkſels omtrent de gezondheid voortbrengen, gelyk de aloude ervaaring, by het opgegeeven verhaal, wegens den ſtaat der gezondheid van het Volk ontegenzeggelyk beveſtigt; en 'er dus noodwendig andere oorzaaken moeten mede werken, om die kwaade uitwerkſels, welke natuurlyker

lyker wyze eigen zyn aan deeze vuile opdampingen, te verzwakken, of werkzaamer te maaken, zal hier de noodzaakelykheid blyken, om ter verklaaringe van dit verſchynſel de *Tweede* algemeene oorzaak, ik meen de Verſchillende Geſteldheid des Dampkrings, en der Winden, die geheerſcht hebben in aanmerking te neemen; voor zoo verre dezelve medewerken, om den voortgang der Ziekten te begunſtigen, of te verminderen; of dezelve in aart en beloop te doen verſchillen.

Te recht koomen hier hoofdzaakelyk de meeſt heerſchende Winden in aanmerking; alzoo van dezelve niet alleen de mindere, of meerdere veerkracht der Lucht afhangt; maar ook tevens geſchikt zyn, om die gezegde vuile Verhevelingen, te verſtrooien, en elders heen te voeren; of die in te ſluiten en op te houden: want de bevinding leert, dat wanneer de Noordelyke- en Noord-Ooſtelyke Winden de overhand hebben, geduurende dat Saiſoen, wanneer in deeze Geweſten deeze Ziekten gewoonelyk hun aanvang neemen, dezelve minder meenigvuldig, en min kwaadaartig zyn, dan wanneer de Zuid- en Zuid-Weſte Winden de overhand hebben. Ook behoeft men geen diepzinnig vertoog, om de Reden hier van te beſeffen: want behalven, dat de eerſtgenoemde Winden in dit Saiſoen waaiende, geſchikt zyn om de vuile dampen te verſtrooien, en elders heen te voeren; en dus den Dampkring van die ſchaadelyke deeltjes te zuiveren; zoo dienen dezelve mede, om de veerkracht der Lucht krachtig te vermeerderen, en, door eene zwaardere en evenrediger drukking op ons lichaam, deszelfs vezels te

te verſterken, waar van een geregelder omloop der vochten, en eene meerdere vlugheid in alle levens- en diergelyke handelingen een natuurlyk gevolg is. Daar in tegendeel, wanneer de Zuid, en Zuid-Weſtelyke Winden in dit Saiſoen de overhand hebben, behalven dat die meer geſchikt ſchynen te zyn om die onzuivere Verhevelingen op te houden, en in te ſluiten, boven dien ſtrekken, om de veerkracht der lucht te verminderen, en door eene verminderde drukking op ons lichaam de vezels te verſlappen [*]. Weshalven zy door eene regtsdraats ſtrydige werking met de voorgaande, de ganſche Dierlyke huishouding, byzonder in zwakke en galachtige lichaams-geſtellen, in wanorder brengen. Boven dien is de Luchtsgeſteltheid, by de eerſtgemelde Winden, doorgaans luchtig en droog; en by de laatſte ſtil en vochtig. Welk verſchil ten voor- of nadeele op de gezondheid, in die geweſten, welke aan de beſmetting des Dampkrings onderhevig zyn, genoezaam kennelyk is; en door de onmaatige vochtigheid der huizen, en Caſernes ter deezer plaatſe, wanneer deeze Winden de overhand hebben, beveſtigd wordt; gelyk myne gehoudene Annotatien omtrent dit onderwerp, deezen invloed, op den ſtaat der gezondheid, en den aart der Ziekten, mede aanwyzen. — Want offchoon men niet kan ontkennen, dat de Ziekten, deeze Geweſten eigen, uit zeer natuurlyke oorzaaken, doorgaans met het afgaan van den Zomer beginnen, en met het naderen van den Herfſt de overhand neemen; zoo is het echter mede buiten

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bladz. 79—99.]

ten allen twyffel, dat het eene jaar boven het andere, ten opzichte zoo van den aart, als van de meenigvuldigheid der Ziekten grootelyks verschilt, zoo als zulks in myne Verhandeling over de Ziekten te SLUIS *in* VLAANDEREN is aangeweezen, en met een ontegenzeggelyk voorbeeld bevestigd. Zie aldaar pag. 151 en 152. en wat is anders doch de rede van het aanmerkelyk verschil, omtrent den aart der Ziekten in deeze Verhandeling voorgesteld, met die my te SLUIS in den jaare 1773. voorgekoomen zyn, als deeze invloed van Weêr en Wind?

Want, wat was geschikter, dan de Zuid-Westelyke Wind, die doorgaans met het einde van *July* tot de grootste helft van de maand *Augustus*, de overhand had; en de vochtige Luchtsgesteltheid, om de lichaamen, door eene overtollige opvulling der vaten, en verslapping der vezelen, in dat Saizoen tot die Galziekten voor te schikken?

Zy begonden alstoen, stand te grypen, met de groote hitte by dag, en de gevoelige koelte voor, en na den op- en ondergang der Zon, in het laatste van *Augustus*, door de Noordelyke Winden veroorzaakt, met de doorwaasseming te belemmeren. 't Geen in die lichaamen, welke met overtollige kwaade vochten opgevuld waren, zoo veel te meer aanleiding geeven moest, tot saamengestelde, en naar ontsteeking hellende Ziekten, die zich als toen onder het Volk vertoonden; en niet nalieten in eene Soort van rottige Koortsen over te gaan, zoo dra de Zuid-Westelyke Wind, en het zoele en vochtige Weêr, met het begin van de maand *September* wederom de overhand had. Gelykerwys het ver-

verſchil omtrent den aart der Ziekten, geduurende de maand *September*, en het grootſte gedeelte van *October*, onder het geduurig aanhouden van denzelfden Wind, met de voorgaande overkennelyk is; en ter zyner plaats is aangeweezen.

Dit, aangaande de algemeene Oorzaaken, tot myn oogmerk genoegzaam oordeelende, zal ik tot de meêr byzondere medewerkende oorzaaken overgaan; en *voor eerſt* in overweeging neemen, de *Huishouding* en *Levenswyze* der *Soldaten*, voor zoo ver die, betrekkelyk in dit opzicht, kunnen worden aangemerkt. ——

Het is bekend, dat de Soldaten uit eene wyze inrichting genoodzaakt zyn, om *Chambrées* [*] te houden; en, onder zeekere getalen verdeeld, haar voedſel by beurten zelfs te bereiden; waar toe een ieder een zeeker *quantum* van zyn Tractement, in handen van den geenen, welke de *Chambrées* dirigeert, 's weeks moet afgeeven, om het noodige daar toe te kunnen bezorgen; ten einde de Soldaten een regulier voedſel, overeenkomſtig hunnen ſtaat, te kunnen verſchaffen. Waarlyk een allerpryzenswaardige orde! desniet tegenſtaande gaat het echter zeeker, dat wanneer de gemelde *Chambrées*, door eene meenigte zieken in deeze Geweſten worden verbrooken, dit niet anders dan zeer nadeelige gevolgen, zoo wel voor de zieken als voor de gezonde moet veroorzaaken, en dat om twee voorname

[*] Men zie van de *Chambrées* de zoo even aangehaalde *Prysverhandeling*, bl. 638. not. b.]

naame reden: want, *voor eerst*, wordt het getal der gezonden door de zieken merkelyk verminderd, in de *Chambrées*, wyl die den dienst voor de zieken, zoo wel van de Wachten, als van de *Chambrées*, moeten waarneemen, en volstrekt buiten staat gesteld zyn om de *Chambrées* behoorlyk te kunnen bezorgen; waar door de gezonden niet zelden van hun gewoon ordentelyk voedsel beroofd, om van de verdubbeling van hunnen dienst op de Wachten niet te spreeken, meer verzwakken, en vatbaarder voor Ziekten worden. De *andere* rede, niet min duidelyk als de voorgaande, is deeze: dat de zieken de bereide kost voor de gezonden, als nu niet meer, overeenkomstig hunnen tegenwoordigen staat, kunnen genieten, en elke party genoodzaakt wordt, om voor zich zelven te zorgen; 't geen niet anders dan kwaade gevolgen voor beiden kan naar zich sleepen: naardien het *quantum* in de *menage* gewoon te geeven, nu voor beide de partyen ontoereikende wordt, om hun bestaan te bezorgen. Dit treft den zieken allermeest; als die niet zelden aan het allernoodigste, tot hun voedsel en verkwikking behoorende, allerellendigst gebrek lyden: ook wordt de saamenwooning voor de gezonden en zieken in de doorgaans kleine bedompte en by uitstek vochtige kamertjes der Barakken, voor de gezonden door de besmetting der lucht, ligt gevaarlyk; het welk een nieuwe Bronwel opleevert van den dikwyls zeer snellen voortgang der Ziekten. Want zoo groot het voordeel anderszins is, om de verspreiding der zieken, uit elkander, voor al in besmettingen voor te koomen; zoo kan dit voordeel echter in verre na

niet ophaalen, by de ongemakken die aan dezelve, door dusdaanige verſpreiding in de kwartieren noodwendig moet worden toegebragt: want behalven de volſtrekte onmogelykheid, om den zieken in die benaauwde kamertjes, het gemak en de hulpe te kunnen toebrengen, welke hunne omſtandigheden vereisſchen, zoo wordt de behoorlyke toereiking der noodige Geneesmiddelen by uitſtek moeielyk; blyvende de zieken meeſter, om hunne Medicamenten, of in het geheel niet, of ten minſten niet in die orde te gebruiken, waar in die hun zyn voorgeſchreeven: het welk mede by de zulken natuurlyker wyze ſtand grypt, die, het zy zwakheidshalven, of buiten kennis zynde, zich zelven niet kunnen helpen. Vermits het volſtrekt onmogelyk is, om uit het klein geworden getal der gezonden, die dienſt doen, zoo veelen te kunnen misſen, als 'er tot de oppasſing van de zieken, in zoo veele kwartieren verſprcid, vereiſcht worden; waar door aan de zieken aanleiding gegeeven wordt, om allerlei excesſen in den levensregel te begaan, en hun voedſel naar hunnen bedorven ſmaak in te richten. De dagelykſche ervaring leert dit maar al te wel: het is onmogelyk deeze misbruiken voor te koomen, die hoe ſchaadelyk voor de zieken, teffens verdrietig zyn voor den Arts; als die hier door zynen ſmertelyken arbeid, en aangewende moeiten en zwaare koſten ziet verydelen, en zich in zyne verwachting, de eenigſte trooſt die hem nog overig blyft, maar al te dikwyls ziet te leur geſteld; gelyk het voorige te zeer onaangenaame gedenkteekens oplevert.

Waar

Waar van daan toch anders de geduurige weêrinſtortingen, die, zoo wanneer ze van eene algemeene ondermyning der Levenskrachten, worden gevolgd, niet anders dan doodelyke gevolgen naar zich ſleepen; of de gezondheid, zoo niet voor altoos, ten minſten voor eenen langen tyd te onderhouden: zoo als de bedroefde ervaring maar al te overtuigende beveſtigt? Waar van daan toch anders de meenigvuldige Kwynende Ziekten, en de meenigte van byna onuitroeibaare Accidenten, waar van nog veele de gedenkteekens by zich draagen, en van welke ik nog onlangs gelegenheid gehad heb de naarſte voorbeelden te zien, en eenigen tyd te behandelen, by de alhier te rug gebleevene, en myner zorge toevertrouwde zieke Soldaten, van het *Regiment* van ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID *den* HEERE ERFPRINS *van* ORANGE *en* NASSAU; als die nog aan de allernaarſte en hardnekkigſte Accidenten, als gevolgen van de Ziekten in dat Geweſt, niet tegenſtaande de geſchiktſte behandelingen van de zeer ervarene *Chirurgyn-Majors*, de Heeren RUPP en ZABEL, waren laboreerende? En, op dat ik alles kortelyk te ſaamen vatte, waar van daan toch anders, dat de *Regimenten* jaarlyks zoo veele jammerlyke ſlagt-offers aan deeze Geweſten opleeveren? welke hun leven 'er by inſchieten; en dat de *Troupes*, uit die kwartieren wederkeerende, zelfs in de gezondſte Garniſoenen, zoo langen tyd noodig hebben, om tot hunnen voorigen ſtaat van gezondheid weder te keeren, als de bovengemelde ongelukkige hinderpaalen, die den Arts, zoo wegens de behoorlyke toereikingen der Medicamenten, als de ſlegte bezorging en oppasſing der Zieken, van alle kan-

ten in den weg ſtaan, om die ellendige en aller medelydenswaardigſte voorwerpen dier Ziekten, naar behooren en naar zynen wenſch te kunnen behandelen.

Onder de verdere meer byzondere Oorzaaken der Ziekten kunnen wyders gebragt worden, de ſchaarte, en daar uit voortſpruitende duurte van Groenten, en andere gezonde Levensmiddelen, en het gebrek aan goed Water, in deeze Geweſten [*]: het welk by heete en drooge Zomers, in de aangelegde Regenbakken voor het Garniſoen, of geheel ontbreekt, of bedorven geworden zynde, en van ſchaadelyke Inſecten weemelende, niet dan met nadeel der gezondheid kan worden gebruikt. Waar toe mede behoort het ſtilſtaande water dat in dit Saizoen meeſt bedorven is, en van Inſecten weemelt [†]; 't welk de Soldaten, by gebrek van beter uit de voornoemde Poelen haalen. —— Eindelyk behoort tot deeze Claſſe, de ongewoonheid van de Luchtſtreek deezer Geweſten, als die noodzaakelyk de geenen treffen moet, welke langen tyd in plaatſen Garniſoen hebben gehouden, die hoog gelegen zyn, en aan eene fyne en veerkrachtige lucht gewoon, op eenmaal in deeze laage vochtige luchtſtreek worden overgebragt; gelyk de bevinding leert, dat de *Regimenten*, uit de Hoogduitſche Natie gecomponeerd, ook altoos meeſt in deeze Geweſten lyden;

[*] Te SAS VAN GEND ſcheen men hier van beter voorzien, volgens de *opgave* van bl. 64.]

[†] Vergeleeken met het boven aangehaalde *Bericht* van TERNEUZEN bl. 54.]

lyden; byzonder wanneer zy in het kwaade ſaizoen hier arriveeren. Daar de Inwoonders deezer Landſtreek, aan deeze lucht gewoon, in verre na zoo meenigvuldig niet van deeze Ziekten worden aangetaſt, en die Ziekten ook zelden zoo kwaadaartig worden bevonden, als by de *Militairen*, die 'er maar één jaar hun verblyf houden; 't geen het *Corps Artillerie*, in deeze Geweſten Garniſoen houdende, beveſtigt, als die by hunne aankomſt aldaar, het zelfde lot van de nieuwe Aankomelingen ondergaan; doch door hun lang verblyf aldaar de Luchtſtreek zoodanig gewoon worden, dat ze ten laatſten zoo min als de Inboorlingen van het Land door deeze Ziekten lyden [*].

COROLLARIA.

I. Uit dit voorſtel blykt; *voor eerſt:* dat PHILIPPINE, wegens de zwaare Zee-Slyken, die het zelve omringen, en de Stilſtaande Wateren in de Plaats zelve, geene voordeelige *Situatie* voor de gezondheid heeft. —— Waar by de na by gelegenheid, aan den Zuidelyken oever van den gemelden Zee-Aarm, byzonder by den opkoomenden Vloed, die zelfs in de heetſte Zomerdagen, by Noordelyke Winden met eene gevoelige koelte gepaard gaat [†], en door eene ge-

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van SLUIS IN VLAANDEREN, door den Heere G. W. CALLENFELS, in het IIde Stuk deezer Verhandelingen, bl. 26. en het volgende van THOLEN, door den Heere G NIEUWENHUIS, beneden.]

[†] Vergeleeken met bl. 52. hier boven.]

geduurige afwisſeling van hitte en koude, tot eene ſchielyke terugdryving van de onzichtbaare doorwaaſeming aanleiding geevende, als eene nieuwe medewerkende oorzaak voorkomt, om de Ziekten, tot die ſterke geneigdheid tot Ontſteeking en het *Catarrhale* te disponeeren; het welk natuurlyker wyze meeſt gebeurt, wanneer de Noordelyke Winden de overhand hebben. — Zoo dat zelfs dat geene, 't welk andere Plaatſen, die meer Landewaarts in gelegen zyn, tot eene voorbehoeding dient, hier ter plaatſe tot een middel ſtrekt, om de Ziekten op eene wyze te compliceeren, die anders aan deeze Geweſten vreemd is. —— Het geen men ook denken mag van de Plantagie aan de Noord-Weſtelyke zyde aangelegd; die geſchikt ſchynt te zyn, om de werking der Noordelyke Winden te beteugelen; daar zy inmiddels niet onbekwaam is, om by zoel en vochtig weder eene ſchuilplaats te vergunnen aan ongunſtige verhevelingen, en de gezondheid in een ander opzicht, op eene gevoelige wyze te benadeelen. ——

II. Uit het geen van de voor- of nadeelige *Situatie* en *Conſtitutie* der *Casernes* geopperd is, blykt ook de volſtrektſte noodzaakelykheid, dat de *Garniſoenen*, in deeze Geweſten inkoomende, alle mogelyke oplettenheid en behoedzaamheid dienden te gebruiken, omtrent de keuze der *Casernes* en *Logementen;* dewelke op natuurkundige gronden dienden te ſteunen, en ter beoordeelinge van de geenen te worden overgelaaten, wier Ampt het is, om voor de gezondheid des Volks te waaken; alzoo 'er niets minder als het waare belang des Volks daar van afhangt, ten einde de zoo nutte Krygslieden niet buiten nood-

zaak

zaak aan meerder gevaar wierden bloot gesteld. — Welk verschil van de voor- of nadeelige ligging der kwartieren voor de gezondheid, niet alleen in deeze plaats, maar ook te SLUIS *in* VLAANDEREN, in de meergemelde Verhandeling insgelyks is aangemerkt, en met duidelyke voorbeelden bevestigd geworden. Zie aldaar pag. 216, 217. — En dewyl het bekend is, wat schaade, de overmaatige vochtigheid der Gebouwen aan de gezondheid toebrengt, zal het even dienstig weezen, om voor het droog houden der *Casernes* in het gemeen, en in deeze plaats van die aan de Oostzyde, als de vochtigsten van allen, de noodige zorge te draagen. Waar toe, behalven het geduurig openzetten der Vensters en Glazen, en het dagelyks luchten der Matrassen, Bedden en van het Stroo, by droog en helder weêr; en by vochtige Saisoenen het branden met buskruid, en het aanhouden van vuur op de haardsteden, zelfs by nacht; de uitroeiïng, zoo niet van alle, ten minsten van een gedeelte der Boomen op den Wal, tegen over de gezegde *Casernen*, aan de Oostzyde, als de allerschaadelyksten; en ware het mogelyk, het toedempen van die groote Moeras agter de *Casernes*, het meeste zouden toebrengen ter verbeteringe; als die in de plaats zelve gelegen, ongelyk meer nadeel aan de gezondheid doen, dan de omliggende Zee-Slyken immer kunnen te wege brengen. —— En, zoude het oogenschynelyk gevaar, 't welk deeze Moeras aanbrengt, niet genoegzaame reden geeven, om, met ernst, aan de vernietiging van dien Moordkuil te denken; die toch nergens anders toe dient, als om, geduurende het warme Saisoen, de reeds genoeg bezwangerde lucht, verder te vergifti-

 gen;

gen; en geduurende den winter door deszelfs buiten boord klimmend water, den Dampkring nog kouder en vochtiger te maaken?

III. Uit het geene nopens de meer byzondere medewerkende oorzaaken, is aangemerkt; en in de eerste plaats wegens de Levenswyze en verdere Huishoudinge der Soldaten is opgegeeven, is mede niet onduidelyk af te neemen: dat de verspreiding der Zieken door de Kwartieren, die anderszins zoo heilzaam is, zoo wel voor de gezonden, als voor de Zieken hier allernadeeligst zy: waar uit niet alleen de groote nuttigheid, maar zelven de volstrekte noodzaakelykheid van bekwaame *Hospitalen*, naar den eisch der omstandigheden wel ingericht, in deeze Gewesten, als van zelve onder het oog koomen: het zy zulken van ieder *Corps* in het byzonder in hunne *Garnisoenen* wierden opgericht; of dat 'er eenige algemeene *Hospitalen* wierden aangelegd, welke in staat waren, de zwaarste Zieken van de naast by leggende *Garnisoenen* te kunnen ontfangen, en van het noodige te bezorgen: en zoodanig wierden geplaatst, dat de Zieken gemakkelyk derwaarts heen konden worden gevoerd. —— Waar van het getal, wanneer het op vier bepaald wierde, genoegzaam zyn zoude, om aan dit heilzaam oogmerk te kunnen beantwoorden. De *Garnisoenen* van *Veere* en *Vlissingen* uitgezonderd, die door de edelmoedigheid van de Edele Mogende Heeren Staaten van ZEELAND, een schelling daags voor iedere Zieken genieten, en dus zich zelven in staat bevinden, om de extra kosten, welke de oprichting en onderhouding van particuliere *Hospitalen* voor hunne Zieken, of de betere op-

pasfing

pasſing derzelven noodwendig vorderen, te kunnen opbrengen. —— Tot zoodanige algemeene *Hoſpitalen* zouden, in de eerſte plaats, kunnen worden gebruikt het koſtelyke, en daar toe allerbekwaamſte geſitueerde gebouw te SAS VAN GEND; voor deezen tot dat zelfde einde aldaar opgericht: welk Gebouw, wegens deszelfs voordeelige en luchtige ligging en ruime vertrekken, overgroot genoeg zoude zyn, om niet alleen de Zieken van dat *Garniſoen*, maar tevens die van HULST, van PHILIPPINE en van AXEL, als de naaſt bygelegene te kunnen bevatten: wyl die gemakkelyk daar heen kunnen worden getransporteerd. Een Tweede konde te SLUIS *in* VLAANDEREN, op de zoogenaamde *Kalver* of *koele weide*, mede eene ruime en luchtige plaats zynde, worden aangelegd; insgelyks geſchikt om de Zieken van dat *Garniſoen*, en de naaſt by liggende plaatſen te bevatten. Een derde zoude in de WILLEMSTAD, voor dat, en de omliggende *Garniſoenen* kunnen plaats hebben; en eindelyk een vierde in den BRIEL en HELLEVOET, voor de Zieken van die beide *Garniſoenen.* —— Een zaak, in der daad, van het uiterſte gewigt, en eener verdere overweeginge dubbel waardig! alzoo van dezelve niets minder dan de afwending van die deerlyke Slachting, en van een reeks van onvermydelyke ellenden, uit de onvoldoende oppasſing der Zieken, die in deeze Geweſten plaats heeft, ontſtaan; en die een aanzienelyk gedeelte der *Armée* jaarlyks in dezelve ondergaat, zoude afhangen. —— Dan, vermits de oprichting en onderhouding, het zy van algemeene, of particuliere *Hoſpitalen*, en eene betere verzorging der Zieken in deeze *Garniſoenen*, ter bereiking deezer gewenſchte oog-

merken, eene inrichting vordert, welke het vermogen der *Troupes* verre te boven gaat, zoo zal dit Heilzaam Werk, indien het ooit tot ſtand koomen mogte, door Hooger en Vermogender Handen moeten worden uitgevoerd. — Dat dan dit gebrekkig voorſtel, wegens den waaren ſtaat van Neêrlands Krygsvolk in deeze Geweſten, door my, uit enkele zucht voor deszelfs welvaard, opgegeeven; waar toe ik my, door de naauwe betrekking en Amptshalven, en dus in meer als een opzicht als gewettigd en verpligt achtte, 's Lands Hooge en Wyze Vaderen, die toch niets anders als het waare geluk hunner Onderdaanen in het oog hebben, beweegen mogte, om naar Hoogſt derzelver Wysheid, en Goedertierenheid, zulke Middelen te beraamen, welke Hoogſt dezelven dienſtigſt zouden oordeelen, om, zoo veel mogelyk, de medelyden verwekkende onheilen af te keeren; waar door zoo veele Rampen verzagt, de ſnelle Voortgang der Ziekten verhinderd, die zwaare Slachting geſtuit; en dus een Eeuwig *Gedenkteeken* van Hoogſt derzelver goedertierenheid, voor al in de Harten dier ongelukkige voorwerpen, die door deeze Hooge gunſt zouden beweldaadigd zyn, worden opgericht! Dan, ja dan, zoude ik my gelukkig achten, indien deeze myne poogingen, welke ik, met de vereiſchte eerbied, naar myn gering inzien, omtrent dit gewigtig Stuk oppere, de goedkeuring en de gewenſchte bereiking van zoo veele heilzaame oogmerken konden wegdraagen! — Wat nu verder de meer byzondere medewerkende Oorzaaken, en die meer tot de voorſchikkende Claſſe derzelver behooren, of ſchoon 'er niet kan worden ontkend, dat die juiſt niet gemakkelyk zyn, om uit den weg

weg te ruimen; hebbe ik echter niet willen nalaaten, om myne Aanmerkingen daar omtrent, als tot myn oogmerk betrekkelyk, insgelyks hier mede te laaten invloeien.

IV. Het gebrek der Groenten dan, niet oneigen aan dit Plaatsje en anderen in deezen oort gelegen, zoude beſt kunnen verholpen worden, by aldien dezelve onder eene *Hoſpitaals* wyze beſtiering wierden gebragt; waar van ten minſten zoo veel zoude kunnen verſchaft worden, als 'er door de Zieken benoodigd was. En, ſchoon 'er niet meer water kan worden vergaaderd, als de Hemel gelieft te geeven, en de Bakken daar toe aangelegd kunnen houden; en de ſchaarsheid van dit Element, dat in deeze Geweſten zoo dierbaar is, niet altoos kan worden verhoed; zoo gaat het echter mede zeeker, dat eene naauwkeurige zorge omtrent het nutteloos verſpillen van dit onmogelyk te misſene vocht, door behoorlyke zuiveringe der Daken, Buizen en Bakken, ter vergaaderinge van het zelve beſtemd, veel zal kunnen toebrengen ter vermeerderinge van desſelfs *quantiteit*, en verbeteringe van desſelfs *qualiteit*, om 'er een genoegzaam en nuttig gebruik van te kunnen maaken. Een zaak der oplettenheid van de reſpective Heeren Commandanten dier *Garniſoenen* en *Corpſen* wel overwaardig! ——— Ook kan men omtrent de nieuw aan te leggene Regen-bakken, derzelver diepte niet genoeg aanbeveelen; niet alleen om de meerdere hoeveelheid, maar tefſens ter voorkoominge van het te ſchielyk bederf; wyl de bevinding leert, dat het water, uit diepe Bakken gehaald, altoos zuiverder, frisſer en vryer van *Inſecten* is, dan het geen uit on-

ondiepene voortkomt; om, ware het mogelyk, die Garnisoen-plaatsen van deeze Gewesten, welke natuurlyker wyze gebrek aan zoet water hebben, met zoo veel Regen-bakken te kunnen voorzien, dat het vuile water uit die Poelen kon worden gemist.

V. Betreffende eindelyk de *ongewoonheid* der *Landstreek* tot deeze Gewesten betrekkelyk: konnen deeze inconvenientien, voor de *Troupes* daar uit voortvloeiende, niet worden weggenomen, ten ware dat'er omtrent de changementen der Zeeuwsche *Garnisoenen* eene merkelyke verandering plaats greep [*]; het welke ik, als geheel buiten myn taak zynde, aan de wysheid van dat Hooge Departement, van welke zulks afhangt, ter nadere overweeginge overlaate: terwyl myne geringe kennis hier haare grenzen berykt, zal ik deeze Verhandelinge besluiten, onder hartelyken wensch, dat dit gebrekkig voorstel, zoo van de verhandelde gewigtige en aller opmerkenswaardigste Stoffen, als van de Aanmerkingen daar omtrent door my ter nedergesteld, die meerdere nadenking en ontwikkeling verdienden, dan myne geringe krachten hebben kunnen uitvoeren, de gezegende uitwerksels mogten hebben, welke zich myne zwakke poogingen daar omtrent hadden voorgesteld! en mogte ik my daar mede vleien, dat dit heilzaam Werk, van my maar gebrekkig begonnen, door geöeffender en doordringender Verstanden, dan het myne,

[*] Vergelyk hier mede 't geen bl. 26. in het *Bericht* van SLUIS IN VLAANDEREN hier omtrent in de noot is aangeteekend.]

myne, in het vervolg wierde geappuieerd, en breeder uitgewerkt! Om eindelyk het genoegen te moogen hebben, om op een onwrikbaar, en op de natuur en ervaring gegrond *Syſtema*, in de verhandelde Ziekten, te kunnen bouwen; waar toe zich thans, meer dan ooit, gelegenheid opdoet, door den heilzamen invloed van dat Menſchlievende en, wegens deszelfs alleredelſte oogmerk, boven allen prys verhevene *Genoodſchap*, aan het welke dit werkje is toegewyd, en aan het welke allen mogelyken voorſpoed zy toegewenſcht; dat de allerheilzaamſte vooruitzichten aan het oog van alle weldenkende Letterkundige Liefhebbers van dit Gemeene beſt, als in het verſchiet, te gemoet doen zien.

Ad Gloriam Patrum Patriæ

Militumque Salutem

AUCTOR.

NYMEGEN,
den 27ſten Maart
1781.

KORT

ZEELAND.

WALCHEREN.

KORT BERICHT

Van de ZIEKTEN *in de laatste maanden van* 1779, *benevens* Geboorte *en* Sterflysten *van* VLISSINGEN.

DOOR DE WEL ED. GESTR. HEEREN

J. BAERT, EN A. R. JONGERHELD, *Med. Doctores*, enz. enz.

De Ziekten, welke in het laatste van het afgeloopen jaar, voor al in de maanden *September* en *October*, te VLISSINGEN hebben geregeerd, bestonden voornaamelyk in *Febres autumnales, biliosæ simplices & ex genere putridarum*: eenige weinige *Febres putridæ malignæ*, echter niet in dat aantal als wel op andere plaatsen; zelfs minder dan in het nabuurig MIDDELBURG. Mogelyk bevond 'er zich eene enkele *Diarrhœa* onder, doch geenszins *Epidemisch*: zelfs niet in dien graad, als men daar wel van heeft opgegeeven; zynde die van zelfs en niet door besmetting ontstaan. — Het getal der dooden is iets, maar niet veel grooter geweest, dan in andere jaaren; althans niet meer in die maanden,

den, dan in het voorige jaar, want het is opmerkelyk, dat 'er van die zieken, weinigen, in die twee maanden, geſtorven zyn; maar de meeſten zyn herſteld geworden.

De bygevoegde Sterflyſten wyzen dit duidelyk aan; als uit welke blykt, dat 'er in de maanden *September*, *October*, *November* en *December* minder menſchen geſtorven zyn, dan in de maanden *January* en *February* van het jaar 1780. (welker Lyſt hierom mede daar by is medegedeeld, ſchoon die anders tot het volgende jaar behoorde;) hoewel 'er in die eerſtgenoemde maanden wel driemaal zoo veel zieken waren, als in de laatſtgemelde. De ziekten in deeze maanden beſtonden in *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*, *Anginæ* & *Rheumatiſmi*.

Belangende de *Epidemien*: zoo koomen de Kinderpokjes voornaamelyk in aanmerking. Deeze, welke in voorige tyden maar eens om de zeven jaaren in dit Eiland en in deeze Stad pleegen te grasſeeren, zyn nu, ſedert 1773 tot 1779, aanhoudende geweeſt; ſchoon die in de twee laatſte jaaren meeſt alle *variolæ diſcretæ* en *benignæ* waren. Dan, wat mag hier toch de rede van zyn? Is het *contagium varioloſum* meer verſpreid dan voorheen? en moet men dit toeſchryven aan de meer algemeene invoering der Inënting? Dit daar laatende, is het nogthans zeeker, dat, hoe men ook over dezelve denke, men niet kan ontkennen, dat de Ingeënte Pokjes zoo wel beſmettelyk zyn, als de Natuurlyke. De bewyzen hier van zyn genoeg voorhanden, zonder voor het tegenwoordige in het voor of nadeelige deezer konſtbewerking te treeden.

LIJST

LIJST DER GEBOOREN TE VLISSINGEN,

Van 1762 tot 1780.

Jaren.	Jongens.	Meisjes.	Doodgeb.	Tweelingen.	In 't geheel.
1762	158	116	—	—	274
1763	118	133	4	4	251 (1 *per sect. cæsar.) defect.*
1764	128	106	6	4	234
1765	147	124	2	4	271
1766	167	132	1	1	299
1767	170	140	1	2 & 1 *Driel.*	310
1768	160	134	9	3	294
1769	167	127	8	3	294
1770	149	127	2	2	276
1771	159	119	12	—	278
1772	140	128	5	6	268
1773	155	142	9	3	297
1774	133	113	9	2	246
1775	141	120	6	1	261
1776	144	113	4	2	257
1777	110	112	6	5	222
1778	134	96	8	3	230
1779	138	132	9	4	270

Deeze Lyſten worden voor echt opgegeeven, ſchoon de jaaren 1777 en 1778. bedenkelyk mogten voorkoomen: waarom gevraagd wordt, of die over de geheele Republicq onvruchtbaarder zyn geweeſt? zoo ja: wat of daar van de rede zyn moge? zoo neen: wat *hier* de rede geweeſt zy?

LIJST

LIJST DER GESTORVENEN EN BEGRAAVENEN

TE

VLISSINGEN,

In 1778, 1779 en 1780.

1778	January	21	1779	January	16	1780	January	46
	February	29		February	16		February	41
	Maart	21		Maart	29		Maart	33
	April	20		April	19		April	35
	Mey	24		Mey	22		Mey	20
	Juny	11		Juny	13		Juny	23
	July	14		July	18		July	21
	Auguftus	22		Auguftus	21		Auguftus	19
	September	26		September	27		September	27
	October	23		October	36		October	39
	November	14		November	39		November	34
	December	22		December	41		December	30
		247			297			368

Accoord volgens het origineel Dood of Begraaf-boek.

CORN. DE RUYTER, *Adm. Kerkmeefter.*

BERICHT

VAN HET NATUURLYKE

BELOOP DER ZIEKTEN

TE

MIDDELBURG,

DOOR DEN HEER

S. DE WIND,

Med. Doctor. enz.

Dat de vermenging, of het ineenloopen der jaargetyden, welke te vooren elkanderen in geregelder orde volgden, zoo niet de voornaamfte, echter eene aanmerkelyke verandering in het beloop der Ziekten te wege brenge, is algemeen bekend; waar van ik de waarheid, geduurende eene beoeffening van 14 jaaren binnen MIDDELBURG, al te dikwyls heb beveftigd gezien.

In het jaar 1766. uit *Parys* wederkeerende, kreeg ik wel dra gelegenheid om hier van ooggetuige te zyn. — De *Febres biliosæ ardentes & intermittentes* (galachtige heete en tusfchenpoozende Koortfen) regeerden 's jaarlyks in den Zomer *Epidemicè* (algemeen doorgaande): de grootfte warmte begon doorgaans met het laatft van

van *July*, en hield geduurende de maand van *Augustus* aan, wanneer de *Febres biliosæ* (Galkoortsen) ook dagelyks vermeerderden, en naar maate van de hitte heviger werden. —— De maand van *September* was dikwyls regenachtig, wanneer bovengemelde Ziekten aanhielden en kwaadaartiger werden. —— In *October* verminderende, vooral, zoo na voorafgaand onweder, de lucht gezuiverd wierd, en de hitte aanmerkelyk in trappen afnam. —— In *November* en *December*, wanneer 'er nu en dan vorst plaats had, vond men nog wel eenige overblyfsels; doch deeze namen doorgaans eenen gunstigen keer, en, buiten eenige *Quartanæ* (derdendaagsche Koortsen) en *Affectiones chronicæ* (sleepende Kwaalen), was het getal der Zieken in die maanden weinig. —— In de maanden van *January* en *February*, konden wy geregeld, op *Peripneumoniæ* (Longe wee,) *Pleuritides* (Zyde wee,) en *Morbi acuti* (ontsteekene Ziekten,) staat maaken. —— De *Febres vernales* (Voorjaars-koortsen) begonden in *Maart*, verzeld gaande met *Affectiones Rheumaticæ Catarrhales* (zinkingachtige aandoeningen); wanneer de *Morbi chronici* (sleepende Ziekten) dikwyls door hunne onaangenaame gevolgen eenigen in 't graf sleepten. —— *April*, *Mey* en *Juny* leeverden weinige Zieken op, wanneer onze Doctoren als dan wat tot verademing konden koomen. ——

Dit was het natuurlyke beloop, sedert veele jaaren herwaarts, van onze Ziekten in 't gemeen; bedraagende het getal der dooden, doorgaans 700, of iets daar onder of boven: het getal der Inwoonderen, volgens middelbaare calculatie, op 25000 gereekend zynde. —— Dan,

 sedert

ſedert het jaar 1770 tot 1774, wanneer de voorjaaren langduurig koud en nat bleeven, de Noord-Weſte Winden lang agter een aanhielden, en de Zomerhitte laat volgde, zag men wel dra eene aanmerkelyke verandering by al het voorgaande gebeuren. De Zomerhitte was in gemelde Jaarèn wel by enkelde dagen vry aanmerkelyk, doch over het algemeen zeer gering in vergelyking van voorige Zomers. De maanden van *November* en *December* waren doorgaans zoo gemaatigd, dat men in *December*, en dikwyls nog op het laatſt derzelven, de meeſte Planten in de Tuinen in eene levendigheid van groey en couleur vond, als zelden in voorige tyden was waargenoomen. Ten deezen tyde, ſchynt het *miaſma putridum* (het rotachtige ſmet), in ZEELAND vooral, de overhand genoomen te hebben. De Sterflyſten ſedert het jaar 1770 tot 1774, geeven hier van duidelyke blyken; zynde doorgaans het getal der dooden 200, en daar boven meerder ieder jaar, dan te vooren. —— Dan, in de vier volgende jaaren, naamelyk in 1775, 76, 77 en 78. ſchoon de rotachtige Ziekten *ſporadicè* (hier en daar) aanhielden, ſcheen de doodelykheid van bovengemelde binnen de oude paalen gekoomen te zyn: tot dat in de laatſte 2 jaaren, het *putridum* (rotachtige) wederom de overhand neemende, blyken van eene aanmerkelyke ſlachting naliet.

De *cauſa prædiſponens* (voorſchikkende oorzaak) van het *putridum*, heb ik, geduurende de eerſte jaaren, altoos aangezien, als voorkoomende uit de vermenging, of het ineenloopen, gelyk boven gemeld is, van het Jaargetyde, veele Noordelyke en Noord-Weſte Winden, met

met vochtig weder, en daar op ſchielyke droogte en heete dagen: met een woord, het *humidum* (vochtige) en *calidum* (heete) zich al te ſpoedig verwisſelende [*], ſcheen onzen Landaart, aan vaſte voedſels gewoon zynde, belette *tranſpiratie*, en daar op volgende *indigeſtie* te veroorzaaken; waar by wel, als eene *cauſa occaſionalis* (toevallige oorzaak,) kwam eene doorgaande *Epidemia putrida* (algemeene Rotziekte) op onze zeilreede liggende Ooſt-Indiſche Scheepen, welke, denkelyk, dat *putridum* in de Steden en ten Platten Lande aanmerkelyk hebben vermeerderd [†].

De kwaadaartigheid der Ziekten in den Jaare 1779 en 1780, welke de laatſte 4 jaaren merkelyk overtroffen heeft, ſcheen meerder uit het *Syſtema glanduloſum infarctum* (verſtopte kliergeſtel) en eene verdikte *Lympha* (wei), dan wel uit eene *ſaburra putrida* (onzuivere ſtoffen) gebooren te worden. ——— *Febres quartanæ mali moris* (hardnekkige derdendaagſche Koortſen) vertoonden zich, voor al in 1779, het geheele jaar door; en konden als eene Volks-ziekte worden aangemerkt; en zyn maar eerſt met den aanvang van den Zomer van het jaar 1780, in haare kwaadaartigheid verminderd. ———

Het *Syſtema glanduloſum* was by veelen aanmer-

[*] Vergeleeken met de *Verhandeling der Ziekten van* PHILIPPINE bl. 110.]

[†] Men zie hier by de *Prysverhandeling*, bl. 473. not. f. waar van de gevolgen nog lang daar na in die oorden mede ondervonden zyn, als te zien is uit bl. 237. not. w. 239. not. x, 241. not. y. enz.]

merkelyk bezet: Aderlaatingen kwamen weinig te pas: de *Cortex Peruvianus* deed weinig vruchts, schoon die in de voorgaande *putride* Ziekten ons eenigst plegt-anker was geweest. De *Decocta aperientia ex radic. 5. aper. Aperientia gummosa* leidden by veelen eenen aanmerkelyken weg af. Nimmer heugt het my zoo een aantal van soortgelyke *Decocta* voorgeschreeven te hebben, als in deeze 2 laatste Jaaren. Veelen redden zich door eene aanmerkelyke *transpiratie;* wanneer naderhand *Laxantia* uit *Tamarinden*, *Manna*, *Sal mirabile Glauberi*, aangezet met *Fol. Senæ*, de geneezing volbragten. —— *Diarrhoeæ cruentæ* (bloedige afgangen) heb ik eene enkele reis ontmoet, doch niet gevaarlyk: eenmaal in de 14 jaaren een Lyder met eene *Dysenteria* (Rooden loop); en deeze was nog van het scheeps boord gebragt. —— De *Metastasis lactea* (Zog verplaatzing) gaf ons, ten tyde van de *Morbi putridi*, aanmerkelyke bezigheid. —— By veele volgde de *Diarrhoea lactea*, welke in 1771 en 1772. *epidemicè* grasseerde, en dikwyls doodelyk was; doch in de volgende jaaren veeltyds op het gebruik van de *Campher*, in eene ruime dosis, ten goeden keerde; wordende, door het bevorderen der *lochia*, den *uterus* in zyne wanden voor *suffocatie* en *gangræna* bewaard: de *Cortex Peruvianus* voldeed aan de verdere oogmerken.

Het is aanmerkelyk, dat naamelyk, schoon de Saisoenen van 1779 en 1780, elkanderen geregelder opvolgden, 'er nogthans een zoo veelvuldig aantal van Zieken waren: verre de meeste Ziekten vertoonden nog het *miasma putridum*, waar door het gebruik van den *Cortex Peruvianus* onder

onder verscheidene gedaanten in *putride* Ziekten aanhield en wel slaagde. —— Wy kreegen de warme dagen in het begin van *Augustus;* en van dien tyd af aan vermeerderende, namen onze zoo genaamde Galkoortsen hand over hand toe: zwaare hoofdpynen, zelfs nà den 9den dag, caracterizeerden hun beloop. —— Over 't geheel kwamen zy met de voorige jaaren in zoo ver over een, dat wy, 't geen in 5 à 6 jaaren niet gebeurd was, deeze Koortsen op hunnen geregelden tyd zagen te voorschyn koomen; daar voor dien tyd, de maanden *Augustus* en *September* de slapste in zieken waren, en de Lyders de *saburra biliosa rancida* by zich scheenen te houden tot *November*, *December* en *January*, wanneer zy met de *Morbi acuti* & *Affectiones rheumaticæ* zich vermengende, by veelen *Peripneumoniæ nothæ*, *curatu difficiles*, te wege bragten; waar aan 'er hier en daar een overleed, of langduurig door gefolterd wierd. ——

Zoo ver my voorstaat, was dit den korten inhoud van de voornaamste Ziekten, welken wy hier behandeld hebben. Thans zal ik laaten volgen eene herhaaling van het geen ik, naar myn best onthouden, geduurende het jaar 1779 en 1780 [*] maandelyks heb ondervonden.

[*] Om de jaaren zoo veel mogelyk uit een te houden, wordt hier alleen de herhaaling van het jaar 1779 opgegeeven, om die van 1780. by de Ziekten van dat jaar mede te deelen.]

1779.

JANUARY: toeneemende *Febres intermittentes, tertianæ, Peripneumoniæ nothæ;* Tusschenpoozende anderendaagsche Koortsen, Bastaard Long-ontsteekingen; en weinige *Pleuritides.*

FEBRUARY: *Febres vernales sporadicè, Catarrhales malignæ, Anginæ pituitosæ & inflammatoriæ;* Voorjaars-Koortsen hier en daar, kwaadaartige Zinking-Ziekten, slymerige en ontsteekene Keel-Ziekten.

MAART: *Quartanæ mali moris, Affectiones rheumaticæ, ut & rheumatico-catarrhales;* langduurige derdendaagsche Koortsen, Zinkingachtige ongesteldheden van eenen verschillenden aart.

APRIL: *Morbi ubique diminuti;* vermindering van Ziekten overal.

MEY: *Febres vernales benignæ, naturæ biliosæ;* goedaartige Voorjaars-Koortsen van eenen galachtigen aart.

JUNY: *Variolæ, sporadice grassantes, curatu faciles;* gemakkelyk te geneezene Kinderpokjes hier en daar regeerende.

JULY: *Morbi perpauci, Variolæ, Morbilli sporadicè;* zeer weinige Ziekten, Kinderpokjes, Mazelen, hier en daar.

AUGUSTUS: *Febres biliosæ, ut & Febres rheumatico-catarrhales cum saburra subputrida, diu perseverantes;* Gal- en Zinkingachtige Koortsen met rotachtige stoffen in de eerste wegen, die lang aanhielden.

SEP-

SEPTEMBER: *Calor vehemens, Febres ob acrimoniam majorem humorum, intensiores, putrim adumbrantes;* geweldige hitte, en van wegen de meerdere scherpte der vochten, heviger Koortsen, naar het rottige hellende.

OCTOBER: *Hoc pacto perseverantes;* op dezelfde wyze voortgaande.

NOVEMBER: *Variolæ fere semper benignæ, huc & illuc monstrantes.* —— *Dolores colici intestinorum, purgationibus blandis curatu faciles;* Kinderpokjes meest altyd goedaartig, zich hier en daar vertoonende. —— Kolykpynen in de Ingewanden, die door zagte buikzuiverende middelen, gemakkelyk om te geneezen waren.

DECEMBER: *Febres catarrhales, lentæ, quartanæ adhuc epidemicè, Rheumatismi;* langzaame zinkingachtige Koortsen, derdendaagsche Koortsen als nog algemeen, en hevige Zinking-Ziekten.

Uit het bovengemelde blykt derhalven, dat de voornaamste Ziekten, van 1779 en 1780, voortgesprooten zyn uit eene verdikte *Lympha* en belette *transpiratie;* zynde de *Morbi acuti* minder dan op andere jaaren: met één woord, dat die gebreken, welke uit obstructien van het *Systema glandulosum* gebooren worden, de overhand hebben gehad. —— Terwyl wy tot heden van de *Dysenteria*, waar door VRIESLAND en andere nabuurige *Provincien* zoo veel geleeden hebben, ten eenemaal zyn bevryd geweest: en het zoude my niet vreemd voorkoomen, dat

de *Dysenteria maligna*, die in VRIESLAND zoo sterk gewoed heeft, niet anders zy ontstaan, als uit eene *putredo humorum*, welke eene *crisis mala per alvum* genoomen heeft: dat verder ZEELAND in 1770—71—72 en 73. de eerste onder de zeven *Provincien* geweest zy, waar in het *putride* gewoed hebbe; dat dit allengskens tot andere is overgeslaagen, en wy uit den aart der Saisoenen, welke thans wederom op hunnen ouden voet schynen te koomen, in 't vervolg characterizeerender Land-Ziekten, met minder gevaar te wachten hebben; waar toe de Hemel zynen zegen verleene! ——

De volgende Byzonderheden, ter opheldering van een gedeelte der Natuurlyke Historie van MIDDELBURG zyn de *Societeit* van die zelfde hand toegekoomen; waarom zy geoordeeld heeft, die alhier te moeten byvoegen, alzoo dit Artikel wegens de Slyken en het Roeren van den Grond [*], zoo ergens, altoos hier in aanmerking dient te koomen.

I. Ten opzichte van de Vraage, of naamelyk *de Gronden van het Molenwater by ontleediging van het zelve door de Watermoolens en Spuien, ook boven koomen en bloot geraaken*, dient: Dat geduurende meer dan 20 jaaren, voor de laatste uitdieping in 1777 en 1778, dit water, 't geen omtrent elf gemeeten, of $5\frac{1}{2}$ morgen Lands bestaat, in de 24 uuren tweemaalen byna droog liep, laatende alleen een geul, of kanaal, dat men zonder

[*] *Prysverhandeling*, bl. 284, 285 en 286.

der behulp van een ſtok zoude hebben kunnen overſpringen, als dan over. Ten dien tyde lagen de Slyken voor den tyd van een uur of vier bloot, doch werden wel haaſt door het opkoomende water allengskens bedekt: na het uitdiepen heeft men hier voor trachten te zorgen, met naamelyk de Slyken eenige duimen dieper uit te haalen, dan de grond van het kanaal, of kanaalen, die het water aanbrengen, waar van 'er twee zyn. Door dit middel blyft de grond tegenwoordig altoos met water bezet, en met eene dagelykſche uitbaggering onderhouden; waar door het boven koomen der gronden thans belet wordt.

II. *Of het uitdiepen ook eenigen invloed op den Dampkring of Ziekten gehad hebbe?* Dit kan ik geruſtelyk met de negative beantwoorden: wyl de voorzorge by het uitdiepen genoomen, om *ſucceſſivè*, zoo dra 'er een party afgeſpit, of ſchoon gemaakt was, het zoute water op het ontleedigde te laaten loopen, van een zoo gewenſchte uitwerking geweeſt zy, dat zelfs Lieden, welke ongemeen fyn en kieſch van reuk waren, betuigen moeſten, geen de minſte hinder hier van gehad te hebben; veel min door den onaangenaamen reuk in hunne wandelingen verhinderd te zyn geworden. —— In dien Nazomer zelfs is het getal der Zieken minder geweeſt dan te vooren, doch vooral in kwaade toevallen; zynde het *putridum* in zoo verre verminderd, dat men het naauwelyks hier en daar, en zulks maar meeſt, by behoeftige Lieden aantrof: waar uit dan ook van zelven vervalt, dat dit eenigen invloed op den Dampkring gehad hebbe. ——

Ook

Ook ben ik voor myn aandeel van gedachten, dat niet zoo zeer de rottige uitwaasſemingen van de verſtorvene Inſecten en andere rottende deelen, de vruchtbaare moeder van onze veelvuldige voorvallende Ziekten zyn; dan wel, de ligging en ſtrekking onzer Zeeuwſche Eilanden, te weeten, in den mond van de Rivier de Schelde, welke, uitgezonderd het in- en uitloopend gety, juiſt geene groote ſnelheid heeft, en zeekerlyk voor de Maas moet onder doen; waar uit ik eerder meen te moogen opmaaken, dat by hoog en laag water, wanneer geduurende eenigen tyd, eene aanmerkelyke *apurexie* (ſtilſtand) in de beweeging van het water waargenoomen wordt, 'er eene meerdere *quantiteit* van water door de Zonneſtraalen in den dampkring wordt opgeheven; welke door opkoomende winden over onze Eilanden gedreeven, en, door Zeewinden verkoeld, verdikken; en als een miſt op het land zich vertoonende, in onze meenigvuldige ſtruiken, boomen en braamhaagen (*rubus ſylveſtris*) blyven hangen; en hier door, ongevoelig, belette perſpiratien te wege brengen: terwyl ik vaſtelyk verzeekeren kan, dat een gedeelte onzer Inwoonderen, welke onder *Arnemuiden* aan de Zout-keeten hun woonplaats hebben, ruim een vierde van hun leven op de zoute Slyken doorbrengen, zoo met viſſchen van Garnaalen, als het opzoeken van het bekende Zee-koraal; 't geen hier een aangenaam en gezond voedſel verſchaft; en echter nimmer ziek zyn, en een voorbeeld van gezondheid uitleeveren, en tot zwaaren arbeid en *fatigue* zeer bekwaam zyn. —— Waar uit dan mede beſluite, dat de zoogenaamde rottige uitwaasſemingen der Slyken weinig invloed op onze lichaamen hebben moeten.

GE-

TIENJAARIGE LIJST VAN DE GESTORVENEN TE MIDDELBURG,

van het Jaar 1770 tot 1779, door de Grafdelvers opgegeeven, als door hen begraaven.

	Uit de Inwoonders der Stad	Uit het Gasthuis	Uit het Simpelhuis	Uit het Tugthuis	Buiten de Stad begraaven	Jooden	Armen Ziekenhuis	Van den Armen	Som.
1770	915	19	4	3	8	3			952
1771	820	27	1	1	9	2			860
1772	894	20	1	3	10	2			930
1773	978	11	2	2	12	14			1019
1774	506	11	2	2	12	2	(a) 45	(b) 107	687
1775	513	11	5		14	5	39	107	694
1776	555	11	1		10	1	23	132	733
1777	471	8			6	3	22	109	896
1778	534	6	1		10	3	21	102	677
1779	709	8			14	9	32	157	929
Totaal	*6895	132	17	11	105	44	§ 182	† 714	8377
Meest.	978	27	5	3	14	14	45	157	1019
Minst.	471	6	0	1	6	1	21	102	677
Midden	$689\frac{5}{10}$	$13\frac{2}{10}$	$1\frac{7}{10}$	$1\frac{1}{10}$	$10\frac{5}{10}$	$4\frac{4}{10}$	$18\frac{2}{10}$	$71\frac{4}{10}$	$837\frac{7}{10}$

(a) (b) Tot het Jaar 1773. pleegen de Grafdelvers de Ingezeetenen deezer Stad, die binnen de Stad wierden Begraaven, in eene massa op te geeven.
Doch sedert 1774. hebben zy onderscheiden opgegeeven
1. De Burgery.
2. Uit het Armen Ziekenhuis (a).
3. Die verder van den Armen worden Begraaven (b).

OUDERDOM DER GESTORVENEN TE MIDDELBURG.

van de Jaaren 1770 tot 1779.

	Beneden 1 Jaar	van 1 tot 5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55 60	60-65	65-70	70-75	75-80	80-85	85-90	90-95	95 - 100
1770	267	139	46	22	15	16	33	24	52	27	47	36	55	44	43	34	15	5	4	1	
1771	236	80	13	12	23	36	40	19	57	41	62	36	32	43	35	39	20	3	1	1	
1772	255	112	0	25	10	20	35	31	38	53	34	31	34	56	43	40	38	29	13	5	1 van 99
1773	258	186	82	32	31	28	44	37	40	19	35	32	35	49	41	29	26	12	1	3	
1774	203	62	15	9	10	13	26	29	39	26	54	29	34	31	33	34	26	9	2	3	
1775	220	52	21	8	12	22	22	19	30	28	26	33	37	39	40	41	27	6	0	0	
1776	214	97	17	9	6	19	15	29	36	27	25	31	42	32	41	30	33	13	4	1	
1777	204	76	22	9	5	14	16	12	30	24	17	22	33	28	42	20	15	8	5	3	
1778	239	64	23	10	7	15	22	27	28	31	27	26	33	24	31	29	20	5	8	1	
1779	259	144	51	17	18	21	24	27	34	25	42	29	35	40	54	41	36	17	5	1	1 van 100
Totaal	2355	1012	290	153	137	204	277	254	384	301	369	305	370	386	403	337	256	107	43	19	2
Meest.	267	186	82	32	31	36	44	37	57	53	62	36	55	56	54	41	38	29	13	5	1
Minst	203	52	0	8	5	13	15	12	28	19	17	22	32	24	31	20	15	3	0	0	0
Midden	$235\frac{5}{10}$	$101\frac{2}{10}$	29	$15\frac{3}{10}$	$13\frac{7}{10}$	$20\frac{4}{10}$	$27\frac{7}{10}$	$25\frac{4}{10}$	$38\frac{4}{10}$	$30\frac{1}{10}$	$36\frac{9}{10}$	$30\frac{5}{10}$	37	$38\frac{6}{10}$	$40\frac{3}{10}$	$33\frac{7}{10}$	$25\frac{6}{10}$	$10\frac{7}{10}$	$4\frac{3}{10}$	$1\frac{9}{10}$	

* By welk getal van 6895
§ Die van het Armen Ziekenhuis 182
† En van den Armen gevoegd zynde 714

Aan Overleedene Inwoonders uitmaaken 7791

TIENJAARIGE LIJST VAN KINDEREN, GEBOOREN TE MIDDELBURG,

van HERVORMDEN, LUTHERSCHEN, MENNONITEN, ROOMSCHGEZINDEN en JOODEN, in de Jaaren 1770 tot 1779, volgens de opgaven van Vroedmeesters en Vroedvrouwen.

	Zoons.			Dochters.						Daar onder Tweelingen.			
	Levende	Doode	Som van Zoons	Levende	Doode	Som van Dochters	Te samen	Jooden	Totaal Kinders	Zoons	Dochters	Zoons en Dochters	Som
1770	440	32	472	376	23	399	871		871	6	2	8	16
1771	459	24	483	396	24	420	903	6	909	6	4	7	17
1772	429	24	453	416	23	439	892		892	4	2	7	13
1773	411	33	444	396	15	411	855		855	4	3	6	13
1774	447	25	472	431	17	448	920	1	921	6	2	5	13
1775	436	40	476	393	18	411	887	5	892	6	6	2	14
1776	416	27	443	378	27	405	848	2	850	6	2	4	12
1777	460	24	484	384	23	407	891	5	896	5	3	3	11
1778	466	27	493	433	17	450	943	5	948	6	4	7	17
1779	384	15	399	418	30	448	847	7	854	4	3	5	12
Totaal	4348	271	4619	4021	217	4238	8857	31	8888	53	31	54	138
Meest.	466	40	493	433	30	450	943	7	948	6	6	8	17
Minst.	329	15	349	378	15	405	847	0	854	2	2	2	11
Midden	$434\frac{8}{10}$	$27\frac{1}{10}$	$461\frac{9}{10}$	$402\frac{1}{10}$	$21\frac{7}{10}$	$423\frac{8}{10}$	$885\frac{7}{10}$	$3\frac{1}{10}$	$888\frac{8}{10}$	$5\frac{3}{10}$	$3\frac{1}{10}$	$5\frac{4}{10}$	$13\frac{8}{10}$

GEDOOPTEN in de HERVORMDE KERK, TE MIDDELBURG,

zoo Kinders als Bejaarden, in de Jaaren 1770 tot 1779.

	Gedoopten.			
	Zoons	Dochters	Bejaarden	Som
1770	309	261		570
1771	277	248		525
1772	276	271	1	548
1773	250	236	1	487
1774	225	269		494
1775	263	253		516
1776	232	241		473
1777	270	252		522
1778	261	246		507
1779	230	263		493
Totaal	2593	2540	2	5235
Meest.	309	271	1	570
Minst.	225	236	0	473
Midden	$259\frac{3}{10}$	254		$523\frac{5}{10}$

Dus opgemaakt en medegedeeld, door den Wel Eerwaarden Heere ADRIANUS 'sGRAVEZANDE,
Predikant te MIDDELBURG.

GELEGENHEID, LEVENSWYZE, ZIEKTEN EN GETAL DER OVERLEEDENE INWOONDEREN

TE

V E R E.

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEERE

J. J. ANDRIESSEN,

Med. Doct. enz. enz.

Onze Stad VERE, in het Ooſtelykſte van het Eiland Walcheren gelegen, merkelyk hooger dan Middelburg, en aan het barre van de Zee niet zoo zeer bloot geſteld als Vlisſingen, ſchoon anders ook het voordeel genietende, van door een arm derzelve beſpoeld te worden, heeft daar door het voorrecht, van onder de gezondſte plaatſen des Eilands te moogen gerekend zyn: en is het niet zeldzaam te Middelburg, by voorbeeld, Koortſen van huis tot huis, of andere *Epidemique* Ziekten, zelfs *Variolæ*, by wylen te zien plaats hebben, zonder dat VERE daar van, of in het geheel is aangetaſt, of immers op ver na niet in die proportie. Gelyk, terwyl ik dit ſchryve (zynde den 31 *October* 1780.), zelfs eene dagelykſche practyk alleen hier eenige occupatie geeft; daar de eerſtgemelde Stad van

van Najaars-koortſen gezegd wordt vervuld te zyn [*].

Wat der Inwoonderen Levenswyze betreft: dezelve is onder fatſoendelyke Luiden, omtrent als in Holland. Terwyl het gemeen, 't welk, over het geheel genoomen, de grootſte roem van arbeidzaamheid niet kan worden nagegeeven, door het meenigvuldig gebruik van Thee en Koffy, die by de meeſten tot viermaal daags te voorſchyn komt, de krachten van het Zenuw geſtel als geweld aandoet en meer en meer verſlapt. Dan, wenſchelyk ware het, dat dit misbruik zich alleen als eene byzonderheid van deeze Stad of Provincie mogt laaten opgeeven, en zich over ons ganſche Gemeenebeſt niet te zeer hadde uitgebreid!

Aangaande het beloop der Ziekten in 1779, kan ik berichten, dat 'er in de eerſte agt maanden van dat jaar in deeze Stad onder de Inwoonders of Burgery zeer weinige hebben plaats gehad; tot dat in *September* de gewoone Najaars-Gal-koortſen, die voornaamelyk op eenen heeten en droogen Zomer volgen, vry meer dan naar gewoonte, doch minder dan in verſcheidene voorige jaaren wel ontmoet zyn, begonden te regeeren. Deeze waren ſommige *Intermittentes*, andere *continuæ remittentes*, waar onder eenige *in putredinem vergentes*, weinige *pu-*

[*] Dergelyken verſchil gaf men van TERNEUZEN op; by dat van PRINCELAND zal men wederom van ſoortgelyken hooren gewag maaken. — Men ziet hier uit de waarheid van het *Verſchil der Ziekten in onderſcheidene Steden*, in de *Prysverhandeling* bl. 27. geopperd, eenigermaate beveſtigd; en wordt tot het nut van byzondere Waarneemingen, ter verbeteringe van de Hiſtorie der Ziekten, als van zelve genoopt.]

putridæ. *Diarrhoeæ* zyn my niet voorgekoomen, en veel minder *Dysenteriæ*; die gelyk zy in deeze *Provincie* zeer raar zyn, ook in deezen tyd, daar dezelve op andere plaatsen, zoo van ons Vaderland als van andere nabuurige Landstreeken, zoo zeer gewoed hebben, deeze Stad, of zoo veel my bewust is, onze gansche *Provincie*, door GODS ontfermende goedheid, niet merkelyk hebben aangeroerd. Terwyl, volgens informatie, die ik deezer dagen nog van eenen der Chirurgyn Majoors hier in bezetting liggende bekoomen heb, 'er zoo min *Diarrhoeæ* onder het *Garnisoen*, als onder de Burgery deezer Stad, zoo even gemeld, hebben plaats gehad.

Wat nu het getal der Dooden aanga, onder de gewoone Ingezetenen; want van het jaarlyks veranderend Garnisoen kan ik met die naauwkeurigheid niet melden; beloopt het zelve, in middelbaare jaaren, volgens de Lysten daar van ongeveer tien Jaaren, omtrent te deezer Stede op $\frac{1}{25}$ van 't geheele getal der zelve; en in de minste op $\frac{1}{29}$: Terwyl dat der hoogste in dien tyd op $\frac{1}{22}$ beloopen heeft; en dit laatste is het geval waar in deeze Stad in het jaar 1779, even als in 1777, verkeert heeft: daar 1778 weder het minste van allen geweest is.

Van het *Platte Land* van WALCHEREN is de *Societeit* alleen het volgende *Bericht* van WEST-CAPPEL, door den Heere N. H. VAN BREDA, *Chirurgyn* en *Vroedmeester* aldaar, toegekoomen; 't geen zy te gaarner een plaats onder haare Verzaamelingen geeft, alzoo het den uitersten

ſten hoek van dit gedeelte der Nederlanden tegen de Noord-Zee bevat, waarom Zy het in zyn geheel alhier mededeelt.

ZIEKTEN TE WEST-CAPPEL.

In deeze aloude Stad WEST-CAPPEL, eene der uiterſte grenzen van Walcheren, tegen de Noord-Zee gelegen, en derzelver Rechtsgebied, woonen omtrent 1100 menſchen, de kinders hier onder begreepen. Jaarlyks worden 'er tusſchen de 50 en 60 gebooren: de Sterfgevallen bedraagen 'er doorgaans tusſchen de 30 en 40; waar van de meeſten beneden het jaar zyn, of van die geenen, welken eenen hoogen ouderdom bereikt hebben: tusſchen de andere tydperken had men 'er weinig. —— De menſchen zyn 'er zeer gezond: het Zeewater, waar van ze dagelyks beſproeid worden, en de Lucht, die 'er altoos zuiver is, maakt hun weinig vatbaar voor Ziekten. —— De Verkouwdheden, die zich vertoonen, wyken meerendeels door een of twee Aderlaatingen. Ontſteekene Ziekten heeft men 'er zeer zelden. Echter waren 'er meer Zieken geweeſt in dit jaar, gelyk 'er algemeen in de Steden en ten platten Lande plaats hadden; doch de meeſten waren Gal- en anderendaagſche Koortſen. De meeſte Gal-koortſen waren van een goeden aart, beginnende al in de maand *Auguſtus*, en duurden tot *October*, waar van de meeſten ſpoedig herſtelden: ſommigen bleeven met eene anderendaagſche ook wel met eene derdendaagſche Koorts den ganſchen winter ſukkelen; doch dit viel alleen veelen dier geenen te beurt, welken zich te vroeg aan hunnen arbeid begaven, of geene Medicynen gebruikten. —— Die van

eenen

eenen kwaadaartigen of rottigen aart waren, beliepen alleen op zeven of agt, waar van 'er twee gestorven zyn; een in de maand *September*, en de andere in *October* beide jonge Dochters, de eene 19, en de andere 25 jaaren oud. — *Diarrhoeæ* noch *Dysenteriæ* hadden zich vertoond; doch het Boord of Galbraaken, dat niet zeer geweldig was, werd in 3 of 4 vernoomen. — In de maanden *November* en *December* waren 'er geene Zieken, dan hier een daar een met een *Rheumatismus*; waar van eenige met, andere zonder Koorts verzeld gingen. [Welk een verschil, in tegenstelling van andere plaatsen!]

SCHOUWEN.

Van dit Eiland, noch van de Stad ZIERIKZEE enz. in het zelve gelegen, kan de *Societeit* als nog eenige Berichten mededeelen. ——

ZUID-BEVELAND.

KORT BERICHT

Van de *Ligging*, *Grootte*, enz. der *Stad*

G O E S;

Als mede LIJSTEN *van de* OVERLEEDENEN, GEDOOPTEN *en* GETROUWDEN *aldaar, over den Jaare* 1768, *en eenige volgende Jaaren;*

DOOR DEN HEER

JAN DE FOUW, L. F.

Alvoorens over te gaan tot het opgeeven der Lyſten van de Overleedenen, enz. binnen deeze Stad, zal het, denke ik, niet geheel onnut zyn, dat hier eerſt geplaatſt worde een Kort Bericht van de Ligging en Grootte; als mede van de Bevolking derzelver Stad: ten einde met meerder zeekerheid het getal der Overleedenen, met dat der Inwoonderen vergelykende, over de min of meerdere gezondheid deezer Plaats, die, gelyk alle de andere Zeeuwſche Steden, doorgaans, hoe wel ten onrechte, zoo als uit de agterſtaande Lyſten blyken kan, voor

zeer

zeer ongezond gehouden wordt, geoordeeld zoude kunnen worden.

GOES, na de vernietiging van *Reymerswaale*, thans de eenige Stad op het Eiland ZUIDBEVELAND, ligt aan de Noordzyde van 't gemelde Eiland, op één-en-vyftig graaden, en dertig minuten Noorder breedte (*); heeft in haaren omtrek, langs de Wallen, ruim 600 Roeden Blooische maat; maar buiten haare Vesten, langs de Buiten-cingels, die zich met de Haven Noordwaards tot aan den Zeedyk, na by het zoogenaamde Goessche-diep, uitstrekken, wordt de omtrek wel op een uur gaans gereekend; daar de eigentlyke omtrek, binnen de Vesten, naauwlyks een half uur haalen kan.

Aan de Zuid Oostzyde heeft deeze Stad eene Voorstad, zich uitstrekkende langs een gedeelte van de Stads-Veste, en verder tusschen grazige Landsdouwen; die, benevens veele Boomgaarden, Moestuinen, en aangenaame Wandelwegen, de Stad omringen, en aan de Inwoonderen tot nut en vermaak verstrekken.

De Haven, welke, gelyk gezegd is, zich Noordwaards tot aan het Goessche-diep uitstrekt, en de nieuwe Haven genoemd wordt, heeft aan de Oostzyde de Oude Haven, welke by den Haven-boom, door een Dam, waar in een Spui

(*) Zie den *Tegenwoordigen Staat van alle Volkeren*, XXste Deel, pag. 1. waar uit deze Korte opgave, voor zoo veel geschieden konde, getrokken is; en alwaar men eene uitvoeriger Beschryving van deeze Stad vinden kan.

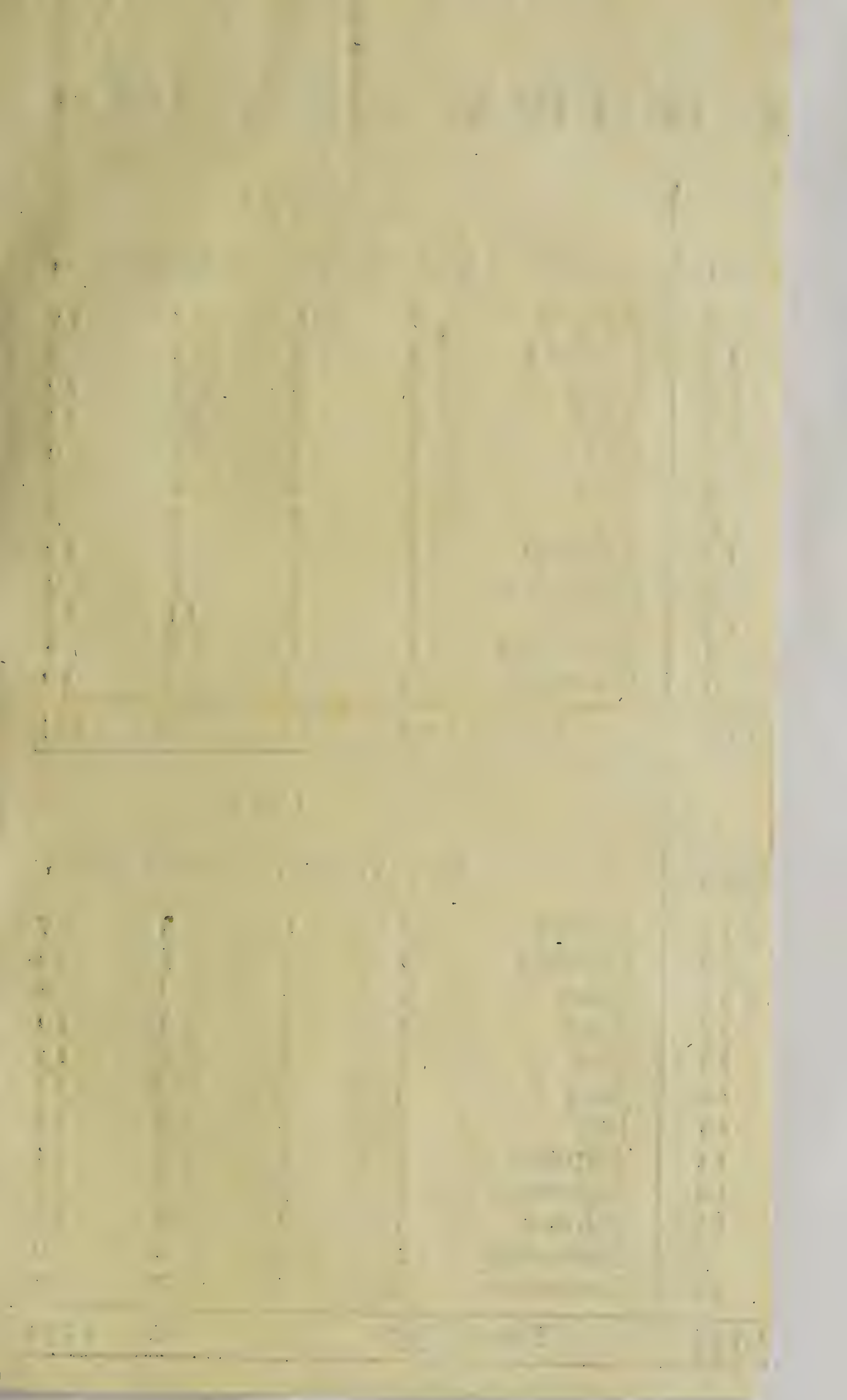
Spui of Val-ſluis, om het water in de Oude en Nieuwe Haven gemeenſchap te doen hebben, van dezelve geſcheiden wordt.

Behalven de voorſchreeve Nieuwe en Oude Haven, is 'er nog een water, de Agterhaven genaamd, welke door middel van een Sluis onder de Watermolen, gemeenſchap heeft met de Binnen-kaay, en door dezelve met de Nieuwe Haven.

De Zoute-veſt, in welke ieder gety, door de Kaay en Agterhaven, het Zeewater kan gebragt worden, ligt aan de Noord-Weſt zyde tegen de Wallen der Stad aan, en ſtrekt zich van de Agterhaven eerſt Weſtelyk, en dan weder Zuidwaards, aan de eene zyde voor by de 's Heer Hendriks-kinderen Poort, alwaar dezelve, door eenen Steenen Beer, van de Zoete-veſt wordt afgeſcheiden. Aan de andere zyde wendt zich de Zoute-veſt Ooſtwaards, en ſtuit, op eenige Roeden afſtands van de Nieuwe- of Hoofd-poort, ook tegen eenen Steenen Beer, waar door men dezelve mede gemeenſchap kan doen hebben met de Nieuwe Haven; en dus zyn geene deezer Wateren ſtillſtaande waters, maar hebben alle communicatie met de Nieuwe Haven. —— Het water in de Zoete-veſt kan door middel van een Sluisje afgelaaten worden.

De Wallen dezer Stad, gelyk ook de buiten-Cingels, als mede de Schutters Doelen en Markten binnen de Stad, zyn genoegzaam alle, en meeſt met Olmen-Boomen, beplant.

Het Cohier van de Huisſchatting (Verponding) heeft

LIJSTEN DER OVERLEEDENEN TE GOES.

1768.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	11	9	7	27
February	1	3	6	10
Maart	6	5	2	13
April	5	3	2	10
Mey	3	1	5	9
Juny	1	3	6	10
July	2	2	1	5
Auguſtus	0	3	7	10
September	1	3	13	17
October	3	3	7	13
November	4	4	2	10
December	2	4	9	15
Totaal	39	43	67	149

1769.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	2	5	4	11
February	1	2	9	12
Maart	8	3	4	15
April	1	5	8	14
Mey	2	1	7	10
Juny	2	2	1	5
July	0	0	8	8
Auguſtus	3	1	4	8
September	2	4	5	11
October	3	2	6	11
November	0	3	6	9
December	1	2	10	13
Totaal	25	30	72	127

1770.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	1	4	3	8
February	1	3	8	12
Maart	1	2	8	11
April	1	2	7	10
Mey	4	0	5	9
Juny	0	3	1	4
July	1	1	5	7
Auguſtus	2	0	8	10
September	1	3	5	9
October	1	3	8	12
November	3	1	5	9
December	0	4	5	9
Totaal	16	26	68	*a* 110

1771.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	6	1	7	14
February	2	3	4	9
Maart	2	4	4	10
April	3	2	12	17
Mey	1	1	4	6
Juny	4	1	4	9
July	1	3	3	7
Auguſtus	1	1	8	10
September	1	1	7	9
October	0	2	13	15
November	1	1	6	8
December	2	2	6	10
Totaal	24	22	78	124

1775.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	5	3	4	12
February	2	1	4	7
Maart	3	5	6	14
April	6	1	7	14
Mey	7	9	2	18
Juny	3	1	4	8
July	5	3	5	13
Auguſtus	0	2	2	4
September	3	2	9	14
October	3	2	10	15
November	5	10	6	21
December	2	10	2	14
Totaal	44	49	61	*b* 154

1776.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	6	6	4	16
February	2	3	9	14
Maart	8	4	8	20
April	7	3	4	14
Mey	4	6	3	13
Juny	3	3	5	11
July	0	1	0	1
Auguſtus	5	3	6	14
September	2	3	8	13
October	5	5	7	17
November	3	4	5	12
December	0	4	4	8
Totaal	45	45	63	*c* 153

1777.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	3	1	7	11
February	1	2	5	8
Maart	4	5	12	21
April	2	2	11	15
Mey	3	5	6	14
Juny	2	2	10	14
July	2	3	7	12
Auguſtus	4	1	9	14
September	2	1	7	10
October	4	3	5	12
November	0	0	7	7
December	1	2	8	11
Totaal	28	27	94	*d* 149

1778.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	1	1	3	5
February	2	1	7	10
Maart	3	2	1	6
April	4	3	3	10
Mey	4	2	6	12
Juny	3	5	6	14
July	4	2	8	14
Auguſtus	3	2	8	13
September	2	7	6	15
October	5	2	5	12
November	2	0	4	6
December	2	4	7	13
Totaal	35	31	64	*e* 130

1779.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	2	7	3	12
February	1	0	3	4
Maart	1	5	5	11
April	5	0	2	7
Mey	4	1	5	10
Juny	2	2	1	5
July	2	3	1	6
Auguſtus	3	1	4	8
September	3	3	4	10
October	1	3	4	8
November	2	3	4	9
December	5	6	4	15
Totaal	31	34	40	*f* 105

1780.

	Mans	Vrouwen	Kinderen	ſaamen
January	4	4	9	17
February	1	7	6	14
Maart	1	2	2	5
April	4	1	6	11
Mey	0	2	4	6
Juny	0	2	4	6
July	0	1	3	4
Auguſtus	2	1	6	9
September	2	5	2	9
October	2	7	14	23
November	0	2	8	10
December	4	4	9	17
Totaal	20	38	73	*g* 131

TAFEL van de OVERLEEDENEN te GOES, in iedere Maand van de voorengemelde 10 Jaaren, zoo afzonderlyk, als over dezelve Jaaren te ſaamen genoomen, na aftrek der Militairen en Vreemdelingen, onder de voorenſtaande LIJSTEN begreepen.

	1768	1769	1770	1771	1775	1776	1777	1778	1779	1780	totaal
January	27	11	8	14	12	16	11	5	12	17	133
February	10	12	12	9	7	14	8	10	4	14	100
Maart	13	15	11	10	14	20	21	6	11	5	126
April	10	14	10	17	13	14	15	9	6	9	117
Mey	9	10	8	6	14	13	14	12	10	6	102
Juny	10	5	4	9	8	11	14	14	4	6	85
July	5	8	7	7	11	1	12	14	6	4	75
Auguſtus	10	8	10	10	4	11	14	12	6	8	93
September	17	11	8	9	13	12	8	15	8	9	110
October	13	11	12	15	13	16	11	12	8	23	134
November	10	9	9	8	19	11	7	6	9	10	98
December	15	13	9	10	13	8	11	13	14	17	123
Totaal	149	127	108	124	141	147	146	128	98	128	1296

a Hier onder was een Vreemdeling, en een Militair.
b Hier onder waren tien Vreemdelingen, een Militair, een dito Vrouw, en een dito Kind.
c Een Vreemdeling, en vyf Militairen.
d Een Vreemdeling, en twee Militairen
e Een Vreemdeling, en een Militair.

f Vyf vreemde Mans, en twee dito Vrouwen.
g Twee Vreemdelingen, en een Militair.

De vreemde Perſoonen, die alhier Overlyden, zyn meeſt alle uit het groot aantal Lieden, die in den Zomer in dit Eiland van andere Plaatſen koomen Werken.

heeft 1002 Nommers, doch echter is het getal van de Huizen zoo groot niet, vermits 'er sommige Gebouwen, voorheen afzonderlyk bewoond, als nu aan den anderen gebragt zynde, thans, schoon maar eene wooning zynde, met twee of meer Nommers op het Cohier bekend staan. — Het getal der Huizen, zoo binnen GOES, als onder desselfs *Jurisdictie*, zal, behalven de Pakhuizen, enz. omtrent 950 bedraagen.

Het getal der Ingezetenen, 't geen volgens den Tegenwoordigen Staat van alle Volkeren, XX. D. p. 26, op omtrent 3500 begroot werd, is in den Jaare 1778, by eene naauwkeurige opmaaking bevonden, als toen te zyn 3692, zonder de Vreemdelingen; en zonder de Militairen, doorgaans omtrent 30 persoonen uitmaakende.

De Burgerneeringen bestaan in de Zout-ziedery, Meereedery, Graan-negotie, en Winkelneeringen.

Overgaande tot het opgeeven van de voorgemelde Lysten, bericht ik alvoorens, dat de Dood-Lysten ter Griffie mankeeren van *October* 1772 af, tot *April* 1774, en dat ik daarom, als geene andere Maandelyksche opgiften hebbende kunnen magtig worden, de Jaaren 1772, 1773 en 1774, niet onder de volgende Lysten heb gebragt; als mede dat ik het getal der Gedoopten en getrouwden geplaatst heb volgens den Naamwyzer deezer Stad; en dat onder de Mans en Vrouwen, ook gesteld zyn, alle de overleedene ongehuwde Persoonen, welke niet onder den Naam van *Kinders* zyn overgebragt.

LIJST

VAN DE

GEDOOPTEN EN GETROUWDEN.

	Gedoopten.	Getrouwde paaren.
1768	143	32
1769	114	33
1770	140	26
1771	136	32
1775	114	37
1776	135	50
1777	140	41
1778	132	29
1779	115	47
	1169	

Uit deeze Lyst en nevensgaande Tafel blykt onder anderen: *voor eerst*, dat het getal der Overleedenen binnen deeze Stad, na aftrek der Militiaren en Vreemdelingen, in tien jaaren bedraagt 1296 persoonen; en dus door den anderen jaarlyks na genoeg 130, 't geen, na 't getal der Inwoonderen volgens de opneeming in den jaare 1778, is één van de $28\frac{1}{2}$; als mede dat het hoogste getal der Overleedenen, geduurende de voornoemde 10 jaaren van de Burgers geweest is in 't jaar 1768, zynde als toen gestorven 149, en dus één van de $24\frac{3}{4}$; en het minste getal in den jaare 1779, bedraagende 98, en vervolgens één van de $37\frac{2}{3}$, 't geen zoo veel te aanmerkelyker is, om dat in dit jaar, op andere plaatsen, veele

le Menschen aan besmettende Ziekten zyn overleeden, waar van deze Stad, door de goedheid Gods, is bevryd gebleeven.

Ten *tweeden*, dat in 9 van dezelve 10 jaaren, (hebbende het laatste jaar niet overgekreegen,) het getal der Gedoopten bedraagt 1169, dat der gestorvenen in gelyken tyd 1168; en dus dat 'er in die jaaren maar één persoon meer gedoopt, dan van de Inwoonders gestorven is.

En ten *derden*, dat, na aftrek als vooren, 10 jaaren door één gerekend, de grootste sterfte is geweest in de maanden *January*, *Maart*, *Octo-ber* en *December*; de minste in *Juny*, *Juli*, *Augustus* en *November*, en de middelbaare in *February*, *April*, *Mey* en *September*; als mede dat in alle de voornoemde jaaren, voor één maand, het grootste getal der gestorvenen is in *January* 1768, zynde 27, en het minste in *Juli* 1776, zynde 1.

Uit al het voorige is ligt op te maaken, met vergelyking van de opgiften van andere Steden onzes Vaderlands, dat deéze Stad niet voor ongezond, maar veel eer voor gezond te houden is; 't geen het aantal van oude lieden, dat alhier gevonden wordt, ook genoeg doet blyken.

Dit het eenige zynde, 't geen ik voor tegenwoordig, ten verzoeke, aan de geëerde Natuur- en Geneeskundige *Correspondentie* der Vereënigde Nederlanden, kan opgeeven, hoop ik voor 't vervolg in staat te zullen worden gesteld, om de Lysten der Gebooorenen, Jongens en Meisjes afzonderlyk, en de Lysten der Overleedenen,

voor iedere maand, met byvoeging van den Ouderdom, en, zoo veel de moeilykheid, en misschien onnaauwkeurigheid van de te doene opgaven zullen toelaaten, als niet anders dan door de Grafdelvers, volgens bekoome berichten aan de Sterfhuizen, kunnende geschieden, van de Ziekten der Overleedenen, Jaarlyks voor welgemelde *Correspondentie* te kunnen opmaaken, en aan dezelve te laaten toekomen.

ZIEKTEN TE GOES,

DOOR DEN HEER

J. P. C É R E,

Med. Doctor.

Wat aangaat de Ziekten, welke geduurende den Herfst van de beide voorgaande jaaren hebben plaats gehad, kan ik alleen met zeekerheid melden, dat:

1. In 1779, geene andere Ziekten alhier zyn voorgekoomen, als die men gewoon is jaarlyks te verneemen; te weeten, tusschenpoozende en aanhoudende wederkeerende Gal-Koortsen, en dat zelfs nog niet in een groot aantal.

2. Dat dezelve van geen een zwaar toeval zyn verzeld geweest.

3. Dat ze zich begonden te vertoonen tegen het einde van de maand *Augustus*, toegenoomen zyn geduurende den loop van *September*, en dat zy

zy vervolgens haar kracht verlooren hebbende ongevoelig verdweenen zyn, zoo dat 'er in *November* byna geene andere overblyfsels van te vinden waren, als eenige derdendaagsche Koortsen, welke de meeste der Lyderen aan de natuur overgaven. en

4. Dat eindelyk de geneezing deezer Ziekten door buikzuiverende middelen, klysteeren en verdunnende zuure dranken beproefd, vaardig en zeeker slaagde. ———

EILAND THOLEN.

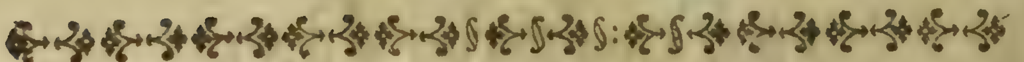

GELEGENHEID, LEVENSWYZE EN ZIEKTEN, ENZ. TE THOLEN,

DOOR DEN HEER

G. NIEUWENHUIS,

Med. Doctor.

Een naauwkeurig Bericht van de Natuurlyke Gesteldheid deezes Eiland en der Stad, waar na het zelve zyn naam draagt, hier in gelegen, kan zonder nader onderzoek niet worden opgegeeven; hoewel het schynt dat dit in allen opzichte opmerking verdient, en wel de voornaame oorzaak der Ziekten te moeten weezen, die men, volgens raporten, verneemt, hier meer dan op andere plaatsen deezer *Provincie* voor te koomen. Men hoort daar omtrent alle jaaren klagten van by het *Garnisoen*, dat jaarlyks verwisselt, en meest al THOLEN beschuldigt ongezonder dan andere Plaatsen deezer *Provincie* te zyn [*].

De

[*] Men vergenoege zich voor het tegenwoordige met het volgende, terwyl de *Societeit* alle hoope heeft om iets uitvoerigers by het Jaar 1780. dien aangaande mede te deelen. —]

De Stad ligt in een plaats daar het water van het grootfte gedeelte der *Jurisdictie* te faamen vloeit, om in de Rivier (de Eendragt) uit te wateren. Wel is waar, dat zich door de goede beftieringe der afleidende Sluizen zelden of nooit zulk een groote overvloed verzaamelt, die nadeelig voor de gezondheid der menfchen fchynt te zyn; maar zoude evenwel deeze verzaameling niet toebrengen tot vochtig maaken der laage Lucht, en dus eene medewerkende oorzaak der Ziekten kunnen worden? — Binnen de Stad of Vefting-werken ligt misfchien een derde gedeelte grond, die niet met huizen bebouwd is, alwaar de Tuinen met Slooten doorgraaven en omringd zyn, welke geene, of zeer weinig uitwatering hebbende, by de Zomerhitte onaangenaame uitwaasfemingen opgeeven. Verfcheidene moerasfige Poelen voegen zich hier by. De vuile en diepe Riolen, door welken het water uit de Stad zich ontlaft, zyn mede niet gezond; zoo min als de aanmerkelyke diepe gooten langs de ftraaten, waar in een ieder die naar beneden woont, nog een grooten roofter plaatft, om vooral te beletten, dat de vuiligheid van voor het huis van zynen bovenliggenden Buurman niet voorby het zyne weg fpoele, en te maaken dat de rotting en infectie hier van konde voorgekoomen worden.

De Haven of Kaay geeft mede by hitte des Zomers eene kwaade Lucht: tweemaalen in 24 uuren afloopende, blyft dagelyks veel aangefpoelde flyk daar binnen; dat, hoe meenigmaal het zelve ook uitgediept is, altyd binnen weinige maanden, ten minften tot op zeekere hoogte, weder aanflykt.

De

De Slyken, Schorren en Rivier-oevers zyn hier omstreeks de Stad insgelyks in goeden overvloed: vooral de laatsten in vergelyking van het overblyvende gedeelte van water by de Ebbe of laag water.

Zoude men ook de Overstrooming by hooge Vloeden hier niet kunnen by noemen? Het water, dat als dan binnen de Stad over de Hoogstraat of den Dyk, daar die straat toe behoort, op verscheidene plaatsen over heen vloeit, wordt wel ontlast, maar vermengt zich met het water van de zoete Vest: 'tgeen de reden konde zyn, waarom meenigmaal by drooge Heete Zomers de Visch meest al sterft; gelyk als voor weinige jaaren nog gezien is, zoo dat men genoodzaakt was, dezelve op eene plaats saamendryvende, te laaten opvisschen en te begraaven wegens den stank en rotting hier door ontstaan en veroorzaakt.

De Stad is rondsom zeer digt met Boomen beplant, behalven een gedeelte van deszelfs oostelyke zyde: doch om dat de Winden in deeze vlakke Landen meest sterk en geduurig waaien, en het door veele proeven is aangetoond, dat de Planten en Boomen eene geinfecteerde Lucht zuiveren, zoo zal dit waarschynelyk niet voor een oorzaak der Ziekten kunnen gehouden worden.

Ten opzichte van de Levenswyze der Inwoonderen, schynt dezelve het minst onder deeze oorzaaken te moeten geteld worden, naardien de gewoonte de tweede natuur maakt: ten minsten heeft men niet kunnen merken, dat het grootste

grootste gedeelte volks, dat in het Land werkt, en des Zomers in het zelve groote hitte, als in andere Saisoenen koude en nattigheid moet uitstaan, en daar veeltyds een dronk water uit een onzuivere Sloot [*] drinkt: als ook de Visschers, die de strengheid der Saisoenen niet minder moeten doorstaan, en tot verwondering by voorkoomende Ziekte, nog meest, indien het eeten smaakt, niets liever dan Visch, voornaamelyk Mosselen, zonder nadeel eeten, en hierom aan geene kwaadaartiger Ziekten onderworpen zyn, dan de delicaatste die alle gemak en aan niets gebrek heeft.

De gewoone Galziekte, eigen aan de Inwoonders deezer *Provincie*, is dit jaar zoo als meest alle voorgaande in de maand van *Augustus* begonnen, vervolgende haaren gewoonen loop en toevallen, tot in het laatste van *September* of in *October*; zynde de geenen, die het ongeluk gehad hebben, tot zoo lang met de eerst beginnende te sukkelen, dan ook regulierder geworden, en meest in *Febres tertianæ* of *quartanæ* verwisseld.

Men durft niet wel bepaalen of het gewoone getal Zieken dit jaar meerder of minder, dan in andere jaaren geweest zy. Volgens eene ruwe bereekening zouden 'er jaarlyks twee Derde Deelen der Inwoonderen van deeze Stad meest al ziek worden, en wel alleen aan de Land-Koorts, die schoon zich onder verscheidene *Larvæ* vertoonende, echter byna alle eene zelfde behandeling vorderen. —— Het getal der gestor-

[*] Vergeleeken met bl. 58.]

ſtorvenen is dit jaar merkelyk minder geweeſt, dan in de beide voorgaande jaaren, zynde in de

Jaaren	het getal der Overleedenen geweeſt
1777	70
1778	73
1779	55.

Diarrhoeæ zyn hier en daar waargenoomen, doch alle goedaartig, en als de neiging der natuur om zich zelven te helpen, of den weg tot de geneezing aanwyzende.

Dyſenteriæ kan ik niet zeggen, zelve ontmoet te hebben, noch door anderen te zyn waargenoomen: veel min zyn de Ziekten beſmettelyk geweeſt. De enkelde kwaadaartige, die ik nog durve noemen, en maar weinige in getal zyn, waren aan zeer bekende oorzaaken toe te ſchryven. —— Gemeene Lieden en Uitlanders, zonderling de Soldaten van het jaarlyks verwisſelende Garniſoen, loopen wel het meeſte gevaar. Deeze zyn meeſt in kleine wooningjes gehuisveſt, in welke de ſlaapplaatſen onder de pannen zyn, en gezond of ziek weezende, die moeten behouden. —— Deeze menſchen ſtaan Zomers groote hitte uit [*], het geen by ſommigen van deeze ziek wordende, zeeker een oorzaak is van het ſchielyk bederf der vochten, het continueel worden der anderszins remitteerende Koorts, een ſchielyk verval van krachten en meer kwaade teekens, by welke Lyders dan ook de dood haaſt een einde van hun leven maakt.

Kin-

[*] Vergeleeken met bl. 58.]

MEMORIE van de Sterkte van het *Garnisoen* te THOLEN, zoo als zich het zelve aan presente Manschappen, Vrouwen en Kinderen bevonden heeft op den 1sten *July* 1779. Als mede, hoe veel daar van Ziek geweest, Overleeden en Gezond gebleeven zyn: alles zoo naauwkeurig aangeteekend, als doenlyk was. Actum THOLEN den 12den *April* 1780.

	Sterkte van de drie Compagnien, op den 1sten *July* 1779.									Daar van zyn tot den 12den *April* 1780. Ziek geweest.									Overleeden.									Gezond gebleeven.								
	Hoofd Officier.	Capiteins.	Subalterne Officieren.	Sergeanten.	Tambours.	Corporaals en Gemeenen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal, met de Prima Plana.	Hoofd Officier.	Capiteins.	Subalterne Officieren.	Sergeanten.	Tambours.	Corporaals en Gemeenen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal, met de Prima Plana.	Hoofd Officiers.	Capiteins.	Subalterne Officieren.	Sergeanten.	Tambours.	Corporaals en Gemeenen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal, met de Prima Plana.	Hoofd Officier.	Capiteins.	Subalterne Officieren	Sergeanten.	Tambours.	Corporaals en Gemeenen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal, met de Prima Plana.
Totaal . .	1	1	3	5	4	77	12	14	117		1	3	3	2	73	10	12	104						7		3	10	1			2	2	4	2	2	13

NB: Nog is Ziek geweest den *Adjudant* zyn Vrouw en twee Kinderen, en de Onder-*Chirurgyn*, met zyn Vrouw en twee Kinderen.

LIJST van de Zieken van het *Garnisoen* te THOLEN, sedert den 15den *July* 1779 tot den 12de *April* 1780; en hoe veel 'er dagelyks Ziek geworden, Hersteld, of Overleeden zyn. Alles aangeteekend volgens het dagelyks Rapport.

Van drie *Compagnien* van het Tweede van *Bataillon* SAXEN-GOTHA.

Datum.		Ziek geworden.	Zieken. Capiteins.	Officieren.	Sergeant.	Tamboers.	Corpor. en Gemeenen.	Hersteld.	Overleeden.	Totaal, met de Prima Plana.
July	15	1					1			1
	16						1			1
	17						1			1
	18	1					2			2
	19						2			2
	20						2			2
	21	1					3			3
	22						3			3
	23	1					4			4
	24						4			4
	25						4			4
	26						2	2		2
	27	3					5			5
	28						5			5
	29	1					6			6
	30	1			1		6			7
	31				1		6			7
Augustus	1				1		6			7
	2				1		6			7
	3				1		6			7
	4	1			1		7			8
	5				1		7			8
	6				1		7			8
	7				1		7			8
	8				1		7			8
	9	1			1		8			9
	10				1		8			9
	11				1		8			9
	12	6			1		14			15
	13				1		14			15
	14	2			1		16			17
	15	1			1		17			18
	16	3			1		20			21
	17				1		19	1		20
	18	2			1		21			22
	19				1		21			22
	20	2			1		23			24
	21				1		23			24
	22				1		23			24
	23				1		23			24
	24	3			1		25		1	26
	25				1		25			26
	26	1			1		26			27
	27	3			1	1	28			30
	28	1			1	1	29			31
	29				1	1	29			31
	30				1	1	28	1		30
	31	4		1	1	1	31			34
September	1	2	1	1	1	1	32			36
	2	3	1	1	1	2	34		2	39
	3	1	1	1	1	2	35			40
	4		1	1	1	2	34		1	39
	5	2	1	1	1	2	36			41
	6	3	1	1	1	1	39			43
	7		1	1	1	1	39			43
	8		1	1	1	1	39			43
	9	2	1	1	1	1	41			45
	10	1	1	1	1	1	42			46
	11	1	1	1	1	1	43			47
	12		1	1	1	1	43			47
	13		1	1	1	1	42	1		46
	14		1	1	1	1	42			46
	15		1	1	1	1	42			46
	16	2	1	1	1	1	44			48

Datum.		Ziek geworden.	Zieken. Capiteins.	Officieren.	Sergeant.	Tamboers.	Corpor. en Gemeenen.	Hersteld.	Overleeden.	Totaal, met de Prima Plana.
September	17		1	1	1	1	44			48
	18		1		1	1	43	2		46
	19		1		1	1	43			46
	20		1		1	1	41	2		44
	21		1		1	1	41			44
	22		1		1	1	41			44
	23		1		1	1	41			44
	24	3	1	1	1	1	43			47
	25	2	1	1	2	1	44			49
	26		1	1	2	1	44			49
	27		1	1	2	1	43	1		48
	28		1	1	2	1	43			48
	29	1	1	2	2	2	43			49
	30		1	2	2	2	41	2		48
October	1		1	2	2	2	41			48
	2		1	2	2	2	39	2		46
	3		1	2	2	2	38	1		45
	4		1	2	2	2	37	1		44
	5	1		2	2	2	39			45
	6			2	2	2	39			45
	7			2	2	2	39			45
	8			2	2	2	39			45
	9	1		2	1	1	42			46
	10	2		2	1	1	44			48
	11			2	1	1	44			48
	12			2	1	1	44			48
	13	1		2	1	1	45			49
	14	4		2	1	1	49			53
	15	1		2	1	1	50			54
	16			2	1	1	50			54
	17			2	1	1	50			54
	18			2	1	1	50			54
	19			2	1	1	50			54
	20	1		2	1	1	51			55
	21			2	1	1	51			55
	22	1		2	1	1	52			56
	23			2	1	1	52			56
	24	1		2	1	1	53			57
	25			2	1	1	44	9		48
	26	1		2	1	1	45			49
	27	1		2	1	1	46			50
	28			2	1	1	46			50
	29			2	1	1	46			50
	30			2	1	1	46			50
	31			2	1	1	46			50
November	1			2	1	1	38	8		42
	2			2	1	1	37		1	41
	3	1		2	1	1	38			42
	4	2		3	1	1	39			44
	5	2		3	1	1	41			46
	6			3	1	1	40	1		45
	7			3	1	1	40			45
	8			3	2	1	37	2		43
	9	2		3	2	1	39			45
	10			3	2		40			45
	11			3	2		40			45
	12	1		3	2		41			46
	13			3	2		41			46
	14			3	2		41			46
	15			3	2		37	4		42
	16			3	2		37			42
	17	1		3	2		38			43
	18			3	2		38			43
	19			3	2		38			43

Datum.		Ziek geworden.	Zieken.					Herfteld.	Overleeden.	Totaal, met de Prima Plana.
			Capiteins.	Officieren.	Sergeant.	Tamboers.	Corpor. en Gemeenen.			
November	20	—	—	3	2	—	38	—	—	43
	21	—	—	3	2	—	38	—	—	43
	22	—	—	3	2	—	38	—	—	43
	23	1	—	3	2	—	39	—	—	44
	24	—	—	3	2	—	39	—	—	44
	25	—	—	3	2	—	39	—	—	44
	26	—	—	3	2	—	39	—	—	44
	27	—	—	3	2	—	39	—	—	44
	28	—	—	3	2	—	39	—	—	44
	29	—	—	3	2	—	35	4	—	40
	30	—	—	3	2	—	33	2	—	38
December	1	1	—	2	2	—	34	—	—	38
	2	3	—	2	2	—	37	—	—	41
	3	—	—	2	2	—	36	1	—	40
	4	—	—	2	2	—	36	—	—	40
	5	—	—	2	2	—	36	—	—	40
	6	—	—	2	2	—	33	3	—	37
	7	—	—	2	2	—	32	1	—	36
	8	—	—	2	2	—	32	—	—	36
	9	—	—	2	2	—	32	—	—	36
	10	1	—	2	2	—	33	—	—	37
	11	—	—	2	2	—	33	—	—	37
	12	—	—	2	2	—	33	—	—	37
	13	—	—	2	2	—	25	8	—	29
	14	1	—	2	2	—	26	—	—	30
	15	—	—	2	2	—	26	—	—	30
	16	—	—	2	2	—	26	—	—	30
	17	—	—	2	2	—	26	—	—	30
	18	—	—	2	2	—	26	—	—	30
	19	—	—	2	2	—	26	—	—	30
	20	—	—	2	2	—	19	7	—	23
	21	—	—	2	2	—	19	—	—	23
	22	—	—	2	2	—	19	—	—	23
	23	—	—	2	2	—	19	—	—	23
	24	—	—	2	2	—	19	—	—	23
	25	—	—	2	2	—	19	—	—	23
	26	—	—	2	1	—	20	—	—	23
	27	—	—	2	1	—	18	2	—	21
	28	1	—	2	1	—	19	—	—	22
	29	2	—	2	1	—	21	—	—	24
	30	—	—	2	1	—	21	—	—	24
	31	—	—	2	1	—	21	—	—	24
January	1	—	—	2	1	—	21	—	—	24
	2	—	—	2	1	—	21	—	—	24
	3	—	—	2	1	—	19	2	—	22
	4	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	5	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	6	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	7	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	8	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	9	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	10	—	—	2	1	—	19	—	—	22
	11	1	—	2	1	—	20	—	—	23
	12	—	—	2	1	—	20	—	—	23
	13	1	—	2	1	—	21	—	—	24
	14	—	—	2	1	—	21	—	—	24
	15	—	—	2	1	—	21	—	—	24
	16	—	—	2	1	—	21	—	—	24
	17	—	—	2	1	—	16	5	—	19
	18	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	19	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	20	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	21	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	22	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	23	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	24	—	—	2	1	—	13	3	—	16
	25	2	—	2	1	—	15	—	—	18
	26	—	—	2	1	—	15	—	—	18
	27	—	—	2	1	—	15	—	—	18
	28	—	—	2	1	—	15	—	—	18
	29	—	—	2	1	—	15	—	—	18
	30	—	—	2	1	—	15	—	—	18
	31	—	—	2	1	—	15	—	—	18

Datum.		Ziek geworden.	Zieken.					Herfteld.	Overleeden.	Totaal, met de Prima Plana.
			Capiteins.	Officieren.	Sergeant.	Tamboers.	Corpor. en Gemeenen.			
February	1	—	—	2	1	—	15	—	—	18
	2	1	—	2	1	—	16	—	—	19
	3	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	4	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	5	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	6	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	7	—	—	2	1	—	16	—	—	19
	8	—	—	1	1	—	16	1	—	18
	9	—	—	1	1	—	16	—	—	18
	10	—	—	1	1	—	16	—	—	18
	11	—	—	1	1	—	16	—	—	18
	12	—	—	1	1	—	16	—	—	18
	13	—	—	1	1	—	16	—	—	18
	14	—	—	1	1	—	9	7	—	11
	15	—	—	1	1	—	9	—	—	11
	16	—	—	1	1	—	9	—	—	11
	17	—	—	1	1	—	9	—	—	11
	18	—	—	1	1	—	9	—	—	11
	19	—	—	1	1	—	9	—	—	11
	20	1	—	1	1	—	9	—	1	11
	21	—	—	—	—	—	7	2	—	7
	22	—	—	—	—	—	7	—	—	7
	23	—	—	—	—	—	7	—	—	7
	24	—	—	—	—	—	7	—	—	7
	25	—	—	—	—	—	7	—	—	7
	26	—	—	—	—	—	7	—	—	7
	27	—	—	—	—	—	7	—	—	7
	28	1	—	—	—	—	8	—	—	8
	29	—	—	—	—	—	8	—	—	8
Maart	1	—	—	—	—	—	8	—	—	8
	2	—	—	—	—	—	8	—	—	8
	3	—	—	—	—	—	8	—	—	8
	4	2	—	—	—	—	10	—	—	10
	5	—	—	—	—	—	10	—	—	10
	6	—	—	—	—	—	10	—	—	10
	7	—	—	—	—	—	10	—	—	10
	8	—	—	—	—	—	10	—	—	10
	9	—	—	—	—	—	10	—	—	10
	10	1	—	—	—	—	11	—	—	11
	11	—	—	—	—	—	11	—	—	11
	12	—	—	—	—	—	11	—	—	11
	13	—	—	—	—	—	10	1	—	10
	14	—	—	—	—	—	8	2	—	8
	15	—	—	—	—	—	8	—	—	8
	16	1	—	—	—	—	9	—	—	9
	17	1	—	—	—	—	10	—	—	10
	18	1	—	—	—	—	11	—	—	11
	19	—	—	—	—	—	10	—	1	10
	20	—	—	—	—	—	10	—	—	10
	21	1	—	—	—	—	11	—	—	11
	22	—	—	—	—	—	11	—	—	11
	23	—	—	—	—	—	11	—	—	11
	24	—	—	—	—	—	11	—	—	11
	25	1	—	—	—	—	12	—	—	12
	26	—	—	—	—	—	12	—	—	12
	27	—	—	—	—	—	12	—	—	12
	28	1	—	—	—	—	13	—	—	13
	29	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	30	1	—	—	—	—	14	—	—	14
	31	1	—	—	—	—	15	—	—	15
April	1	—	—	—	—	—	15	—	—	15
	2	—	—	—	—	—	15	—	—	15
	3	—	—	—	—	—	13	2	—	13
	4	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	5	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	6	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	7	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	8	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	9	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	10	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	11	—	—	—	—	—	13	—	—	13
	12	—	—	—	—	—	13	—	—	13

den 13 uit Zeeland gemarcheerd.

Kinderpokjes noch Mazelen zyn in 't geheel niet waargenoomen: ook heeft het Roodvonk by zeer weinigen plaats gehad. Het blykt derhalven uit alles, dat dit Land, hoe meenigvuldig de Zieken alle jaaren ook moogen zyn, nogthans niet zeer doodelyk is.

ZIEKTEN VAN HET GARNISOEN.

Het byzondere by het Garnisoen, bestond volgens den Heer J. P. BILLEP, *Chirurgyn Major* van het 2de *Battaillon* van SAXEN GOTHA, in de meer herhaalde *Recidiven*, en in het meerder getal van Zieken, (uitwyzens de nevensgaande Lysten), waar van de reden veel ligt te vinden is in de meerdere onordentelyke Levenswyze, in het niet behoorlyk waarneemen van de voorgeschreevene orde, zoo van de *Medicynen* als van eeten en drinken, in de veelheid der nieuwe Recruten, in de schielyke verandering van Luchtstreek, zoo van Duitschland, Namen enz. met opzicht tot Zeeland [*]. —— Van *Dysenterien* in THOLEN, LIEFKENSHOEK en LILLO, wist zyn Ed. zich geen geval te binnen te brengen.

[*] Alles Vergeleeken met de bovengemelde Waarneemingen van den Heere DACHS, voornaamelyk bl. 112—116.]

KORT,

KORT, ALGEMEEN ZAAKELYK BERICHT, *en wel alleen betrekkelyk tot de* NAJAARS-KOORTSEN.

TE

St. MAARTENSDYK,

DOOR DEN HEER

ABR. D[k]. VAN CASTEEL,

Stads Chirurgyn en *Vroedmeester.*

Aangaande deeze Ziekten, die 'er geweest zyn, niet alleen in myne Standplaats en het uitgestrekte Rechtsgebied derzelver, maar ook in alle verdere Plaatsen deezes Eilands Tholen, waar ik gepractizeerd heb; en voor zoo veel ik ook van andere Practizyns en van particulieren informatien bekoomen heb; zyn 'er geene byzonderheden van de grasseerende Herfst, of in Zeeland, zoo genaamde, Zeeuwsche Koortsen des afgeloopen jaars aan te merken.

Die door my zelve zyn behandeld, heb ik in 't gemeen gevonden van aart, natuur, beloop, gevolgen en uiteinde, als in eenige voorgaande Jaaren, en vereischten ook niets byzonders in de Geneezing, die volgens myne wyze naar gewoonte werd ingericht. —— En dus warenze niet van die kwaadaartige gesteldheid, als 'er wel

wel bericht werd uit nabuurige Eilanden der Zeeuwsche Provincie, byzonder uit derzelver Steden, en ook uit andere Provincien van ons Vaderland. Het eenige onderscheid der Ziekten in het afgeloopen jaar, by vergelyking van eenige voorgaande jaaren alhier, bestond niet in eene meerdere kwaadaartigheid, als wel elders, maar in eene meerdere hoeveelheid. — Zy waren vry algemeender, begonden vroeg van half *Augustus*, en duurden lang tot in het einde van *November*: de laatere waren meest recidiven, en veele kwynende met Binne-Koortsen tot in den Winter, gelyk dit jaarlyks hier te Lande plaats vindt; vooral, en wel meest by lieden van een *cacochymisch* (kwaadsappig) gestel en ongeregelde Levenswyze. Hier en daar waren 'er enkelden met eene toevallige *Dysenterie*; dan, die van geene besmettende noch doodelyke gevolgen waren, maar zich volgens myne Geneeswyze zeer wel lieten herstellen; ja somtyds, zoo de bloedgang maar weinig was, zeer spoedig. Doch deeze *Dysenterike* toevalligheden hebben in Zeeland niet zelden jaarlyks, by enkelde voorwerpen plaats, zoo als ik meenigmaalen heb waargenoomen.

Nopens myne wyze van behandeling der Ziekten, het getal der Dooden, en aan welke gestorven, ook de Ligging van dit gansche Eiland en elke Plaats in het byzonder, als mede de gewoone Levenswyze onzer Inwoonderen en Landzaten, insgelyks het getal der zelven binnen het gansche Eiland, kan ik voor ditmaal der *Societeit* niet berichten; hoewel ik, deeze laatste Artikulen echter als allernoodzaakelykst in 't oog

 houde,

houde, en zoo ik wel mag ſlaagen in myn oogmerk, wil ik dan zeer gaarne by vervolg, zoo van het eene als van het andere de Loffelyke *Societeit* een ampelder Bericht mede deelen [*].

[*] Dat deeze wakkere Vaderlander en wel afgerechte Konſtoeffenaar dit met de daad zal uitvoeren, kan de *Societeit* met zeekerheid berichten; naardien deeze Heer de edelmoedigheid heeſt gehad op eigener koſten by alle de reſpective Magiſtraaten deezes Eilands door Requeſten te verzoeken en te bewerken, dat 'er in iedere Plaats van het zelve, zelfs in de Stad THOLEN, behoorlyke Aanteekeningen wierden gehouden tot het ſaamenſtellen van wel ingerichte Ziekte en Sterflyſten; 't geen alle de Magiſtraaten zeer gunſtig hebben toegeſtaan, en alle de Konſtoeffenaars gewillig hebben aangenoomen. Welke dan ook by deezen uit naam van de *Societeit* opentlyk worden bedankt, en van harten gewenſcht, dat deeze edelmoedige voorbeelden, en Vaderlandſche toegenegenheid, door veele andere Regenten en Geneesheeren moge worden nagevolgd, en den Vaderlander, door het bevorderen van de poogingen deezer *Societeit*, tot weezendlyk nut ſtrekke! Men zie het Requeſt en de Ruitkaart in de derde Afdeeling deezer Verhandelingen, bl. 47.]

WESTE-

WESTELYK en NOORDELYK GEDEELTE van HOLLANDSCH BRABAND.

BERICHT

Aan de *Algemeene Natuur-* en *Geneeskundige Correspondentie* in de *Vereenigde Nederlanden*,

Aangaande de *Gelegenheid* der Stad,

BERGEN OP DEN ZOOM,

DOOR DEN HEER

A. D.

BERGEN OP DEN ZOOM is de Hoofdplaats van het Marquizaat van dien naam, van vroegere tyden af beroemd in verschillende takken van Negotie, alwaar het Hof en Vorstelyke Hofhouding zich bevond, is gelegen op 51 graaden 30 minuten breedte, en op 21 graaden 45 minuten lengte, aan de Oostzyde van de Rivier de Oosterschelde, door welker communicatie men een vrye Scheepvaart heeft uit de Noordzee ten Westen deezer Stad, opwaards langs voornoemde Rivier tot in het hart van gansch Braband. De

Haven deezer Stad heeft haare communicatie in gemelde Rivier, langs welke by hoog water, de Scheepen en Jagten, met derzelver volle laading uit en in deeze plaats vaaren; waar door de Koophandel met veel faciliteit, zoo op de *Provincie* van Holland, Zeeland, als op Braband geschiedt. —— Ten Zuiden en Noorden is deeze Stad gelegen op een hoogen Horisont; en ten Oosten op een laagen, en een gedeelte ten Oosten en ten Westen op een middelmaatigen Horisont; terwyl deeze ongelyke hoogte veroorzaakt wordt door eene aanëenschaakeling van Zand-duinen, welke haar beginsel hebben langs het Fort de Rovere, en zich uitstrekken in de Heide, naar de zyde van het Dorp Ossendrecht, gelegen ten Zuiden van deeze Stad.

Deeze zeer oude beroemde Plaats, is volgens de kenners der Konst, eene der sterkste Vestingen van de Republicq, ja misschien van gansch Europa: zynde voor het grootste gedeelte aan de Zuidzyde versterkt, door den beroemden COEHOORN, welkers gedeelte op een hoogen Horisont versterkt is door groote en kapitaale werken, met breede en diepe drooge Grachten, die in 't midden derzelve een klein loopend water Grachtje, van byna 18 voeten breedte hebben: vervolgens is 'er een gedeelte, mede van drooge en natte Grachten aan de Noord en Oostzyde. — Wyders is deeze Stad gedekt door eene Linie, en drie Forten, welke haare naamen draagen, van derzelver aanleggers, *Moermont Pinsen* en *Rover*: door welke Forten en Linie de communicatie veilig gehouden wordt naar de Stad *Steenbergen* en *Ter Tholen*; welke laastgenoemde van het vaste Land, door de Rivier de

Een-

Eendragt wordt afgeſneeden, zynde de eerſtgenoemde Stad twee, en de laaſte een groot uur, van deeze Stad gelegen. —— Het grootſte gedeelte van den inwendigen ſtand deezer plaats, ligt (zoo als reeds is aangemerkt) op de doorloopende hoogte, van het Noorden naar het Zuiden ſtrekkende; en een gedeelte der Ooſt en Weſtzyde op een laagen, of liever middelmaatigen Horiſont. ——

Deeze Stad is voorzien van zeer ruime marktplaatſen, en agter de meeſte voornaame Huizen van zeer fraaie en groote Tuinen, met allerhande Vruchtboomen beplant. —— De Straaten zyn voor het grootſte gedeelte breed en wel geſchikt: de Wandelwegen rondſom den Walgang, welke met Olmenboomen beplant zyn, geeven eene aangenaame doch luchtige ſchaduw aan den wandelaar, zonder dat deeze beplanting in het allerminſte eenige hinder kan toebrengen aan de vrye doorſpeeling der lucht. Deeze Wandelweg is omgeeven van eene breede en diepe drooge Gracht, waar in altoos een ruime en ſterke doorſtraaling der lucht werkt, die nog vergezeld wordt door een zoet vloiend Watergrachtje uit het Riviertje den Zoom; en dus aan geene de minſte bedervinge onderhevig is. —— Ook leert de ondervinding van veele agter een volgende jaaren, dat gelyk in eenige nabuurige plaatſen, kwaadaartige Ziekten hebben gewoed en geheerſcht, dat de Inwoonders, zoo wel als de Bezetting van diferente Natien, zeer fris en gezond zyn geweeſt; terwyl ook dit kleine voorgemelde Riviertje de Zoom, de Stad inwendig verfriſt en zeer veel contribueert aan de gezonde luchtsgeſteldheid; naardien het in eene altoos-

 duu-

duurende beweeging is, en de buiten lieden verkwikt in het besproeien en vochtig houden hunner Tuinen en Landen, en de Grachten langs reeds genoemde Linie en Forten steeds vol water houdt. —— Het overvloedige heeft deszelfs loozing door de groote Sluizen van Coehoorn, alwaar het water zich in drie deelen verdeelt; als een ten Zuiden langs de drooge Gracht, een ten Noorden op dezelfde wyze, en het derde door de Stad; hebbende deszelfs uitwaatering door de Haven, en vervolgens in de Rivier de Schelde. —— Deeze waters koomen van en uit differente plaatsen en wegen; eens deels uit verscheidene groote Meeren op Keizerlyken Bodem drie en 4 uuren van hier gelegen; als mede uit de groote Velden, en Heide langs de fraaie Dorpen *Wouw*, *Roozendaal*, *Nispen*, en daar om heen liggende Zantduinen. Waar uit ligtelyk kan worden afgeleid, dat dit meenigvuldig water, dat van boven, zoo als men zulks noemen mag, komt afvloeien, veel tot de gezondheid der lucht moet contribueeren: inzonderheid wyl het door deszelfs altoos duurende voortvloeiing, het bederf uit het stilstaande water in de Grachten en Greppen voor komt en belet.

De omtrek der Stad van buiten na gaande, zoo heeft men ten West Noord-Westen, tegen de Schelde, eenige Slyken en Schorren, tot omtrent een kwartier uurs buiten de Stad, alwaar een Dyk begint, die naar de Stad *Tholen* strekt, en waar binnen eenig Klei en Polder Land gelegen is, zynde den Bergschen en Beymoer Polder door een Binnendyk van een gescheiden, meest bebouwd met Tarwe, Meekrap, Paarde Boonen, en hier en daar langs de Greppen

pen en Slooten met willigen beplant. Digt by de Stad, tegen de Schorren, tot aan den voet der Glasſie, is eenig Weiland gelegen, waar op, wat meer Noordwaards eenig Hofland volgt, en dan een breeden gemeenen zeer zandigen weg, ſtrekkende naar *Tholen*, en voorby de Herberg het Groenewout, door den Noordgeeſt naar *Halſteren* en *Steenbergen*. —— Digt by de Stad is ter zyden van deezen weg Hofland, waar in allerhande Moeskruiden, tot de Keuken gevonden worden, en wat verder van deeze Stad verweiderd, vindt men, wederzyds van deezen weg, ligte zandige Bouwlanden, meeſt beplant met Aardappelen, Klaaver, Rogge, Garſt, Haver, en Boekweit; en de opgezette Wallen, voor al wat digt naar *Halſteren*, wederzyds met eiken Schaar of Kaphout: gelyk dit ook zoo gelegen is, met den weg, die zich nog wat Noordelyker van den Halſterſchen weg afſcheid, naar *Steenbergen* ſtrekkende. In de Landen, aan wederzyden van den Halſterſchen weg, worden hier en daar putten gevonden, waar uit de potaarde wordt gedolven, ten gebruike voor de Pottebakkeryen binnen deeze Stad. —— Geheel ten Noorden deezer Stad, is mede eenig hoog zandig Bouwland gelegen tot aan een gemeenen Zandweg, ſtrekkende van de Glasſie naar het Fort Moermont. ——— Agter dit Hoogeland, zyn eenige Plasſen en Moerasgronden, genaamd *de Melanen*, die zich uitſtrekken tot aan de Forten en Linie gelegen ten Noord-Ooſten der Stad; welke Linie naar de Ooſtzyde een Gracht voor zich heeft, die door het altoos vloeiende water van den Zoom, zoo als reeds is aangemerkt, ſteeds vol gehouden wordt. Binnen

 deeze

deeze Linie, van het Fort Moermont tot by de Stad, zyn wederom eenige Wei- en Hoflanden gelegen, hier en daar van verſchillende hoogte en laagte: buiten de Gracht van deeze Linie, Ooſtwaarts op, wederom eenige Wei, Hof, en Bouwlanden; hier en daar ook beplantingen van willigen en eiken Schaar of Kaphout. — Aan de Ooſtzyde, of wel ten Ooſt Zuid-Ooſten der Stad, is de weg die naar Wouw ſtrekt, zynde digt aan de Stad gekasſyd of geſtraat. Wyders is dit al mede een zeer ligte zandige weg, die aan wederzyde digt aan de Stad, laag gelegen Wei- en Hofland heeft: wat verder van de Stad Bouwland; en ter wederzyden, hier en daar, willigen en eiken Schaar of Kaphout. — Aan de Zuidzyde van deezen Wouwſchen weg, dat is ten Zuid-Ooſten der Stad, zyn eenige doch naauwelyks aanmerkenswaardige laage Plasſen en Moerasgronden, de Scheurbroek genaamd, digt aan de Stad, aan den voet der *Glasſie* gelegen. Agter deeze volgen wederom Hof, Wei en Bouwlanden; die door het Zuid-Ooſten, over bergachtige Zandgronden voortgaan, en door het Zuiden, alwaar een breeden Zandweg is, naar *Antwerpen* ſtrekken, en verder voor by deezen weg, tot dezelve Landen aan de Zuid-Weſt-zyde der Stad, zich digt by de Stad, tot aan het Fort Kyk in de Pot bepaalen. — Aan het zandig Strant der Schelde, en wat verder van de Stad verwyderd, aan de Schorren van deeze Rivier, agter alle deeze Landen, van het Noorden door het Ooſten en Zuiden tot de Zuid-Weſt zyde der Stad, is een Keeten van bergen en daalen, en woeſte heide, en waar van eenige hier en daar beplant zyn, met eiken

ken Schaarhout. —— Dus den omtrek der Stad van de Noord-Weſt zyde door het Noorden, het Ooſten, en het Zuiden, tot de Zuid-Weſt zyde nagaande, zoo ziet men, dat wegens deszelfs gelegenheid aan de Schelde, dezelve omringd is, van de Zuid-Weſt zyde, door de Weſt zyde heen, tot aan het Noord-Weſten, met de Rivier de Schelde, deszelfs zandig Strant, of derzelver Schorren; en van de Noord-Weſt zyde door het Noorden, Ooſten, en Zuiden, tot aan het Zuid-Weſten, is deeze Stad, eenige laage Weilanden uitgezonderd, meeſt omringd van hooge en luchtige Zandgronden; en wel van die natuur, dat dezelve, digt aan de Stad, niet geſchikt zyn tot Plantagien van zwaare Geboomten, die ook in den omtrek digt by de Stad niet gevonden worden: dus de lucht en winden derzelver vrye ſpeeling door en over de Stad hebben, 't welk alles veel contribueert tot de gezonde geſteldheid van deszelfs dampkring; terwyl ondertusſchen de voorgemelde digt aan de Stad gelegene drooge gronden, door den vlytigen arbeid van het gemeen, en met kracht van miſt, tot zeer goede Moeſtuinen gemaakt en onderhouden worden, ter opleeveringe van extra goede en ſmaakelyke groenten van allerhande ſoorten, in zoodanige meenigte, dat men dezelve hier niet alleen voor een civielen prys, kan koopen, maar dat 'er groote verzendingen van gedaan worden naar de omliggende Steden en Plaatſen, en naar de Provintie van *Zeeland*. Inzonderheid worden de Aſpergies hier zeer goed en overvloedig gecultiveerd, en naar elders verzonden. —— Voor het overige zyn de gronden, in dit geheele Marquizaat en nabuurſchap,

voor al aan de Ooſt zyde, naar den kant van Wouw, Rooſendaal, Ouden-Boſch, Gaſtel, Stant daar buiten, de Hoeve enz. doorgaans zeer vruchtbaar en bekwaam tot allerhande Veld en Houtgewasſen; alwaar ook overal Plantagien van zwaare Geboomten gevonden worden, maar die om derzelver afgelegenheid, geen de minſte hinder aan den vryen doortogt der lucht aan deeze Stad toebrengen. —— Ten aanzien van het gedierte dat hier ten platte Lande gevonden wordt: het beſtaat in allerhande Wild, uitgenoomen grof Wild, als Herte-Beeſten, wilde Zwynen enz. die hier nooit vernoomen worden: ook van allerhande ſoorten van Gevogelte, zoo van blyvende als trek Vogels, ook Roofdieren, en Roofvogels. —— Voorts zyn 'er zoo in de Stad, als ten platten Lande, een meenigte van Mollen, Mieren en andere Ongedierten, die zich in hooge Landen veeltyds ophouden. Men heeft ook in deeze Stad de geriefelykheid, van allerhande Zeevis; en ſchoon de Rivier-Vis, 'er niet zeer abundant is, kan men 'er dezelve doch doorgaan mede bekoomen.

BERICHT,

B E R I C H T,

Aan de *Algemeene Natuur-* en *Geneeskundige Correspondentie*, in de *Vereenigde Neederlanden.*

AANGAANDE DE

ZIEKTEN TE BERGEN OP DEN ZOOM,

En byzonder met opzicht tot de aldaar geheerſcht hebbende ZIEKTEN *in 't Jaar* 1779.

DOOR DEN HEER

CHRISTIAAN DE NEVE,

Med. Doctor, enz.

Dat men, in ſommige jaaren deeze en geene Ziekten zeer veel ontmoet, die op andere tyden wederom by na, in 't geheel, in geheele jaaren, in die zelfde Plaats of Stad, niet gezien worden, leert de algemeene ondervinding, in alle Steden en Diſtricten: inzonderheid is dit zoo met de Kinderpokjes, Roodvonk, Maazelen, Vlek-Koortſen, Rooden Loop, Kinkhoeſt, en veele andere Ziekten gelegen. Dan, 'er zyn ook zulke Ziekten, die men ten allen tyden, en min of meêr doorgaande ontmoet, echter in ſommige jaaren buiten gemeen veel worden gevonden; zoo als men dit ondervindt met de Gal-koortſen, Rot-koortſen, Zinking-koortſen, Roos-koortſen, en allerhande Tusſchenpoozende Koortſen, Hoeſt, Aamborſtigheid, Ontſteeking-Koortſen,

ſen, Zydewee, Long-ontſteeking en veele anderen: en wederom zyn 'er Ziekten, die genoegzaam in alle jaaren, na genoeg in dezelve evenredigheid gezien worden, zoo als de meeſte ſleepende Ziekten; alhoewel dezelve wel de eene tyd van het jaarſaiſoen erger zyn als de andere tyd: hoedanige zyn Slym-ziekten, verſtopte Klieren, Verſtoppingen in de inwendige deelen, Slymzugt, en Waterzugt, Scheurbuik, Longteering, verouderde Hoeſten, Zenuwziekten, Gigt, Voeteuvel, Graveel, Maag- en Buikpynen, en ſoortgelyke meer. Dit alles, zoo wel als eenige andere ſtelling in de Geneeskunde, met auctoriteit van Aucteuren, aan te toonen, zoude geheel nutteloos zyn; *Ars enim medica, non nititur auctoritate, ſed experientia, & ratione.* Want niemand in de practyk geoefend, zal ontkennen, dat al het voorgeſtelde, ten allen tyde, en in alle plaatſen door de ondervinding geleerd wordt, allerduidelykſt in de Kinderpokjes (*variolæ*); als mede in den Kinkhoeſt, (*tusſis convulſiva infantum.*) ——— Niet eene van alle de voornoemde, of eenige andere Ziekten, kunnen aangemerkt worden in deeze Stad byzonder veel voor te koomen: het tegendeel is waar; men ondervindt wel in deeze Stad deeze, en veele andere Ziekten, doch naar maate van de grootte der Stad, en derzelver bevolking ganſch niet meenigvuldig.

Het is nogthans iets aanmerkens waardig, dat maar even buiten deeze Stad, onder Halſteren, en in den Bergſchen en Beymoer Polder, gelegen ten Noord Noord-Weſten deezer Stad, ſomtyds onder de jonkheid en Kinderen, zeer ge-

meen

meen befpeurd worden *Tumores glandularum parotidum*, ook genaamd *Eparmata*; zynde aldaar by alle boeren bekend met den naam van *dik-oor*, thans wederom federt het midden der gepasfeerde maand *February*, tot heden toe, dit *dik-oor* aldaar wederom algemeen grasfeerende is; en men geen voorbeeld heeft van eenige Ziekte, of ongemak algemeener te zien regeeren: zoo dat men naauwlyks eenig woonhuis kan aantreffen, zoo op het Dorp Halfteren, als het onderhoorige platte Land, als mede in den Bergfchen en Beymoer Polder, als 'er maar jonge lieden, of kinderen zyn, daar men het zelve federt dien tyd, niet gehad heeft, of als nog wordt gevonden. —— Ik ben heeden den 12 *Maart* 1781. nog aan het huis van een boer geweeft, aan den weg van Halfteren woonende, een groot kwartier uurs van deeze Stad, die zeven Kinderen had, twee van omtrent de 20 jaaren oud en daar beneden, welken alle zeven het *dik-oor* hadden gehad, zonder dat 'er een van vry gebleeven was. —— Op deezen zelfden dag, den Schoolmeefter op het Dorp ook fpreekende, verklaarde hy my, dat meer als de helft van zyn School, omtrent de honderd Kinderen fterk, 'er reeds aan hadden gelaboreerd, of 'er nog van aangedaan waren; en dat het federt het midden der gepasfeerde maand *February*, tot heden toe, geen nieuw was, alle dagen 'er weder anderen, met doeken om de Keel, in 't School te zien verfchynen: zoo dat het grappig was, by het aangaan der School, den een den anderen te zien uitlachen, van al wederom nieuwe medgezellen aan het *dik-oor* bekoomen te hebben; wyl 'er wel fommigen zyn, die 'er ziek by worden, echter het grootfte getal 'er weinig of ziek by zyn,

zyn, en het ongemak doorgaande ook nog al ligtelyk verdwynd, gemeenlyk in 5, 7, 9, of 11 dagen, zonder eenig middel 'er tegen te gebruiken; hoewel 'er eenige gevonden worden, die op elkanders raad, het ſchrabſel van den Vergekensbak, tusſchen een doek gelegd, op de gezwollen Oorklieren appliceeren, meenende hierdoor een ſpoediger verdwyning te bewerken. —

Wat nu belangt de Ziekten van 't Jaar 1779, in welk Jaar in onderſcheidene Steden, en Districten, de Ziekten zeer verſchillende zyn geweeſt, in dat Jaar en wel byzonder in het najaar, zyn hier de Epidemiſche Ziekten geweeſt, Gal-Koortſen, Roodvonk, Buikloop; doch de *Dyſenteria*, (ſchoon 'er wel een enkelde aan is geweeſt,) heeft hier niet gegrasſeerd: de Buikloop (*Diarrhoea*) by ſommigen immediaat, en van zelfs, zonder voorafgaande Koortſen ontſtaande, en by ſommigen *criticè* op de Koortſen volgende. De Geelzucht heeft hier mede *epidemicè* gegrasſeerd, als ook *Obſtructiones hepaticæ*, en allerhande *intermitteerende* Koortſen; en wel zeer veelen zyn 'er geweeſt, die uit alle daagſche, en anderendaagſche, in derdendaagſche veranderden, en van langen duur wierden; edoch naar rato van de veelheid der Zieken, zyn 'er doch weinigen, voor al van de bejaarde en volwasſene menſchen geſtorven. Wel is waar, dat het getal der Dooden in dat jaar merkelyk meerder is, als het getal van andere jaaren; maar dat heeft meeſt gegaan, uitwyzens het Regiſter der Dooden, over de Jonkheid en Kinderen: ook wierden voor al onder de Kinderen, buiten andere gemeene toevallen, zeer veel zwaare Stuipen waargenoomen. Waar uit, en uit het

meerder

meerder getal ſtervende, men wel mag beſluiten, dat de *materies morbifica* beſtaan hebbe, in eene *acrimonia* van eenen byzonderen aart; waar door aan de teerderer vezelen, en vaten der Kinderen eene meerdere doodelyke belediging wierd toegebragt, als aan de vaſtere vezelen, en vaten, in meer gevorderden ouderdom; als welken beter in ſtaat waren, het beledigende langer te kunnen wederſtaan, tot dat die ſtof verſtompt, en op eene gepaſte wyze buiten het lichaam gevoerd was. —— De toevallen, waar mede de meeſte der tusſchenpoozende Koortſen verzeld gingen, waren braakingen, en geduurende den aanval der koude by veelen een droogen hoeſt: meeſt alle hadden zwaare Hoofdpynen, en delireerden in het midden der Koortſen. Alle welke toevallen by het uitkoomen van het zweet, (dat by veelen zeer overvloedig was) langzaamer hand weder afnaamen. —— Omtrent de middelen, die meeſt al van dienſt bevonden wierden, waren, by aldien de eerſte wegen moesten geëvacueerd worden, als dan de *vomitiva* te prefereeren boven de *purgantia*; en dit is zeeker in alle gevallen, daar men zorge draagen moet, dat de *perſpiratie* niet verhinderd, maar bevorderd worde, de veiligſte weg. —— Vervolgens wierden, als de beſte hulpmiddelen bevonden, de *Acſcentia*, *Antiſeptica*, *Saponacea*, *Lenientia*. *Obvolventia*, *Aperientia*, *Diluentia*, en *Diaphoreſin promoventia*, voorgeſchreeven naar de onderſcheidene lichaamsgeſteldheden.

Byzonder is nevens my door anderen waargenoomen, dat de *Cortex* in die Koortſen niet zeer van dienſt was, en een kwaaden naſleep had; voor al wanneer dezelve te vroeg gegeeven wierde

wierde, wordende die alleen dienstig bevonden, wanneer de Koortsen al te lang duurend by bleeven, en de Lyders al te zeer begonden te verzwakken. —— Het is wel altyd naadeelig, wanneer men van dat middel te schielyk gebruik maakt; maar de ondervinding leert, dat 'er sommige Koortsen zyn, die men inzonderheid, niet te vroeg, met dit Middel, te keer mag gaan; wyl in plaats van die te verkorten, de Ziekte hier door geweldig langdraadig en sleepende gemaakt kan worden. Veelal ziet men dit by zoodanige Koortsen, die haast nooit in een behoorlyk zweet eindigen; gelyk dit veel ondervonden wordt, in vaste lichaams gesteldheden, in welke de vaten en vezelen eene al te groote styfheid hebben. —— De ondervinding niet alleen leert dit, en niets is 'er gemakkelyker, dan het zelve met de reden te bevestigen; zoo dat hier wederom geene (in de Geneeskunde niets bewyzende auctoriteit) van nooden is. ——

Tegen het hier vooren aangemerkte, aangaande den byzonderen aart der ziekmaakende stof, waarom dezelve scheen eene meerdere doodelyke beleediging, in dat Jaar 1779, toegebragt te hebben aan de Kinderen, dan aan volwassenen en oudere menschen, kan in bedenking koomen, dat het tegengestelde wordt ondervonden by de Kinderpokjes; wyl in deeze Ziekte 'er van de bejaarden meer sterven, dan van de Kinderen: maar in de Kinderpokjes, de stof der Ziekte van dien aart zynde, dat deeze het best door middel van *eruptiones*, in den omtrek van het lichaam, naar buiten gevoerd worde, zoo kan ligtelyk begreepen worden, dat hier toe de zagtere vaten en vezelen der jeugt, eene beetere ge-

gefchiktheid hebben, als de taaiere en vaftere vezelen en vaten van meer gevorderden ouderdom. ——

Geduurende den zomer van dat Jaar 1779, zoo als blyken kan uit de Weêrkundige Aanteekeningen, door des kundigen in deeze Stad gehouden, en aan deeze *Correspondentie* medegedeeld, zyn hier in den omtrek van de Stad weinig Onweêren geweeft; weinige Plasregens zyn 'er gevallen, en zeldzaam hebben 'er fterke Winden gewaaid: in tegendeel is 'er veel hitte en ftil weder geweeft, waar door zeeker de Dampkring eene ongezonde gefteldheid aanneemen moet; en ware het niet, dat door het altoosduurend voortvloeien der Wateren, uit het Riviertje den Zoom, het ftil ftaan van het water in de Grachten buiten en rondsom, en Grep, door deeze Stad gaande, belet wierd, (zoo als dit zeer wel wordt aangemerkt in het Bericht aangaande de gelegenheid deezer Stad, aan de *Algemeene Natuur- en Geneeskundige Correspondentie* toegezonden, door A. D.) dan zouden zoodanige Zomerluchts gefteldheden voor de Inwoonders deezer Stad, nog al vry wat nadeeliger bevonden worden. Hier komt by, dat in zulke Zomers veele rupfen en allerhande *Infecten* op de Groenten fterven, en dezelve met hunne excrementen koomen te befmetten: dat alles, ten tyde als 'er veele Plasregens vallen, geduurig wordt afgefpoeld, dat ook de daken der Huizen, om dezelfde reden onzuiverder geworden zynde, derzelver aanlaadingen, by de zeldzaam vallende regens mededeelen aan het water in de regenbakken; het welk zich daar vermengende met het reeds al te lang aldaar ftil geftaan hebbende

bende heel, of half bedorven water, niets anders als nadeelige hoedanigheden, voor de gezondheid bevatten kan. Welk laaſt opgenoemde nadeel, de Inwoonders deezer Stad zouden kunnen vermyden; wyl men hier niet in de noodzaakelykheid is, om regenwater te moeten drinken, of eetwaaren, of groenten, in het zelve behoeft te waſchen, of te kooken: het regenwater kan in dit alles gemiſt worden, wyl de wellen, de ganſche Stad door, zeer gezond zyn en goed water opgeeven; water dat zeer ligt, uitneemend wit, helder, en reuk- en ſmaakeloos is; zoo dat deeze Stad ook ten deezen opzichte den naam verdient, van eene zeer gezonde plaats te zyn. Niet minder wordt de gezondheid van deeze Stad, als door de natuur begunſtigd, wegens derzelver hooge ligging, en droogen grond rondſom dezelve; als zynde deeze grond naby de Stad, ten eenemaal onbekwaam om met ſucces beplant te kunnen worden met zwaare boomgewasſen: wel is waar, dat de wallen met eene dubbelde ry Olmen of Ypen boomen beplant zyn; maar derzelver gronden beſtaan meeſt uit klei, en andere zwaare gronden, uit de daar om heen liggende diepe gracht gedolven, en deeze enkelde beplanting kan geen beletſel aan de vrye doortogt der lucht toebrengen. ——

Veelerhanden Kruiden en Planten leevert de grond hier allerwegen natuurlyk op, waar van 'er eenige op te noemen, tot kennis van den aart der gronden genoeg zal zyn; als daar is *Herba Hedera terreſtris*, *Veronica*, *Cicuta*, *Centaurium minus*, *Artemiſia*, *Conſolida*, *Auricula muris*, *Tusſilago*, *Malva*, *Chelidonia*, *Papaver*, *Scabioſa*, *Hypericum*, *Melilota*, *Agrimonia*, *Trifolium*,

folium, *Millefolium*, *Tanacetum*, *Lilium convallium*, *Verbena*, *Serpillum*, *Scrophularia*, *Eryſimum*, *Plantago*, *Conis*, *Bryonia*, *Fumaria*, *Lapathum acutum*, *Polypodium*, *Filix*, *Perſicaria*, *Petaſitis*, *Bardana*, *Verbaſcum*, *Hyoſcyamus*, *Mercurialis*, *Dulcamara*, *Solanum*, *Eryngium*, *Marrubium*, *Biſtorta*, *Ononis*, *Valeriana ſylveſtris*, *Saponaria*, *Eruca*, *Chamomilla vulgaris*, *Euphraſia*, *Geniſta*, *Parietaria*, *Taraxacum*, en ontelbaare meenigte meer.

De Inwoonders van *Bergen op den Zoom*, zyn behalven het Garniſoen, en zoodanige Inwoonders als in alle Steden zyn, eenige Renteniers, Amptenaars, Oefenaars van deeze of geene praktyk, Kooplieden en Winkeliers, Landbouwers, en Tuiniers, allerhande Ambagts, en Handwerkslieden: en byzonder maakt de Pottemaakery en de Visſchery in deeze Stad een grooten tak van beſtaan uit door ganſch Nederland, hebbende de Bergſche potten den roem, en worden ook allerwegen, zelfs tot buiten Europa gedebiteerd; en ten aanzien der Visſchery, is de roem des Bergſchen Anchiovis niet minder alom bekend, waar van zelfs naar de Ooſt en Weſt groote verzendingen gaan. Alle deeze Inwoonders van de laaſtgenoemde takken, hoe tegenſtrydig (*Oppoſit*) ook derzelver dagelykſche bezigheden zyn; als van den eenen meerendeels in al te grootte hitte, en van den anderen, voor al in het voor- en na-jaar, in al te veel natheid en koude, (ſchoon wel onder de Pottemaakers, veele bleekkleurigen worden gevonden,) leeven nogthans vry gezond; en men beſpeurt geene andere ſoorten van Ziekten onder den een, als onder den anderen. Waar uit men wel mag afleiden, dat eene gewoonte

 van

van jongs af 'er zeer veel toe doet; dat het, anderszins aan de gezondheid nadeelige, geen invloet, of vat, op den ſtaat der gezondheid heeft. De Levenswyze van alle de Inwoonderen van *Bergen op den Zoom* is, over het geheel genoomen, al vry gepoſeerd, (ééne Zwaluw maakt geen Zomer:) zeer weinigen worden 'er gevonden, die derzelver gezondheid met eenige onmaatigheid, of met hartſtochtelyke driften of verdrietelyke kwellingen te kort doen. ——— De geaartheid, over het geheel genoomen, is heus, vriendelyk en welmeenend, elkander vermaak aandoende, zonder eigen belang; 't geen de converſatie en ſaamenleeving aangenaam maakt. Op deeze wyze leeft ieder vergenoegt; 't geen veel contribueert tot een lang leven; gelyk ook in deeze Stad, zeer veele oude en bejaarde lieden gevonden worden: terwyl, by tegenſtelling in zulke ſaamenleeving, alwaar zich de een 'er op toelegt, om den anderen verdriet aan te doen, noodzaakelyk, ook zoo wel by den een, als by den anderen, de onvergenoegdheid moet heerſchen: eene hertſtocht allernadeeligſt voor de gezondheid, als die dezelve langzaamerhand ondermynt, en het leven zeer verkort. ——— Ook is hier het gemeen naarſtig en arbeidzaam; 't geen in deezen ſtaat de gezondheid zeer voordeelig is: en anderen, van den arbeid bevryd, draagen nog al wel zorg, door uitſpanningen, wandelingen en lichaams beweegingen, derzelver gezondheid te bewaaren.

TANTUM.

Ge-

LIJSTEN DER OVERLEEDENEN VAN DE STAD BERGEN OP DEN ZOOM,
van den Jaare 1770 tot 1779.

1770.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	2	3	2	2	7	16
February	0	0	3	1	7	11
Maart	0	2	2	1	5	10
April	8	4	0	1	5	18
Mey	3	2	1	1	2	9
Juny	0	0	1	1	5	7
July	1	2	1	0	10	14
Augustus	0	1	3	2	7	13
September	2	4	3	0	7	16
October	5	3	0	2	18	28
November	2	3	3	2	6	16
December	1	4	3	1	9	18
Totaal	24	28	22	14	88	176

1771.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	1	6	2	2	12	23
February	2	1	0	1	4	8
Maart	3	7	1	1	9	21
April	5	0	0	0	10	15
Mey	6	2	0	0	5	13
Juny	5	3	2	0	5	15
July	1	2	0	0	2	5
Augustus	4	3	1	0	4	12
September	1	0	0	2	12	15
October	0	5	4	4	15	28
November	2	3	4	1	9	19
December	3	3	1	0	7	14
Totaal	33	35	15	11	94	188

1772.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	1	3	0	3	2	9
February	1	4	1	0	2	8
Maart	0	3	4	2	2	11
April	4	4	1	0	3	12
Mey	4	5	1	2	4	16
Juny	3	3	2	0	13	21
July	2	3	0	0	3	8
Augustus	5	3	5	0	6	19
September	3	5	1	0	6	15
October	3	6	3	3	7	22
November	1	3	2	0	8	14
December	3	4	1	5	4	17
Totaal	30	46	21	15	60	172

1773.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	1	1	4	0	11	17
February	0	1	1	1	8	11
Maart	0	3	1	1	6	11
April	2	4	1	1	6	14
Mey	0	5	2	0	5	12
Juny	0	0	4	0	2	6
July	1	1	1	2	6	11
Augustus	2	4	0	2	4	12
September	5	3	1	2	17	28
October	5	1	2	1	6	15
November	2	0	2	2	9	15
December	2	5	0	2	5	14
Totaal	20	28	19	14	85	166

1774.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	1	3	0	1	11	16
February	2	1	1	0	10	14
Maart	1	4	1	1	10	17
April	3	9	8	1	11	32
Mey	5	5	3	1	12	26
Juny	4	3	4	0	6	17
July	0	3	1	1	6	11
Augustus	0	3	0	1	2	6
September	3	6	2	0	3	14
October	7	3	1	1	2	14
November	3	3	0	0	5	11
December	1	3	1	0	5	10
Totaal	30	46	22	7	83	188

1775.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	7	7	2	0	7	23
February	2	1	3	2	13	21
Maart	2	5	0	0	7	14
April	0	4	0	0	3	7
Mey	2	2	1	3	3	11
Juny	0	0	3	1	4	8
July	2	3	0	1	2	8
Augustus	2	3	1	0	4	10
September	0	4	3	1	1	9
October	6	0	1	3	8	18
November	2	4	3	2	11	22
December	8	2	3	0	6	19
Totaal	33	35	20	13	69	170

1776.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	6	5	3	1	6	21
February	6	6	1	1	8	22
Maart	1	4	2	0	10	17
April	2	4	3	1	15	25
Mey	1	2	1	1	11	16
Juny	2	1	0	0	13	16
July	2	0	2	0	8	12
Augustus	1	1	2	0	4	8
September	2	1	2	1	7	13
October	4	2	1	0	7	14
November	1	2	2	0	8	13
December	2	2	1	0	7	12
Totaal	30	30	20	5	104	189

1777.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	0	0	2	0	5	7
February	1	2	1	1	8	13
Maart	0	4	0	1	4	9
April	2	3	1	0	3	9
Mey	4	2	1	0	4	11
Juny	2	1	0	0	3	6
July	2	3	2	1	2	10
Augustus	0	1	0	0	8	9
September	2	1	0	0	1	4
October	3	2	3	0	8	16
November	1	1	0	0	5	7
December	4	7	1	0	6	18
Totaal	21	27	11	3	57	119

1778.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	2	3	1	1	5	12
February	3	8	2	1	4	18
Maart	2	2	2	0	4	10
April	8	3	2	1	3	17
Mey	2	4	1	2	6	15
Juny	3	3	2	0	6	14
July	1	1	0	0	4	6
Augustus	3	7	1	1	11	23
September	2	4	1	1	11	19
October	4	2	0	0	2	8
November	3	2	0	1	4	10
December	2	4	3	2	9	20
Totaal	35	43	15	10	69	172

1779.

	Mannen	Vrouwen	Jonkmans	Jonge Dogters	Kinders	totaal
January	5	2	3	2	10	22
February	4	1	2	3	10	20
Maart	3	7	4	2	8	24
April	3	1	3	1	10	18
Mey	1	5	2	1	10	19
Juny	2	2	0	0	2	6
July	1	2	1	0	6	10
Augustus	4	3	4	1	5	17
September	5	5	5	2	12	29
October	3	5	3	5	13	29
November	3	8	7	1	6	25
December	8	4	2	2	16	32
Totaal	42	45	36	20	108	251

Bedraagende het ganſche Getal der Overleedenen, in den Tyd van tien Jaaren, 1791

LIJST VAN DE HUIZEN EN INWOONDERS DER STAD BERGEN OP DEN ZOOM.

Wyken	Huizen	Mannen	Vrouwen	Kinderen	Knegts	Meiden	t' Huisleggers	Totaal
1	98	68	84	131	9	33	44	369
2	124	96	95	200	14	45	38	488
3	109	89	91	199	6	26	19	430
4	194	142	159	348	3	19	23	694
5	108	72	96	133	1	23	35	360
6	69	51	52	118	4	20	40	285
7	87	58	66	115	12	31	22	304
8	148	69	84	135	13	49	42	392
9	197	125	89	236	7	37	47	541
Totaal	1134	770	816	1615	69	283	310	3863

Op den Rechthuize der voorſz. Stad zyn voor twee Heeren Schepenen Commisſarisſen en Secretaris, de volgende getrouwd.

Als in 1770	5 paar.
—— 1771	4 ——
—— 1772	1 ——
—— 1773	2 ——
—— 1774	0 ——
—— 1775	4 ——
—— 1776	4 ——
—— 1777	4 ——
—— 1778	1 ——
—— 1779	2 ——
	27 paar.

Getrouwden in de Gereformeerde Nederduitſche Kerk der Stad Bergen op den Zoom.		Gedoopte Kinderen in dezelfde Kerk.	
1769	54	1769	72
1770	47	1770	84
1771	43	1771	68
1772	40	1772	71
1773	33	1773	76
1774	49	1774	73
1775	39	1775	56
1776	46	1776	49
1777	50	1777	65
1778	41	1778	59
1779	42	1779	56

Getrouwden in de Walſche Kerk.		Gedoopte Kinderen in dezelfde Kerk.	
1770	3	1770	geen
1771	geen	1771	1
1772	1	1772	1
1773	geen	1773	2
1774	geen	1774	geen
1775	1	1775	1
1776	geen	1776	geen
1777	1	1777	1
1778	5	1778	3
1779	geen	1779	3

Gedoopte Kinderen in de Lutherfche Gemeente.		Gedoopte Kinderen in de Roomfche Gemeente.	
1770	23	1770	130
1771	24	1771	117
1772	13	1772	130
1773	12	1773	118
1774	13	1774	158
1775	8	1775	128
1776	11	1776	135
1777	2	1777	126
1778	8	1778	149
1779	8	1779	140

Om ook hier eeniger maate over de fterfte onder de *Militairen* te oordeelen, zoo is de volgende opgave van de fterkte van het *Garnifoen* in 1779, de *Societeit* insgelyks toegezonden

Hooft-Officiers en Capiteins		126
Sergeanten en Wachtmeefters		84
Trompetters en Tamboers		46
Gemeenen		1773
		2029
Van deeze af met groot Verlof $\frac{1}{3}$, is .	676	
Werkpasfen 4 per Compagnie . . .	150	826
Aan Hoofden is thans Prefent		1203
Vrouwen		246
Kinderen		403
Dus te faamen . . .		1852

Of volgens de nevensgaande Lijft.

LIJST

LIJST DER STERKTE VAN HET GUARNISOEN TE BERGEN OP DEN ZOOM, ALS ALLES PRESENT IS.

Esquadron en Bataillons.	Hooft-Offic. Capit. en Subalterne Officiers.	Sergeanten en Wagtmeesters.	Trompetters en Tamboers.	Gemeenen.	Presente Vrouwen.	Presente Kinderen.
Carabiniers	13	8	4	140	31	52
1ste Baden	22	14	8	312	48	93
2de Baden	22	14	8	312	38	46
2de Waldeck	22	14	8	312	32	34
1ste Houston	22	14	8	312	42	78
2de Houston	22	14	8	312	48	91
Artillerie	3	5	2	69	5	9
Mineurs	0	1	0	4	2	0
Totaal	126	84	46	1773	246	403

KORT BERICHT

Over de NATUURLYKE GESTELDHEID *der* BARONIE *van*

STEENBERGEN,

EN

HEERLYKHEID PRINCELAND,

DOOR DEN HEER

A. WALKART,

Med. Doctor te 's BOSCH.

§. 1.

Naardien de Natuur- en Geneeskundige *Correspondentie Societeit* voornaamentlyk bedoelt, om de natuurlyke gesteldheid der Landen en Plaatsen, de Kostwinningen en Levenswyze der Inwoonderen te leeren kennen, om uit dezelve de oorzaaken van hun Welvaaren en Ziekten meer naauwkeurig nategaan, en de vereischte Behoed- en Geneesmiddelen, aan hen toe te dienen: Zoo zoude ik buiten het oogmerk treeden, by aldien, in deze Korte Opgave der *Baronie van Steenbergen* en *Heerlykheid Princeland*, in eene *Historische* en *Geographische* beschryving uitweidde. Ik zal deeze niet aanhaalen, dan voor zoo ver ze tot beter begrip van het eigendlyk be-

beoogde dienſtig zyn: derzelver *Gronden*, *Wateren*, en *Luchtsgeſteldheid* zullen dus de byzondere onderwerpen van de volgende eenvoudige Berichten uitmaaken.

§. 2.

Het *Rechtsgebied van* Steenbergen wordt op omtrent agt uuren gaans in den omtrek gereekend, en beſtaat voor het grootſte gedeelte uit verſcheidene *Polders*, die uit Schorren, door *Zand* en *Slibbe* opgehoogd ontſtaan, en door zwaare dyken tegen den vloed van het Zee-water beveiligt zynde, tot overſchoone Teellanden aangelegd en bearbeid zyn. —— Langs de oevers der *Buiten-dyken* van de Rivier de *Vliet* en *Zeeuwſche Stroomen* ziet men nog veel Voorland, dat by Ebbetyd verſcheidene *Plaaten* en *Gorzen* vertoont, en op ſommige plaatſen door aanſlykinge toe, op andere afneemt. Het is met min of meer diepe *Kreeken* en kleine *Poelen* in menigte doorkruiſt; waar uit het zoute water, zelfs by de laagſte Ebbe, niet ten eenemaal wegvloiende, het leven onderhoudt van meenigvuldige *Waterdieren*; terwyl echter een onnoemelyk getal van dezelven, op de *Schorren* en *Slyken*, daar het water afgeloopen is, vooral by heete en drooge Zomers, ligt te ſterven en te rotten; en die dus door ſtinkende dampen de lucht beſmetten. Men ontdekt deezen vuilen reuk al ras, zoo dra men aan deeze Rivierboorden komt, vooral zoo men 'er niet aan gewend is. —— De zagte Zeeplanten komen hier echter ook in eenige aanmerking, alzoo ze ligtelyk bederven, en door haare nadeelige uitwaasſemingen eenen ſchaadelyken invloed op de gezondheid hebben.

— De lucht nu, met die koude vochtige, Zeezoutachtige en meer andere uitvloeifels bezwangerd, blyft by ftil weêr in de nabyheid hangen, of verfpreit zich by landewaarts dryvende koelten, al verder en verder, over de Stad en derzelver *Jurisdictie*; en dient onder de *eerfte Oorzaaken* der heerfchende Land-Koorts-Ziekten gefteld te worden. — Blykt het niet uit de voorige befchouwing, dat de Indyking deezer Voorlanden, wanneer die met eenen gewenfchten uitflag kan ondernoomen worden, ter bevorderinge van den welftand der In- en Opgezetenen, geen uitftel mag lyden?

§. 3.

Deeze Schorren hebben echter ook haare nuttigheid, niet alleen ter beveiliginge der Dyken, die hier door minder bloot ftaande voor den flag en uitholling van het water, zoo ligt aan geene doorbraken en verzakkingen onderworpen zyn; maar 'er groeien ook veele heilzaame *Zeeplanten*, voor *Menfchen* en *Beeften*, aan deeze oevers, waar onder de *Zoutenel* en *Zeekoraal* byzonder in aanmerking komen. De eerfte is een goed buikzuiverend middel, 't zy men 'er het verfche uitgeperfchte fap, of een afkookfel van gebruike: in de *Waterzugt*, *Scorbut*, en ter voorkominge van de *Land-Koortfen* wordt ze van dienft bevonden, als men ze op zyn tyd en in behoorlyke hoeveelheid inneemt; men moet zich echter van een al te menigvuldig gebruik onthouden, vermits zy de maag fterk verzwakt, gelyk DIOSCORIDES al heeft nagelaaten. — De *Zeekoraal*, daar ter plaatfe onder de naam van *Kattefaarten* meeft bekend, verftrekt tot eene gezonde

de en niet onaangenaame Spyze, die gestoofd of gekookt, en dan tot *salade* gebruikt wordt: Men maakt ze ook in voor den Wintertyd, en eet ze op de evengenoemde wyze als een heilzaam *voedsel* en nuttig *corrigens;* jammer is het, dat zy niet meer algemeen in zwang raakt; want door de deeltjes van haar *Zeezout*, (welke zy met alle planten die aan den oever der Zee staan gemeen heeft,) prikkelt zy de maag en darmen, verhindert de verstoppingen, maakt de taaie en slymige stoffen los; en tevens verkoelende, bevordert zy de afscheiding der vochten en den omloop des bloeds, en gaat het bederf en de verrotting in de Gal tegen. —— De opmerkzaame Natuuronderzoeker ontdekt ook in deeze de blyken van GODS Menschenliefde, die juist zulke planten op deeze Stranden weelig doet wasschen, welke ter voorbehoedinge en geneezinge van de sleepende en heete Ziekten, in die landen meest voorkomende, van goede uitwerking bevonden zyn. —— De Paarden, Rundbeesten en Schaapen hebben by vallend water ook hunne weiden op deze *Schorren*. Men heeft ook opgemerkt, dat 'er de dieren doorgaans zeer wel van vaaren, en aan hunne gewoone kwaalen minder onderhevig zyn; ja zelfs hoort men weinig van de zoo zeer bekende besmettende Runderziekte onder het Vee, dat 'er zyne grazing vindt. —— Inzonderheid zyn deeze *Gorzen* tot onderhoud van de Schaapen geschikt, die 'er niet alleen zich frisscher by bevinden, maar ook beter en zagter wol geeven. —— Verspreiden de evengenoemde bedenkingen niet eenig licht over sommige plaatsen van het gewyde Bybelblad, waar in de kracht en de nuttigheid van het *Zout*, onder verscheidene betrekkingen en zinnebeeldige

dige ſpreekwyzen, ſtaan aangetekend? doch dit in het voorby gaan.

§. 4.

De *Polders* hebben doorgaans een zwaaren en ſchoonen kleigrond; ſommige ſtreeken zyn meer met zand gemengd, andere hebben hier en daar gronden van eene leemachtige natuur; zy worden thans wel bewerkt, de Slooten onderhouden, en geeven in den Zomer van de hooge en meerendeels met opgaande Olmenboomen beplante binnendyken, een aangenaam vergezicht over vruchtbaare Akkerlanden, die heerlyke Tarw, Vlas en Meekrap, de beſte en meeſt getrokkene gewasſen deezer Landen, voortbrengen: — Het zoogenaamde *Oudeland*, naar de zyde van *Bergen op den Zoom* en *Wouw* gelegen, verſchilt merkelyk van de Polders; het heeft een zwartachtigen en zanderigen grond, die hier en daar laag en broekachtig is, en bevat eenige Plasſen met zoet water en Rietvelden, welke men in den Polder het *Weſtland* ook vindt. Voor het overige heeft het zelve met het beploegde gedeelte der *Meyerye van 's Boſch* veel overeenkomſt, zoo in zyn natuur als voortbrengſels; geevende goede rogge, haver en boekweit: dit gedeelte van Steenbergs Landvlakte is met meer houtgewas van verſchillenden aart bezet, en bevat ook eenige harde en onvruchtbaare *Geeſtgronden* en Biesvelden, die, tegen de koſten van den arbeid niet kunnende opweegen, nutteloos blyven.

§. 5.

Het ſteedje *Steenbergen* beſlaat ruim twintig minuten gaans, gereekend naar den omtrek der Wallen; waar van de helft byna met huizen bebouwd is. Het heeft drie hoofdſtraaten, die regt en breed zyn, 't is op een laagen grond aangelegd, welke in deeze kleine oppervlakte al vry veel in geaartheid onderſcheiden is; beſtaande deels uit klei, deels uit een zwart Zand, hier en daar is hy ook drabbig en moerachtig. —— Men heeft 'er eenige Stads Pompen, die een zuiver en zoet Welwater opgeeven, daar ſommige Burgerhuizen ook van voorzien zyn; het geen niet zeer gemeen is in plaatſen, die zoo digt aan de zoute wateren grenzen. —— Men ziet 'er, behalven ſommige tuinen en weilanden, ook een *klein boſchje*, voor weinige jaaren meer regelmatig van nieuws beplant. —— *Hoogöpgaande Olmenboomen* verſieren niet alleen de wallen, maar voor eenige jaaren heeft men goedgevonden om zelfs de buitenwerken deezer *Veſting* en den buitenkant der *Capitaale Gracht* of *Veſt* met dezelve te bepooten, waar door het te vreezen ſtaat, dat de gezondheid der Inwoonderen niet zal bevorderd worden; voor dewelke ook nadeelig zyn de *Modder* en *Slykſlooten*; die, als de grond met een ſtok geroerd wordt, zelfs een *brandbaare Lucht* opgeeven: Ze worden echter van tyd tot tyd beter gezuiverd, of tot Land gemaakt —— De *Meſtputten* en *Vuilnishoopen* doen hier ook geen goed aan (*).

§. 6.

(*) Van deeze Stad en Landen zyn de *Societeit* de onderſcheidene Berichten ingekoomen; waarom zy heeft

§. 6.

De *zoete Wateren*, door een gedeelte der Ommelanden naar de Stad afvloeiende, verzaamelen zich meest in de zoogenaamde *woudsche Beek*, en dienen ter ververschinge der Stads Grachten; die niet te min in drooge en heete Jaargetyden, en ook door andere *oorzaaken*, nu niet op te noemen, zeer laag worden en een water bevatten daar het bederf, aan een groen en veelkleurig vlies en drasſigheid, duidelyk in te bespeuren is; het welk te eerder ontstaat, alzoo die in verscheidene jaaren niet behoorlyk uitgebaggerd, verdiept en gezuiverd zyn. —— Uit deeze gracht moeten echter de *twee Brouweryen* meesttyds van water voorzien worden. —— De *Wouwsche Beek* heeft ook haare nuttigheid, om eene schuuring in de *Haven* te veroorzaaken en ze by de *Kaay* diep te houden. Deeze haven begint even buiten de Poort,

heeft geoordeeld, om zoo veel mogelyk aan het genoegen dier Heeren *Correspondenten* te voldoen, eenige derzelver by wyze van Aanteekeningen mede te deelen. —— Deeze en de volgende Aanteekeningen zyn door den Heer en Mr. J. C. VAN DE LEUR *Rentmeester* en *Secretaris* enz. te STEENBERGEN toegezonden". — De Stad zoo verre die strekt tot den ouden muur aan de Noordzyde ligt zeer hoog, en bestaat uit zeer goeden Zandgrond; heeft breede Straaten en is luchtig betimmerd: benoorden gemelden muur meest weiland en tuinen, en alwaar maar eenige weinige Boerenhuizen en Schuuren staan, is zy eenige voeten laager, hebbende van ouds tot den Graaf Hendriks Polder behoord, en is met het aanleggen der *fortificatien* binnen de Stad getrokken. — De Pompen leeveren het allerzuiverste putwater uit: een kwartier uurs buiten de Stad is 'er één, waar van het water in den Zomer zelfs borneert.

Poort, en heeft een klein half uur van de Stad haaren uitgang in de *Vliet*; by elke Ebbe- en Vloeityd loopt 'er het water op en af, gelyk aan de Zeeuwſche Stroomen: deeze vaart ontlaſt ook het overtollig binnenwater van ſommige Polders, en voert het naar de Rivier *de Vliet* af; die verder voorby de *Vliet* en *Kruislandſche Polders*, naar het vlek *Roozendaal* ſtroomt, en de *Steenbergſche Landen* van *Princeland* en *Gaſtel* afſcheidt (*).

§. 7.

De *Lucht* in dit Climaat heeft veel overeenkomſt met die van het nabuurig *Zeeland*; de winden zyn 'er veranderlyk; de verwisſeling van hitte in koude, van droogte in vochtigheid, ſchielyk, inzonderheid merkbaar als men met *wasſend water* over de Dyken wandelt; een ſtyve koelte zet dan dikwyls als in een oogenblik op, en maakt het zelfs by Zomerſche dagen koud: Voor de *Morgen-* en *Avond-luchten* moet men zich vooral wachten; die dan wel het meeſte met onzuivere uitwaasſemingen, met vochtige miſten en dampen bezwangerd zyn: deze ongeſtadigheid des

(*) De buiten gracht is zoet, en ontfangt haar water uit een beekje, 't geen ver boven Wouw uit de Heide zyn oorſprong neemt, en zich 'langs de haven ontlaſt. Het water in de binnengracht en ſlooten is zeer zuiver, heeft gemeenſchap met de buitengracht, daalende en ryzende naar dat men daar in water aflaat, of met nieuw uit de beek ververſcht. Aan de Zuid en Zuid-Ooſt zyde ligt de Stad tegen het hooge zandige Oudeland: aan de Weſtzyde tegens eenige weiden, die 's winters wel wat laag, en by veel regen dras ſtaan; doch van die waarde zyn, dat men 10 à 1200 guldens per morgen voor dezelve betaalt. —]

des weders komt als de *tweede oorzaak* (12) van veele ongesteldheden en Koorts - Ziekte in aanmerking.

§. 8.

In de *Ommelanden*, die wel bewoond zyn, vinden de meesten hun bestaan uit den Landbouw; de *Polderboeren* bewoonen doorgaans ruime en wel aangelegde hoeven, en zyn beroemd wegens hunne kennis in alles, wat tot de Culture der Landen behoort. —— Het grootste gedeelte doet te weinig arbeid om de vette en sterk voedende spyzen wel te verteeren; vooral hebben zy in den winter geene bezigheid genoeg. Zy slachten gewoonlyk zwaare *Varkens* en *Rundbeesten*, veele gebruiken zelfs eenige schyven *Spek* in de pan gebraaden, waar door het nog onverteerbaarder word, voor een *ontbyt*. De meelige kosten en peulvruchten, (die doorgaans te schaadelyker zyn, naar maate de menschen die ze eeten minder werken,) nevens de Aardappelen worden ook op hunne disschen niet vergeeten. By een groot aantal heeft het gebruik van de warme Thee- en Koffy-dranken, voor de Landslieden ten uitersten nadeelig, ook al de overhand genoomen. —— In het *Oudeland* (4) is de kostwinning veel schraalder, de Boerderyen vallen 'er klein, en de *Bruikers* moeten 's Winters zoo wel als Zomers, hunne Landen vlytig bearbeiden en bemesten; dan deeze dingen worden opgewoogen door den grooten trap van lichaamelyken welstand en lang leven, dien de Opgezetenen veeltyds genieten, en uit de natuurlyke ligging (4) kan nagegaan en verstaan worden. —— Van de Hoevenaars moet men wel onderscheiden de Knegts, en in 't byzonder de Ar-

Arbeidslieden, zoo Mannen als Vrouwen, die op een daggeld uitgaan, en het door de bank niet te breed hebben; ja by aldien zy wat voor een winterteering willen overhouden, zoo moet men zuinig leven en ſterk werken. Deeze Menſchen meer bloot geſteld aan de ongeſtadigheid van het weêr en niet genoeg op hun hoede zynde, om zich iets meer te dekken als zy, bezweet, uitſcheiden, en 's avonds naar huis gaan (7), zoo worden zy de nadeelige uitwerkingen hier van maar al te veel gewaar. De uitdiepingen van ſlooten, waterleidingen en greppen, het werken aan de Dyken en Stranden, het ongezonde voedſel, het drinken van koude Karnemelk, of verſch en ſlegt Auguſtus Bier (6); of water, dat ſomwylen half brak is, uit ſtilſtaande putten en poelen, en dat wel meeſt als het Jaargetyde ter voortbrenging en verergering der Landkwaalen medewerkt, bevatten de voornaamſte uitwendige oorzaaken van de Ziekten die onder hun plaats grypen [*].

§. 9.

Onder de Burgers van het Steedje *Steenbergen* telt men, behalven die het met andere kleine plaatſen gemeen heeft, ook de (8) genoemde Arbeidslieden, eenige Boeren, die 'er hunne Wooningen en Stallen hebben, en ſommigen die van de Graan-negotie en Mee-redery leeven. —— Het *Garniſoen* beſtaat doorgaans maar uit drie *Compagnien Infantery* en eenige *Conſtapels*; het wordt by de Burgery geinquartierd, en changeert

[*] Vergeleeken met het bovengemelde uit STAATS VLAANDEREN en ZEELAND.]

geert thans *alle jaar*, even als de bezettingen in *Zeeland* en *Staats-Vlaanderen.* —— De levenswyze komt veel overeen met die van de kleine nabygelegene Steedjes de *Willemstad* en de *Klundert*, en die van de opgezetenen ten platten Lande. Versch vleesch en groenten worden 'er echter veel meer gegeeten, dan op het Land: de gemeene Man gaat 'er zich eerder in gedistileerde wateren te buiten; 'er zyn ook tyden dat de slymige Zee-visspyzen vry overvloedig gebruikt worden (*).

§. 10.

(*) De Levenswyze is hier al als in OVERFLACQUE enz. uitgezonderd alleen, dat de Inwoonders zich hier zoo veel niet bederven met warme dranken van Koffy en Thee, schoon het nog al wat minder moeste zyn. [In *Princeland* is dit echter vry sterk; en waar is dit niet algemeen?]

De ordentelyke Lieden zullen hier al leeven, en mogelyk als men dit naauwkeurig naging, al niet meer de Koorts krygen, dan elders. Dus komt de geringe Man, het grootste gedeelte uitmaakende, in aanmerking. Deeze zyn Ambachtsgezellen of Arbeiders. — Groenten zyn hier niet overvloedig; dus dezelve veel al buiten het bereik dier lieden zyn, welke zich meest moeten behelpen met drooge Erwten, Boonen en Aardappelen: wit Vleesch komt 'er weinig in de pot; Rund-Vleesch ook niet veel; Spek blyft dan alleen over voor die het hebben, en voor sommigen alleen Aardappels; onder welken 'er zyn die 14 reizen in eene week hun maaltyd daar mede doen. —— De Levenswyze van den Arbeider in het Veld, is gelyk aan de overige in de Landen van den *Helius*. In den Oogst, in het heetste van den Zomer wordt geen daggeld gegeeven, maar gewoonelyk per gemet (een Landmaat in ZEELAND enz. gebruikelyk, zynde eene halve morgen) betaald. Hier door overwerken zich de meesten in een voor hun mingunstig Saisoen: dit alleen brengt 'er veelen de Koorts op het Lyf, en die vooral, welken zich niet myden, van drabbig water uit de

Slooten

§. 10.

Overweegt men de voorige gezegden, vergelykt men ze met den anderen, zoo kan een ieder

Slooten te drinken. Op den Oogst volgt de Delftyd; (te weeten van de Meekrap); die dit in dag-geld doen, zullen het overtollig zweeten wel trachten voor te koomen: de aanneemers per gemet, gelyk hier meest geschiedt, loopen dan meer gevaar; hoewel de zachtzinnigste zich evenwel zoo niet bedwingen kan, of de porien zullen zich wel eens openen. — In de Schoftyden, en veeltyds guur Herfst weder zetten zy zich dus bezweet, op den kouden natten grond neder, drinken een frisschen teug koud bier, en gaan dan dikwyls wat slaapen. Welk al mede kunsten zyn, die de Koorts op zich zelven kunnen veroorzaaken. — Nog hebben de Arbeiders in den Zomer veel al de gewoonte, hun dagwerk afgedaan zynde voor hunne huisjes te gaan zitten om een avond lucht te scheppen: al wederom eene gevaarlyke proef. Dit is mede een onvoorzichtigheid der Inwoonderen binnen de Stad, die, den geheelen dag hun ambacht of trafycq in hunne warme huizen geëxerceerd hebbende, des avonds van agt tot tien uuren op hunne banken onder faveur van een pypje een buurpraatje houden: dit is vooral deezen Zomer gevaarlyk geweest, hebbende men meest altyd koele, ja somtyds koude avonden gehad. Ik geef nu in bedenken, of de gezondste Hollander of Geldersman zich op die wyze de Koorts niet op het lyf zoude praaten. Myn Vrouw en Ik hebben deezen Zomer, voor het eerst in ruim 16 jaaren dat wy zyn getrouwd, de gewoonte gehad, om 's avonds na de avond maaltyd een kwartier uurs op onze stoep te staan: en ik schryve het hier aan al mede toe, dat myn Vrouw ook voor de eerste maal in al dien tyd de Steenbergsche Koorts gehad hebbe, zynde anders altyd volmaakt gezond geweest. Mogelyk zal men hier uit tegen my argumenteeren, dat 'er iets ongezonds in de Lucht kan zyn: doch dan zy het my geoorloofd, my zelven tot een tegen bewys by te brengen. De Heer MARTINET stelt de gezondste uuren van den dag te zyn even voor de Zons op en deszelfs ondergang:

der de redenen nagaan, waarom *Steenbergen*, met zyne *aangrenzende Polders*, niet onder de gezondste

Schoon ik nu alle uuren van den dag in mynen Tuin ben, is de laatstgemelde tyd evenwel de zeekerste dat ik my daar bevinde, nooit stil, maar altyd werkende, of wandelende; en op deeze wyze is het my nooit kwaalyk bekoomen; hebbende ik maar eenmaal, in byna 19 Jaaren, dat ik hier woone, de Koorts gehad; zynde geweest over 3 à 4 jaar, door my zelven op den hals gehaald, met van den morgen tot den avond te staan kyken naar myne Arbeiders, die aan het uitdiepen der modderige Slooten rondsom myn huis bezig waren, en met welken damp ik dus doortrokken werd.

Nu doet zich in myne verdeediging voor de Stad myner inwooning, nog deeze zwaarigheid op, hoe de *Militairen* dan zoo doorgaans met de Koorts worden overvallen? Hier voor zyn, zoo ik meene insgelyks gewigtige redenen. 1. Wy worden onder de ongezonde Garnisoensplaatsen gesteld, en ontfangen dus ook jaarlyks nieuw Garnisoen uit Gelderland, de Majorie van den Bosch, Maastricht en verdere zoo genoemde goede gezonde plaatsen, om dezelve zoo kort mogelyk hier te laaten vertoonen, en dan weder naar eerstgemelde plaatsen te rug te zenden. Dat nu de verandering van de lucht meest altoos nadeelig is, is bekend, al is de verandering naar zoeter luchtstreek; en dus kan het niet anders zyn, of de *Militie* moet jaarlyks den zoogenaamden Steenbergschen mantel ondergaan; en tegen dat zy hier beginnen gewoon te worden, vertrekken zy om in hun nieuw Garnisoen weder gevaar van Ziekten te ondergaan; koomende beide die Zieke jaaren voor rekening van Steenbergen. In het begin van myn tyd bleef het volk langer liggen, en men hoorde onder hun van zoo veel Koortsen niet. Maar ten 2den is 'er een groot onderscheid wat Volk wy hier krygen. Sommige leeven van hunnen agt en twintig naar welgevallen zeer armoedig, morsig, eeten slegte kost en worden ziek: andere hebben eene zeer goede orde, dat zeeker getal, onder directie van eenen *Sergeant* of *Corporaal* eene gemeene tafel

zondste streeken van *Staats-Brabant* moet gerekend worden. De ondervinding leert ook, dat open

tafel [*] onder elkanderen hebben; en dus op zyn tyd van Soupen, Groenten en Vleesch gebruik maaken. Zulke Garnisoenen, by welke die inrichting plaats hadde, zyn hier gezond gebleeven; en het ware derhalven zeer te wenschen, dat dergelyke goede bestieringen algemeener wierden gehouden. [Deeze redeneering is in haar geheel medegedeeld, om dezelve niet buiten haar verband op te geeven. Men moet intusschen toestaan, dat de gewoonte, van in eene plaats gebooren te zyn, en veele jaaren agter den anderen in eene gelyke Luchtstreek geleefd te hebben, gelyk deeze Heer, die aan de overzyde uit het Eiland van *Overflacque* van de *Oude Tonge* herkomstig, van jongs af aan dit *Climaat* gewoon is geweest, veel toebrengen kan aan het verduuren der gewoone uitwerkselen, die anderen, aan dezelve niet gewoon, noodwendig moeten treffen. Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 115. en de Berichten van de Steden en Plaatsen in STAATS VLAANDEREN en ZEELAND — Dat ook STEENBERGEN, wegens zyne byzondere Ligging en hoogeren grond, iets voor hebbe boven andere Steden en Plaatsen der Landen in deeze Afdeeling voorkoomende; als zynde van het Zuiden tot het Noord-Oosten genoegzaam bevryd van die aangevoerde Verhevelingen, aan welke sommige Zeeuwsche Eilanden onderhevig zyn: doch, dat het zelve aan alle de zulken deel hebbe, welke van het Zuiden, door het Westen tot het Noord Noord-Oosten, herwaarts kunnen worden aangevoerd. — En eindelyk, dat haare Westelyke en Noordelyke Rivier-oevers den zouten Eilanden gelyk zyn in natuur en aart; en het zoete water van de Vliet niet toereikende zy, om deeze groote Stroomen en Voorlanden te beverschen. Waar uit natuurlyker wyze en van zelve blykt, dat buiten de eerst genoemde voorrechten en het zoete water der gronden en van de Wouwsche Beek, STEENBERGEN in eenen meerderen of minderen graat deelen moet in die

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van PHILIPPINE, bl. 112.]

Ingezetenen, in dit opzicht, byna gelyk ſtaan met de bewoonders der *Zeeuwſche Eilanden.* Tusſchenpoozende voor- en in het byzonder najaars-Koortſen treft men hier menigvuldig aan; doch zyn gemeenelyk niet doodelyk; dan, de zoo bekende *Zeeuwſche Galkoortſen* ſpeelen hier eene leelyke rol, vooral als het Saiſoen in den Zomer *warm* en *nat* is; en dus tot bederf van de Gal en rotting der vochten, met de te vooren opgenoemde oorzaaken, ſaamen loopt; wanneer 'er niet zelden Rotkoortſen uit ontſtaan: deeze Koortſen regeeren hier veeltyds *Epidemiſch;* doch zelden zyn ze *beſmettelyk.* —— De menſchen die door deeze Land-Ziekten aangetaſt worden moet men wel onderſcheiden in *Inboorlingen* en *Vreemdelingen:* door de *Eerſten* verſtaa ik dezulken, die in dit Land gebooren of van hunne kindsheid opgevoed zyn, of wel van andere plaatſen, met deeze in de natuurlyke geſteldheid overeenkomende, zich hier ter woon begeeven: door de *laatſten* meen ik die geenen, welken zich hier een geruimen tyd in den zomer ophouden, of uit een geheel ander Climaat in deeze Stad of *Jurisdictie* komen woonen; voornaamentlyk zie ik op de Arbeidslieden, van beider ſexe, die uit hoogere en gezondere geweſten hier in den Oogſt-tyd

die medewerkende oorzaaken, welke eenpaarig van deeze Landen zyn opgegeeven. Overeenkoomende met de bewyzen hier van in de *Prysverhandeling*, omtrent de Vermenging en de Beweeging der Verheevelingen, met opzicht tot de byzondere Ligging der Plaatſen, bl. 390, 392 en 395 aangevoerd; en het onderlinge Verband van de Ziekten zelve in de onderſcheidene onderwerpen bl. 553. §. CCIX. aangeweezen. Hoedanig de Heer WALKART in zyn eigen Lichhaam, ook ondervonden heeft.]

tyd werk zoeken, en tegen den winter naar huis keeren. —— De *Inboorlingen* worden door de evengenoemde Koortſen, doorgaans, zoo hevig niet aangevallen en herſtellen ſpoediger; niet te min zyn 'er ook verſcheidenen onder hen, die van de *Febres Intermittentes*, alle jaar, of dikwyls in hun leven, weeten te ſpreeken: gemeenlykſt krygt men 'er een bezoek van in het najaar, het welk by ſommigen den ganſchen winter aanhoudt. —— Doch het zyn inzonderheid de *Vreemden* die hier zeldzaam vry lopen, (eenige van een ſterk geſtel, en die zich zelven in acht neemen uitgezonderd;). ja zelfs de geenen, die hier al eenige jaaren gezond geweeſt zyn, en uit dien hoofde denken dat zy aan de luchtsgeſteldheid gewoon zyn geworden, taſten de Landkoortſen menigmaal op het onverwagſt en allerhevigſt aan; zoo dat zy langen tyd noodig hebben eer zy tot voorige krachten en welſtand wederkeeren; die ſommigen niet herkrygen kunnen, ten zy men deeze landſtreek vaar wel zegt en naar een gezonder verhuiſt. —— Ik zal over de Kwaalen, die hier zoo wel als elders regeeren, noch over de natuur, de behoed- en beſte Geneeswyze der Landziekten niet dieper intreeden, dewyl men te regt kan komen by de zulken die opzettelyk daar van geſchreeven hebben (*).

§. II.

(*) Volgens medegedeelde Berichten van den Heere SMOUT, hebben de Ziekten in 1779 en 1780, beſtaan in gewoone Galkoortſen in ſoorten, als dagelykſche en dubbelde anderendaagſche, en derdendaagſche en dubbelde derdendaagſche Koortſen: alleen is het getal in beide jaaren, en wel inzonderheid in het laatſte menigvuldiger geweeſt. Veele zyner Lyderen hebben ſterken afgang gehad; doch zonder eenige

§. II.

Ik dien echter nog eenige *Vooroordeelen* tegen te spreeken, die men by ettelyken, welke met de

kwaade gevolgen. Van Rooden Loop heb ik maar van twee voorbeelden gehoord: als van eene Arbeiders Vrouw een uur buiten de Stad, by welke de *Subst. Secretaris* een *Testament* maakende, door den ondraagelyken stank, des anderen daags door eenen sterken afgang werd aangedaan, die echter spoedig zonder eenig gevolg ophield. De Patiente is overleeden, maar het overige huisgezin onder het ruim gebruik van jenever gezond gebleeven. ['t Welk hier bygevoegd wordt, wyl 'er uit meer andere plaatsen van dit *Liqueur*, in verschillende opzichten, is melding gemaakt.] De andere in de Stad: deeze heeft langen tyd gevaarlyk gelegen; doch is eindelyk onder de behandeling van DR. VAN URSEL volkoomen hersteld, zonder dat die al mede eenig gevolg by de huisgenooten of oppassers gehad hebbe. De Stadhouder C. is in *September* aan eene Rotkoorts overleeden: de Heer SMOUT heeft het huisgezin *præservative* middelen doen gebruiken, die dat gewenschte effect hebben gehad, dat zy alle zyn gezond gebleeven.

De Koster deezer Stad en van *Kruisland* maandelyks hunne Doodlysten ter *Secretarie* moetende overbrengen; en ik dus beter dan de Heeren *Practici* in staat zynde het juiste getal daar van op te geeven, heb ik provisioneel daar van de nevensgaande Tienjaarige Lyst geformeerd, welke ik de eer heb de *Societeit* toe te zenden. En dewyl de *Militairen*, uit de zoogenaamde gezonde *Garnisoenen* herwaarts moetende koomen, zich veelal verbeelden naar hun graf te gaan, heb ik daar van mede twee afzonderlyke kolommen gemaakt. Wanneer men nu considereert, dat hier altyd drie Compagnien liggen, behalven nog 10 of 12 Constapels: dat 'er dikwyls veelen getrouwd zyn, 't geen het getal vermeerderd: dat hier tegen onder de gebragte dooden ook al eenige Verlofgangers zyn, die niet tot het presente Garnisoen behoorden; 't geen op de Lyst niet naauwkeurig konde worden nagegaan; zal het, zoo ik

de plaatſen hunner geboorte of wooninge te veel op hebben, veeltyds aantreft: het *Eerſte* komt hier op uit, dat men deeze Koortſen moet houden voor heilzaame werkingen der natuur, door de doordringende en zuiverende kracht deezer lucht opgewekt en gaande gemaakt, om de nadeelige ſtoffen, de kwaade humeuren, die by zodaanige Menſchen gevonden worden, uit te dryven, en ze langs dien weg van andere ongeſteldheden te bevryden: de uitkomſt toont by de

ik my vleie, blyken, dat STEENBERGEN daar omtrent niet zoo verſchrikkelyk is, als men voorgeeſt. Het laatſte afgeloopen jaar is hoog; en zoo lang ik hier ben geweeſt, nimmer zoo hoog geweeſt; doch de plaage is algemeen geweeſt. —

LIJST DER OVERLEEDENEN IN STEENBERGEN EN *Jurisdictie* VAN DIEN,

van den 1 *January* 1771, *tot ultimo December* 1780.

	Bejaarden	Kinderen	Militaire Mans en Vrouwen	Militaire Kinderen	Totaal
1771	45	27	1	2	95
1772	33	55	3	2	93
1773	41	45	3	2	91
1774	50	66	6	2	124
1775	47	40	2	2	91
1776	65	92	1	2	160
1777	52	52	1	4	109
1778	47	48	3	2	100
1779	58	48	4	1	111
1780	83	51	11	6	151
dus in 10 Jaar.	521	524	35	25	1105

de meesten het verkeerde van deeze gedachten. Gezonde, zoo wel als zwakke persoonen zyn aan die Koortsen onderworpen, en zy worden zoo wel als de geenen, die 'er overschieten en het ontkomen, door sleepende Ziekten getroffen. — De wederlegging van het *tweede* vooroordeel, dat nu volgt, zal ter ophelderinge van het gezegde nog nader dienstig zyn: te weeten, men is in het denkbeeld, dat de *Vreemdelingen*, die eens deeze Koortsen gehad hebben en hersteld schynen, nu minder *dispositie* tot dezelve zouden hebben en als uitgezuiverd zyn; ja vervolgens met de *Inboorlingen* (10) in dit stuk op eenen gelyken voet gereekend, en als genaturaliseerd aangemerkt moeten worden, gelyk veelen zich verbeelden: het tegendeel is eerder waar, een *Vreemde*, daar de Landziekte eens vat op heeft gehad, behoudt, als het ware de *Seminia Morbosa*, welke, door de *causæ occasionales* ontwikkeld en aangezet, de aanvallen der Koortsen in volgende Jaarsaisoenen eêr toe dan af doen neemen, de gezondheid ondermynen, zwakheid in de vaste deelen, scherpte in de vochten en ligtgevoeligheid van het *principium vitale* veroorzaaken; en hem menigwerf als by eene nieuwe hervatting (*recidiv*) aantasten, of wel door de *Febres biliosæ* den tol der natuur doen betaalen. — Het *Derde* vooroordeel, dat met de voorige ook veel gemeenschap heeft, en als uit dezelve volgt, bestaat in de gedachten, die by ettelyke nog al stand houden; dat men tegen de koude Koortsen geen hulpmiddelen gebruiken mag; maar dat ze van zelfs moeten slyten. Misschien heeft de onkunde en slegte behandeling van sommigen, die zich met de beoeffening der Geneeskunde

bezig

bezig houden, tot deeze denkwyze maar al te veel aanleiding gegeeven; want by hun, die de zaaken voor en tegen hebben leeren beſchouwen, is het overbekend, dat de kunſt ter volkoomene genezinge deezer Ziekten, vooral onder de Landzaten, niet weinig kan toebrengen. —— Het *Vierde* Vooroordeel behelſt eene tegenwerping, uit den vry hoogen ouderdom van ſommige Inwoonderen, ten voordeele van dit Diſtrict aangevoerd: Ik beken gaarne dat hier eenige perſoonen tot aanzienelyke jaaren komen; dan, in dit opzicht ſtaat deeze ſtreek met ZEELAND en STAATS-VLAANDEREN gelyk: welk onbevooroordeeld Menſch houdt echter deeze geweſten, in vergelyking met de meeſte Landen van het Vaderland, niet voor ongezond? Zou die redeneering en bedenking van kracht zyn, dan diende men aan te toonen, dat, alle andere omſtandigheden gelyk ſtaande, de lieden hier zoo oud worden, als by voorbeeld in GELDERLAND, de MEYERYE enz. het geen nimmer geſchieden kan; die ons Land wat doorreisd, of op verſcheidene plaatſen gewoond hebben, weeten het aanmerkelyk verſchil in den leeftyd der Menſchen, ten voorgemelde opzichte, met genoegzaame zeekerheid; zoo dat wy ons ontſlagen achten, om in deze zaak verdere bewyzen by te brengen. [Dan, hier geldt wederom het geen boven wegens het gewennen aan eene byzondere Luchtsgeſteldheid is bygebragt.]

§. 12.

Hoewel nu de Stad en Landen van *Steenbergen*, niet zonder reden, voor ongezond gehouden worden

worden; moet men echter de waarheid hulde doen, en het gerucht, dat van derzelver ongezondheid, met veel verzwaaring, door het Vereenigde Nederland, na den laatſten Oorlog uitgegaan en verſpreid is, tegenſpreeken: de natuurlyke geſteldheid van dien tyd, of hedendaags, maakt een groot onderſcheid. —— Voor het Beleg van *Bergen op den Zoom*, in het jaar 1747, werden de Sluizen geopend, en de Dyken doorgeſtooken, waar door de Polders geinundeerd, en de meeſte binnenlanden als tot eene *ſtille Zee* wierden: dit gebeurde, toen de graanen nog op het Veld ſtonden en het Steedje van Krygsvolk was opgepropt; geen wonder, dat 'er onder de Burgery, doch wel allermeeſt onder de Bezetting, doorgaande en beſmettende Ziekten ontſtonden, die voor veelen doodelyk waren en lang aanhielden! —— De Lyken werden op het *Kerkhof binnen het Steedje*, maar by den anderen, in groote kuilen, ſlordig begraaven, en met weinig aarde overdekt, — Toen nu, in het volgende jaar, deeze vlakten van het Zeewater ontlaſt en droog gemaakt werden, zag men eene geheele verwoeſting; Zand en Slibbe en allerlei vuiligheid bedekten dezelve; de natuurlyke warmte was 'er uit, zy waren ziltig en zuur, en vervulden den dampkring met ſchaadelyke uitwaaſemingen: deeze Landen zyn echter, van jaar tot jaar, meer en meer bearbeid, en al voor een geruimen tyd tot zulk eenen bloeienden ſtaat gebragt, als immer te vooren [*]. Des 'er geene toereikende grond kan gevonden worden, waarom men

[*] Men zie de Aanteekening boven bl. 191.]

men thans deeze *Baronie* voor ongezonder zoude achten dan voor het beleg van *Bergen* (*).

(*) Ten onrechte heeft BACHIENE in eene eerste uitgave zyner Werken, hier veele Moerasſen geplaatſt, en daar aan de ongezondheid toegeſchreeven; doch die Heer had STEENBERGEN kort na den Oorlog gezien, wanneer door de inundatien het ganſche Land niet anders dan naar eene Moeras geleek. Ik weet maar eene Moeras, liggende drie kwartier uurs van hier, en correſpondeerende met de Linie van *Bergen op den Zoom*, dat door een watergang zyn water op de haven alhier looſt. Gemelde haven is buiten de Stad, heeft haar loop in de Vliet, een klein half uurtje van hier, en deeze wederom in de Crammer, 't geen dus nog veel verder is, zoo als boven [§. 6.] is aangeweezen. Hier by komt nog eene Aanmerking: geſteld zynde, dat dezelve eenige ongezonde dampen opgaven, dat deeze aangewind zynde met Weſte en Noorde Winden, juiſt de zoodanige, die gewoonelyk koelte met zich brengen, en uit dien aart luchtzuiverende zyn; zoo dryven echter de Zuide en Ooſte Winden, in den Zomer de ongezondſte en broiendſte, de haven en Rivierdampen van ons af: dus begryp ik niet, waarom STEENBERGEN op zich zelven, ongezonder zoude zyn, dan veele andere voor gezond te boek ſtaande Plaatſen. Evenwel, zal men zeggen, heerſchen 'er alle voor en na-jaaren Koortſen: dit is zoo, maar die regeeren ook op andere Plaatſen, met nog zeer veele andere Ziekten, die hier genoegzaam niet bekend zyn: maar toegeſtaan, dezelve zyn hier menigvuldiger, zoude men dit niet, ten minſten voor een groot gedeelte kunnen toeſchryven aan de levenswyze, die hier en in *Overflacque*, enz. ten vollen gelyk is. — [De reden hier van is boven overtuigende gebleeken; als die zoo wel in de tegenovergeſtelde aanvoerende winden, als in de byzondere Levenswyze, eigen aan den Landbouw, met andere Landen gemeen, haaren grond heeft.]

Steenbergen den 11 *Jan.*
1781.

J. C. VAN DE LEUR.

KORT

KORT BERICHT

OVER

PRINCELAND.

§. 1.

Het geen ik van de Heerlykheid *Princeland* heb mede te deelen, kan zeer bekort worden; aangezien dezelve zoo in Land- als Luchtsgesteldheid, en Levenswyze der Ingezetenen, met de Polderlanden van *Steenbergen* veel overeenkomst heeft. Zullende dus haare ligging maar even aanstippen, en het een en ander waar in zy verschillen aan de hand geeven.

§. 2.

De *Jurisdictie* van *Princeland* bevat ruim vyf uuren gaans in den omtrek, en vertoont zich als een *Schiereiland*; want aan den kant van *Gastel* is ze alleen met het Vaste Land verbonden, wordende door de *Vliet* van het Land van *Steenbergen*, en door den *Dintel* van het *Willemstadsche Rechtsgebied* afscheiden; terwyl het met zyne punten in de stroomen, die naar *Zeeland* loopen, uitschietende, door hooge Zeedyken moet bewaard worden; die op sommige plaatsen, daar zy niet veel Voorland hebben, tegen den aandrang van het water menigmaal niet bestand blyvende, maar aan *Dykbreuken* en *Grondbraaken* onderworpen zynde, het zoute water in de Polders laaten, tot schaade en ongezondheid van de

Be-

Bewoonderen van *Princeland*: —— Deeze *Jurisdictie* is ook in verſcheidene Polders door breede Dyken verdeeld. Men ziet 'er byna niets anders als kleigrond, die nog zwaarder en vetter is als in de meeſte Polders van de Landen van *Steenbergen*. —— Zoete Riviertjes treft men 'er in het geheel niet aan, en het Welwater is 'er veel ſlegter als te *Steenbergen*. —— Het Dorp *Dinteloord*, of doorgaans in de wandeling *Princeland* genaamd, is luchtig gelegen, en in den Zomer zeer aangenaam; het heeft eene bekwaame haven, (§. 6) die een groot kwartier lang is, en zich in den *Dintel* ontlaſt. —— De wegen zyn hier in een nat jaarſaiſoen, vooral in den Winter, wegens den zwaaren kleigrond, byna niet te gebruiken: de geriefelyk- en gezelligheden des levens worden hier door onder de Landlieden merkelyk verhinderd, en zy brengen aan de gezondheid meer nadeel toe, als men wel denken zoude. 's Winters worden de Boeren op hunne hoeven als opgeſlooten en brengen den meeſten tyd zonder behoorlyke beweeging en gezelſchap door. Worden zy ziek, dan doen 'er zich veele moeilykheden op, om een ervaaren Geneesheer ſpoedig te haalen. —— Vet gezouten of gerookt Rundervleeſch en zwaar Spek zyn hunne geliefdſte ſpyzen; verſch Vleeſch en Moeskruiden zyn 'er nog ſchaarſcher te bekomen als in *Steenbergen* Voor het overige komt hunne levenswyze met de Steenbergſche veel overeen, en het verhandelde aangaande de Landkwaalen (§. 10. §. 11.), moet in den ruimſten zin omtrent de Opgezetenen van *Princeland* verſtaan en aangemerkt worden, en het mag dus voor nog ongezonder als *Steenbergen* met recht bekend ſtaan; gelyk uit dit

een-

eenvoudig bericht eenigzins zal kunnen nagegaan en ontdekt worden (*).

ABRAHAM WALKART,
Med Doctor.

'sBOSCH,
den 24 February
1781.

(*) Ten aanzien van de Ziekten welke zich in het jaar 1779, in *Princeland* hebben vertoond, zyn dezelve volgens medegedeelde Berichten van den Heer Baljuw en Rentmr. J. CREYGHTON, volgens opgave van de *Practizyns* aldaar, en wel in de laatfte drie maanden, geweeft, geduurige Koortfen, welke veele Lyders meeft al zonder koude, en dus met hitte overkwamen, veelen waren hevig ziek, en de meeften hebben langer dan in andere jaaren gekwynd: doch, dat zeer byzonder is, dat, daar de Koortfen in onze nabuurige plaatfen met zoete gronden, zelden met Koortfen behebt, als *Gaftel*, den *Oudenbofch* en *Roozendaal* enz. meeft al fpoedig in Rotkoortfen veranderden, Huisgezinnen befmetten en veele menfchen ras wegfleepten, de toenmaalige hier regeerende Koortfen, fchoon meeft al heete Koortfen, minder aanfteekende waren als op andere jaaren, wanneer die hier ligt in formeele Rotkoortfen over gaan. — *Diarrhoeæ* hebben hier veel, en wel by uitzondering van andere jaaren geregeerd; doch men heeft geene befmettingen kunnen befpeuren; maar *Dyfenteriæ* hebben hier in 't geheel niet geweeft. En het getal der Dooden is zelve voor dit jaar 1779, merkelyk minder geweeft, dan het jaar te vooren.

De Ligging onzer woonplaats is bekend [2], zynde een fchier-eiland met een platte punt ten Zuid-Oosten door de *Jurisdictie* van *Gaftel*, gehegt aan *Braband.* Eene zeer ziltige ja zoute grond omringd van drie zyden door op en afloopende wateren, met ftinkende exhaleerende Slyken; welke ongezonde dampen, zoo als ik daadelyk by den aanwas der Plantagie van den Doorluchtigen Heere meene te ondervinden, het beft be-

beteugeld worden; naardien de jaarlykſche Ziekten minder worden dan voorheen [*].

Nu nog met een woord van de algemeene Levenswyze der Inwoonderen: dezelve zyn niet luy, meeſt al arbeidzaam; doch hun diëet is echter ganſch ongeſchikt aan hunne galachtige geſtellen, gebruikende byna geene Groenten; in tegendeel veel Spek, dat in veele Boere huishoudens tot 1200 à 1300 ponden toe wordt geconſumeerd, en dat wel ten minſten drie à viermaalen daags: het eerſte is 's morgens nugteren [†] verzeld van een teſt pap, en des avonds ſterk in de pan gebraaden, dienende het uitgebraaden ſmout, voor boter of olie op de ſalade, zoo die gegeeten wordt. Veel Koffy en Thee wordt hier gedronken, en 't gebrek aan regenwater, dat by langduurige droogte niet aanweezig is, en gemis aan zoet water, wyl onze gronden dat niet opleeveren, veroorzaakt die heerſchende luſt, dat 'er veel brak water uit putjes, slooten enz. gebruikt wordt.

Dinteloord den 16 October
1780.

J. CREYGHTON.

[*] Eene aanmerking van gewigt, en die veel toebrengen kan ter verbeteringe van de Lucht in ZEELAND, en ter wegneeminge van veele ſchynſtrydigheden, zoo in de Berichten tot dus verre medegedeeld, als by veelen nog voedſel vindende; naardien het tegendeel allerduidelykſt ſchynt te kunnen beweezen worden. Vergeleeken met de *Prysverhandeling* bl. 274 en 275. en de Aanteekeningen aldaar, benevens de *Bylage* daar toe behoorende.]

[†] Mogelyk ſchaadt dit minder dan men gewoonelyk denkt, indien het maar van gezonde en ſterk werkende menſchen genuttigd worde. Des avonds ſchynt het meer nadeel te kunnen toebrengen, en in 't gemeen de gal aan te zetten: maar wat kan een gezonde maag niet verdraagen? Men vergelyke het geen in de *Prysverhandeling* omtrent dit onderwerp bl. 605. en de Aanteekening aldaar, reeds ter neder geſteld is, insgelyks bl. 475.]

GELEGENHEID VAN, EN ZIEKTEN TE ROOZENDAAL,

DOOR DEN HEER

F. BOLS,

Med. Doctor, [*].

De Plaats is laag gelegen, de Straaten zyn breed en de Huizen niet hoog gebouwd. weinige Boomen heeft men daar omtrent: Ooſt, Zuid en Weſt vindt men Zavel Land: ten Noorden Weiland, voorzien met een Scheepvaart, met Ebbe en Vloed. Het water is nooit zeer zout, om dat het opperwater, dat uit de Heide komt en rondsom de plaats loopt [†], daar in ont-

[*] Offchoon de Heerlykheid ROOZENDAAL in de *Baronie* van BREDA gelegen is, ſchynt dezelve natuurlyker wyze tot deeze Afdeeling te moeten gebragt worden; vermits het zoute water door de Vliet, hoewel allengskens naar boven enger wordende, uit de Rivier de Krammer enz. tot aan deeze fraaye Plaats met den Vloet wordt aangevoerd, en zeer naby den Kruislandſchen Polder grenzende is, waar van boven (bl. 200.) melding is gemaakt: daar het anderszins tot de volgende zoude behooren.]

[†] Zynde van denzelfden oorſpronk als de Wouwſche Beek (bl. 190.), die benoorden *Achterbroek* uit eene moerige ſtreek zyn begin neemt, waar van deeze de voornaamſte tak is; die, na dat de Sprank tusſchen *Wouw* en *Niſpen* in twee takken verdeeld, Zuid-Ooſtwaarts de Wouwſche Beek afgeeft, en zich boven het Kerkegors weder in tweën ſplitſende, met de

ontlast; zoo dat de Inwoonders voorzien zyn van goed Heiwater: daar en boven is 'er een pomp op de markt, die het alderbeste put of pompwater geeft, dat 'er kan gevonden worden. Welke pomp in dit en het voorleeden jaar (1779.) zeer voordeelig is geweest; wyl het loopende Heiwater eenigen tyd is opgehouden geworden, en stil heeft moeten staan om het te bewaaren, om by gelegenheid van brand denzelven daar mede te blusschen. —— Thee en Koffy wordt hier veel gedronken tot groot nadeel van het Vrouwelyk geslacht: het gebruik der Aardappelen is algemeen: slegte en stinkende Tabak wordt hier onder het gemeene Volk veel gerookt: Kaas wordt 'er ook veel gebruikt. —— De Inwoonders zyn werkzaam en veel in beweeging en in de opene Lucht; uitgezonderd de Kantwerkers, die hier veele zyn, en die hunne gezondheid verzitten, en anders nergens toe bekwaam zyn.

De Koortsen zyn geweest *Febres intermittentes autumnales*, zynde door purgeerende en zuure middelen verdreeven: Eenige weinige hebben de *Kina* nog moeten gebruiken. *Dysenteriæ* zyn hier niet geweest: *Diarrhoeæ* in zeer weinigen, en

de Noordelykste verdeeling door de *Blaauwe-Sluis* in de Vliet ontlast; daar de Westelyke door de Stad *Steenbergen* en derzelver haven mede Noordwaarts in de Vliet loopt: Terwyl de Noordelyke tak bewesten, langs *Roozendaal*, beneden het Turfhoofd zich allengskens Westelyk krommende, onmiddelyk, onder den naam van *de Vliet*, in het Volke Rak en de Krammer eindigt. — Het andere watertje, beoosten *Roozendaal* uit de heide, is de Turfvaart. Van een en ander kan men nader licht ontfangen uit de Kaart gevoegd by den *Tegenw. Staat der Vereen. Nederl.* II. D. bl. 201.]

en niet *Epidemisch*; zy ontstonden van zelfs en geenszins door besmetting, en zyn alle volkoomen hersteld. Het getal der Dooden is zoo weinig, als ik ooit hier in twintig jaaren tyds gezien heb.

De rede, waarom in deeze Plaats eenige Ziekte minder *Epidemisch* regeert, is myns bedunkens: dat voor deezen alle de wegen waterwegen waren [*], die in den zomer stonken; de eene was van een half kwartier uurs, de andere van een kwartier, een derde van een half uur lengte. Deeze zyn meest altemaal gevuld met zand; waar door vervolgens mindere stilstaande waters, minder stank en beter water overgebleeven zyn: want nu loopt het zelve langs Slooten, die niet door paarden en andere beesten, zoo door hunne mist als door hun gang ontroerd worden, en verrotting bybragten. Met één woord, deeze plaats is nu sedert eenige jaaren vry geweest van alle *Epidemische* Ziekten; en die ziek geworden zyn, zyn, voor het grootste gedeelte, menschen, die om geld te winnen zich eenigen tyd in andere plaatsen hebben moeten ophouden. ——

[*] Te weeten, de Landwegen tusschen de Heiduinen in gelegen, welke het water van dezelve ontfangende, voor heen niet loozen konden, wyl 'er Slooten aan ontbraaken, en de wegen zelve tusschen de hooge opstaande kanten, wederzyds met schaarhout beplant, als Slooten moesten dienen, tot dat de overvloedige veelheid weggezakt, of uitgewaassemd was. —— Men heeft ons nog bericht, dat men de toeneemende Slibbe door de dagelyksche Vloeden aangebragt, mede zorgvuldig heeft laaten wegneemen, zoo dat die niet bloot geraaken, maar door het water bedekt blyven; waar door men insgelyks eene merkelyke verbetering bespeurd heeft.]

BERICHT

VAN DE

ZIEKTEN EN GELEGENHEID

IN DEN

OUDENBOSCH [*],

DOOR DEN HEER

AD. VINGERHOEDTS,

Med. Doctor [†].

Met het einde van *Augustus* begonden de Koortsen allengskens zeer algemeen in deeze Plaats te regeeren; in welke de Lyders van den

Adulto mense *Augusto* hic incepere grassari Febres successu temporis admodum frequentes; in quibus ægri ab

[*] Dezelfde betrekking doet zich met deeze Plaats tot *Princeland* op, als 'er van *Roozendaal* gemeld is met opzicht tot *Steenbergen* gelegen te zyn. Deeze de Ebbe en Vloed, uit den *Dintel*, de Noordelyke Rivier van *Princeland* ondergaande, hoewel haare have zeer eng is, ontfangt echter eene menigte verhevelingen, die door den wyden mond van die Rivier tot haar worden gevoerd; zoo als de Heer Berichter zelve aanmerkt. Blykende teffens de waarheid van het medegedeelde te *Princeland* (bl. 208.); dat de Ziekten hier van eenen veel hoogeren graad, dan aldaar, hebben plaats gehad. —]

[†] Dit Bericht is mede in 't Latyn aan de *Societeit* toegezonden in dato den 25 *November* 1780; en als boven bl. 33. in de moedertaale overgebragt.]

den beginne traag, bezwaard en lusteloos waren: zy begonden met ligte huivering, pyn en somtyds draaijingen in het hoofd; de Tong was met eene geele groenachtige slym bezet. De Lyders werden gekweld met benaauwdheid voor het hart, bitteren smaak in den mond, walging, braaken, pyn in de Ingewanden, opzetten van den buik, en *Diarrhoea*: ook was de Dorst groot; en de weerzin algemeen van alle voedsels, ten zy die zuur en naar het zuure hellende waren. Op het hooren noemen van Vettigheden, Spek en Vleesch betoonden zy eenen afkeer van dezelve te hebben. De Hitte was hevig, de Tong droog, en het Zweet in den beginne gering. De Koortsen scheenen *continuæ remittentes* te zyn; maar, wanneer de stoffen door Braakverwekkende-Purgeermiddelen (*Emetico-catharticis*) waren ontlast, kwamen zy onder de gedaante van waare tusschenpoozende (*intermittentes*) voor, den loop van alle daagsche (*quotidianæ*) en anderendaagsche (*tertianæ*) behoudende. Groot was de veelheid der uitgeworpene Galstoffen, en de hoedanigheid der

ab initio segnes, gravati, torpidi: inchoantes cum leviore frigore, capitis dolore, quandoque vertigine; lingua muco flavo viridescenti obsita. Præcordiorum anxietate, oris amaritie, nausea, vomitu, intestinorum dolore, ventris intumescentia, diarrhœa torquebantur: sitis quoque magna; edulia quæcumque respuebant, nisi acida & acescentia, ad nomen pinguium lardaciorum & carnis fere horrebant. Calor major, lingua sicca, sudores initio pauci; videbantur continuæ remittentes, ast ejecto fomite Emetico-catharticis, sese recipiebant in Classem vere intermittentium, quotidianarum vel tertianarum periodum servantes. Quantitas fomitis ejecti magna erat, & qualitas rancido biliosa, adeo, ut

der goore Gal dermaate, dat die door derzelver bitterheid de keel, als 't ware, toewrong; vertoonende de koleur van hooge geele Verwe, welke gelyk was aan die van rype Orange schillen. De pis was in het begin der Ziekte raauw, gelykende als naar die van geelzuchtigen, offchoon het ingedoopte witte Linnen daar van niet geverfd wierd: by vervolg van tyd, wanneer die bezonk, gaf zy een roodachtig zinkfel, met een blaauw vetachtig vliesje op derzelver oppervlakte, dat zich zeer vast aan de wanden hechtte. Op deeze wyze was het grootste getal der Lyderen aangedaan.

Er waren ook anderen, in welke de toevallen (*symptomata*) van den beginne zwaarder waren: in deezen had een groot verval van krachten plaats; de pyn in het hoofd was grooter, dan met de heftigheid der Koorts overeenkwam: zy werden zeer benaauwd door Lendenpynen en snydingen in de Ingewanden; gaven of van zelve, of door Braakmiddelen groene en stinkende Gal-

ut præ amarore fauces stringere videretur; calorem referebat saturate flavum, ad instar flavedinis corticum Aurantiorum maturorum. Urina, initio cruda, videbatur quasi icteritia, Linteum tamen album immissum non tingens: successu temporis facta hypostatica, dedit sedimentum lateritium, cum supernatante pellicula pinguedinosa cœrulescenti. Lateribus vasorum pertinaciter adhærenti. Sicque maximus numerus ægrorum laboraverunt

Fuerunt & alii, in quibus symptomata ab initio erant graviora: in iis magna admodum erat virium dejectio, capitis dolor major quam ex vehementia Febris: multum angebantur lumborum doloribus & intestinorum torminibus; vomebant vel sponte, vel arte vomitu excitato,

Galstoffen over, dewelke zy met verligting ontlasten. Zy waren moeielyker en langduuriger Ziek: de aanvallen waren ongelyk: by sommigen van dit soort vertoonde zich bruine en zeer dikke Sprouw, aan welke eene op den zevenden dag der ziekte overleed. Eene andere werd eindelyk hersteld, na dat de Sprouw ten tweeden maale was wedergekoomen en afgevallen. In eene derde, by welke ik in *consult* geroepen was met den zeer ervaaren Geneesheer DR. VAN DEN ENDEN, zag ik groote blaasjes met een scherp vocht vervuld, over het gansche lichaam verspreid; dewelke, doorgesneeden zynde, het *gegangræneerde* in den grond vertoonden; gelyk deeze Lyderes dan ook des anderen daags overleed. Dit Meisje was van *Zevenbergen* van daan, alwaar zy zeide deeze Ziekte opgedaan te hebben. In eenen anderen Zieken, by welken ik in de laatste oogenblikken geroepen was, zag ik het gansche lichaam overdekt met zeer dikke en blaauwe blutsvlekken (*Petechiæ*). Dit was echter de eenigste. ——

Ein-

citato, viridescentia, porracea, taliaque secedebant cum euphoria. Ægrotarunt difficilius & longiore tempore, accessiones inconstantes; in quibusdam ex illa Classe aphtæ natæ fuscæ densissimæ, unde una septimo morbi die mortua; altera ægrota, bis aphtis deciduis, tandem sanitati restituta. In alia ad quam in consilium vocatus cum Expertiss. *D. D. van den Enden*, vidi vesiculas majores sero acri plenas, per totum corpus dispersas, quæ pertusæ, fundum exhibebant gangrænosum; hæc die postera ad plures migravit. Erat hæc filia e Civitate Septimontensi, ubi hunc morbum contraxisse ferebat. In altero ægro, ad quem vocatus cum angonisaret, vidi petechias per totum corpus densissimas & liventes respersas. Hic fuit unicus.

Tan-

Eindelyk vervongen zich deeze Koortſen ook onder de gedaante van Tusſchenpoozende Koortſen. Agt, of ten hoogſten tien zyn 'er aan dezelve geſtorven; daar 'er wel vyf honderd en meer aan deeze Ziekte hebben krank gelegen. Verſcheidenen zyn aan eene, van zelfs ontſtaane, *Diarrhoea* onderhevig geweeſt; maar zoo veelen als dezelven die ondergaan hebben, zyn van de Ziekte bevryd geraakt, of hebben eene groote verligting daar door ondervonden. ——

De voornaame grond van de Geneezing beſtond voornaamelyk in Braakverwekkende-Purgeermiddelen, in zuure zuurachtige middelen, rype zuure Tuinvruchten, als roode Aalbesſen, Berberisſen enz. zuure Wei, en zuure minerale wateren, met water verlengd. ——

Deeze Ziekte woedde het meeſt onder het minder ſoort van menſchen, en onder de Liefhebbers van vetachtige gezoutene en gerookte ſpyzen; zonderling onder de boeren en arbeiders.

Maar

Tandem & hæ Febres ſeſe quoque recipiebant in Claſſem Intermittentium. Octo, vel decem ad ſummum ex his Febribus obierunt, & quingenti vel ultra hoc morbo laboraverunt. Diarrhoea ſpontanea hic varii obnoxii fuerunt, aſt tot quot hanc paſſi ſunt, vel morbum fugarunt, vel ægri levamen magnum inde perceperunt.

Omnis enim curationis ſpes in Emetico-Catharticis, acidis aceſcentibus, fructibus horæis maturis aceſcentibus, ut ribeſiis, rubis idæis, berberiſſis &c. ſero lactis acidulo, acidis mineralibus aqua dilutis.

In minoris ſortis hominibus, & iis qui multum delectabantur pinguibus, ſale & fumo induratis, morbus hic dominabatur, præcipue ruſticis & meſſoribus.

Maar eenen heb ik met den Rooden Loop (*Dysenteria*) behandeld, welke gestorven is, die zyne Ziekte te *Zevenbergen* hadde opgedaan in de buurt het *Slyk-gat* genoemd; welken Lyder de zeer ervaaren Geneesheer DR. VAN DER LINDEN te *Zevenbergen* met my behandeld heeft, die my verzeekerde, dat de *Dysenterie* toen ter tyd aldaar regeerde [*], doch welke door des Heeren goedheid hier geen verderen voortgang gemaakt heeft.

In het jaar 1779. zyn hier overleeden aan Kinderen en Bejaarden 64. waar onder omtrent 50 bejaarden. In het jaar 1778, 34. omtrent 20 bejaarden: zoo dat 'er in het voorleedene jaar 30 meer zyn gestorven. Welk meerder getal men niet moet toeschryven aan een meerder getal dooden aan deeze Koorts, naardien 'er maar tien aan dezelve overleeden zyn; maar aan een grooter getal tusschen inloopende Ziekten (*Morbi in-*

Dysentericum unicum habuimus mortuum, qui morbum suum contraxit in agro Septimontensi, in vico dicto *Slick-gat*, quem ægrum & mecum tractavit Expertissimus *D. D. van der Linden*, medicus optimus Septimontensis, qui & mihi affirmavit, in illo vico tum temporis regnasse dysenteriam; sed favente summo Numine ulteriores progressus morbus ille hic loci non fecit.

Anno 1779. hic obierunt minores & majores 64, majores circiter 50. Anno 1778 obierunt 34, majores circiter 20, sicut anno præterito 30 plures, ille major excessus non est ex numero mortuorum ex hac Febre, cum ad summum 10 inde fuerint mortui, sed ex

[*] En van welke beneden ter zyner plaatse zal melding gemaakt worden.]

intercurrentes;) en dat 'er by gevolg meer ouden, en aan ſleepende kwaalen ſukkelende, in dat jaar zyn omgekoomen.

Dit Dorp is in eene vlakte gelegen, allerwegen aan de Hoofdwinden bloot geſteld: doorgaans ſtaan de Weilanden in den winter, door het zoete water, van de hei- en zandgronden tot ons vloeiende, onder. De Rivier de *Merke* uit de Merkplas ontſtaande, met het Riviertje de *Aa* vereenigd, doorloopt de Stad *Breda*, van waar dezelve met eene lange leiding eindelyk onzen oever beſpoelt, en zich naar eenen loop van drie uuren in den *Dintel* ontlaſt. Deeze; door de Ebbe en Vloed zwellende, verſchaft ons de Scheepvaart; waar uit ons kanaal [mede door een Rivier - Spruchtel na by *Rukveen* ontſpruitende,] gebooren wordt.

In 't gemeen beſtaat de heerſchende gewoonte in

ex majori numero morborum intercurrentium, & quod contingenter plures ſenes & morbis chronicis affecti, illo anno demigrarint.

Municipium noſtrum in planitie ſitum, undique ventis Cardinalibus expoſitum, perflabile: tempore hyberno paſcua inundantur aquis dulcibus, ex ericeto & terra ſabuloſa ad nos confluentibus, Ad ſeptentrionem fluvius *De Merck* ex Merck-plas oriundus, Civitatem Bredanam percurrens, aſſociatur fluvio *Aa*, unde longiori tractu tandem ripam noſtram alluit, & ſeſe, poſt 3 horarum decurſum, exonerat in *Dintel*; intumeſcit & æſtu marino, unde navigalibis, ex quo nobis canalis.

Multum in genere in hoc municipio & vicinia delectantur

in deeze Plaats en derzelver omtrek, in vette ſpyzen, gezouten en gerookt Vleeſch, ſpek in de pan gebakken, meelachtige ſpyzen, zwaar te verduwene groenten, als drooge Erwten en Boonen, Aardappelen enz. te nuttigen. ——

tantur pinguibus, ſale & fumo induratis, ſartagine frixis, farinoſis, fructibus oleris difficilioris digeſtionis, ut fabis ſiccis, piſis, Solano esculento &c.

KORT

KORT BERICHT

Van de langduurige Hitte *en* Droogte, *en de daar op gevolgde* Epidemische Gal-Koortsen [*], *benevens eene* TIENJAARIGE LIJST *der* Gedoopten *en* Gestorvenen *binnen en onder de* Jurisdictie van

SOMMELSDYK,

DOOR DEN HEER

S. A. DE MORAAZ [†],

Med. Doctor.

De hevige storm uit het Z. W. waar mede het jaar 1778 eindigde, en die met regen en hagelbuien, en ook met bliksem en donderslagen,

[*] Waargenoomen in het Eiland van OVERFLACQUE en GOEDEREEDE, zynde een gedeelte van het Land van VOORN en PUTTEN, tusschen het Land van SCHOUWEN, de beschreevene Landen van STEENBERGEN en PRINCELAND, en de tegen overgelegene BEYER-LANDEN, van PUTTEN en VOORN, en de Noordzee ingelegen. Vergeleeken met den *Tegenwoord. Staat van alle Volkeren.* XVII. Deel bladz. 41. behoorende SOMMELSDYK met deszelfs *Jurisdictie* onder ZEELAND. Jammer is het, dat 'er geen eene goede Kaart van dit Volkryke en welvaarende Eiland, waar in alle de veranderingen en aanwassen te vinden zyn, voorhanden is.]

[†] Alhoewel de *Societeit* alle de Weêrkundige Waarneemingen in het Bericht van de Luchtsgesteldheid van eenige plaatsen in de Vereënigde Nederlanden in de *Eerste*

ſlagen, (ſchoon niet als eenige reizen verre af gezien en gehoord,) verzeld ging, was des nachts, de wind weſtelyker zynde, nog maar weinig bedaard; of in het jaar 1779, reeds 's morgens ten vier uuren, nam eene vliegende ſtorm uit den Noorden, op nieuws een aanvang, waar van de zengen, of rukwinden, zoo geweldig waren, dat een ieder met ſchrik wierd aangedaan; een meenigte Schoorſteenen woeien om ver, de pannen, en zelfs het lood, werden van de daken, en veele boomen uit den grond gerukt; ook vloeide het water wederom hier ongemeen, en wel ruim zoo hoog als in *November* 1776, ſchoon minder hoog dan in den November-ſtorm van 1775; en waarſchynelyk zoude deeze vloed veel hooger geweeſt zyn, zoo wy onder de ſtormbuien den wind Noord-Weſtelyker gehad hadden. Het was 's morgens wel zeven uuren eer men merken konde, dat de ſtorm iets minderde, en het bleef vervolgens, den geheelen dag door, ſtormachtig tot 's avonds, toen de wind Ooſtelyker werd, en het weder bedaarde. —— De *Barometer*, die 's morgens om 6 uuren op 28 d. 10 l. eng. m. gedaald was, begon boven de 30 d. te ryzen, en bleef van den 2den *January* af, tot den 8 *April* toe, boven de 30 d. ſtaan; en geduurende dien hoogen *Barometer*-ſtand had men altoos zeer aangenaam, zagt, en buitengemeen ſtil en helder weder, eenige dagen, inzonderheid

Eerſte Afdeeling bl. 43 enz. heeft doen voorkoomen, waar in ook dat van den Heer A. D. bl. 177. wegens BERGEN OP DEN ZOOM vermeld is, zoo heeft dezelve nogthans geoordeeld, deeze uitmuntende Waarneemingen alhier in haar geheel mede te deelen, wegens haare verknochtheid met de Geneeskundige.]

derheid in *January*, waarop men veel drooge mist had, uitgezonderd. —— De koude was in *January* zoo gemaatigd, en de warmte in de drie volgende maanden, de laaste dagen van *April* uitgezonderd, zoo groot, dat zy alle voorige aanteekeningen overtrof. De hoogste stand, die ik 's middags ten een uur op myn *Thermometer* waarnam, was den 31 *January* 50½ gr. den 1sten *February* 50½ gr. op welken dag men reeds eenige jongens op de Gorsen heeft zien baaden; het geen in 't vervolg deezer maand nog meermaalen gebeurd is: den 8sten stond de zelve op 57, en de twee laaste dagen deezer maand op 61 graaden; vervolgens den 4 en 5 *April* op 70½ gr. en den 14den op 70, en den 15den op 74 graaden.

De invloed van dit zagt winter- en koesterend Voorjaars-weder was op het Plantenryk ongemeen voordeelig: uit alle byzonderheden, die men hier omtrent zoude kunnen opgeeven, zal het ten bewyze, dat wy niet minder vroegtydig hier dan elders van Tuin- en Veldgewassen zyn voorzien geweest, alleen genoeg zyn aangehaald te hebben, dat men reeds den 1sten *Maart* een peeren boom in vollen bloei zag staan; en dat, eer *April* geëindigd was, de meeste vruchtboomen reeds alle uitgebloeid en vrucht gezet hadden: van daar, dat zy dus minder nadeel leeden van die, in vergelyking der voorige maanden, koude, guure, en somtyds met hagelbuien verzeld gaande dagen, die wy in 't laatste van *April*, en begin van *May* hadden, en waar van sommige nachten zelfs met vorst verzeld waren; zoo dat het Vee, dat reeds al vroeg in *April* ter weiden gebragt was, inzonderheid by nacht, veel ongemakken uitstond.

De

De Vliegen vertoonden zich genoegzaam den geheelen winter door, en vermeenigvuldigden in 't voorjaar zoo ongemeen ſterk, dat ik geen zomer geheuge, waar in zoo eene groote meenigte by aanhoudendheid gezien wierd, zoo dat het ſpreekwoord, *veel Vliegen, weinig Zieken*, althans in deezen nazomer niet bewaarheid wierd [*].

In *Mey*, eenige koude en guure dagen in 't begin der maand, waar op men zelfs ſommige nachten vorſt had, uitgezonderd, had men wederom eene buitengewoone hitte, ſtaande de *Thermometer* des middags veeltyds tusſchen de 70 en 80, ja zelfs eenige maalen boven de 80 graaden. —— In *Juny* was de warmte wederom iets gemaatigder; en daarop kreegen wy in *July* eene uitneemende zwaare, en met eene aanhoudende ſtilte, en heldere lucht, verzeld gaande, Hitte, die verſcheide maalen den *Thermometer* tusſchen de 80 en 90 graaden deed klimmen, en die eenparig, zonder door eenige koele dagen afgewisſeld te worden, tot den 10den *November* beſtendig deed aanhouden: ook bleef het, in het overige van *November*, en *December* nog maatig warm, en zagt weder.

Naardien myne byzondere Aanteekeningen, alleen by aanmerkelyke veranderingen gehouden, na genoeg met den graad van warmte, te *Amſterdam* waargenoomen, overeenſtemden, hebbe ik onnoodig geacht hier van meer op te geeven. Een weinig omſtandiger zal ik hier mede deelen

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling* bl. 133.

deelen de aanhoudende en opmerkenswaardige Droogte, die hier de droogte, op andere plaatsen van ons Vaderland waargenoomen, nog schynt overtroffen te hebben, en by menschen geheugen hier nooit zoo langduurig is waargenoomen; waar door zoo eene buitengemeene schaarsheid aan regenwater ontstond, dat 'er dagelyks een zeer groote toevoer Maas-water vereischt wierde, wilde men drink-water bekomen; te meer naardien de wellen geen water opgaven, en de slooten door de ongemeene sterke uitwaasseming, die wy reeds in *April* hadden, alle uitgedroogd waren. —— Deeze zeer aanmerkelyke Droogte nam reeds den tweeden *January* een aanvang, en van dien tyd af, tot den 8sten *April* toe, is hier geen vlokje sneeuw, noch druppel regenwater, gevallen, als alleen den 14den *Maart*, wanneer 'er 's avonds om half vyf eenige weinige groote regendruppels, (die de glazen sterk bevlekten, doch den grond naauwelyks bevogtigden, naardien zy meest al verdeeld op de stoepen zich vertoonden,) gevallen zyn. —— Den 8sten *April* begon de *Barometer*, die sedert den 2den *January* bestendig boven de 30 d. gebleeven was, eindelyk onder de 30 d. te daalen, en 's morgens om 8 uuren eenige stofregen te vallen, het geen echter maar zeer kort duurde; de Z. W. wind stak op, en waaide den ganschen dag sterk door, zynde de lucht zeer betrokken en buiig; tegen den avond begon de wind te verminderen, werd W. Z. W. en eindelyk kreegen wy 's avonds om half tien sedert den 2den *January* den eersten regen, zynde toen de *Barometer* op 29 d. 9 l. gedaald; zoo dat 'er in 96 dagen hier geen druppel regenwater gevallen is,

 uit-

uitgezonderd die weinige druppelen op den 14den *Maart*, die naauwelyks noemenswaardig zyn. — Den 9den *April* bleef de lucht betrokken en buiig, en des namiddags om half twee kreegen wy met buien uit den W. N. W. den eersten hagel in dit jaar, die echter weinig was, en 'er viel teffens een weinig regen. Vervolgens, schoon 'er in deeze twee dagen naauwelyk 1½ lyn water gevallen was, klaarde nogthans de lucht wederom op, en de buien bedaarden, en wy kreegen op nieuws bestendig, mooi, droog en vast weder tot den 21 *April*, waar op met stofregen uit het Z. W. het weder begon te veranderen en buiig te worden; en van dien tyd af kreegen wy den eersten regen van aanbelang in dit Jaar, zynde de overige dagen deezer maand meest alle guur, koud, buiig en regenachtig. —— In het begin van *Mey* had men nog koud en guur weder, en veeltyds een betrokken en buiige lucht, met sterke regenvlaagen, en nu en dan met hagelbuien verzeld; na den 10den had men in het overige deezer maand wederom zeer weinig, en op het einde genoegzaam geheel geen regen. —— *Juny* was veel vochtiger dan de voorige maanden, zelfs had men in de laatste helft deezer maand meer dan eens zwaare regenbuien. —— In *July* had men vooral in het middelste gedeelte der maand veele drooge dagen; doch niet te min viel 'er ongemeen veel water, inzonderheid op en na den 19den met de stortregens, die de zwaare onweersbuien, welke wy driemaal in deeze maanden gehad hebben, verzelden; waar door de uitwaasseming, die deeze maand zeer groot was, vergoed wierd. —— In de geheele maand *Augustus* heeft men, behalven

den

den regen, die den 6den met eene onweers-bui, en wel meest op den 8sten viel, in het geheel wederom geen regen gehad, voor den 3den *September*; dan, van dien tyd af waren de volgende dagen deezer maand meer regenachtig, dan droog. —— In *October* had men wederom meer drooge, dan regenachtige, dagen. De agt eerste dagen in *November* waren nog droog; maar van dien tyd af, tot den 23 *December* toe, viel hier zoo buitengemeen veel water, dat de droogte van het geheele jaar daar door rykelyk vergoed wierd; want niet alleen geraakten de slooten, die genoegzaam den ganschen Zomer geheel uitgedroogd geweest waren, wederom vol water, maar zelfs liepen de meeste wegen en landeryen deezen winter zoo diep onder, als by menschen geheugen hier nooit is waargenoomen; waar toe veel toebragt, dat men deeze maanden weinig, of geen, Ooste of Z. Z. O. winden had, die anders de geschikste zyn, om onze Polders te doen uitwateren.

Schoon deeze vroegtydige en langduurige hitte, met aanhoudende droogte gepaard, in haaren eersten aanvang ongemeen voordeelig, zoo wel voor het dieren- als planten-ryk bevonden wierd, zoo waren nogthans op 't einde de gevolgen minder gunstig, en wel byzonder kwam onze gezondheid een merkelyk nadeel daar by te lyden: Het zoude overtollig, en buiten myn bestek zyn, omstandig op te geeven alle die plaatsen van ons Vaderland, die met besmettelyke Ziekten, als Pers- en Roode-Loop, zyn bezocht geworden; maar meer vind ik my verpligt, dankbaar te erkennen, dat niet alleen onze plaats, maar zelfs dit geheele Eiland, en ook ons nabuurig Eiland

Goederéède, voor deeze besmettelyke Ziekten gunstig zyn bewaard gebleeven Intusschen kreegen wy deezen na-zomer een zoo groot aantal Herfst- en Gal-Koortsen, als geduurende myne praktyk hier immer hebbe waargenoomen: Zy namen omtrent half *Augustus* een aanvang, en vermeenigvuldigden in *September* en *October* ongemeen sterk, en begonnen niet voor half *November* af te neemen, zelfs bleeven zy by sommigen nog in *December* voortduuren.

Der zelver aart en gesteldheid verschilden niet van die *Epidemische* Koortsen, welke men hier alle na-zomers meer of minder algemeen gewoon is waar te neemen; en die, wegens de meenigvuldige ontlasting van Gal, die doorgaans met dezelve gepaard gaat, gemeenelyk *Gal-Koortsen*, of *Gal-Ziekten*, genaamd worden. PRINGLE en anderen noemen dezelve, om dat de Gal, zeekerlyk aan eene ontstaane verrotting in den weg der spysverteering deel neemt, *Rottende Gal-Koortsen*: En van anderen, om dat eene rottende stoffe, die de Koorts voedt, in den weg der spysverteering schuilt, worden zy *eigentlyke Rot-Koortsen* genoemd; en wel naauw onderscheiden van dat soort van *Rot-Koortsen, waar by de verrotting eerst in het bloed zelve begint*, zonder dat de maag of darmen te vooren daar mede vervuld waren: ook moet men de zelve niet verwarren met dat soort van Rot-Koortsen, die eigentlyk *Kwaadaartige Koortsen* genoemd worden, en waar by men van het begin af ontdekt een volstrekt verval van krachten, uit een verderf der sappen ontstaande, het eigentlyke kenmerk deezer Koortsen uitmaakende. —— En offchoon deeze Koortsen eigentlyk tot

tot de tusſchenpoozende (*intermittentes*) behoorden, duurden zy echter zelden meer dan een, of twee, dagen, wanneer haare aanvallen dermaate verlengden en verdubbelden, dat zy waare aanhoudende (*continuæ*) Koortſen ſcheenen te zyn; en eerſt dan, wanneer haare kracht gebroken was, vertoonden zy eindelyk waare tusſchenpoozende, 't zy anderen, of derdendaagſche, Koortſen geweeſt te zyn. En hoe gevaarlyk, en kwaadaartig, deeze Koortſen ook ſcheenen, waren zy nogthans zeldzaam doodelyk; maar waren meeſt alle langduuriger en moeielyker te geneezen, dan op andere jaaren; ook hadden zy dit byzondere, dat zy buiten gemeen veele, en inzonderheid onder de Kinderen, derdendaagſche Koortſen nalieten; die in het algemeen zoo hardnekkig waren, dat zy zich noch door den Koorts- noch door den Willigen-baſt, noch door wat Geneesmiddelen men ook beproefde, lieten te onder brengen: En zoo het al gebeurde, dat zy, of door, of zonder Geneesmiddelen eenigen tyd agterbleeven, zoo duurde het zelden lang, of zy kwamen wederom op nieuws, en dikwerf met verdubbelde aanvallen, te voorſchyn; en geene verandering van luchtsgeſtel, noch jaargetyde, is tot nog toe in ſtaat geweeſt, deeze Koortſen geheel uit te roeien; van daar, dat 'er tegenswoordig nog verſcheidene overblyfſels, inzonderheid onder Kinderen, van te vinden zyn: Ja zelfs is de verandering van luchtſtreek niet vermogende geweeſt deeze Koortſen te temmen; zoo dat zy, die reeds over maanden lang van hier naar de gezonde luchtſtreek van Gelderland vertrokken zyn, en al dien tyd daar hebben doorgebragt, niet te min

met deeze Koortſen nog niet lang geleeden behebd waren gebleeven.

Naardien dit Jaar de aart en natuur der *Epidemiſche* Gal-Koortſen van die, welke men hier jaarlyks gewoon is waar te neemen, niet, dan alleen daar in, verſchilden, dat zy langwyliger waren, en meer hardnekkige tusſchenpoozende, zoo anderen, als derdendaagſche Koortſen nalieten; zoo heb ik ook wederom myne *Geneeswyze* genoegzaam gelyk op andere jaaren ingericht; en eenvoudig dien weg ingeſlaagen, welken de natuur my aanwees. Dien volgens was *het uitdryven der Ziekte ſtoffe*, die by den aanvang deezer Koortſen voornaamentlyk in de eerſte wegen ſchuilde, myne eerſte en voornaamſte aanduiding, (*indicatio;*) en, offchoon langs meer dan eenen weg zulks geſchieden konde, ſcheen de natuur zelve den korſten te baanen: op dit ſpoor haar volgende, zocht ik eerſt door *Braakmiddelen* de ſcherpe en bedorvene Gal, en waarſchynlyk ook de Zaad-ſtoffe der Ziekte zelve, zoo ſpoedig mogelyk van boven uit te werpen. Hier in ſlaagde ik beſt door een zeer fyn en verſch geſtampt poeder van den enkelden Braakwortel aan eenen volwasſenen tot een half *drachma* op dien tyd, dat de meeſte poogingen tot braaken daar waren, toe te dienen; en had zeer zeldzaam noodig een, of meer, greinen van den Braakwynſteen daar by te voegen, dan alleen in zulke gevallen, waar in taaie en traage ſlymen een werkzaamer, en meer ontbindend Braakmiddel vorderden. Voor 't overige heb ik het byzonder nut, dat men in deeze Koortſen aan het, uit den Braakwortel en Braakwynſteen ſaamen geſteld

ſteld, middel boven den enkelden Braakwortel toekent, nooit by eigene ondervinding, ſchoon meenigmaalen beproefd, kunnen ontdekken; maar heb my integendeel verbeeld, of niet die meer prikkelende Braakmiddelen de Koortsachtige bewegingen te veel opwekken. De Ziekte ſtoffe dus door één, of ſomtyds meer, Braakmiddelen genoegzaam van boven uitgeworpen zynde, ging ik vervolgens tot *Buikzuiverende* middelen over, en zocht langs dien weg de nog overige bedorvene Gal- en Rot-ſtoffe ook van onderen te ontlaſten: En naardien de Gal zelfs de wormsgewyze beweeging der darmen gewoon is op te wekken en te bevorderen, zoo had ik daar toe alleen maar zeer zagte Purgeermiddelen noodig, en vooral zoodanige, die verkoelende en verderf tegenſtaande waren: hier toe lieten zich inzonderheid aanpryzen de *Tamarinden*, *Casſia*, *Manna*, de *Cryſtallen* en room van Wynſteen, de onzydige Zouten, waar onder GLAUBERS Wonderzout, en de zuure *Cryſtallen* van het Engelſch Zout, boven anderen uitmunten; had ik werkzaamer Purgeermiddelen noodig, voegde en vermengde ik eenige van bovengemelde middelen by een aftrekſel van den *Rhabarber* of Senebladeren. —— Verzagtende, verkoelende, en uit de verderf tegenſtaande Chamomils bloemen bereide Klyſteeren waren dikwerf byzonder nuttig: *Aderlaatingen* kwamen zelden te pas, en waren meeſt altoos nadeelig.

Sterk prikkelende en verhittende *Zweetdryvende Middelen* waren ten uiterſten ſchadelyk, en zy bedroogen zich, die in navolging van VAN HELMONT langs dien weg de Koorts-ſtoffe ten eenemaal trachtten uit te dryven; de dagelykſche

ſche ondervinding toch leert ons, dat die tuſſchenpoozende Koortſen het langſte duuren, en het allermoeielykſte te geneezen zyn, die met een onvertollig zweet gepaard gaan: Daar en tegen deeden zagte, verkoelende, en minder prikkelende Zweetmiddelen, (als een Afkookzel, en de Syroop der vyf openende wortelen, een Aftrekzel van Vlierbloemen, de Vlier-geley, en *Spiritus Mindereri*,) veeltyds ongemeen veel nut; en inzonderheid op zulke tyden, wanneer de natuur de Ziekte ſtoffe behoorlyk bereid had om uitgedreeven te worden. Hadden wy nu hier van maar altoos vaſte Kenmerken, als dan wiſten wy ook den bekwaamſten tyd om het zweet te bevorderen; dan, hier in ſchiet onze Kennis dikwerf te kort; weshalven veiligſt is, zonder geweld van Geneesmiddelen, of overvloedig dekzel, de Koorts-ſtoffe alleen maar te ontbinden, te verdunnen en vloeibaar te maaken; op dat zy, tot eenen vryeren en onbelemmerden doortocht meer geſchikt, door de natuur zelve gemakkelyker uitgedreeven worde.

Vervolgens waren niet alleen myne Ontlaſtmiddelen van dien aart, dat zy te gelyk het verderf tegenſtonden, maar ik gaf ook nog afzonderlyk dusdanige middelen, die *de kwaade geaartheid der Ziekte ſtoffe verbeterden*; en daar door beantwoordde ik aan eene tweede aanleiding (*indicatio*). Hier toe waren byzonder dienſtig de Zuurachtige, en Zuuren, uit het Plantenryk, te bekend om op te tellen: ook zag ik van den Geeſt van Vitriool ſomwylen eene uitneemende uitwerking. —— *De levensregel*, dien ik voorſchreef, was naar den aart der Geneesmiddelen ingericht.

Van

Van den Koorts-Witte Willigen baſt, Virginiſche Slangenwortel, en ſoortgelyke middelen, hoe zeer dezelven het bederf keeren en tegenſtaan, bediende ik my nooit, voor en al eer, op bovengemelde wyze, de eerſte wegen genoegzaam gezuiverd, en de Koortſen tot volkomene tusſchenpoozingen gebragt waren; ten ware een verlies van krachten, of eenige kenmerken van kwaadaartigheid zich opdeeden, en my tot een vroegtydiger gebruik verpligtten. — Wierden, zonder dit, deeze Middelen vroegtydiger gebruikt, vermeerderden zy den dorſt, droogte, hitte, en benaauwdheid, dermaate, dat de Lyders zelfs het gebruik weigerden, en men ras genoodzaakt werd 'er van af te zien. — Intusſchen moet men niet begrypen, als of ik zoo lang de eerſte wegen door Purgeermiddelen wilde gezuiverd hebben, tot de Koorts ten eenemaal agter bleef, en de ontlaſte ſtoffe geheel van ſtank en bederf bevryd was; te nadrukkelyk is de waarſchouwing, die wy daar tegen vinden by van SWIETEN *Comm. in* BOERH. *Aphor.* §. 761. Tom. II. pag. 549.

Schoon eenige door bovengemelde Geneesmiddelen geheel herſtelden, hadden anderen daar en tegen noodig, zoo dra de Ziekte ſtoffe voor het grootſte gedeelte uitgedreeven, en de Koorts tot volkomene tusſchenpoozingen gebragt was; dat de Koortſen tegengegaan, en hunne krachten onderſteund en herſteld wierden; waar toe de Koortsbaſt het nuttigſte en geſchikſte middel bevonden werd; ſchoon deszelfs uitwerking mede niet altoos even zeeker ging; van daar, dat zoo veele tusſchenpoozende, zoo anderen als derdendaagſche Koortſen nableeven, die zoo

hardnekkig en moeielyk te geneezen waren, gelyk als reeds hier vooren gemeld hebbe.

Veele maaken van den *Koorts-bast* in deeze Koortsſen een vroegtydiger gebruik, als ik gewoon ben; *eene dubbelde eigenſchap*, die men algemeen aan den zelven toekend, ſchynt zulks aan te raaden. —— Voor eerſt ſchynt *de verrotting tegenſtaande kracht* dit middel tegens de kwaade geaartheid der Ziek-ſtoffe ook in deeze Koortſen aan te pryzen: dan, hoe vroegtydig ik ook van dit vermogende middel, zoodra de minſte kentekenen van kwaadaartigheid, of verlies van krachten, zich openbaaren, gebruik maake; zoo heeft echter de ondervinding in deeze Koortſen my een zoo vroegtydig gebruik afgeraaden; naardien de Rot-ſtoffe toch voornaamentlyk in de eerſte wegen ſchuilt, en zich daar dikwerf lang blyft ophouden, is het gemakkelyker dezelve te ontlaſten, dan te verbeteren; daar en boven gaan deeze Koortſen gemeenelyk van eene ſterke beweeging, hitte, dorſt, drooge tong, en benaauwdheid, verzeld; het geen al te maal door den Koorts-baſt vermeerderd, en door de hier vooren aangepreezene Zuuren gematigd en tegengegaan wordt. —— Een tweede *eigenaartig vermogen*, dat de Koorts-baſt bezit, *om tusſchenpoozende Koortſen te onder te brengen* ſchynt ſterker voor een vroegtydig gebruik te pleiten, naardien een ſaamenſtel van tusſchenpoozende Koortſen deeze Koorts uitmaakt: dan, wy hebben maar acht te geeven op den juiſten tyd, waar op men in tusſchenpoozende Koortſen gewoon is van dit gezeegend middel gebruik te maken; als dan zal aanſtonds blyken, dat ik den rechten tyd, waar op de Koorts-baſt eerſt in deeze

deeze Koortſen t pas komt, in myne Genees-wyze bepaald heb. Men geeft immers dit middel in tusſchenpoozende Koortſen nooit geduurende de aanvallen (*paroxysmi*;) maar eerſt dan, wanneer dezelve geëindigd, en daar en boven de eerſte wegen genoegzaam gezuiverd zyn. Is nu onze Koorts niets anders, als een ſaamenvloeiing van aanvallen (*paroxysmi*;) die de zelve aanhoudende (*continua*) doen ſchynen, dan volgt van zelven, dat, zoo lang de Koorts aanhoudende is, en geen waare tusſchenpoozingen daar zyn, of zoo lang de eerſte wegen niet genoegzaam gezuiverd zyn, men van den Koortsbaſt geen veilig gebruik kan maaken.

De Toevallen, dit Jaar niet byzonder van andere jaa en geweeſt zynde, zal ik die onaangeroerd laaten, en myne Geneeswyze beſluiten met dank-erkentenis voor den byzonderen zegen, dat geene myner Lyderen, die ik in een groot aantal deezen na-zomer aan deeze Koortſen op voorgemelde wyze van den beginne af behandeld heb, onder het getal der dooden zich bevinden, en dat geen naweên, behalven hardnekkige tusſchenpoozende Koortſen, zyn nagebleeven.

Het is ook een byzonder voorrecht, en niet minder opmerkelyk, dat daar het getal der Zieken deezen na-zomer zeer aanmerkelyk ware, en dat van andere jaren zoo verre overtroffen hebbe, 'er echter weinigen geſtorven zyn, en het getal der dooden zoo middelmaatig, en evenredig met andere jaaren, geweeſt zy; zoo als uit de ten ſlotte hier by gevoegde Tienjaare Doop- en Sterf-Lyſt genoegzaam te zien is, als uit welke blykt, dat 'er zelfs nog één meer in 1779 gedoopt dan geſtorven zy. Uit

Uit deeze nevensgaande Tien-Jaarige Sterf-Lyst blykt, dat het getal der gestorvenen in dit Jaar 1779, (58 uitmaakende), vergeleeken met de voorige jaaren, maar middelmaatig geweest is; en nog nader blykt zulks, als men het getal Inwoonders binnen deezen Dorpe en *Jurisdictie*, (die van den jongsten tot den oudsten alle te saamen nu onlangs op 1601 bereekend zyn,) in overweeging neemt; wanneer men bevinden zal, dat het getal der Gestorvenen in dit jaar tot dat der Inwoonders staat = 2—55. Dan, schoon men dus het getal der Gestorvenen, van dit geheele Jaar saam genoomen, middelmaatig mag noemen, zoo heeft nogthans het zelve afzonderlyk in die drie maanden, waar in de *Epidemie* het sterkst gewoed heeft, (*September*, *October* en *November* naamentlyk,) het getal der Dooden van de meeste voorige jaaren verre overtroffen, zynde het zelve 28 geweest, dus 3 minder dan in die zelfde drie maanden van het Jaar 1770, waar in de Rot-Koortsen; en 21 minder dan 1772, waar in de Kinderpokjes sterk regeerden. —— Wy zouden intusschen mistasten, zoo wy hier uit besluiten wilden, dat deeze *Epidemische* Koortsen dit Jaar meer doodelyk, dan op andere jaaren geweest zyn; want zoo wy in overweeging neemen het ongemeen groot aantal deezer Koortsen, zullen wy al ras van het tegendeel overtuigd worden, en vry zeeker besluiten durven, dat zy maar aan zeer weinigen, en zelfs minder doodelyk dan op andere jaaren bevonden zyn: Hier van zal men nog sterker overtuigd worden, wanneer men aanmerkt, dat onder het getal Gestorvenen in de drie genoemde maanden een groot gedeelte Eerstgeboorene

Kin-

TIEN-JAARIGE LIJST VAN GEDOOPTEN EN GESTORVENEN BINNEN SOMMELSDYK EN DESZELFS *Jurisdictie*,

waar van de Inwoonders op ruim 1600 gereekend worden.

In de Jaaren	1770.							1771.						
zyn	Gedoopt 75			Gestorven 79				Gedoopt 54			Gestorven 59			
	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.
January	4	2	6	2	1	4	7	4	2	6	1	3	3	7
February	3	6	9		2	2	4	2	3	5	5	2	1	8
Maart	3	1	4	1	1	6	8	2		2	1	5	3	9
April	6	6	12 *	3	2	4	9	2	3	5	2	3	1	6
Mey	1	1	2					3		3	1		2	3
Juny	1	1	2	1		2	3	2		2		1	2	3
July	8	5	13			2	2	2		2			2	2
Augustus	3		3	2	3	1	6		3	3	2	1	3	6
September	5	2	7	1	2	3	6	5	3	8		2	2	4
October	4	5	9	2	4	10	16	4	2	6		1	2	3
November	2	2	4	2	4	3	9	4	1	5	2	3		5
December	2	2	4	5		4	9	3	4	7	3			3
Geheel	42	33	75	19	19	41	79	33	21	54	17	21	21	59

In de Jaaren	1772.							1773.						
zyn	Gedoopt 51			Gestorven 92				Gedoopt 70			Gestorven 61			
	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.
January	1	2	3		2	2	4	5	2	7	3	1	4	8
February	3	2	5		2	3	5	1	3	4		1	1	2
Maart	1	2	3		3	3	6	5	2	7		3	3	6
April		2	2	1		2	3	2	2	4	1		2	3
Mey	6		6			1	1	2	6	8	2	2	2	6
Juny	2		2	1		4	5	1	1	2	2		3	5
July	1	2	3		1	1	2		5	5			3	3
Augustus	2	6	8		2	4	6	1	4	5		1	3	4
September	2	1	3	3	4	8	15	3	4	7	2		2	4
October	5	1	6	2	1	13	16	3	2	5	1	4	6	11
November	3	3	6	2	2	14	18	3	2	5	1			1
December	1	3	4	3	2	6	11	7	4	11	3	1	4	8
Geheel	27	24	51	12	19	61	92	33	37	70	15	13	33	61

In de Jaaren	1774.							1775.						
zyn	Gedoopt 63			Gestorven 62				Gedoopt 65			Gestorven 46			
	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.
January	5	8	13	4	4	7	15	2	7	9		1	3	4
February	2	1	3	4	2	2	8	4	5	9	1	1		2
Maart	2	2	4	3		1	4	4	2 *	6				
April						3	3	1	2	3		2		2
Mey	6	1	7		2		2	2	2	4	1	1		2
Juny	6	5	11	1	2	1	4					1	1	2
July	1	2	3		1	4	5	3	3	6		1	2	3
Augustus		1	1			1	1	1	4	5	2		3	5
September	2	4	6 *	2	1	2	5	5 *	4	9			7	7
October	2	2	4			1	1	1	4	5	1		1	2
November	2	3	5	1	1	2	4	3	3	6 *	2	2	3	7
December	3	3	6	5	1	4	10	2	1	3	2	4	4	10
Geheel	31	32	63	20	14	28	62	28	37	65	9	13	24	46

In de Jaaren	1776.							1777.						
zyn	Gedoopt 54			Gestorven 43				Gedoopt 68			Gestorven 53			
	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.
January	1	1	2	3	1	2	6	3		3			1	1
February	4 *	2	6	1	1	3	5	2	1	3	2	1	5	8
Maart	1	4	5	1	1	2	4	5	3	8		2	3	5
April	2	2	4	1		1	2	3	7	10		1	1	2
Mey		2	2	1	1	3	5	3	2	5	1	2	2	5
Juny	4	1	5			1	1	1	2	3 *			3	3
July	3		3			2	2	3	1	4	2		2	4
Augustus		2	2	1		4	5	5		5	3		1	4
September	4	5	9	1		3	4	5	3	8	1			1
October	3	2	5		2	1	3	3	1	4		2	7	9
November	3	3	6			2	2	6		6	2	3	2	7
December	3	2	5	1	2	1	4	7	2	9		2	2	4
Geheel	28	26	54	10	8	25	43	46	22	68	11	13	29	53

In de Jaaren	1778.							1779.						
zyn	Gedoopt 59			Gestorven 51				Gedoopt 59			Gestorven 58			
	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.	Jongens	Meisjes	faamen.	Mans	Vrouwen	Kinders	faamen.
January		2	2			1	1	2	2	4	2	1	2	5
February	1	1	2	1			1	6	2	8	2			2
Maart	4	4	8	1	1	1	3	2	3	5		2	1	3
April	1	1	2	1	1	5	7	3	3	6		1	1	2
Mey	3	3	6			4	4	2	2	4		1	2	3
Juny		3	3			5	5	1	2	3	2	1	2	5
July	1	3	4	1	1	4	6	2	1	3		1	2	3
Augustus	2	4	6	2		2	4	2	2	4		1	1	2
September	3	4	7		3	5	8	4	3 *	7	3	2	4	9
October	5	1	6	1	1	4	6	2	4	6	3	1	6	10
November	4	3	7			2	2	2	1	3	2	3	4	9
December	4	2	6	1	1	2	4	3	3	6 *		3	2	5
Geheel	28	31	59	8	8	35	51	31	28	59	14	17	27	58

* Beteekent, dat onder het getal Tweelingen zyn; en vindt men het zelve in de eerste Colom, zyn het beide Zoons; in de tweede, zyn het beide Dochters; en in de derde, is het een Zoon en Dochter.

Kinderen zich bevindt, waar van verſcheidenen aan de *Sprouw* geſtorven zyn: Het is opmerkelyk dat daar aan dit gebrek verſcheidene Jonggeboorene Kinderen jaarlyks hier het leven verliezen, dat uit de Sterf-Lyſt van *Deventer* niet blykt, dat een eenige in die Stad daar aan overleeden is.

KORT

KORT BERICHT VAN DE ZIEKTEN TE HELLEVOETSLUIS,

In den Jaare 1779.

DOOR DEN HEER

J. VAN DER STRAAL,

Med. Doctor

In deezen Winter hebben hier veele *Catarrhale* Ziekten geregeerd, inzonderheid *Peripneumoniæ nothæ*, *Rheumatismi* &c. deeze duurden echter niet langer dan de maand *January*, en het begin van *February*, wanneer de ſchielyke verandering van het weder, dat voor dit Saiſoen gereekend, zeer zagt was, de *Febres vernales* kwamen, welke in den beginne van geen goeden aart waren, maar door het minſte verzuim van een *Laxans* in eene Gal-Ziekte overgingen. —— Dan, in de maand *April* veranderden zy, wegens geduurige Stormwinden, die men in deeze maand alhier had, en gingen in *Tertianæ* en *Qua-*

Quartanæ over, welke door *Salina* en *Amara Resolventia* gemaklyk genoeg geneezen werden.

De Zomer zeer heet en droog zynde, verwekte veele *Febres Biliosæ continuæ remittentes*, welke zoo zwaar waren, dat zy naar Rot-Koortsen zweemden, en van het gemeen daar voor gehouden wierden, dezelven taftten gemeenelyk verscheidenen in een huisgezin aan, zoo dat 'er zelden iemand van bevryd bleef; *Emetica* en *Laxantia*, in den beginne gebruikt, waren van zeer veel dienst, doch altyd moest men op het laatste zyn toevlugt neemen tot den *Cortex Peruvianus*.

Febres Putridæ waren het gevolg by die geenen, welke in het begin van de Ziekte verzuimd hadden, of onwillig geweest waren, gebruik te maaken van een *Evacuans*, en by dezelve was de *debiliteit* zoo groot, dat men na het *tweede acces* van de Koorts de *Cortex Peruvianus* moest gebruiken, en wel in poeder, dewyl het aldersterkste afkooksel geen de minste verandering te wege bragt.

Met *Dysenterien* heb ik 3 Lyders behandeld, dezelve herstelden spoedig, zonder eenig gevolg van besmetting.

De Najaars-Koortsen, als *Tertianæ*, *Tertianæ duplices*, en *Quartanæ*, waren niet gemaklyk te geneezen, veelen hadden ten gevolg een huids uitslag, van sommigen voor een soort van *Scabies* gehouden, doch 't welk door zagte *evacuantia* wegging.

Niet

Niet tegenstaande nu de meenigvuldigheid der Zieken, de bovenmaatige hitte en groote droogte, welke wy hier gehad hebben, heeft het getal der dooden, van de Burgery, geweest 36 in het geheele Jaar, naamentlyk 24 Ouden, waar onder twee aan eene schielyke dood, en 12 Kinderen, (dezelve gereekend tot den ouderdom van 14 Jaaren,) waar onder twee dood gebooorenen en eene drenkeling; zynde 13 meerder dan in 't Jaar 1778, wanneer het getal geweest is 14 Ouden, en 9 Kinderen.

Van het overige gedeelte van de Landen van VOORN en PUTTEN, als mede van de BEYER LANDEN en den STRYENSCHEN WAARD, zyn de *Societeit* nog geene Berichten toegezonden.

BERICHT

BERICHT
VAN DE
DOORGAANDE ZIEKTEN
EN DERZELVER
GENEEZINGEN,
In de Jaaren 1778 *en* 1779. *in de*
WILLEMSTAD [*],
En derzelver NABUURSCHAP,

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEERE

W. VAN NOORT,
Med. Doctor, enz. enz.

De Ziekten onder de Menschen in het Jaar 1779, binnen de Stede van WILLEMSTAD en derzelver onderhoorige *Jurisdictie* gegrasseerd

[*] Zeer bekend, wegens derzelver Ligging aan het Hollandsch Diep, tegen over het Haring-Vliet en het Volke-rak, aan de doorvaart van Holland naar Zeeland enz. ontfangende dus by Ebbe en Vloed zoo wel de zoete wateren van het Hollandsch diep, als de zoute van de breede Zeeuwsche Stroomen, met welke haare Landen aan de Zuid-Westelyke zyde genoegzaam

ſeerd hebbende, beſtonden voornaamentlyk in de navolgende.

In het voorgaande Jaar 1778, hebben de Kinderpokjes zich, hier en daar, buiten deeze Stad geopenbaard, waar aan eenige Kinderen, ja zelfs volwasſenen geſtorven waren; doch hebben echter niet *Epidemieſch*, of algemeen geregeerd, openbaarende zich mede omtrent het midden van de maand *February* 1779, binnen deeze Stad, dewelke geduurende zeven jaaren van die Ziekte was verſchoond geworden: in den beginnen (gelyk als ordinair,) waren de *Variolæ discretæ* of *admodum benignæ*, doch in het vervolg en byzonder met de groote hitte, dewelke wy alhier in de maand *July*, *Auguſtus* en *September* ondervonden, werden dezelve *confluentes*, *putridæ & ſummopere malignæ*: dezelve Ziekte verſchoonde zoo min de volwasſenen als de Kinderen; dus, niet tegenſtaande eenige van die Ziekte zyn vry gebleeven, moet dezelve echter, volgens myne geringe meening, als *Epidemieſch* aangemerkt worden; dezelve Ziekte behield haaren loop tot in de maand *February* 1780, wanneer zy, omtrent in de helft dier maand, een volkomen einde nam. Myne Geneezingswyze beſtond alleenlyk, in de goedaartige ſoort van Pokken, met aan de Zieken *Antiphlogiſtica*, *Refrigerentia*, & *alvum Laxantia* dagelyks voor te ſchryven; zodaanig dat ik daar door eene dagegelykſche zagte *Diarrhoea* bewerkte: doch in de *confluentes* & *putridæ* gebruikte ik de *Pulv. Cortic. Peru-*

zaam alleen bewaterd worden. Zoo dat dezelve in de Verhevelingen van deeze Landen grootelyks mededeelt.]

Peruviani cum Sp. Vitrioli en eenige *Syrupus* & *Aquæ destillatæ:* inzonderheid de *Aqua Menthæ* gemengd. Indien de Stoelgang door dit middel vertraagd wierd, appliceerde ik *Lavamenten*, of *Clysmata antiseptica refrigerantia* & *laxantia:* in sommige myner Lyderen was de *putrefactie* zoo verre gekoomen, dat de wormen, of maaden met honderden uit de in etter staande Pokken en wel byzonder uit de beenen te voorschyn kwamen; doch deeze liet ik by continuatie wasschen met warm water en azyn, of wel met karnemelk.

Door alle welke hulpmiddelen ik, onder Gods zegen, van de honderd vier en twintig Lyderen, zoo Volwassenen als Kinderen, dewelke ik getracteerd heb, niet meer verlooren heb, dan 4 Kinderen, die volstrekt weigerden de noodige medicynen in te neemen.

Hoe veele Zieken nu van diergelyke natuur door den *Chirurgyn Major*, of *Doctor* van het *Garnisoen*, en den *Chirurgyn* deezer Stad zyn getracteerd geworden, beken ik niet te weeten; maar dit kan ik, als administreerende Kerkmeester, uit de Lysten der begraavenen, zoo in de Kerk, als op het Kerkhof, opmaaken, dat zy een meerder aantal van gestorvenen, indien het van hun gevergd wierde, zouden moeten opgeeven:

De Levenswyze in deeze Ziekten door my geordonneerd zynde, was, dat de Zieken, indien het hunne krachten toelieten, moesten opstaan, en in een tamelyk koel vertrek zich moesten begeeven, en aldaar, het zy gaande, of zittende, eenigen tyd, met het een of ander *amusement* zich

bezig houden; doch welke daar toe te zwak waren, ordonneerde ik dat zy zich met de beenen in het water, in eene zittende gestalte op het bed zouden houden, en eenige uuren des daags zulks by tusschenpoozen van een uur, of wel langer zouden uithouden. Voor de *inflammatie* der oogen gebruikte ik met veel succes de zoete melk met laauw water gemengd, en beval daar mede telkens met een spons de oogen te wasschen: voor de *inflammatie* in de keel gebruikte ik niets anders dan eene *Cataplasma* van Rogge meel met karnemelk gekookt, en op de keel gelegd, als mede eenige *Collutiones antiphlogisticæ.* Ik liet twee à drie maalen des daags myne Lyders het aangezicht en de handen wasschen met laauw water, waar in tarwe zemelen waren gekookt: de rype, of in etter staande Pokken liet ik zoo het mogelyk was, met een schaartje open snyden, en afwasschen met zoete melk en laauw water: door alle deeze aangewende hulpmiddelen, heb ik dat genoegen geobtineerd, dat ik in geene myner Patienten eenige Pokputten, of *reliquiæ variolarum* heb ontdekt, en allen zeer fris en welvaarend, zonder byna eenige Napokken, of *Febres Secundariæ*, van die Ziekte hersteld zyn.

Edoch, in de maanden *January*, *February* en *Maart* van het voorengemelde Jaar 1779, openbaarden zich alhier en in de omtrek deezer Stede *Pleuritides*, *Peripneumoniæ*, *Rheumatismi*, *seu Arthritides vagæ*, en meest alle van eenen *Inflammatorischen* aart; gelyk ook *Febres remittentes biliosæ*, *Choleræ biliosæ*, *Asthmata*, *Convulsiones præprimis in infantibus; dolores Nephritici calculosi*, & *Inflammatorii*; *Erysipelata Urticata*, *Colici dolores*

lores flatulenti; Hystericæ passiones in fœminis & virginibus: in de maanden van *April*, *Mey* en *Juny* van het voorengemelde jaar, bespeurde men alhier nog veele der bovengemelde Ziekten, gelyk ook *Anginæ inflammatoriæ*, doch principaal de *Febres biliosæ remittentes*; in oude Lieden *Morbi catarrhales*; in aliis minoris aetatis *Cardialgiæ tam Chronicæ quam Acutæ*, *Phrenitides*, *Febres biliosæ putridæ*; edoch de laastgenoemde waren niet algemeen, ik heb dezelve maar in eenige myner Lyders waargenoomen, en herstelden zich schielyk, volgens myne *Methodus curandi*, dewelke ik alhier in diergelyke Ziekten met het grootste succes tot nog toe gehouden hebbe:

(Of de *Herba Menthæ in Decoctis cum Cortic. Peruvian. elect.*, of de *Aq. Menthæ cum Extracto, vel pulvere ejusdem Corticis in Mixturis cum quibusdam Syrupis, ad edulcorandum, pro re nata, adhibita, talem effectum in aliis urbibus, vicis, pagis* &c. *obtinuerit, ac in hac urbe & ejus vicinis, & quidem in desperatissimis casibus cum convulsionibus terribilibus, subsultu tendinum, deliriis furibundis, vel Maniis &c. conjunctis, ut ipse in centenis casibus in variis Epidemiis grato animo recordor obtinuisse? ignorare plane fateor.*)

[Dat is: of de kruis en munt in de Afkooksels met goeden Koorts-bast, of deszelfs overgehaald water met het Extract of het poeder van dien zelfden bast in de *Mixturen* met eenige Syroop voor den smaak daar by gevoegd, naar tyds omstandigheden gegeeven, zoodanige uitwerking in andere Steden, Dorpen en Vlekken enz. als in deeze Stad en derzelver nabuurschap ge-

 had

gehad hebbe; en wel in de wanhoopigste gevallen met verschrikkelyke Stuiptrekkingen, opspringen der Peezen, woedende ylhoofdigheid, krankzinnigheid enz. verzeld; gelyk ik in veele gevallen in verscheidene *Epidemien* met genoegen herinnere, geschied te zyn, beken ik geheel niet te weeten (*).

Sed

(*) In een brief by het nevensgaande Bericht gevoegd, van den 9 *July* 1780, schreef de Heer VAN NOORT, nog onder anderen: De *Mentha*, of *Aqua Menthæ*, *vel Elæosacharum Menthæ in Decoctis*, *vel Mixturis in Febribus Putridis*, *cum Cortice Peruviano* is, na dat de lichaamen door *Purgantia Antiphlogistica* waren gezuiverd, door my met het grootste succes alhier gebruikt, zoodanig dat ik zelden de *Rad. Serpentar. Virginian.* daar by noodig had, wenschte ik wel, dat de proeven daar van in andere Steden en plaatsen wierden genoomen, ten einde, om te beproeven, of dezelve in voorsz. plaatsen diergelyke gezegende uitwerkingen hadden: Om, onder veelvuldige *Casus*, maar een eenig Exempel te allegeeren, zal ik in het korte melden, dat de *Chirurgyn-Major*, of Doctor van het *Garnisoen* deezer Stad my kwam raad pleegen (ik meene volgens gisfing, omtrent ruim drie jaaren geleeden:) als hebbende ik daar van geene Notitie gehouden; zeggende dat hy verscheidene Zieken van het *Garnisoen* in de *Casernes* had, dewelke aan eene kwaadaardige *Febris Putrida* laboreerden, verzeld met zoodanige *Furores* en *Convulsiones*, dat zy met geen mogelykheid in het bedde waren te houden; dat de gemelde Zieken al verscheidene bouteljes van het *Decoctum Corticis* hadden gebruikt, zonder het geringste effect daar van genooten te hebben; maar integendeel dat het scheen, als of die Ziekte daar door vererger de; ik raadde hem, dat hy onder zyn *Decoctum Corticis* eene hand vol van de *Herba Menthæ* zoude laaten kooken, en de Zieken toe dienen: naar vyf à zes dagen kwam hy weder aan myn huis, om my vriendelyk dank te zeggen voor myne getrouwe Raadgeevinge, zeggende dat alle zyne Zieken, door het middel van my aan hem gerecommandeerd, compleet hersteld waren, dat hoe oud hy ook was, zynde hy een man

van

Sed iterum ad alia; in de maanden *July*, *Augustus* en *September* van het meergemelde jaar, begonden de *Febres biliosæ remittentes*, *sed in quibusdam ægris intermittentes Tertianæ* zich te openbaaren, welke veele menschen aantastten: hier by voegden zich *Anginæ inflammatoriæ*, *Pleuritides*, *Hæmoptoses*, *Diarrhoeæ*, *& in quibusdam cruentæ; verum nullæ Dysenteriæ cruentæ in Anno hoc præscripto observavi:* dat is, ontsteekene Keelziekten, Pleurissen of Zydewee, Bloedspuwingen, Buikloop, in sommige bloederig, maar geene Roode Loop heeft zich dit jaar vertoond.

Eindelyk in de maanden *October*, *November* en *December* van het voorsz. jaar, bleeven de *Febres biliosæ, tam remittentes*, *quam intermittentes* continueeren, en by eenige Lyders de *Diarrhoeæ biliosæ & cruentæ*, als mede *Choleræ biliosæ*, *Peripneumoniæ & Pleuritides*, *Febres Quartanæ malignæ*, *Hydropes*: van welk een magtig aantal van Zieken, ik geduurende het voornoemde jaar, volgens myne gehoudene annotitie niet meer dan vyftien verlooren heb, behalven de vier Kinderen, hier vooren door de Kinderziekte weggerukt.

van dagen, soortgelyke spoedige herstelling in diergelyke Ziekten nooit gehoord, of ondervonden had: naderhand, by zyn vertrek van hier naar een ander Garnisoen, ben ik geinformeerd geworden, dat ook het zelfde middel in soortgelyke Ziekten, in andere Garnisoenen door hem gebruikt, van eene spoedige en gelukkige uitwerking geweest is.

Veele andere gelukkige Geneezingen in de alderdesperaatste gevallen in die Ziekte door het zelve middel uitgewerkt, zoude ik kunnen bekend maaken, indien myne bezigheden my zulks niet beletten, en ik niet vreesde, U Wel Ed. attentie te veel te vergen.

BERICHT
WEGENS DEN
ROODEN-LOOP [*]
TE
ZEVENBERGEN, [†]
DOOR DEN HEER
J. B. T. VAN DER LINDEN,
Med. Licentiat.

In het laatst afgeloopen jaar 1779, hadden wy alhier tot omtrent het laatste van den Zomer geene noemenswaardige Ziekten gehad, maar van het begin der maand *September* tot het einde van *November* heeft in den omtrek van ZEVENBERGEN, zynde de Stad genoegzaam vry gebleeven,

[*] Waar van boven bl. 218. reeds gewag gemaakt is.

[†] Schoon deeze plaats, die eertyds volgens SMALLEGANGE *Kronyk van Zeeland, bl. 29. en den Tegenw. Staat van alle Volkeren* XVII. Deel bl. 222. in den volsten zin tot deeze Afdeeling behoorde, maar thans zeer weinig gemeenschap met de zoute Rivier en Slyken heeft, zynde het weinige water dat herwaards door den *Dintel* aangevoerd wordt, niet dan by N. Westelyke winden zout, intusschen deelt dezelve niet minder dan de voorige binnenplaatsen in de verhevelingen mede, die van de zoutene gronden tot dezelve gevoerd worden.]

bleeven, eene galachtige besmettelyke Roode-Loop geregeerd, die, naar alle waarschynelykheid, van zelve ontstaan is; zynde by allen van den zelfden aart, hoewel grootelyks verschillende in hevigheid; want by sommigen werd men maar eene enkele Buikloop gewaar, daar zich in anderen de allerkwaadaartigste teekenen, als verlies van krachten, hik, sprouw, *cadavereuse* afgang, en eindelyk het vuur in de Ingewanden opdeeden.

Ik heb, voor myn aandeel, omtrent veertig Lyders, aan deeze Ziekte laboreerende, behandeld: de meesten hadden veelvuldige kleine, galachtige, *slymige* en zeer bloedige afgangen, met hevige buikpynen, krimpingen, gestadige persingen en eene Rotte-Galkoorts: het getal der afgangen was by sommigen tot 50, 60, en meer in eenen dag. Van deeze veertig heb ik 'er vier verlooren: drie dewelke genoegzaam geene van de noodige Artzenyen konden of wilden gebruiken: by den vierden deeden noch de Braak- noch de Purgeermiddelen eenige werking; en ik konde noch door verzachtende, verbeterende, en omwindende Geneesmiddelen beletten, dat de scherpe bytende stoffen, door hun verblyf, de darmen benadeelden, en het heete vuur in dezelve veroorzaakten.

Wat het verschil over de natuur deezer Ziekte betreft, welke naar men voorgeeft, op veele Plaatsen aanmerkelyk te zyn geweest, ben ik van gevoelen, dat dit verschil meest ontstaat, door dien wy het niet eens zyn omtrent de weezendlyke oorzaak van den Rooden-Loop. Zoo ik my niet bedriege, zyn hier te Lande veelen van

gevoelen, dat de naaste oorzaak bestaa in eene ontsteeking en verettering der darmen; en het geene Roode-loop mag genaamd worden, ten zy deeze plaats hebben. Wy in tegendeel (ik spreeke als een Leerling van de hooge Schoole van LEUVEN) beweeren, dat 'er geen van beiden vereischt worde; en zeggen, dat de weezentlyke oorzaak van dezelve bestaa in eene dikmaals herhaalde stuipachtige saamentrekking der darmen naar den enkeldarm, door welk geweld zy van hunne natuurlyke slym worden beroofd, het bloed in de holte der darmen, de weivaten (*vasa serosa*) gedreeven, en alzoo de naaste aanleiding tot ontsteeking veroorzaakt worde: zoo dat de eigentlyke Roode-Loop bestaan kan zonder eigentlyke genaamde ontsteeking en verettering der darmen. Is het, dat dit gevoelen doorgaa, het welk zeeker overeenkomstig is met dat der voornaamste Schryveren in de Geneeskunde, zoo begryp ik niet, hoe men langer twisten konne, over de natuur deezer Ziekte: want, is het, dat de Roode-Loop een Buikvloed zy, verzeld van eene algemeene ongesteldheid, scherpe snydingen, of krimpingen en gestadige perssingen, gelyk TISSOT die beschryft, en SYDENHAM, ETTMULLER, VAN SWIETEN, UNZER en meer anderen met hem overeenstemmen; en men daar by vergelyke de voorenstaande toevallen van de Ziekte in geschil, dewelke ik naar bevinding waar en waarachtig heb opgegeeven, en geen mensch kan betwisten, moet men dan niet bekennen, dat twee druppels water elkanderen niet beter gelyken, dan deeze twee Ziekten [*]? Maar

[*] Vergeleeken met bl. 44. boven, en vervolgens met de *Epidemie* van BREDA, van het Graafschap ZUTPHEN, van ENKHUIZEN enz. welke by vervolg zullen opgegeeven worden.

Maar, zeggen fommigen, de ziekte is by verfcheidenen zoo ligt geweeft, dat zy, de Buikvloed uitgezonderd, geene van de befchreevene toevallen hadt. Hier op antwoorde ik, dat ze niet te min by allen van den zelfden aart zy geweeft, fchoon in hevigheid verfchillende. Dit ziet men immers wel meer in befmettelyke Ziekten, als by voorbeeld, in de Kinderziekte, welke in verfcheidenen zoo goedaartig is, dat zy bezwaarlyk eene Ziekte kan genaamd worden, daar zy in tegendeel by anderen zoo moordaadig als de Peft is; nogthans is het nooit een fterveling in de gedachten gekoomen, van aan de eerfte den naam van Pokken of Kinderziekte te betwiften, niertegenftaande zy in evenredigheid zoo merkelyk verfchlllen. Maar wat zal men zeggen? al was de zaak zoo klaar als het licht van de Zon op den middag, zoo vindt men toch altyd tegenftreevers. ——

Ook wilde men de befmettelykheid deezer Ziekte betwiften: dan, de rede, waarom ik ze voor befmettelyk opgeeve, is deeze: ik ondervond, dat, als 'er een menfch in een huisgezin door aangetaft wierd, in 't vervolg de een voor, en de andere na, befmet wierden, niet alleen van dat huisgezin, maar ook Vreemden, die de Zieken oppaftten, of zich niet mydden en nalaatig waren in de noodige voorzorgen te gebruiken, waar van, onder anderen, een aanmerkelyk geval zich opdeed, waar uit men oordeelen kan, of zulke en diergelyke voorbeelden voldoende zyn, om met recht deeze befmettelyk te noemen. Een jongeling met naame *Wetté*, woonachtig in den *Oudenbofch*, (alwaar toen deeze of diergelyke Ziekte niet bekend was,) overgekoomen

koomen zynde om zyne Moeder te bezoeken, die op het *Slyk-gat* (een gehucht een halve myl van *Zevenbergen*) woonde, alwaar de besmettelyke Ziekte ten dien tyde regeerde in zes huisgezinnen naast den anderen, onder welke dat van zyne Moeder was begreepen; naa een of twee dagen aldaar verbleeven te hebben, is naar zyne Woonplaats te rug gekeerd zynde, door dezelve aangetast geworden; op 't laatst ben ik 'er by geroepen, om met den zeer geleerden Heer DR. VINGERHOEDS, over hem practizeerende, te consuleeren: Wy stemden met elkanderen overeen, dat zyne Ziekte de Roodeloop ware, die hy, naar alle waarschynelykheid, door de besmetting op het *Slyk-gat* gekreegen had, wendende alle mogelyke middelen aan, maar te vergeefs, wyl hy kort daar na op eene allerellendigste wyze gestorven is [*].

Het getal der DOODEN *sedert het jaar* 1774.

In 't Jaar	1775	zyn 'er gestorven	57
———	1776	———	74
———	1777	———	62
———	1778	———	89
———	1779	———	77

Nota: in de maanden *September*, *October* en *November* van de vier eerste opgegeevene jaaren, zyn 'er niet boven de 16, en in deeze drie maanden van het laatste jaar 1779, zyn 'er 33 gestorven; en dus vervolgens meer dan eens zoo veel.

Ik

[*] Welk geval boven bl. 218. reeds is aangehaald.

Ik heb ook, volgens verzoek, onderzocht of de besmetting door de geenen die ter Bedevaart naar de *L. Vrouw* van KEVELAAR [*] waren geweest, alhier zy aangebragt geworden; maar by naauwkeurig onderzoek is my gebleeken, dat geen van de bewuste *Dysenterici* naar KEVELAAR waren geweest; noch ook geen een van de Bedevaartsgangers ziek is geweest: zoo dat de besmetting alhier uit die oorzaak niet ontstaan is.

NABERICHT.

Na het afdrukken van het *Artikel* van VLISSINGEN, is de *Societeit* door den Wel Ed. Gestr. Heere J. BAART, haaren *Correspondent* aldaar, bericht: Dat wegens de aanteekening der Dooden in de *Nederlandsche Jaarboeken* voor 1781. Eerste Stukje bl. 11. voorkoomende, welke in het afgeloopen jaar 1780, 352, en dus 10 meer dan in het jaar 1779. worden opgegeeven, zyn Wel Ed. Gestr. verzeekeren konde, dat die opgave abusief, en niet conform de medegedeelde Lysten door de Heeren Kerkmeesters bl. 129. moeste gehouden worden; vermits de overleedenen volgens de autentique Lysten in 1779, 297, en niet 272, volgens de opgave van dien *Correspondent*; en in 1780, 368, en niet 352 bedroegen, zynde dus het different

[*] Vergeleeken met het Bericht van *Deventer*, bl. 38. Derde Afdeeling.]

rent van meerder geſtorvenen in 1780, als in 1779, het getal van 71, en niet van 80. Welk abuis by den Correspondent, die niet de Heeren Kerkmeeſters, maar de Doodgraavers heeft geconſuleerd; waar voor in het vervolg zal voorzien worden.

Voorts is de rede van het onderſcheid van 't grooter getal overleeden in 1780, dan in 1779, aldaar opgegeeven, allerjuiſt. Dat naamelyk zulks *geenszins* (immers *zoo zeer niet*) aan gegrasſcerd hebbende Ziekten, maar (immers *als wel*) aan het vermeerderd getal der Ingezetenen zy toe te ſchryven, dewyl in de *troubles* tusſchen Engeland en Vrankryk zich hier veele Engelſche en Franſche huisgezinnen hadden neêrgezet, om onder onze Neutrale Vlag hunne Negotie te dryven, doch die thans, met de Vredebreuk tusſchen onze Republiecq en Engeland, meeſt al wederom deeze Stad verlaaten hebben, en naar Ooſtende en Duinkerken zyn vertrokken: zoo dat het getal der Geboorenen, Gedoopten, Getrouwden en Geſtorvenen over 1781. merkelyk minder zyn zal. Waar uit tefſens blykt, dat deeze Stad, niet zoo zeer als andere Plaatſen, met ſchadelyke Ziekten is bezocht geweeſt; en het rechte verſtand verkreegen wordt, dat (naamelyk naar maate van het vermeerde getal der Inwoonderen,) het getal der Dooden over 1779. hier *iets* maar *niet veel* grooter zy geweeſt dan in voorige jaaren.

NABERICHT [*].

PROEVE
EENER
GENEESKUNDIGE HISTORIE
DER STAD
ZIERIKZEE,
EN DER EILANDEN VAN
SCHOUWEN EN DUIVELAND.

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEER
J. MACQUET,
Med. Doct. enz. enz.

ZIERIKZEE en de Eilanden van SCHOUWEN en DUIVELAND, wier Hoofdſtad het is, liggen op een en vyftig graaden en 38 minuten Noorder breedte.

De

[*] Deeze *Proeve*, welke, uitwyzens de Dagteekening, lang na het uitgeeven van het *Tweede Stuk*, ja zelfs na dat het *Derde Stuk* reeds afgedrukt was, ingekomen is, heeft niet anders dan by wyze van NABERICHT by dit Jaar kunnen gevoegd worden; zynde hier mede de gaaping van bl. 145. vervuld, en kunnende als daar ter plaatſe behoorende geleezen worden.]

De *Schelde* en haare byzondere armen omringen deeze Eilanden, die aan de Noordzee met Duinen, en aan de Stroomen met zwaare Kleidyken tegen de kracht der golven worden bewaard. De Haven der Stad loopt in de Schelde, en is omtrent een half uur gaans lang. Het Dykwater ſcheidt de Eilanden van SCHOUWEN en DUIVELAND, en loopt van de Stad tot aan den anderen kant van het Eiland in de *Grevelingen* ter lengte van omtrent anderhalf uur gaans. Rond deeze Eilanden liggen in de Stroomen veele Slikken, Plaaten, Gorſen, die met hoog water onder, en met laag water veelal bloot liggen. De Gorſen of Meilanden zyn met veelerleie Zeeplanten, vooral met het Krabbekwaad begroeid.

Het water, uit de Noordzee in de Zeeuwſche ſtroomen vloeiende, ryſt en daalt met Vloed en Ebbe by gemeen getyde alhier twaalf of veertien voeten, by ſpringtyde agtien of twintig, en by harden Noordweſten Wind meer voeten.

Al het water, dat deeze Eilanden omringt, is zout, echter niet in vergelyking met het water van den Oceaan. Dezelfde veelheid Zeewater op de Kuſten van SPANJE en PORTUGAL, zal wel eene onçe zout geeven, als men uit ons Zeewater naauwlyks een dragma zal haalen. Het water is op veele plaatſen binnen de Eilanden brak; wegens de veenige ſtof, die men derry noemt; van een bitumineuzen aart, die het bitter maakt, met veel zout vereenigd, dat men oudstyds uit deeze derry plagt te branden. Zy werd in SCHOUWEN gegraaven en gebaggerd

even

even als het Veen in andere Landen. Hier door zyn in dit Eiland groote plasſen ontſtaan, die men de Moeren noemt, en men met de uitgeveende plasſen in andere Landſchappen, ſchoon deeze laatſte uitgeſtrekter zyn, kan vergelyken. De kleur van het water is niet zwart als die van het Veen, maar bruiner. Het Zout, in zoo groot eene veelheid in de derry aanweezende, maakt het brak, daar ander uitgegraaven Veen zoet water geeft, om dat het weinig zout bevat.

Aan de Zuid- en Noordzyde binnen de Eilanden liggen veele ſlaken, of plaatſen, uit welken de beſte klei en aarde genoomen is tot het maaken en onderhouden der Dyken. By den Winter en in natte Zomers zyn deeze ſlaken ter hoogte van twee, drie of meer voeten met water bedekt, geheel brak. By drooge Zomers waasſemt al dat water weg, en laat deeze ſlaken droog, met geborſten grond. Als de Zomers minder droog zyn, veranderen zy in moerasſen, met Groenmoes, Zeegras vervuld, tot eene kleine hoogte met water bedekt. In de beide Eilanden vindt men veele Slooten en Poelen, die men Weelen noemt, en mag houden voor overblyfſels van diepe kreeken, by het indyken gebleeven, of door het doorbreeken der Dyken, by het woelen van het eerſt inſtortende water gemaakt.

De Landen liggen ſchier waterpas met de Zee, laag en des Winters op veele plaatſen in de beide Eilanden onder water. Dit is min of meer brak, naar dat 'er veel of weinig Regen valt, wordende ook door het Duinwater, dat

 zich

zich door de Sluizen van SCHOUWEN moet ontlaſten, vooral in het Voorjaar merklyk verzoet. Aan den Duinkant is de grond hooger, zandiger, het water zeer zoet. Dit vindt men op veele plaatſen in de beidene Eilanden, die hooger liggen. In de Polders van NOORDGOUWE, ZONNEMARE, OOSTERLAND, enz. is het water zoet, doch niet zoo helder en aangenaam als aan den Duinkant onder BURG, HAAMSTEDE en RENESSE. In deeze ſtreeken, alle met hout, dat zeer weeldrig groeit, beplant, zyn hier en daar aders van leevend water, dat zeer friſch en helder is. Hoe aangenaam deeze ſtreeken zyn, wyken zy echter in vruchtbaarheid voor den ſterker, krachtiger grond en vette klei van SCHOUWEN, vooral in het kweeken der Meede of Krappe, die eene krachtige kleiaarde bemind, en in zandiger, losſer gronden niet tot die deugd komt. Deeze kleiaarde in het Eiland SCHOUWEN wordt tot het teelen der Meede zeer veel onderſteund en verbeterd door het brakke ſlyk, dat uit de Slooten gedolven en over het Land gebragt wordt. Deeze Slooten groeien binnen weinige Jaaren vol met dit ſlyk, dat het brakke water laat zinken, vermeerderd door de aarde van de wegen, Landen, en de Planten, die 'er in groeien en verrotten. Men behoeft maar weinig koeien of paardenmeſt by dit ſlyk uit de ſlooten te doen, om het Land te meſten. Dit ſlyk is minder krachtig in DUIVELAND, dat daarom op verre na zulk eene goede Meekrap niet voortbrengt. Alle andere Landen, ſchoon uit zeer goede klei of andere aarde beſtaande, worden binnen 21 of 28 Jaaren, in welken tyd men 'er drie of viermaalen, twee- of driejaarige meede kan kweeken, uitgeput

put voor deeze plant, die den Schouwſchen grond, door dit ſlyk verſterkt, reeds veele eeuwen heeft gedraagen. Het brakke water, dat des Winters de Weiden van SCHOUWEN bedekt, laat in het Voorjaar eene vette ſlibbe of ſlyk na, die by drooge Voorjaaren eerſt een korſt op de oppervlakte maakt, doch door den Regen en Warmte ſmelt, en eene groote kracht aan den grond geeft. Daar de gronden het ziltigſt zyn, rypen de graanen het eerſt. Het Gras groeit hier zoo hoog niet als in HOLLAND, doch geeft een krachtig voedſel aan het Vee. In het midden van den brakken grond vindt men hier en daar aders van zoet water, waar uit men in de Weiden putten, die men hier Vaten noemt, voor het Vee maakt. Als men geene aders van zoet water kan vinden, of dat dezelve met brakke te veel verzeld zyn, maakt men vaten van eenige diepte, vult dezelven met zand, en maakt daar mede alle de aders digt. Men vangt in deeze het Regenwater, dat hier voor het Vee bewaard wordt.

De Landen worden bezaaid met Tarwe, Rogge, Gerſt, Haver, Vlas, Boonen, Paardeboonen, Erwten, Aardappelen, en in zandiger ſtreeken met Boekweit, die allen hier voortreflyk zyn. Op de beſte Landen vallen de Aardappels blank, meelig, en brokkelen gekookt van zelfs, zynde vry van het kleiachtige, lymige, dat deeze vrucht in andere Landen heeft. Alle de Boom- en Peulvruchten zyn zeer goed en ſmaaklyk, en zoo wel als de meeſte andere Groenten vaſter en minder waterig dan elders. Dit blykt vooral in de Aſpergies, die hier zeer vaſt zyn. De Bloemkoolen

blyven in onze Eilanden klein, doch zyn aangenaam van ſmaak. Artichokken worden insgelyks zoo groot niet, en wyken verre voor die van WALCHEREN. Perziken-boomen groeien gemeenlyk de eerſte vier Jaaren vry wel, doch dan ſlaan zy aan het kwynen; veele ſterven, wat moeite men doet. Indien men hen kan brengen tot twaalf of veertien Jaaren, blyven zy weeldrig tieren, en geeven lekkere vruchten. Veele Watervogels onthouden zich in deeze Eilanden, vooral in SCHOUWEN, dat vol is van Meeuwen, Kokmeeuwen, Ganzen, Eenden, Kievieten, Kluiten, Daken, enz. die hier broeien, en voor een gedeelte met den Winter vertrekken. Mollen en Vosſen zyn 'er ten eenemaal onbekend, Veenmollen daarentegen op veele plaatſen eene groote plaag. In SCHOUWEN, waar de grond ziltig, brak is, vindt men noch Boomen, noch Heeſters. Men kan van den Wal van ZIERIKZEE den geheelen Polder van SCHOUWEN, die eene groote vlakte is, voor een goed gedeelte overzien. De hoogten, die hier en daar zyn, en van welken onze oude *Kronyken* onder den naam van *Terpen* en Vliêbergen, met zoo veel ophef en verwondering ſpreeken, zyn niets anders dan asſche van de uitgebrande derry, hier te ſamen geworpen, en allengs met gras begroeid.

Uit alle deeze Slikken, Plaaten, Slaken, Slooten, Poelen, Weelen waasſemen ſtoffen uit van eenen ziltigen, ſtinkenden aart. Des morgens en des avonds by laag water en droogte zyn zy voor de Inboorlingen onaangenaam van reuk, en voor Vreemdelingen zeer moeilyk om te verdraagen, vooral by zoel weder met Regen.

Zy

Zy geeven ook des Zomers zeer ſchielyk Vloeidaauw en een Nevel op, die koud valt en nadeelig voor de Gezondheid is. Gelukkig wordt die damp doorgaans door den Wind, die 'er teffens uit voortkomt, ſchielyk verdreeven. By ſtil weder vooral in den Herfſt heeft men ook ſterker Miſten, die ſtinken, doch die ik nooit zoo zwaar gezien hebbe, dat 'er menſchen door verdwaalen en in het water loopen. Deeze dampen verſpreiden zich ook gemaklyk in het Eiland SCHOUWEN, om dat 'er geen geboomte hen ophoudt. Ook begunſtigt hier in het Koeltje, dat altyd met het opkomen van den Vloed uit Zee waait, vooral in den Zomer. Dit maakt echter voor een gedeelte die ſchielyke verandering van hitte en koude. In de grootſte hitte der Hondsdagen is het zeer verkwiklyk en maatigt de hitte. Als men by dit koeltje de geduurige verandering van den Wind, het opkomen van Nevels, betrekken van de Lucht door veelvuldige waterige uitvloeidſelen voegt, zal men zich niet behoeven te verwonderen over de ongeſtadigheid der lucht, die ſomtyds drie of viermaalen op een dag verandert. Zoo dra de Wind maar iets naar het Noorden keert, dat menigmaal in den agtermiddag en tegen den avond geſchiedt, vooral in het Voorjaar en den Zomer, wordt de dampkring altyd kouder.

Die geduurige veranderingen van het weder hebben een grooten invloed op ons Land en deszelfs Inwooners. Onze Weiden en Koornlanden willen geene langduurige droogte hebben. De Meekrap vordert in de Maanden *April* en *Mey*, als men haar zet, nu en dan Regen. Wanneer de Noorden- en Noord-Ooſten Win-

den, die men hier als vaſte *Mousſons* in *April* en het begin van *Mey* kan aanmerken, nu wat vroeger, dan wat laater lang aan een aanhouden, met droogte, die hen doorgaans verzelt, heeft men een ſlechten zettyd, en de graanen worden 'er geel door. De Boomen, die dan doorgaans in den bloei ſtaan, lyden daar door ook ſterk, en alles kwynt. Zy ſchroeien ſomtyds de bladers van de Boomen, die aan den kant, langs welken deeze Winden waaien, geheel verzengd zyn. De zoo guure, koude Winden veroorzaaken een onaangenaam Voorjaar, maar zy geeven in het Najaar, vooral in de Maand van *October*, wanneer zy ook waaien, zeer ſchoon weêr, en maaken dat het Najaar by ons beter is dan het Voorjaar. Wanneer in den Zomer de hitte en droogte met Noorden of Noord-Ooſten en Ooſten Winden, die in *Juny*, *July* en *Auguſtus* zeer ſchoon weêr geeven, lang aanhouden, wordt de lucht by ons ſcherp. In den Winter vrieſt het doorgaans vry ſterk. Wy hebben echter menigmaal, als men hoort, dat alles in HOLLAND met Ys bezet is, nog zeer weinig Ys in het water, niet zoo zeer om dat het zoute water niet zoo ligt bevrieſt als het zoete, maar om dat de Vorſt of vriezende lucht (het zy men ſtelle, dat zy kleine Ysdeelkens bevat, of dat de vriezende koude eene geſteldheid der lucht van haare eigene ſoorte is,) zekere ſtreek ſchynt te houden, en op de eene plaats te werken, als zy eene andere, die 'er niet ver van af is, niet aandoet, gelyk het met de Winden en het Onweêr gaat, dat zelden by ons zoo zwaar is, dat 'er ongelukken door gebeuren. Het dryft zeer dikwerf naar de Zee, en de ondervinding leert de waarheid

heid van het zeggen onzer Zeelieden, dat de Zee het Onweêr van Donder en Bliksem trekt. In den Winter hebben wy zeldzaam sterke Vorst voor den Zonnestand, en in den Zomer maar weinige heete dagen voor den Zomer Zonnestand. De grootste hitte begint met het korten en de hevigste koude met het langen der dagen. zeldzaam heeft men Vorst voor dat 'er een Oosten Wind heeft gewaaid.

Noorderlichten ziet men zeer dikwerf hier op alle tyden van het Jaar. Ik hebbe niet kunnen merken, dat dezelve eenigen invloed ten goeden of ten kwaaden hebben op de lichaamen noch van gezonden noch van zieken.

By zeer schoon, zacht weder geeft het water op [*]. Dit noemt men, als de Rivier hooger schynt dan zy is. Schepen, wier Masten men alleen boven de Dyken ziet, vertoonen zich schier geheel boven dezelven, schoon het water niet hooger is. Zy geeven eene vertooning van hooger te zeilen. Het overliggende Land vertoont zich ook nader en donkerer. Als men met een' Verrekyker of *Teleskoop* ziet, is de lucht met een nevel of damp bezet en dyzig; men heeft geen helderen horizon. Dit verschynsel vertoont zich nooit, dan met een Zuiden, of zachten zoelen Zuid-Oosten Wind.

Somtyds heeft het Zeewater eene zeer groote helderheid en doorschynendheid, des men tot eene aanmerklyke diepte alles op den grond kan zien.

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 571.]

zien. De groenheid van het Zeewater is minder. Dikwerf ſchilderen de voorwerpen zich zeer fraai in het Zeewater. Als men op de eene zyde van een Haven ſtaat, ziet men de Huizen, Boomen, Menſchen, die zich op den anderen kant bevinden, zeer duidelyk, doch nederwaarts in het water, als in een helderen Spiegel zich vertoonen. Het Zeewater heeft dan ſomtyds ook minder groenheid. Dit verſchynſel neemt men ook waar by ſchoon, ſtil weêr met Zuiden of Zuid-Ooſten Winden.

Als men over eene vlakte van een uur of meer uitgeſtrektheid, die door Boomen bepaald wordt, ziet, en het zich vertoont even als of die Boomen verder afſtaan en in het water, zoo dat 'er eenige tusſchenruimten zich vertoonen tusſchen dezelven, heeft men helder weêr met een Noorden- of Noord-Ooſten Wind. Dit vertoont zich gemeen in het Voorjaar, en als dit verſchynſel verandert, en men de Boomen niet meer als in het water, maar digter by elkanderen, ſomberer, en nader by ons ziet, zal het weêr veranderen, en 'er een Zuiden of Zuid-Weſten Wind komen, by welken men nooit de Boomen over eene vlakte als in het water ziet ſtaan, maar altyd digter by een, en nader. Op den Wal van ZIERIKZEE by de Zuidwelle Poort kan men langs de vlakte van SCHOUWEN, deeze vertooning op de Boomen onder RENESSE, zynde een tusſchenwydte van omtrent anderhalf uur gaans, waarneemen.

Ik kan niet merken, dat de Maan by ons eenigen invloed heeft op de Mergpypen der Dieren of op de Schelpvisſchen. De Oeſters

en

en Mosſels, Alikruiken en Wulken; de Kreeften en Krabben zyn niet blanker, vetter, noch voller by Nieuwe en Volle Maan, dan by derzelver eerſte of laatſte Quartieren. De beroemde MEAD heeft haren invloed waargenoomen in de Vallende Ziekte; en RAMAZZINI, dat 'er by eene Maanëklips meerder Menſchen te ROMEN ſtierven. Ik hebbe hier nog geene *Spasmodieke* kwaalen, Stuipen, Zenuwziekten, Vallende Ziekte gezien, die den loop der Maane volgden, noch dat de Maanëklipzen eenen merklyken invloed op eenigerhande Ziekten hadden. Integendeel is het eene vaſte waarheid, dat veele Menſchen, die de Waterzucht hebben, meer zwellen by eene wasſende dan afneemende Maan; en dat zy by de Volle Maan het meeſt gezwollen zyn en het zeer benaauwd hebben.

Het weêr verandert zeer gemeen by ons met de verandering der Maane; meer echter by Nieuwe en Volle Maan, dan by de Quartieren. Die verandering geſchiedt niet op den dag der Maane, maar den tweeden dag voor of na de Maan. Zy volgt vry geregeld het ſpringtyde of de laagſte Ebbe, die ook niet op den dag der Nieuwe of Volle, en eerſte en laatſte Quartieren der Maane komen, maar twee of drie Getyden voor en na dezelven.

Onze Landlieden noemen de Maan van *April* de rosſe of roode Maan, om dat geduurende deeze Maan de Noorden en Noord-Ooſten Winden ſchraal, droog en guur weêr aanbrengen, en de Vruchten rood en geel maaken, en verſchroeien. De Zeevlammen doen dan ook zeer veel kwaad, vooral aan de bloeiende boomen.

Het

Het overheerſchende Temperament is hier het Bloedryk-Melankolyk (*Sanguineo-Melancholicum*). De Visſchers, Boeren, Matroozen, Ambagtslieden hebben een welgeſpierd, vaſt lichaam, gezonde, bloozende kleur, dikwerf tot het opdragtige toe, zwart of blond hair. Voorbeelden van rood of goudgeel hair zyn niet ongemeen. De lichaamen hebben eene maatige lengte. Blaauwe oogen vindt men het meeſt; bruine oogen minder; en zwarte zyn niet zoo gemeen als de twee voorigen. Menſchen, die zwarte oogen hebben zyn van een aandoenlyker geſtel, en vallen ligter in Stuipen en alle Spasmodieke beweegingen, dan lieden die bruine of blaauwe oogen hebben, die ook blanker van vel en poezeliger zyn, vooral onder de Vrouwen. Veelen van de beide Sekſen hebben de Aambeien van beider ſoorte; de vloeiende zyn hier zeer heilzaam voor de Gezondheid. De Stonden der Sekſe beginnen met het twaalfde of veertiende Jaar. Ik hebbe dezelven meer dan eens in Meiskens van tien Jaaren gezien, en dat 'er reeds op het agtſte Jaar Spasmodieke poogingen der Natuure waren om dezelven voort te brengen. Het is hier niet zeer ongemeen, dat Vrouwen, die op den tyd, dat is tusſchen de 44 en 50ſte Jaaren van haaren ouderdom met de Stonden zyn uitgeſcheiden, in den ouderdom van zeſtig en zeventig Jaaren de Maandelykſche zuiveringen zeer overvloedig, en op den behoorlyken tyd regelmaatig wederkrygen.

ZIERIKZEE ligt zeer luchtig, en is in het geheel niet bedompt. De ſtraaten zyn breed genoeg, en de huizen niet hoog. Naar den kant

van

van SCHOUWEN is weinig geboomte, gelyk ook naar den kant der *Schelde*. De Wind komt over de vlakte van SCHOUWEN, en der Riviere onbelemmerd naar de Stad en ſpeelt 'er vry door. Naar den kant van NOORDGOUWE en DUIVELAND is meer geboomte. De Inwooners zyn zinlyk en kunnen door de Vaart ter Visſe, of Koopvaart, of den Landbouw wel beſtaan. De Vrouwen zyn Vruchtbaar; die der Visſcheren hebben veel van de oude nyverheid verlooren. De Koffy en Thee zyn 'er de voornaamſte oorzaaken van [*]. Deeze dranken hebben iets aanloklyks, en bederven het gemeen, dat 'er lui en vadzig door wordt. Onder het gemeen is ook een misbruik van de Jenever. Men drinkt naauwlyks Bier. Voorheen was het Wyn drinken onder de fatſoenlyke Menſchen zeer ſterk. Men kon naauwlyks een gezelſchap bywoonen zonder dronkenſchap: Dit is veranderd, en men ziet zeer weinige dronkaards onder fatſoenlyke lieden. Ik geloove echter dat men niet minder Wyn drinkt dan voorheen. De wyze van drinken is alleen veranderd. Onze Vooroudres dronken nu en dan een ſtyf glas Wyn; doch weinigen hunner dronken alle dag Wyn. Zy vergenoegden zich met Bier. Thans drinken meeſt alle fatſoenlyke Menſchen des middags en des avonds over tafel Wyn, zelfs meer te veel dan te weinig, ſchoon niet tot dronkenſchap. Onze vochtige lucht, met veele dampen vervult vordert een glas Wyn, en ik geloove dat de goede, Roode Franſche Wyn, in eene tamelyke maate, die naar het Temperament,

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 429.]

rament, geſtel der Zenuwen, gewoonte, onmooglyk te bepaalen is, de Maag verſterkt en de gezondheid bevordert [*]; vooral nu het gebruik van Thee en Koffy zoo ſterk is toegenoomen, dat de Maag en alle de ſpys bereidende Ingewanden door het warme water geweekt, eenige meer prikkeling en verſterking vorderen. Hierom is de Roode Wyn voor fatſoenlyke lieden, en de Jenever voor het gemeen, eenigszins noodzaaklyk geworden. Menſchen van wat lager rang hebben Aalbesſen Wyn [†] ingevoerd, die Jaarlyks in een groote veelheid gedronken wordt, en zoo wel bereid, dat kundige Vreemdelingen dezelven voor fyne Wynen gedronken hebben. Rhynſche en Moezelwynen, en andere fyne Wynen en Liqueuren zyn hier niet in daaglyks gebruik.

Het Rundvleeſch is zeer goed, en wordt des Winters veel gegeeten. Kalfsvleeſch is minder goed, en Schapenvleeſch vry wel. Hazen, Patryzen, Hoenders, Duiven, allerlei Zeeviſch zyn overvloedig voor gegoede lieden. Eenden, Konynen, Schollen, Rochen, Vlooten, Alikruiken, Wulken, Aardäppels, gezouten Vleeſch en Viſch, Tarwen Brood en Melkſpyzen zyn de koſt van het gemeen, die veel minder Erwten, Boonen, Appels en Peeren eeten, ſints de Aardäppels zoo zeer zyn vermenigvuldigd, en zulk een gezond en goed voedſel verſchaffen, indien

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 553, en 599.]

[†] Men zie hier by het *Bericht* van ENKHUIZEN, bl. 819.]

indien zy niet kleiachtig zyn. Riviervifch is hier weinig, maar de Schouwfche Paling zeer voortreflyk en overvloedig. Mosfels, Kreeften Oefters worden veel gebruikt. De weelde der groote Steden is hier in het eeten nog niet doorgedrongen. Men eet Vaderlandfchen koft, en maakt niet veel werks van al die verfcheidenheid en pragt der gerechten. Na elf uuren des avonds gaan weinig Menfchen naar bed, en de meeften ftaan vroeg op.

De Inwooners hebben de Wisfelingen van het weêr zoo wel leeren kennen, dat zy zich niet te luchtig kleeden, en vooral niet te vroeg van Winterkleederen veranderen. In de kleederen is geene ongemeene pragt. De Keurslyven zyn by de meefte Vrouwen doorgaans te naauw gereegen; onder de gemeene Vrouwen gaan 'er veele zonder Keurslyf. Het laatfte is ver te verkiezen voor het eerfte en maakt geene ongemakken. De Kapfels der aanzienlyke Vrouwen zyn de fchoonheid nadeelig. Daar is te veel Poeier en Pomade in het hair, dat de uitwaasfeming van het hoofd belet, en Zinkingen veroorzaakt. Men wandelt hier weinig om een avondlucht te fcheppen, en zit zeldzaam met opene raamen des avonds.

De voornaamfte Fabrieken, die eenigen invloed op den dampkring kunnen hebben, zyn de Zoutkeeten en Meeftoven, die door den rook de lucht aandoen. De Zoutkeeten ftaan buiten de Stad niet ver van elkanderen. Als zy ftooken met ftil weêr en een Ooften Wind, verfpreiden zy een' damp in de Stad, die men kan ruiken, en dat de lucht met ziltige uit-

waas-

waasſemingen bezet is. Men ſtookt 'er Frieſchen Turf even als in de vyf Meêſtoven. Als men digt by deeze is, kan men wel iets van de uitwaasſeming der Meekrap merken, doch het hindert weinig, en verſpreidt zich niet ver; noch doet eenigen hinder aan de Gezondheid. Hout, Hollandſche Turf, Engelſche, Schotſche, Luikſche en Charleroiſche Koolen zyn de gewoone Brandſtoffen. In het Eiland SCHOUWEN maaken de geringſte Landlieden Turf van Koeienmeſt, die zy in de lucht laaten droogen. De waasſem is laſtig en onaangenaam voor ongewoonen, door het Ammoniak-zout, het geen echter onze lichaamen geene ſchade aanbrengt.

Schoon 'er by de Geneeskundige Schryvers een groot getal erflyke Ziekten worden opgenoemd, kan ik maar zeer weinigen hier waarneemen, die ik met volkomen zekerheid dien naam durve geeven. Die ik hier waarneeme, vertoonen zich in de Borſt, Teeldeelen en Ledemaaten.

De Teering behoort vooral tot onze erflyke Ziekten. Men beſpeurt die Teerheid der Longen al vroeg, welke t'avond of morgen zal ontwikkelen, en in zulken, die uit Teeringachtigen gebooren zyn, meeſt altyd tusſchen het twintigſte en dertigſte Jaar, die gevaarlyke Ziekten aanbrengen, dikwerf zelfs zonder voorafgaande Bloedſpuwing. Het vloeien der Stonden in grooter of weiniger veelheid; het gemaklyker kraamen of moeilyker verlosſing volgen in de Dochters zichtbaar, het geen men in de Moeders waarneemt. Mismaaktheid aan de voeten, hinken,

hinken, kreupel gaan, voeteuvel zyn hier buiten twyffel in veele geslachten erflyk.

De uitwaasfemingen der Zee, Rivieren, Stroomen, stilstaande Wateren, Slooten, Slaaken, enz. maaken den dampkring vochtig, vol scherpe stoffen van eene ziltige natuur, die, schoon ze door den Wind worden verspreid, weggedreeven, door den Regen verzacht, niet nalaaten een overvloed van zoute deelen, in veel water ontbonden, binnen het lichaam te brengen. De geduurige veranderingen en ongestadigheid van den Dampkring werken vooral op de uitwaasfeming van het lichaam, dat, hoe zeer men zich mydt en niet te luchtig kleedt, door het schielyk veranderen van zoel, warm, koud en guur weêr, geduurige veranderingen ondergaat, en zeer dikwyls belet wordt, waar door veele stoffen, van eenen scherpen aart, die met de fyne uitwaasfeming moesten wegvliegen, in het Lichaam blyven, en scherper worden. Het gebruiken van allerlei Zeevisch, gezouten Visch en Vleesch, Spek, Hammen, vermeerderen de Zoutdeelen. Daar komt een scheurbuikige gesteldheid, die zeer vermeerderd wordt door het misbruik van Thee en Koffy, op warm water getrokken, dat de vezels der spysverteerende Ingewanden merklyk verzwakt, waar door zy eene raauwe Gyl maaken. De toestand van het Bloed prikkelt de vaste deelen te sterk, maakt Spasmodieke beweegingen, die den evenredigen omloop der vochten hinderen, de afscheidingen en ontlastingen stremmen, waar door veele raauwe, scherpe, taaie stoffen in het Lichaam blyven, en met de voorige vereenigd in Menschen van een Bloedryk - Melan-

lankolyk Temperament, zeer ligt de Scheurbuik voortbrengen van eenen ziltigen, zouten aart. De meeste Inwooners zyn min of meer door deeze aangedaan, gelyk het los worden en schielyk bederven der Tanden; jeukte, hitte, prikkeling in het Tandvleesch en gehemelte, ongewoone loomheid vooral by het opklimmen van trappen in de Kniën, en een smaak van zoutheid in het speeksel duidlyk toonen, gevoegd by blaauwe vlekken, die zich op de armen en beenen van bejaarde lieden vooral toonen. Zoo men zich in goede beweeging houdt, geen lui en vadzig leven leidt; het lichaam dikwerf reinigt en verschoont, in zinlyke huizen zonder morsigheid woont, goed water drinkt; kan men het met deeze ziltige gesteldheid in het Bloed zeer lang gezond houden. De Scheurbuik ryst hier zeldzaam tot dien hoogen graad van kwaadaartigheid, dien de Schryvers aanteekenen, en men in de groote Hollandsche Steden, en op de Dorpen in de Veenen ontmoet. Ik neeme hier de groote verrotting niet waar, die op de Oost-Indische en Oorlogsschepen zulk eene verwoesting somtyds maakt, en zich in HOLLAND onder het arme Volk openbaart in den ademtocht, die verschriklyk stinkt, en schoon men niet zeer viesch is, het hart doet omkeeren. Alle de Waarneemingen leeren my, dat de ziltige Scheurbuik minder kwaadaartig is, om dat 'er in het Zeezout een Antiseptieke kracht is. Onze Visschers, die een groot gedeelte van hun leven in vochtige Schepen op de Noordzee zwerven, zyn frissche en gezonde Menschen. Menschen, die in de Zoutkeeten werken, zyn gezond en frisch, en niet meer door de Scheurbuik benadeeld dan anderen. De voornaamste

uit-

uitwerkingen der ziltige Scheurbuik zyn zweerende Beenen, die hier zeer ligt ontſtaan, als men zich ongelukkig ſtoot, of eenig toeval aan de beenen krygt. De blaauwe plekken gaan dikwerf van zelfs open, en maaken zweeren, naar welken een groote toevloed van ſcherpe ſtoffen zakt; daar komt gemeenlyk de Roos by, die veel pyn, Koorts en eene zeer moeilyke geneezing maakt. Zy beginnen doorgaans tusſchen de veertig en vyftig Jaaren, en zoo zy eenigen tyd duuren, wordt de Natuur aan de ontlaſting dier ziltige, ſcherpe ſtoffen door de zweeren der Beenen dermaate gewend, dat men dezelven niet dan met gevaar kan geneezen. Als de zweeren beginnen te droogen, klaagen de Lyders over ſpanningen, benaauwdheid op de Borſt, met hoeſt; moeilyke ademhaling; zy worden duizelig, vaakrig; daar komt Koorts by, en veelen ſterven aan ſchielyke Beroerten en Geraaktheden.

In het Voorjaar zyn hier Rheumatieke, Jigtige pynen zeer gemeen. Baſter Pleurisſen en Borſtziekten met geduurige hoeſt en Koortſe, die met den nacht vermeerdert; kwaade Keelen, zwaarheid, pyn in het Hoofd; nu met ontlaſting van veele dunne, ziltige, ſcherpe ſtoffen uit de Neuze en Oogen, die allengs in eenen groenachtigen etter overgaat. Dezelfde ſtoffen ontlaſten zich ook met den Hoeſt uit de Borſt. Somtyds is 'er alleen eene ontlaſting van dunne ſcherpe ſtoffen, die langer aanhoudt, dan wanneer die ſtof in dien groenachtigen etter ontlaſt wordt. Men voelt eene zwaarheid, loomheid, pynelykheid door geheel het Lichaam. Daar mengelen zich vliegende pynen

onder, die nu hier dan daar hevig zyn. Dikwyls beslaat eene zeer hevige pyn een klein plaatsken. Op de bekleedsels van het hoofd vallende, maakt deeze scherpe stof eene geweldige zwelling van het Aangezicht, de Oogscheelen en de Neus. Daar komen bobbels en blaaren by, die doorschynende zyn, en een ziltig vocht bevatten, gelykende naar de blaaren, die door Spaansche Vliegen getrokken worden. Het aangezicht gloeit, is pynlyk; de Lyders zyn eenige dagen blind, met Koorts, veeltyds met eenige Ylhoofdigheid verzeld. Men noemt deeze zinking op het Hoofd den *Bof* [*]. Als de Lyders Plethoryk zyn, doet eene Aderlaating veel nut. Dan, zoo deeze gesteldheid niet aanmerklyk is, ziet men weinig baat van eene Aderlaating. Het Bloed heeft geene ontstokene korst. Herhaalde Aderlaatingen zyn in alle deeze Rheumatieke, jigtige pynen en zinkingen doorgaans schadelyk, en maaken dat deeze Ziekten sleepende blyven: Alle zoete Syropen, *Sperma Ceti*, en dergelyke Borstmiddelen van een lymigen aart zyn nadeelig. Sterke Purgatien uit *Jalappe*, *Diagridium*, Kwik beschadigen altyd. Maar zachte laxeerende middelen uit *Rhabarber*, Senebladen, Manna, *Cassia* enz. zyn zeer voordeelig by herhaaling gebruikt, en verminderen de pynen en Koorts. Als men tusschen beiden bittere Maagmiddelen, en een dunnen drank van Gerstenwater met wat Conserf van Vlier of eenige druppels van den *Spir. Nitr. dulcis* of het *Liq. min. anod.* van HOFMAN laat gebruiken; of ook indien

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van BERGEN OP DEN ZOOM, bl. 173.]

indien de Hoeſt ſterker is, wat Sasſafras, zoet hout en Kankerbloemen (*Papaver erraticum*,) als Thee laat trekken en drinken, voldoet men in alle deeze ongemakken, in welken men zich niet te ſterk moet broeden, en alle verhittende dingen nalaaten; door welken anders, om dat zy te groot eene prikkeling maaken, de Koorts en pynen vermeerderen. Waare Pleurisſen en Borſtziekten uit ontſteeking, kwaade Keelen met ontſteeking zyn hier zeldzaam. Ik hebbe dezelven nooit Epidemiek zien regeeren. Het *Podagra* is hier zeer gemeen zelfs onder Vrouwen, Landlieden, enz. Teeringachtige Menſchen, in het Voorjaar, door deeze Rheumatieke, jigtige Verkouwdheden en Zinkingen aangetaſt, ſterven ſchielyk, als de ſtof op de Borſt valt.

Afgaande Koortſen zyn in het Voorjaar ook zeer gemeen, vooral in zulken, die in het voorige Herfſtſaizoen Galziekten en Galkoortſen hebben gehad, in welken men ligt weder valt in het Voorjaar. Deeze bevindt men echter niet hardnekkig; de derdendaagſche zelve zal van zelfs met half *Mey* of *Juny* dood loopen. Dan, door die veelvuldige en dikwerf wederkomende Rheumatieke, jigtige ſtoffen, gevoegd by de Scheurbuikige geſteldheden uit de lucht en levenswyze in eeten en drinken, benevens het Melankolyk Temperament, en de zwaare Ziekten van den Herfſt en Winter, wordt het Lichaam met taaie, lymige ſtoffen vervuld; de vaſte deelen verzwakt, en vooral in het Vlies, dat de holligheden van de Neus, den Mond, Keel, Maag, Longepyp, Longen bekleedt, een overvloed van deeze ſcherpe, ſlymige ſtof-

 fen

ſen verzameld, en door de Klieren herwaards afgeſcheiden; de Lyders klaagen over geduurige zwaarte in het Hoofd, met duizeligheid; zy hoeſten en kuchen lang aan een, en ontlaſten niets dan een ziltig, ſchuimend ſlym; het lichaam en het wezen vertoonen zich bol en eenigszins gezwollen. Als zy naar den grond bukken, worden zy als bedwelmd, en daar is een geduurig geruiſch en geklop in de Ooren en het Hoofd. Zeer onverwacht ontſtaat 'er eene Koorts, die deeze ſtoffen los maakt, op de Keel, Borſt en Maag overbrengt. Men voelt of 'er iets uit het Hoofd viel, en valt als dood neder. Zoo de ſtof in de Maag zakt, valt de Lyder wel even als in eene geraaktheid neder; doch daar komt eene ſchielyke braaking, of afgang van taaie, groene en geele ſtoffen by, waar door de Lyder weder tot zich zelven komt, en verder door zachte ontlaſtingen te bevorderen binnen drie of vier dagen herſteld is, voelende alleen eenige zwakheid, vooral in het Hoofd, die lang duurt, en dikwerf nimmer weg gaat, en altyd voor eene diergelyke of erger zinking doet vreezen. Als de ſtof op de Keel zakt, dat is op het hoofd van den Slokdarm (*Pharynx*,) maakt zy gevaarlyker omſtandigheden, die echter door Gorgeldranken, Lavementen, Spaanſche Vliegen op de Keel gelegd, vry ſpoedig herſtellen. Maar als deeze ſtof op de Longepyp en Longen valt, is alles hoopeloos, en dan ſterven de Lyders zeer ſchielyk. Bejaarde Lieden en Kinderen zyn hier aan het meeſt onderhevig. Veele Menſchen zyn in het Voorjaar van dit loopende Jaar 1782. aan deeze Zinkingen zeer ſchielyk overleeden.

In

In den Zomer gebruikt men veele verkoelende dranken en vruchten; de ſtoffen in den Dampkring hangende komen in de eerſte wegen, de belette uitwaasſeming vervult het lichaam met ſcherpheden, die ook na de eerſte wegen gaan, en aldaar eene gisting maaken [*], die vooral de Gal aanſteekt en bederft. Hier uit ontſtaan in het laatſt van *Auguſtus* en in *September* Galziekten, verzeld van Walging, Braaking, Benaauwdheid, hevige Hoofdpyn, pyn in de Lendenen, door alle de Leden, Matheid, Hitte, Dorſt, zwaare Koortſen, nu min dan meer remitteerende. By deeze voegen zich ſlapeloosheid, waakende Slaapzucht, Ylhoofdigheid. Niets is dan zoo laſtig als de waakende Slaapzucht (*Coma vigil*) door het zien van allerlei beelden, gezichten, die voor de oogen zweeven, en ſomtyds zoo yslyk zyn, dat de Lyders 'er Stuipen van krygen en verſchrikt opvliegen; de Tong is in allen min of meer beſlagen, met een witachtige dikke korſt. De geduurige of weinig remitteerende Koorts verandert ſpoedig in eene meer verpoozende, die binnen weinige dagen, als men eene goede Geneeswyze volgt, in eene allendaagſche, andederen- of derdendaagſche Koorts verkeerd, die tot diep in den Herfſt, Winter, of zelfs in het Voorjaar duurt. Deeze Galziekten eindigen

[*] Eene allergewigtigſte opmerking, van onbegrypelyke nuttigheid in de Geneeskunde; en zonder welk gewigtig Leerſtuk men bezwaarlyk veele onderwerpen in dezelve zal kunnen verklaaren. Men zie intusſchen J. P. BRINKMANN *Beytrage zu einer neuen Theorie der Gahrungen*, DUSSELDORF, CLEVE, *und* LEIPZIG, 1774.]

gen doorgaans met de Maand *September*, doch dan worden zeer veele lieden door deeze verpoozende Koortſen alleen aangetaſt, die ik daarom enkele Galkoortſen noeme. Zy zyn in den beginne zeer ſterk, maar altyd intermitteerende, ſchoon niet minder hardnekkig. In deeze Galkoortſen vooral in den aanval braaken ſommige Lyders ronde Wormen. Wanneer men in *July* en *Auguſtus* droog en warm weêr heeft met veele Noorden of Noord-Ooſten Winden hebben wy deeze Galziekten en Galkoortſen altyd heviger, dan wanneer het in die Maanden niet zoo heet is, en 'er vooral dikwerf Regen valt [*]. De Slaken, Moeren, enz. blyven dan met water bedekt; de ſcherpe uitwaasſemingen worden door het Regenwater verzacht; de lucht is zoeter. Daar ſterven aan deeze Galziekten en Galkoortſen niet veel Inboorlingen; doch Vreemdelingen hebben het zeer hard; vooral zoo zy uit hooger Landen komen, en aan de Zeelucht ongewoon zyn. Een Braakmiddel uit de *Ipecacuanha*, en Buikzuiverende-middelen uit *Rhabarber*, Senebladen, *Manna*, nu verſterkt in ſterke Menſchen met goeden *Diagridium*, by herhaalde reizen gegeeven; bittere Maagmiddelen, en een drank van Gerſtenwater met wat Citroenſap, Rhynſchen Wyn; des avonds een zacht ruſtmiddel voldoen, zeer dikwerf tusſchen de laxeerende Middelen gebruikt. Als men de eerſte wegen behoorlyk gezuiverd heeft in de Galziekten en Galkoortſen, geeft men de *Cinchona*. Deeze echter

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 545—549.

echter te vroeg gebruikt, eer men behoorlyke ontlastingen g maakt heeft, beschadigt altyd in onze lucht. De Koorts wykt wel, doch de Lyders blyven kwynen, zonder eetlust, de Beenen en Buik zwellen; de laatste wordt hard, dik en pynlyk. Men moet weder met purgeerende middelen beginnen, die nu de Ziekte veel langzaamer verdryven, en dikwerf tot in het Voorjaar moeten gebruikt worden. Als men de eerste wegen behoorlyk gezuiverd heeft, en verzekerd is, dat 'er geene verstoppingen of byeen verzamelingen van taaie, slymige stoffen in de Lever, het *Mesenterium*, of eenige andere deelen van den Onderbuik zyn, is de *Cinchona* altyd heilzaam in deeze Ziekten, en verdryft de Koortsen veilig, versterkende de kwynende krachten ongemeen. Somtyds luisteren deeze Herfstkoortsen beter naar een waterig Afkooksel van de *Cinchona*, dan naar dezelve in Conserf of Poeier. Somtyds is het omgekeerd. De hardnekkigste derdendaagsche Koorts vooral in Vreemdelingen, waar door de Zeeuwsche Koorts, die deeze is, zoo befaamd is geworden, luistert niet naar de *Cinchona*, hoe ook gebruikt [*]. Schoon zy de Koorts wel wat bedwingt, kwynen toch de Lyders, zonder eetlust. Zy zyn kwaalyk, met hoofdpyn, matheid en slaapeloosheid bezet. Deeze Koorts maakt een diepen indruk op de Zenuwen, die een Koortsig karakter krygen, verschalen het bloed, en hebben gemeenlyk tot gevolg eene ver-

[*] Eene allernuttigste Waarneeming voor de Heeren *Chirurgyns Majors* in deeze streeken; gelyk dit ook de bevinding van den Heer KRUZEMAN, beneden in het *Bericht* van HELLEVOETSLUIS, bevestigt.]

verzameling van taaie ſcherpe ſtoffen in de Klieren van het *Meſenterium*. Deeze Koortſen willen zeer omzichtig behandeld en in het geheel niet gedwongen worden. Een goede Leefregel, maatige beweeging, zachte laxeerende middelen met bittere Maagmiddelen, op Wyn getrokken doen het meeſte voordeel, en beſchadigen nooit. Het *Quasſie*-hout alleen recht weinig uit in deeze Koortſen. Doch het *Quasſie*-hout met de *Cinchona*, *Gentiana*, Alantswortel, Oranje ſchillen op Wyn getrokken, met tusſchen beiden *Ekkoprotica* gegeeven, is zeer voortreflyk in deeze Koortſen. Even als de *Tamarinden* de kracht van de *Rhabarber*, Senebladen enz. verſterken, zoo geloove ik dat het *Quasſie*-hout de krachten van de *Cinchona* voortreflyker maakt. Sterke Purgatien ſchaden, en ik vinde de *Cremor Tart.* Salpeter en alle *Salia Polychreſta* minder heilzaam in ons klimaat dan de *Rhabarber*, Senebladen enz. Onder alle de Toevallen die by de Galziekten en in de Galkoortſen komen, is 'er geen voor den Lyder zoo onverdraaglyk als de Benaauwdheid, die met den aanval van de Koortſe komt, of ook wel op dien tyd, wanneer de hette nog tot geen zweet overgaat. Ik vinde dan de meeſte verligting in den *Spir. Nitr. dulc.* of het *Liq. anod. Min.* van HOFMAN, en het *Laud. Liq.* van SYDENHAM, van ieder de helft ſamen gemengd, en nu en dan eenige druppels met wat ſchoon, koud water gegeeven. Dit maakt, dat die benaauwdheid ſtilt, en de hitte in zweet rasſer overgaat, waar door de Zenuwen van de Maag van die prikkelende ſtof bevryd, of voor dezelve ten minſten ongevoeliger worden.

Uit

Uit het verhandelde meene ik te mogen besluiten, dat de Scheurbuik van eenen ziltigen aart, Rheumatieke, jigtige pynen, Podagreuze gesteldheden alhier *Endemieke* Ziekten zyn; dat de Zinkingen, Galziekten en Galkoortsen, die alle Jaaren min of meer komen, veele Menschen teffens aantasten, en in zekere Saizoenen regeeren, de *Epidemieke* Ziekten van ZIERIKZEE en de Eilanden van SCHOUWEN en DUIVELAND zyn. Andere *Epidemieke* Ziekten, Purperkoortsen, Rotkoortsen, Roode Loopen, enz. zyn hier zeer zeldzaam. Men moet echter het ongemeene Jaar 1779. uitzonderen. Het Voorjaar was ongemeen schoon, de Boomen waren reeds in het begin van *Maart* zoo verre in bladeren en bloemen als op andere Jaaren in het laatst van *April* of begin van *Mey*. Daar viel in geheel de Lente en Zomer weinig Regen, en wy hadden groote schaarsheid aan water. In het Voorjaar en den Zomer waren 'er weinige zieken; doch in *September* volgden 'er zeer hevige Galziekten, veel sterker dan in de gewoone Jaaren, en onder deeze met zulke toevallen verzeld, dat men haar tot Rotkoortsen moest brengen. In deeze Lyderen scheen de Koorts zoo hevig niet, doch de Lyders verlooren binnen twee of drie dagen alle hunne krachten, en waren niet meer in staat om op te komen. De Tong en Lippen en geheel het Gehemelte waren met eene zwarte korst bedekt. De oppervlakte van het Lichaam was droog en zeer heet; daar was eene geduurige, stille Ylhoofdigheid by, met waakende Slaapzucht, waarin de Lyders gedurig opsprongen en yslyke gezichten zagen. By veele zag men stille trekkingen in

in Armen, Beenen en Oogen. De Ziekte vergerde des avonds verbaasd door het aangroeien der Koortſen, en den geheelen nacht tobden de Lyders zich af. Voor veelen was deeze Rotkoorts doodlyk, vooral door een zeer bedrieglyk Toeval, eene plaatſing, of overvoering der ziekelyke ſtof op de Harsſenen of op de Longen, waar door de Lyders in eene *Apoplexie* vielen, en ſchielyk ſtierven. Schoon men des avonds met het groeien van de Koortſe nog die groote zwaarigheid niet vondt, kwam 'er ſchielyk eene geweldige Ylhoofdigheid, ras verzeld door eene geheele ongevoeligheid, en eene ſchielyke dood door de plaatzing der ziekelyke ſtof op de Harsſenen of Longen by. Wanneer de Lyders doof werden, was zulks een goed teeken, en daar volgde een zwelling der oorklieren, des de Ziekte ontbonden werd in de *Parotides*. Ik zag het meeſte voordeel uit zachte *Laxantia*, en zoo ſchielyk mooglyk de *Cinckona* te gebruiken in een waterig afkookſel met wat Rhynſchen Wyn en *Spir. Vitr.*, dien men ook in het Gerſten water drupte, en met wat luchtigen Kandeel daar onder tot drank gaf. Het gemeen gebruikte even als in de Galziekten met zeer veel voordeel Karnemelk. De geduurige Slapeloosheid met geweldige ſchrikken, Ylhoofdigheid, en dat afmattend Nachttobben, het geen de Lyders des morgens magteloos en veel zieker maakte, trok vooral myn aandacht. De Benaauwdheid in de Galziekten wordt het beſt door een *Opiaat* geholpen. Ik hebbe menigmaal gezien, dat in zwaare Galziekten, ſterke Rheumatieke, heete, brandige Koortſen de Lyders in een *Carus* vielen, die vier, vyf, zes

dagen

dagen duurde, wanneer de Natuur de ziekelyke ſtof kookte, en by het ontwaaken der Lyders met een overvloedig zweet, dik water als Kandeel, of een gebonden rykelyken afgang, door eene kriticke ſcheiding ontlaſtte. In dezelfde Ziekten voert de Natuur de ziekelyke ſtoffen dikwerf naar de eerſte wegen, maakt de Sprouw, die eene ſcheiding der Ziekte maakt, daar de Lyders, wanneer dezelve afvalt, geheele ſtukken kwyt raaken met den afgang. Dan nimmer maakt de Natuur in zulke zwaare Ziekten de Sprouw, dan na zy eerſt den Lyder in een *Coma ſomnolentum*, of ligten *Carus* gebragt heeft. Daar de Natuur in zwaare Ziekten door een ſlaap helpt, beſloot ik haar in deeze Koortſen door een kunſtigen ſlaap te volgen. Ik nam het *Laud. liq.* van SYD. en het *Liq. min. anod.* van HOFM. van ieder even veel door een geſchud, begon des avonds ten zeven uuren met 15 druppels van dit, en liet om het uur, of half uur aanhouden, tot dat de Lyders beginnen te rusten, dat in ſommigen niet gebeurde dan na het neemen van 60 of 70 druppels, en dit vond ik van een goed gevolg. Daar ontſtond een gemaklyker zweet; de Lyders waren 's morgens op verre na zoo afgemat niet, veel beter by hun kennis. Men vermindert de aanprikling, die de zieklyke ſtof maakt op de Zenuwen; vooral op die van de Maag; en dus wordt een Ruſtmiddel, een Koortsbreekend Geneesmiddel, dat men niet in eene geringe *doſis* moet geeven, maar even als de *Cinchona* in genoegzaame veelheid en aanhoudende om eenige uitwerking in deeze zwaare Ziekten te zien, ondertusſchen de zachte *Laxantia*, *Cinchona* en verſterkende, dunne, *Antiſeptike* dranken niet nalaatende.

Lyders,

Lyders, die het gevaar deezer Ziekte gelukkig ontworsteld waren, hadden echter zoo veel geleeden, dat zy den geheelen Winter, en tot ver in het navolgende Jaar kwynden. Zeer veelen behielden onregelmaatige verpoozende Koortsen, die nu om den anderen, dan om den derden dag het hevigste kwamen, met geene zeer groote koude, maar sterke hitte, dorst, Hoofdpyn, Ylhoofdigheid, en doorgaans met een sterk zweet verzeld. Op de beste dagen waren 'er vliegende pynen door alle de Leden, sinderingen in de Beenen, verval van allen eetlust, matheid, lusteloosheid, Hypokondrieke, Hysterieke Krampen by, die de Lyders ongemeen benadeelden. Als deeze Krampen zich onder de Koorts mengden, gelyk dikwerf gebeurde, dan scheenen de Lyders op den oever des doods, doch zy waren schrikkelyker dan gevaarlyker. De *Cinchona* alleen op verscheidene wyze gebruikt, voldeedt geenszins aan de verwachting. De veelvuldige afgangen, het weinig eeten, eene niet beslagen Tong, die in veelen zelfs zeer zuiver was, konden geen vermoeden geeven, dat de eerste wegen met scherpe stoffen bezet waren, en zoo zeer de oorzaaken van alle deeze onregelmaatige Koortsen waren. Het was veel eer te denken, dat deeze kwaadaartige Rotkoortsen zulk een diepen indruk op het Zenuwgestel hadden gemaakt, en de fynste vochten, die het zelve besproeien, zoo ontaart, dat de oorzaak deezer Koortsen met alle die lastige Toevallen, nergens anders te zoeken was, dan in de verzwakte Zenuwen, en de scherpte der fynste vochten, in welken die voorgaande Rotkoortsen een koortsig karakter diep hadden ingedrukt;

dat

dat men derhalven deeze Koortſen tot de Zenuwkoortſen mogt brengen, die alleen door het veranderen van het Saiſoen, beweeging, en zulke middelen, die de Zenuwen ſtreelen en verſterken, zouden te geneezen zyn, even als andere Zenuwziekten, die gemeenlyk na de eene of andere zwaare krankte ontſtaan, vooral in zwakke Menſchen, die in wellusſt en lieve ruſte leevende, weinig zorgen voor een goeden leefregel. Deeze ongemakken worden het beſt verzacht en draaglyker gemaakt door zulke middelen, die de ſcherpte der fyne vochten verminderen, of den *Eretismus* en aanprikkeling, die ze geduurig op de Zenuwen maaken, beletten, en het Zenuwgeſtel verſterken. Ik heb in deeze Koortſen, gelyk in meeſt alle onze Zenuwziekten het meeſte voordeel gevonden uit deeze of diergelyke zachte middelen:

℞ *Extr. Rhei.*
—— *Cort. Peruv.* āā. dr. i.
Gum. Opopan.
Pulv. Cort. Aur. āā. dr. ß.
Sap. Venet. dr. iß.

F. Pilulæ.

Als de Lyders hier van alle uur twee of drie Pillen gebruiken, zich met het aangenaam Saiſoen willen beweegen, Selſer water met rooden Wyn gebruiken; een reisje doen, en een goeden leefregel houden, zullen zy geneezen, gelyk ik de meeſte Lyders van deeze ongemakken hebbe zien herſtellen. Zoo deeze Geneeswyze aan het gewenſchte oogmerk niet voldoet, blyven die lieden aan alle de ellenden

eener

eener droevige *Hypokondrie* kwynen, die naauwlyks door eenige kunst te herstellen is, en dies te ongeneeslyker wordt, hoe meer middelen men gebruikt, om hen te herstellen.

Sedert het Jaar 1773. hebben de Kinderpokjes hier niet geheerscht. Zy begonnen in het Najaar van 1772, en duurden het geheele Jaar van 1773 door. Veelen lagen zeer zwaar aan de samenvloeiende Pokken, en stierven doorgaans door eene plaatzing van veele ziekelyke stoffen op de Keel en Longen, gemeenlyk tusschen den elfden en veertienden dag, wanneer de Koorts zeer hevig verhefte. By zeer veele Lyders kwam na het afloopen der Ziekte een sterk Navuur, dat in zweeren eindigde; die lang werk hadden eer zy genazen [*]. Ik hebbe in deeze *Epidemie* aan de samenvloeiende soorten der Pokken 148 Zieken gehad, waar van 'er 9 gestorven zyn. Een myner Lyderen was op den derden dag na de uitbotting reeds bedekt over het geheele Lichaam met eene zwarte korst, daar het Koud Vuur zulk eene schielyke verwoesting in maakte, dat hy op den zelfden dag stierf. Eene Zwangere Vrouw kreeg op den 8sten dag een Miskraam met zwaare storting, waar aan zy stierf, schoon de Pokken niet zeer kwaadaartig waren, maar insloegen. Een ander myner Lyderen was op den derden dag na de uitbotting vol kleine Pokken in het wezen, doch zy waren op de overige deelen van het Lichaam vry groot, en niet ongemeen

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van UTRECHT, bladz. 514.]

gemeen famenvloeiende. Hy was niet fterk ziek, en konde gemaklyk opzitten. In het wezen van deezen Lyder vertoonde zich iets blinkend. Ik bezag het aangezicht met een Loupje, en het was of 'er uit zeer veele Pokjes een vezeltje ftak, dat blonk en glinfterde als 'er het licht op viel. De Ziekte vervolgde haaren loop vry draaglyk tot op den elfden dag, wanneer 'er eene zwaare Koorts ontftond, die den Lyder in eene onafgebrookene Ylhoofdigheid (*Phrenitis*) ftortte; en fchoon de Pokken niet insloegen, noch geene veranderingen, die men konde merken ondergingen, op den dertienden dag wegrukte. Dat blinkend heb ik in deezen eenen Lyder alleen waargenoomen, en naderhand lang gedacht, wat het mogte weezen. Zoude het eenige overeenkomft hebben met het λαμπηδόνος ἔκθλιψις van HIPPOCRATES? Hy acht het in heete Koortfen een gevaarlyk Toeval, dat een *Phrenitis* voorfpelt, *Coac. Praen.* N°. 918. *Sect.* 2. *Prorret. Lib.* I. *Sect.* 2. 124. *De Morb. Vulg. Lib.* 5. *Sect.* 74. FOËSII.

In een Meisken van vyf Jaaren heb ik zeer kleine, zeer famenvloeiende Pokjes over het geheele aangezicht gezien. Den volgenden dag na de volkomene uitbotting kreeg zy een fterken Loop van zeer ftinkende ftoffen, en de Pokjes waren alle weg. Twee dagen daar na vertoonden zich weder diergelyke Pokjes in het aangezicht, maar minder in getal. Den volgenden dag kwam 'er weder een Loop van dezelfde ftoffen. De Pokjes waren weder weg, en hebben zich niet meer geopenbaard, en dit Meisken, omtrent 6 Jaaren oud, is gezond gebleeven.

ven. Wy hebben in onze Stad de manier van SYDENHAM gevolgd. Als men in gevaarlyke Lyderen Proeven nam met Lavementen, Spaansche Vliegen, Voetbaden, en alle andere hoog aangepreezene Geneeswyzen, zagen wy tot ons leedweezen geene uitwerking en veel eer verergering van alle Toevallen. De boosaartigste Pokken luisterden nergens na; de beste van de samenvloeiende en de niet samenvloeiende liepen zeer gemaklyk. Met de laatsten deeden de Lyders schier al wat zy wilden zonder hinder. De Inënting is hier niet ingevoerd.

Uit de Sterflysten blykt het, dat 'er eenige Jaaren uitmunten door het meerder getal van Dooden, welke de reden zyn geweest van de doodlykheid der Jaaren 1727 en 1729, heb ik niet kunnen ontdekken. In 1747 en 1748 was 'er veel krygsvolk in de Stad. De noodlottige omstandigheden der tyden, sints welke de *Provincie* van ZEELAND aanmerklyk is veragterd, zullen waarschynlyk het getal der Dooden door ontsteltenissen, schrikken, enz. vermeerderd hebben. Over het geheel genoomen is de Stad ZIERIKZEE geduurende deeze eeuw in getal van Inwooneren noch verminderd, noch vermeerderd. Ik geloove, dat zy in het getal der Menschen weinige veranderingen heeft ondergaan, sints de opkomst van de *Republiek*. Daar zyn geene plaatsen, die voorheen bebouwd zyn geweest, of zy zyn het nog; en nieuwe aanleggingen zyn 'er niet gemaakt. Het getal der Huizen heeft altyd omtrent 2000 geweest, en het getal der Inwooneren tusschen de 8 en 9000, behalven het *Garnizoen*. De Inwooners hebben

hun

hun bestaan van de Koopvaart, Vissery en Landbouw. Het moeten zeer slechte tyden zyn, als deeze alle drie kwynen. De een helpt de andere. De Landbouw, die hier onder het opzicht van voornaame Burgers geoefend wordt, helpt veele Menschen aan den kost, en is een Fabriek, die wel zulke groote winsten niet geeft, als de Koophandel, maar echter geduurige voordeelen aanbrengt, en nimmer zwaare slagen toebrengt. Zy is het schielykste om eene plaats in dezelfde omstandigheden te houden. Weinige Vreemdelingen, zoo men eenige Deenen en Nooren, die op de Koopvaardyschepen komen vaaren, en hier doorgaans blyven, uitzondert, zetten zich in onze Stad neder, die geen doortogt heeft, en door niemand bezocht wordt, dan die 'er volstrekt wil weezen; waarom zy op haar zelve bestaat.

Het Levensperk van de geboorte tot de zeven Jaaren is hier by uitstek gevaarlyk. Zeer veele kinderen sterven in dit Tydperk vooral aan die gevaarlyke zinkingen op de Borst. Van de zeven tot de zeventig Jaaren hebben de Inwooners eene vaste en goede gezondheid; die behalven in de *Epidemien*, geene groote rampen ondergaat. Veelen bereiken den ouderdom van 70 Jaaren; doch dan breeken de krachten zeer schielyk. De kleinste Ziekte wordt doodlyk in Menschen, die men zoude zeggen, dat nog sterk genoeg waren om langer te leeven, en geene aanmerklyke ongemakken leeden om zoo schielyk te vervallen. Daar zyn veele Menschen, die echter nog 80 Jaaren bereiken; doch thans ken ik niemand, die het 90ste Jaar

 telt,

telt, en ik weet geene voorbeelden, dat hier iemand tot den ouderdom van honderd Jaaren is gekomen. Het ſpyt my, dat ik geene naauwkeurige lyſten van de Geboorenen kan geeven. Myne omſtandigheden laaten my niet toe om *Meteorologiſche* Aanteekeningen te houden met die naauwkeurigheid, als 'er vereiſcht wordt voor het *Publiek*. Het geen ik wegens de Geneeskundige zaaken in myne papieren heb gevonden, heb ik medegedeeld, niet twyfelende, of alle verſtandige en beſcheidene Menſchen, die op andere plaatſen andere dingen zien, zullen altyd by het leezen van dergelyke Geneeskundige Hiſtorien aan de les van CELSUS gedenken: *differre pro natura locorum genera Medicinæ, & aliud opus eſſe Romæ, aliud in Ægypto, aliud in Galliis. Præf.* Lib. *de Medicina.*

ZIERIKZEE,
den 1 Juny
1782.

NOTITIE

NOTITIE hoe veel Perſoonen binnen de Stad ZIERIKZEE zyn Begraaven zoo in *St. Lievens-Monſterkerk*, als op de *Straatpad* en *Kerkhof*; beginnende met den Jaare 1700.

	Kerkhof.		*Straatpad.*		
	Bejaarden.	Kind.	Bejaarden.	Kind.	ſaamen.
1700	44	47	91	161	343
1701	51	49	106	185	391
1702	42	31	109	151	333
1703	45	38	121	200	404
1704	54	51	174	184	463
1705	50	28	107	140	325
1706	30	44	110	163	347
1707	43	37	116	151	347
1708	33	30	101	126	290
1709	35	42	89	169	335
1710	33	29	97	113	272
1711	61	34	131	166	392
1712	62	34	169	145	410
1713	42	30	147	156	375
1714	44	28	161	170	403
1715	41	30	170	154	395

	Kerkhof.		*Straatpad.*		
	Bejaarden.	Kind.	Bejaarden.	Kind.	ſaamen.
1716	65	37	116	170	388
1717	46	31	102	141	320
1718	62	44	171	190	467
1719	102	36	255	189	582
1720	73	19	226	156	474
1721	72	31	233	155	491
1722	47	32	162	156	397
1723	72	41	158	190	461
1724	66	28	157	150	401
1725	48	28	119	206	401
1726	47	28	108	198	381
1727	94	45	255	261	655
1728	92	24	246	123	485
1729	68	37	219	291	615
1730	67	30	169	149	415
1731	67	30	173	193	463
1732	34	30	129	118	311
1733	43	31	105	175	354
1734	38	31	83	149	201
1735	39	32	102	199	372
1736	44	39	103	173	359
1737	30	17	116	147	310
1738	46	36	142	221	445
1739	39	30	158	199	426
1740	50	30	93	158	331

	Kerkhof.		*Straatpad.*		
	Bejaarden.	Kind.	Bejaarden.	Kind.	ſaamen.
1741	32	24	137	137	330
1742	44	20	132	107	303
1743	41	27	133	181	382
1744	32	31	100	173	336
1745	35	31	110	176	352
1746	40	21	152	146	379
1747	67	30	269	247	613
1748	80	30	370	256	736
1749	62	31	205	165	463
1750	62	27	195	162	446
1751	52	24	177	142	395
1752	52	20	165	180	417
1753	40	23	136	144	343
1754	41	16	118	123	298
1755	42	13	106	136	297
1756	19	11	104	119	253
1757	35	23	123	127	308
1758	26	18	127	123	294
1759	31	14	141	147	333
1760	45	21	141	152	359
1761	53	19	209	182	463
1762	39	11	167	130	347
1763	50	16	132	154	352
1764	29	10	108	126	273
1765	37	12	115	118	282

	Kerkhof.		*Straatpad.*		
	Bejaarden.	Kind.	Bejaarden.	Kind.	ſaamen.
1766	21	20	91	141	273
1767	20	11	105	159	295
1768	37	13	129	108	287
1769	30	12	109	142	293
1770	29	16	117	116	278
1771	27	8	112	114	261
1772	29	10	143	134	316
1773	45	15	145	194	399
1774	28	12	111	106	257
1775	34	12	122	110	278
1776	32	10	118	117	277
1777	19	14	93	103	229
1778	48	16	137	147	348
1779	41	13	127	171	352
1780	49	14	193	118	374
1781	40	9	188	148	385
					30586

Hier van $\frac{1}{82}$ is dus voor ieder Jaar door den anderen gerekend 373 Perſoonen [*].

[*] De rede van de meerdere ſterſte in 1727 en 1729. kan mogelyk ſoortgelyke geweeſt zyn, die toen in HOLLAND en elders heeft plaats gehad.]

NABERICHT.

BERICHT,

AANGAANDE DE

ZIEKTEN,

Welke geregeerd hebben onder het Detachement *van zyne Doorl. Hoogheids Lyf-* Regiment

ORANGE VRIESLAND;

Waargenoomen door den Heer *Chirurg. Major*

D. KRUSEMAN;

geduurende deszelfs verblyf te

HELLEVOETSLUIS,

Van den 15 April *tot den* 14 Septemb. 1778.

Den 15den *April* 1778, betrok voorn. *Regiment* Orange Vriesland het *Guarnizoen* in den Briel: vier *Compagnien* van het zelve gedetacheerd, kwamen noch dien zelfden dag te Hellevoetsluis in eenen ſtaat van gewenſchte gezondheid. Wy bragten niet meer dan éénen Zieken mede uit Zwol, welke aldaar langen tyd met de Teering behebt geweeſt was; en, weinige dagen na onze aankomſt te Hellevoet, overleed.

De eerste zorge, waar toe ik my verpligt vond, was om de gezondheid onder het Volk, zoo veel mogelyk, te bewaaren; en de Ziekten, waar mede wy, in deeze ongezonde Plaats, gedreigd werden, voor te komen.

Ten dien einde, werden, ingevolge myn verzoek, op bevel van den *Commandant*, de volgende voorbehoedsels stiptelyk in 't werk gesteld.

Eerst, werd de Lucht alle dagen gezuiverd en verfrischt, door het openen der Vengsters; het veegen en schoon houden der Barakken; welke daar benevens, tweemaal 's weeks, door de Soldaten zelven, moesten geschrobt, gespoeld, en daar na weder zinlyk uitgedroogd worden.

De Matrassen, Dekens, enz. werden, by droog Weêr, alle dagen naar buiten gebragt, gelucht, en uitgeklopt: welk alles, gevoegd by het zuiver houden hunner eigene Lichaamen en Kleedingen, niet alleen diende ter zuiveringe van de Lucht; maar ook ten einde eene maatige, en der Gezondheid bevorderlyke beweeging te verschaffen; des te meer, dewyl in zoodanige plaatsen, buiten den *Exercitie*-tyd, de dienst zeer gemaklyk is; en dus de noodige Lichaams beweegingen, zoo veel mogelyk, behoorden te worden aangepreezen; en, onder die voornamelyk zoodanige, die te gelyk geschikt zyn, om den geest te vermaaken, en alle angstvallige zorgen en bekommeringen, wegens Ziekten, uit de zinnen te weeren; als by voorbeeld: het Wandelen, Loopen, Kaatsen,

en

en andere Spellen, en Tydverdryven; welke daarom, van ons Volk, de Heeren Officieren zelven hen daar toe aanmoedigende, dagelyks geoeffend werden.

Het Volk dus in eene geduurige en aangenaame bezigheid gehouden wordende, werd daar door tevens die vatſige middag-ſlaap, waar toe de Soldaten zeer genegen zyn, veel al verhinderd, of ten minſten zoo verkort, dat de Gezondheid door denzelven niet benadeeld konde worden; byzonder werd ſtiptelyk verboden het ſlaapen in 't gras, vooral op vochtige gronden, en in de koele avond luchten.

Maar, alhoewel voor de zuivering der Lucht, voor de noodige Lichaams beweeging, voor Vrolykheid van geeſt, en maatiging van Slaap, enz. gezorgd konde worden; zoo was men nochtans niet magtig, om het Diëet, met opzicht tot Spyzen en Dranken, zoo te beſtuuren, als ter bewaaringe van de Gezondheid van 't Volk vereiſcht werd; vermids de Weeklykſche Leening, gevoegd by hunne byzondere Verdienſten, hoe voordeelig dezelven hier ook boven andere *Guarnizoenen* zyn mogen, niet konden opweegen tegen de duurte en ſchaarsheid der Levensmiddelen, voornamelyk der Groenten, het verſch Vleeſch, Ooft-Vruchten en meer andere gezonde Voedſels: dus moeſt zich het Volk, by mangel van dien, den ganſchen Zomer, zoo wel als des Winters, meeſt van gerookt Spek, verſchen en gezouten Viſch, Aard-appelen, Peul-vruchten en Meel-ſpyzen geneeren.

Al wat ik hier omtrent doen konde, was, om het Volk, dat zeer op Visch gesteld was, schoon dezelve somwylen niet vry ware van bederf, te waarschouwen voor de gevolgen van deszelfs misbruik; en hen te vermaanen, het geld, zoo veel mogelyk, aan Vruchten en Groenten te besteeden.

Het Regenwater, 't welk hun tot drank diende, was goed in zich zelven, en behoefde dus geene middelen ter verbeteringe.

Alleenlyk werd hun het schielyk drinken, als 't Lichaam verhit was, zoo veel doenlyk, verboden. En, belangende de warme Thee en Koffy dranken, hoe nadeelig dezelve ook aan de Gezondheid geacht worden, moesten nochtans aan 't Volk worden toegelaaten; dewyl deeze, ter oorzaake van de duurte van het Bier, de eenigste verandering van drank voor hun uitmaakten: wordende het geestachtige, dat 'er in ontbreekt, genoeg vergoed, door den overvloed van sterke dranken, welke in dit Fort wordt gesleeten, en, in weerwil van de scherpste bedreigingen van 't Volk, dat hier in zelden maat of regel kennen wil, misbruikt.

Dit kortelyk, aangaande de Voorbehoeding hebbende doen voor af gaan, ga ik over tot de algemeene Beschryving der Ziekten, die onder ons Volk geregeerd hebben, geduurende de zes Zomer Maanden.

De Maand *April* scheen byzonder ingericht, tot 't verwekken van Inflammatore en Catarrhale Ziekten; vermids de warmte van eenige voorige

voorige dagen gevolgd werd van buitengewoone Koude, Regen-buïen, en Storm-winden, uit 't Noord Weften. Dit buiïg Weêr duurde byna de drie eerfte Weeken, alhoewel 'er wel eens een warme dag tusfchen beiden kwam; en onder fommigen ten gevolge had, Zinking-pynen, Verkouwdheden, of Hoeften, by eenigen met, doch by de meeften zonder Koorts.

Eene Aderlaating, verzachtende Borft- en uitwaazeming bevorderende Middelen, bragten gereedlyk de herftelling te wege.

Onder deeze, bevonden zich niet meer, dan ééne met eene waare Zydewee.

De overige Ziekten, welke zich in deeze Maand openbaarden, waren alleenlyk eenige weinige tusfchenpoozende Koortfen.

In de Maand *Mey* was 't Weêr zeer ongemeen guur en koud; op andere tyden zeer Warm: En zulk eene verwisfeling van Koude en Warmte kwam dikwyls zoo kort na elkanderen, dat men menigmaal, op een en den zelfden dag, Winter en Zomer fcheen te gevoelen.

Het Volk bleef echter, over 't algemeen genoomen, vry gezond; fchoon 't getal der Zieken grooter ware, dan in *April*, en, voor 't eindigen der Maand *Mei*, noch op 20 beliepe, welken zich voor Ziek hadden aangegeeven. 'Er waren nochtans, onder deeze, verfcheidenen, wier Ziekte alleen in eene ongefteldheid der Maage beftond, met teekenen van verloo-

 ren

ren Eet-luſt, Hoofdpyn, Walging, Braaking, enz.; en die daarom binnen korte dagen door een Vomitif, en een daar op gegeeven Purgeermiddel, uit *Rhabarber* met *Cremor Tartari*, herſtelden.

De overige Ziekten waren meeſt *Febres Continuæ*, met zulke zichtbaare teekenen van Ontſteeking, dat ik my verplicht vond, by de meeſten eene Aderlaating te doen, en zelfs by ſommigen, die meer dan eens te herhaalen; want gemeenlyk begon de Ziekte met ſteekende pyn in de Borſt, die de Ademhaaling zeer bezwaarde; het afgetapte Bloed was meeſt altyd met eene ontſteekings-korſt bezet; de plaats, daar de zieken die pyn gevoelden, was gemeenlyk in de linker zyde; by ſommigen tusſchen de ſchouderbladen: Allen klaagden daar by over eenen laſtigen en pynelyken Hoeſt.

De Pols was, van den beginne af, vol en rad. Hitte, dorſt, vermoeidheid, enz. waren de gemeene klagten van alle deeze zieken.

Zulke teekenen van inflammatore bezettingen op de borſt vond ik, in de eerſte dagen der Ziekte, op 't duidelykſte: Maar naderhand gaf de Ziekte klaare blyken van eenen gemengden aart; gelyk bleek uit den galachtigen Doorloop, omtrent den vierden dag, by eenigen met braaking van Gal, of met ontlaſting van Wormen by anderen; ten bewyze dat 'er te gelyk, bedorvene en rottige Galſtoffen in de eerſte wegen plaats hadden. Doch, by dat alles, bleef, door alle de tydperken der Ziekte, de Borſt min of meer bezet; en de Ziekte eindigde, by

allen

allen door eene ruime expectoratie van wel gekookte fluimen.

In zulke t' ſaamgeſtelde Ziekten, heb ik my moeten gedraagen, naar aanwyzing der voornaamſte kenteekenen, welke zich in 't begin der Ziekten opdeeden.

Veeltyds werd, gelyk gezegd is, de Geneezing begonnen met Aderlaating; en de Ziekte werd verder, als eene *Pleuris*, behandeld, met verzachtende omſlagen, over de pynlydende deelen, en met Dranken, uit de gewoone Borſtverzachtende middelen.

De hitte groot en de Pols ſnel zynde, kreegen zy, tusſchen beiden *Temperantia Nitroſa*, veel hui, of andere verzachtende en tevens zuurachtige Dranken.

De meeſte pyn, hitte, enz. hier door tot bedaaren gebragt zynde, deeden de Spaanſche Vliegen altyd de verwachte goede uitwerking.

Zoo ras de Fluimloozing begon, werd het *Oxymel ſquilliticum* in de Dranken gedaan, of ook onder een *Linctus* met *Gum Ammoniac*; ten einde deeze heilzaame ontlaſting aan den gang te houden.

Maar wanneer zulke pynen en moeilykheden op de Borſt, van den beginne af gepaard gingen, met teekenen van bedorvene ſtoffe in de eerſte wegen, heb ik met, of zonder vooraf gegaane Aderlaating, naar maate de Pols veel of weinig opgezet was, de Geneezing begonnen

P* 4 met

met een Vomitif: ſomtyds waren beide deeze ontlaſtingen noodig; doch veeltyds heeft een *Veſicatorium* op 't lydende deel de Aderlaating doen ſpaaren.

Waar buikzuiverende Middelen noodig werden geacht, om de verzamelde bedorvene Galſtoffen beneden uit te leiden, werden de allerzachtſte verkoozen, ten einde de *expectoratie* niet te ſtooren.

Voorts kan ik niet voorby nog te gedenken aan het groote nut van den Koorts-baſt; ook in deeze ſaamgeſtelde Ziekte; voor al wanneer 't gevaar groot, en de Ziekte op 't hoogſte was.

Het was myn eenigſte toevlugt, als Ylhoofdigheid, diepe Slaap, neerſlagtigheid, ongevoeligheid, zwakke Pols, verval van krachten, verzwakkende Doorloopen, en andere teekenen van groot gevaar zich opdeeden: want, kort na deszelfs gebruik, nam de Ziekte eenen ganſch anderen keer, en de Lyders werden 'er oogenſchynlyk door uit het gevaar des doods gered.

De overige Koortſen waren ligte *Ephemeræ*, *Synochi ſimplices* en eenige weinige tusſchenpoozende.

Niet, dan voor de Maand *Juny*, begon het Zomer-ſaizoen zich te vertoonen, ſchoon in den beginne noch koud, en ongeſtadig zynde. De bovenbeſchreevene Ziekten bleeven regeeren, tot in 't begin van *July*; welke Maand, meeſt,

meeſt al, aangenaam en warm bleef, met droogte, en Weſtelyke Winden.

Ook waren 'er in dezelve weinige zieken: 7 of 8 hadden tusſchenpoozende, en eenige verpoozende Koortſen.

Ik heb opgemerkt, dat de geduurige Koortſen in de Maanden van *April*, *Mei*, en 't begin van *Juny*, meer van eenen ontſteeken aart waren, dan die, welke laater in den Zomer regeerden; vermids de Koortſen in die Maanden, meeſt al verzeld gingen van Zydewéé, Keelpyn, Hoeſt, enz., daar men integendeel, laater in den Zomer, de Koortſigen, zelden of nooit, over dergelyke pynen hoorde klaagen, en de Pols ook doorgaans harder was in den Voor-tyd, dan in den Na-zomer.

De Maand *Auguſtus* was zeer heet; het Weêr bleef meerendeels droog, 'er was weinig Wind; het Water was laag; binnenwaterſche Poelen en Moerasſen droogden uit; het water in de Sloot, langs de Barakken, ſtond ſtil, en was mede zeer laag: Dit verwekte ſoms eenen verbaazenden ſtank; waar door de Lucht bedorven en de Ziekten zeer vermeerderd werden.

Althans men had alle reden van vermoeden, dat deeze vuile moerasſige uitwaasſeming, in eenen tyd, waar in de Zomer-hitte op 't hoogſte was, tot vermeerdering der zieken aanleiding gave: En zulks ſcheen onder anderen daar uit te blyken, dat, aan de Ooſtzyde der Barakken, langs welke voornoemde Sloot zich uitſtrekte, des tyds meer zieken waren, dan aan de

de Weftzyde; alwaar men van den ftank der Sloot, by laag Water, minder ongemak had.

Hoe het zy, het getal der zieken vermeerderde in weinige weeken zoo fterk, dat, daar 'er met het begin der Maand, maar vyf op het Dienft-daags Rapport ftonden, 'er de volgende week negentien, en de week daar aan veertig waren; en dus bleef het ftaan tot den vyf-en-twintigften.

Nu was 'er hoop, dat het getal der zieken, binnen kort zoude verminderen, doch deeze hoop werd haaft afgefneeden, doordien veele *Reconvalefcenten* weder inftortten, door eene fchielyke verandering van het Weder; wyl 'er een fterke Zuid-Oofte Wind, met veel Regenbuïen, op kwam; en eenige dagen aanhield: waar door te gelyk veele Gezonden; die noch geene Koorts gehad hadden, ziek werden.

Waarfchynlyk heeft deeze natte Weêrsgefteldheid de rottige eigenfchap der Lucht verergerd, en teffens gelegenheid gegeeven tot eene verminderde perfpiratie; met dat gevolg, dat, wegens de terug houding der fchadelyke ftoffe binnen 't Lichaam, de bederving der vochten vermeerderde, en dit mede aanleiding gegeeven heeft tot 't vermenigvuldigen der Koortfen.

Voeg hier by de koele nachten van dit Saizoen, onmiddelyk gevolgd op de kort vooraf gegaane hitte van den Zomer, waar in de vochten ligtlyk tot bederf werden toebereid.

Dan,

Dan, men telde 'er den 1ſten *September* om de ſtreek van 50, behalven de Vrouwen en Kinderen, die meeſtäl tusſchenpoozende, eenigen verpoozende, maar weinigen, of geenen aanhoudende Koortſen hadden.

De Berichten welke men, uit den BRIEL, van de tien *Compagnien* vernam, waren mede niet aangenaam. Men had daar in, of over de 150 Zieken, buiten Vrouwen en Kinderen; en dat getal was insgelyks, in korte weeken, tot die hoogte geklommen.

Naardien nu de tusſchenpoozende Koortſen, zoo wel te HELLEVOETSLUIS, als in den BRIEL, (zynde twee uuren gaans van elkanderen gelegen,) van 't begin af tot ons vertrek toe, onder alle andere Ziekten, het grootſte getal hebben uitgemaakt; en dus de meeſt heerſchende Ziekten geweeſt zyn, vind ik my verplicht, wat uitvoeriger van deeze, dan van de andere, melding te maaken.

Het zal onnoodig zyn, om alle teekenen en gewoone toevallen welke ik, in deeze Ziekte, heb waargenoomen, op te geeven.

Ik merk, met opzicht tot de *Hellevoetſche* Koortſen, alleen aan, dat zy doorgaans hardnekkig en moeilyk te bedwingen waren, en ligt geneegen, om in continueele Koortſen over te gaan; wanneer zulks, door een ruim en tydig gebruik van den Koortsbaſt, niet belet werd.

Van de verſcheidene buitengewoone Toevallen, die my hier, in de behandeling der Koort-

ſen, ontmoet zyn, zal in 't vervolg nadere melding geſchieden.

Thans geev' ik ſlechts kortlyk op de Middelen, waar van ik my in de Zomermaanden, te HELLEVOET, bediend heb, om deeze Koortſen te beſtryden; als mede derzelver uitwerkingen; ten einde meer geoeffenden, onder myne Ampt- en Kunſtgenooten, welken dit Bericht mogt in handen komen, gelegenheid te geeven van daar over vry te oordeelen; hun allervriendelykſt verzoekende, myne openhartige opgave, zoo ik gedwaald hebbe, met de onderrichting eener betere behandeling te willen beloonen.

Byna alle Koorts-zieken gaven, van 't begin af, blyken van vervuiling der eerſte wegen; en daarom werd de geneezing, altyd, met een Braakmiddel begonnen.

De verligting, welke de zieken gemeenlyk, na deszelfs werking, beſpeurden, niet alleen in deeze, maar ook in meeſt alle andere Koortſen, hebben my, langs zoo meer, aangemoedigd, om dit heilzaame middel, in meeſt allen, die aan Koortſen ziek werden aan te wenden: Een ſcrupel *Ipecacuanha*, met een of twee greinen *Tartarus emeticus* was, by ſterke geſtellen, het gewoone middel.

De *Tartarus emeticus* alleen, tot niet meer dan vier greinen, heb ik bevonden al te ſterk, niet alleen op de braaking, maar ook op de afgangen te werken. Veiligſt was de *Ipecacuanha* alleen tot 30 greinen.

By

By zwakken, werden de Braakmiddelen, met veel water verdund, en lepelsgewyze toegediend.

Na deeze Maagsontlastingen, die veeltyds bitter, galachtig, of slymig waren, werd de volgende aanval der Koorts afgewacht; en deeze voorby zynde, in den vryen tusschentyd, van de volgende buikzuivering gebruik gemaakt:

℞ *Fol. Senæ.* ℥ß.
Tamarindor. ℥vj.
Rhei
Sal. Polychrest. āā ʒj.
Infunde c. Aq. q. f. ad colat. ℥iv.
F. Haustus.

of ook:

℞ *Sal. Ebshamensis* ℥j.
pro Dosi.

In de volgende tusschentyden gebruikten zy, zoo lang de tong beslagen, de smaak bedorven, en de afgang schaars bleeven, *Rheum* met *Cremor Tartari.*

Na dat zulke ontlastende middelen behoorlyk waren aangewend, om de bedorvene stoffe te ontlasten, was myne tweede *Indicatie*, de taaie, slymige, of galachtige overblyffels, in de eerste wegen, los te maaken, te verbeteren; en, door eene zachte prikkeling, uit te leiden,

leiden, met de Middelzouten in Poeders op de volgende wyze:

Arcan. duplic.
Sal. Tart. vitriol. ā ʒjß.
Cremor. Tartar. ʒij.
Pulv. Rad. Contrajerv. ʒj.
M. F. Pulveres Nº. xij.

of in een *Mixtuur*, als:

℞ *Sal. polychrest.*
Nitri ā ʒij.
Syr. cort. Aurantior. ℥j.
Decoct. Chamæm. ℥viij.
M.

of ook in andere gedaanten en veranderingen, naar de byzondere gevallen, en den ſmaak der zieken.

Geduurende den *Paroxysmus*, gebruikten zy voor drank de hui van Karnemelk, met Zuuring. Was de hitte groot, dan kreegen zy het volgende *Julapium*:

℞ *Decocti aperientis* pint. j.
Rob. Ribeſior. vel.
Oxymell. Simpl. ℥ij.
Spir. Sulph. per camp. q. ſ. ad grat. aciditat.
M.

Dit *Decoctum aperiens* beſtond uit *Rad. Gramin. Scorzoner.* ā unc. ij. *Fol. Acetos.* M. j. *Hord.* unc. j. *Raſur. Corn Cerv.* unc ß. Coq. c. Aq. ad col. unc L. Be-

Belangende de Aderlaatingen, deeze werden zelden anders, dan in geval van *Plethora*, of als de Pols ongemeen ſterk was, werkſtellig gemaakt; en, wat het Diëet betreft, hier in moeſt men, naar het vermogen van den Soldaat, en de geſteldheid van het Land, zóo goed men konde, te werk gaan.

Het gevolg deezer behandeling was, dat eenigen, onder een lang aanhoudend gebruik der *Salia Media*, en andere genoemde middelen, herſtelden.

Maar, by de meeſten, was, hoe lang men ook met dezelve, of met andere dienſtige middelen (naar gelang der byzondere gevallen, en omſtandigheden toegediend,) aanhield, alles vruchteloos, om de Koortſen te temmen, zoo dat men genoodzaakt wierd, meeſt altoos tot den Koortsbaſt toevlugt te neemen; welke dan ook, althans by de meeſten, terſtond na het gebruik van een of twee onçen, aan de verwachting beantwoordde; zoo nochtans, dat, zoo ras dezelve niet meer gebruikt wierd, de Koorts korte dagen daar na, altyd weder kwam, en men dus genoodzaakt was, met denzelven, even als ware 'er niets gebruikt, telkens van nieuws te beginnen.

En deeze *Recidiven* gebeurden zoo wel aan de geenen, die veel, als aan die, welken minder gebruikt hadden; zelfs aan zulken, welken uit voorzorge, lang na dat de Koorts hun had verlaaten, de Kina aanhoudende voort gebruikten: zoo dat verſcheidene zieken, Maanden lang

aan

aan de Koortſen en derzelver *Recidiven* ſukkelen moeſten.

De Heer VAN DER STRAAL, een kundig Geneesheer op dit Fort practizeerende, hier over te raad gevraagd, betuigde my, weinig of geen *Cortex*, in 't geneezen der intermitteerende Koortſen noodig te hebben [*]; maar dat hy ſlechts zorge droeg, dat de zieken behoorlyke ontlaſting behielden; en voorts niets anders, dan *Amaricantia*, gebruikte: waar door de Koortſen langzaam, doch veilig afſleeten.

Ik heb deeze Methode nagevolgd, en bevonden, dat door de bittere middelen 'er wel verſcheidene geneezen zyn; doch dat by anderen, zoo min hier door, als door de Kina, de Koortſen te ontworſtelen waren.

En 't zal, in 't vervolg, uit het verhaal der *Brielſche* Koortſen blyken; dat, ſchoon ik de meeſt bekende en beſte middelen beproefd heb, het my echter onmogelyk geweeſt zy, om alle Koortſen, met tak en wortel uit te roeien.

Niet te min is dit myn beſte voldoening geweeſt, dat van de 112 Zieken, die ik, geduurende de vyf Maanden, op dit Fort, behandeld heb, niemand geſtorven zy; en ik by myn vertrek, de meeſte Zieken of herſteld, of aan de beterende hand, hebbe mogen verlaaten.

Alvorens ik overga tot de Beſchryving der Ziekten,

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van ZIERIKZEE, bl. 167*.]

Ziekten, welke my, in den BRIEL, zyn voorgekomen, dient noch kortelyk te worden gewaagd van eene soort van *Colicque de Poictou*; waar mede meest alle die geenen van ons volk behebt werden, welken zich naar ROTTERDAM hadden begeeven, om in een Loot-wit-moolen te arbeiden.

Deeze ongelukkigen verkochten, als 't ware hunne gezondheid voor eene geringe verdienste: en werden, na eenige weeken, in dat werk doorgebragt te hebben, ziek van ROTTERDAM naar HELLEVOETSLUIS, of den BRIEL, weder te rug gezonden: klaagende over hevige snydende pynen in den onderbuik, om den navel, te gelyk met magteloosheid, en zwaarte in de armen en beenen. De afgang was verstopt; de Purgeermiddelen, welken men hun gegeeven had, deeden geene werking ter ontlasting naar beneden; maar verwekten braakingen. De pyn in de darmen behield niet altyd eene vaste plaats; en zy verwekte den Zieken, by wylen, eene zoo groote benaauwdheid, dat zy 't onmogelyk in 't bed konden houden; maar nu deeze, dan weder eene andere plaatsing ter verligting zochten.

Koorts was niet eigen aan deeze Ziekte; maar die, welken Koorts hadden, leeden aan eene tusschenpoozende, welke, te dier tyd, de heerschende Ziekte was.

Gaarn beken ik niet te weeten de wyze, waar op het lootwit op den Vlokrok der darmen en deszelfs Zenuwen werkt, om deeze

toevallen voort te brengen. Deszelfs venynige deelen schynen, op eene byzondere wyze, de zenuwen der darmen krampachtig aan te doen; en, door de algemeene overeenstemming der Zenuwen, deeze machteloosheid in armen en beenen, te verwekken [*].

Dus was het genees-inzicht, deeze scherpten te ontlasten door buikzuiverende middelen, welker werking, door verzachtende Clysteeren, ryklyk met oly bezwangerd ondersteund werden.

Over den Onderbuik werden verzachtende pappen gelegd; de afgangen volgden daar op willig, en bragten voor eenen tyd, verligting te wege.

Van gelyke uitwerking waren de Spaansche Vliegen, die wel voor eenen korten tyd de pyn wegnamen; maar zy keerden daar na weder met dezelfde hevigheid.

Voorts kreegen zy, om de overgebleevene scherpten der loodstoffelyke deelen te verstompen en in te wikkelen, de allerverzachtendste Dranken, uit *Rad. Althææ* unc I. *Herb. ejusd.* M. iß. *Flor. Chamaemel.* M j. *Sem. Lini.* dr. iij. Coq. c. Aq. Col. pint iß; waar na ik

[*] Men vergelyke hier mede de *Verhandeling* van den Heere J. GRASHUIS, *over de Oorzaaken van het Kolyk van Poitou* §. VI—VIII, XII. in de *Holl. Maatschappy der Weetenschappen* IV. Deel, bl. 527—530. met 545—551. enz.]

ik het genoegen had deeze Zieken, in korte dagen te zien herſtellen; laatende de geenen, welken te gelyk aan eene tusſchenpoozende Koorts leeden, of door de Ziekte verzwakt waren, den *Cortex*, benevens de noodige maagverſterkende middelen toedienen, met een allerheilzaamſt gevolg.

BERICHT

AANGAANDE DE

ZIEKTEN,

Voorgevallen by de tien Compagnien *van Zyn Doorl. Hoogheids Lyf*-Regiment.

ORANGE VRIESLAND,

Van den 14den September *tot den 2den* Mey 1779, *binnen de*

STAD BRIEL.

In de Maand *September*, hadden wy eene aangenaame Zomerwarmte, weinig of geen Regen; W. en Z W. Winden.

De Zieken waren by gemelde tien *Compagnien* in den BRIEL, zoo groot in getal, dat ik op den 14den *September*, wanneer myn Amptgenoot, de Heer CYRUS, met my de zieken verwisselde, ik van Zyn Edele, by de honderd en vyftig zieken, zonder de Vrouwen en Kinderen daar onder te tellen, over nam. Deeze hadden byna alle tusschenpoozende Koortsen; en wat 'er ook voor soorten van Ziekten, buiten dezelve, gezien wierden, zoo konden die niet

niet anders, dan als gevolgen der tusſchenpoozende Koortſen worden aangemerkt.

Allen hadden zy reeds lang geſukkeld, en waren zeer verzwakt, vermagerd, en verbleekt, gelyk dooden.

De klagten van deeze elendige menigte waren zoodanig verward en menigvuldig, dat een vaardiger oordeel als het myne werk zoude gevonden hebben, dezelven in den eerſten opſlag wel te onderſcheiden en te behandelen.

Om derhalven hier in gelukkig te ſlaagen, vond ik by nader onderzoek 't beſt geraaden, alle gebreken af te deelen: *eerſt* in de Ziekten zelven; ten *tweeden* in hunne Toevallen.

De Ziekten waren, gelyk gezegd is, byna geene andere als tusſchenpoozende Koortſen.

De Toevallen hadden eene nadere verdeeling noodig; te weeten in zulke, welke buiten, en in anderen, welke binnen den *paroxysmus* voorvielen, of beſt gekend konden worden.

Ik zal *Eerſt* de Toevallen verhaalen, en daar na van de Ziekten zelve ſpreeken.

De Toevallen, daar die geenen, welke buiten den *paroxysmus* waren, over klaagden, waren eerſt duizelingen en draaingen in 't hoofd; hoofd en andere Zinkings-pynen; verzwakkingen van 't gezicht; hardhoorigheid, en by de meeſten groote zwakheid in de beenen. Eenen

enkelen heb ik gevonden, met verlamming van eenen der armen, als een gevolg der Koorts.

Alle deeze Toevallen scheenen van eenerleien aart, en veroorzaakt uit een verzwakt Zenuwgestel, als een noodzaaklyk gevolg van de langduurigheid der Koorts; en daarom kreegen deeze soort van zieken, zoo ras mogelyk, den *Cortex*.

Ten *Tweeden* was 'er eene menigte, welkers tongen zeer beslagen, hun smaak bedorven, en de afgangen schaars waren. Zulke blykbaare bewyzen van vuile stoffen in de eerste wegen vorderden, hoe zeer de Lyders ook door langduurige Ziekten waren verzwakt, de noodige *Evacuantia*.

En naardien de meeste Koortsigen bleek, bol, of phlegmaticq 'er uit zagen, en niet vry waren van obstructien, kreegen die, welken noch zuiveringen noodig hadden, gemeenlyk de volgende pillen:

℞ *Aloës optim.*
Pulv. Jalappæ.
—— *Rhei.*
Nitri vel *Sal. polychr.*
Sapon. Veneti ā ℥ß.
M. F. Pilulæ, Singul. gr. iv.

Zes of zeven waren genoeg voor een ordinaar Purgeermiddel; en drie of vier daags genoomen, waren by die, welke eene dagelyksche ontlasting noodig hadden, bekwaam, om zach-

zachtelyk open lyf te houden, en plaats te maaken voor 't geene zy in 't vervolg benoodigd hadden.

De *Derde* soort van gevolgen der Koorts waren de zwelling van den buik; in sommigen zonder, in anderen met verhardingen, of zoo genaamde Koorts-koeken.

Deeze waren meest geelachtig in de oogen, en hadden boven anderen eene recht aschverwige Koorts koleur.

En deeze teekenen gaven aanleiding om te denken op eene verdikking der vochten, welke door de langduurigheid der Koorts geinspisseerd, zich in de vaten der Buiks-ingewanden, als milt, lever, darmscheil, enz. waar in de circulatie, buiten dien, traager, dan elders, geschiedt, hebben vast gezet; terwyl de vaten, om die zelfde reden verzwakt, hunne vrye beweeging op de vochten, daar in bevat, niet behoorlyk konden uitoeffenen.

Derhalven waren losmaakende, openende, en eenigszins prikkelende middelen, benevens zachte wryvingen, de besten. Dus heb ik my in deeze geobstrueerde lichaamen met voordeel bediend van de Middel-Zouten, de Zeep, de resolverende Gommen, en bittere Extracten, benevens de bovengenoemde openende Purgeer-Pillen, voor die geenen, welken afgang noodig hadden.

Ten *Vierden* waren 'er eenige met de geelzucht onder; welke Ziekte lang voor af aange-

kondigd werd door groote vermoeidheid en vaale koleur.

Nu kwamen de zoo evengenoemde middelen, tegen de *Obſtructien* aangepreezen, ook hier te ſtade; maar byzonder voordeelig vond ik den volgenden drank:

℞. *Rad. Graminis.*
—— *Chelidon. maj.*
—— *Curcumæ* ā ℥j.
Summit. Abſynthii.
—— —— *Centaur. min.* āā M. j.
Rhei ʒiij.
Coq. cum ſ. q. Aq. Col. pint. j. adde
Oxymell. Squillit. ℥j.
M.

Ten *Vyfden* bevonden zich ook veelen, met waterzuchtige zwellingen. In de meeſten bepaalden zich de Zucht ſlechts tot de beenen; en deeze behielden even zoo wel de Koorts, als anderen, welkers beenen niet zuchtig werden. Schoon veelen dit verſchynſel, als een voorboode der geneezing, aanzien.

Anderen hadden de Buikwaterzucht; doch deeze was minder gemeen dan de *Hydrops* en *Leucophlegmatia.*

Borſtwater-zucht heb ik maar eenmaal ontmoet.

Dan deeze Lyders moeſten, naar hunnen on-

onderscheidenen toestand, omzichtig behandeld worden.

De Koorts, welke hun allen hardnekkigst by bleef, en deeze Ziekte verzelde; als ook de zwakke staat, waar in zich de Lyders bevonden, gedoogden geene sterke ontlastingen, welke nochtans, om de verzamelde watervochten uit te loozen, voor af moesten gaan, eer 'er versterkende middelen, die te gelyk magtig waren om de Koorts te beteugelen, konden gebruikt worden.

Dierhalven was 't best geraaden, den Koortsbast met de ontlastende middelen te vereenigen; by voorbeeld:

℞ *Cort. Peruvian*, ℥j.
Fol. Senæ. ℥β.
Flor. Chamæmeli Mj.
Coq. cum s. q. Aq. Colaturæ ℥xij.
adde
Oxymell. Squillitic. ℥jβ.
Nitri ʒij.
M.

Anderen, welke sterke ontlastingen konden verdraagen, minder Koorts hadden, en waar by het water zich, voor al in den buik, bepaalde, kreegen, alle drie uuren, één van de volgende pillen;

℞ *Rad. Squillæ* gr. xxvj.
Scammonii optim.
Resin. Gialappæ āā ℈ij.
Extr. Catholici ℈jv.
Spir. Vini q. s.
F. Pilulæ N°. XL.

De zulken, welken een algemeene Slym, of Waterzucht hadden; kreegen doorgaans den versterkenden Geneeswyn van VAN SWIETEN; zie deszelfs *Leger-ziekten* N°. 38.

In de meer gevorderde *Anasarcis*, waren tessens Purgeermiddelen en *Squillitica* noodig.

In de zulken, welke daar by nog hevig van de Koorts werden aangetast, moest de *Kina* met dezelve vereenigd worden.

Uitwendig, werd zeer aangepreezen eene behoorlyke lichaams beweeging, zoo veel de krachten toelieten: Zoo ook de wryvingen, het zy droog, het zy nat, warme Jenever; gelyk mede de berookingen met *Mastic*, *Olibanum*, *Succinum*, enz.

Hier moet, in 't voorby gaan, worden aangemerkt: dat ik bevonden heb, die meening valsch te zyn, dat de verstoppingen en Waterzuchten, welken na Koortsen volgen, voorkomen van het veelvuldig gebruik der *Kina*; naardien alle Lyders, welken ik met verstoppingen of waterzuchtig gevonden heb, weinig, en veelen geen *Kina* gebruikt hebben; gelyk bleek

uit

uit de Geneeswyze, welke de Heer CYRUS met hun gehouden, en Zyn Edele, by onze overwisſeling, my ſchriftelyk gegeeven heeft.

Daarentegen heeft my de ondervinding geleerd, dat zulken, dien ik de *Kina* ryklyk gegeeven heb, niet meer, dan anderen, met harde buiken, of zuchtige beenen, behebt wierden.

Tot de Toevallen, welken onder den *paroxysmus* der Koorts, werden waargenoomen, behoorden: *Eerſt*, eene zonderlinge razernye; welke by den aanval begon, en na denzelven eindigde.

Dit verſchynſel is my maar by éénen Lyder voorgekomen [*].

Deeze, een Soldaat, genaamd ORT, in de *Compagnie* van den Heere *Collonel* WASLANDER, oud 22 Jaaren, van een ſterk geſtel, laboreerde, ſedert langen tyd, aan eene *Febris intermittens.* In eenige zyner laatſte aanvallen, werd hy telkens, in 't tydperk der hitte, van eene zeer groote vrees bevangen; zich verbeeldende, dat de Cameraden hem naar 't leven ſtonden.

En wie zou gedachten maaken, dat de yling van eene tusſchenpoozende Koorts zulke droevige gevolgen konden hebben, als men by deezen ongelukkigen bevond?

Hy

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van PHILIPPINE, bl. 83—86, 98. en beneden met bl. 269*.]

Hy kwam in den aanval, welk op een na zyn laatfte was, by my aan huis; my te kennen geevende, dat de Cameraden hem voor zeker vermoorden wilden; dat hy hunne vervolging niet langer ontvlieden kon; en dat hy binnen korte dagen dood zoude zyn.

Alle redeneeringen, om hem van 't tegendeel te overtuigen, waren vergeefs. Ik zond hem weg; volgde hem; en belaſte het volk wel op hem te pasſen, en hem nooit alleen te laaten. Doch men ſloeg hier geen acht op.

In 't eindigen van den laatſten aanval, ſtaat hy op, eetende eerſt zyn Melk-zoup, en ging vervolgens uit, zonder ooit weer te komen. Al het zoeken was vruchteloos; tot drie weeken daar na, wanneer hy, uit de Stads Gracht, buiten de poort, dood is opgeviſcht.

Ylhoofdigheden van minder aanbelang heb ik, by anderen in den *paroxysmus* meer ontmoet, zonder op derzelver gevolgen acht te geeven. Intusſchen ſtrekte het verhaalde geval tot eene leering, om in de ylhoofdigheden der Koortſen wat meer op zyne hoede te zyn.

Tot de *Tweede* ſoort van Toevallen, die den aanval der Koorts verzelden, behoort een verſchynſel, dat niet zeer gemeen is; ten minſten my ooit te vooren is gekomen. Het was, by eenigen, volmaakt eene periodique *Apoplexie*, welke, kort na den aanval der Koorts begon, en met dezelve eindigde.

By

By anderen, zweemde het meer naar eene *Catalepsis* [*].

In de eerste soort, werden de Lyders slaperig; raakten daar op, als in een vasten slaap, met geslootene oogen, en hardsnorkende ademhaling Zy konden, noch door luid geroep, noch door gevoelige aanraaking, of wat men, om iemand wakker te maaken, ook uitdenken mogte, tot hun zelven gebragt worden. Het luid toeroepen, by hunnen naam, had geenen anderen indruk op hen, als dat zy de oogen soms voor een oogenblik opsloegen. De reuk van *Spirit. Salis Ammoniaci* bragt wel het Zenuwgestel in meerdere beweeging, maar deed verder niets. De in den mond gegootene dranken

[*] Zeer omstandig heeft de benoemde WERLHOFF in zyn voortreffelyk werk, *Observationes de Febribus*, over deeze en andere *Affectiones Soporosæ* gehandeld, en dezelve tot de *Febres intermittentes* gebragt. Zeggende Sect. ‹. §. „ *Febris intermittens* est ista, quæ pro„ponitur ægrotatio. Perniciosus, qui inopinato super„venit, affectus *sopor* est *profundissimus*, apoplexiæ no„mine vocatus. Neque vero res nova est": De *Tusschenpoozende Koorts* is die Ziekte, welke voorgesteld wordt. Zynde het verderfelyke toeval, 'twelk onverwacht aanvalt, die *zeer diepe slaap*, welke met den naam van Beroerte benoemd wordt. Ook is de zaak niet nieuw". Gelyk hy dit van den *Carus*, en wanneer die in eene *Apoplexia* overgaat, van de *Cataphora*, *Coma vigil*, (of *Catalepsis*,) en *somnolentum*, en *Lethargus* bewyst; en niet mingrondig uit verscheidene Schryveren van GALENUS tyden aantoont, dat de *Carus* enz. zich by de Koorts aanvallen van verschillenden aart, zoo heete, tusschenpoozende, als sleepende vervoegen, bl. 4—9. Een werk wel waardig dat het in de Nederlandsche Taale konde geleezen worden. Men vergelyke hier ook mede *het Geschiedkundig Verslag van de Ziekten* te HARLINGEN, bl. 922, 937.]

ken werden niet neder geflikt maar liepen, bezyden den mond weêr uit. De excrementen ontgingen hen zonder gevoel; de Pols was in dat alles geëvenredigd naar de Koorts.

By zulken, daar het toeval meer geleek naar eene *Catalepsis* of zinvang, werden de Lyders onverwagt ftil; bleeven zonder fpraak, gevoel of beweeging, onveranderd liggen; hebbende de oogen open, en onbeweegelyk op een en het zelfde voorwerp gericht.

De ademhaaling was zacht en langzaam, en de Pols geheel bedaard. Doch alle aangewende moeite, om ze tot hen zelven te brengen, was insgelyks vergeefs.

Somtyds werd het toeval afgewisfeld met de allerverfchriklykfte Convulfien, en verandering des aangezichts; zoo dat zy zich zelven niet meer gelyk waren.

Niemand ten zy hy dit toeval by ondervinding kent, zou op het aanzien van zulke akelige vertooningen geloofd hebben, dat de Zieken ooit weêr tot zich zelven zouden komen; want zy lagen, als op den dood; en nochtans kwamen zy, zoo ras de Koorts ten einde geloopen was, weder by, even als iemand, die uit den flaap ontwaakt, niets weetende van al 'tgeen hem wedervaren was. Ook bleeven zy, geduurende den tusfchentyd van den *Paroxysmus*, volkomen wel; maar zoo ras de Koorts begon, zag men, by den eenen vroeger, by den anderen laater, het toeval weêr te voorfchyn komen.

Men

Men denke echter niet, dat alle Koortſigen, welke dit toeval kreegen het gevaar te boven kwamen: het was 'er zoo verre van daan, dat zy niet boven drie, of vier deezer aanvallen doorſtaan konden, zonder de *paroxysmi* der Koorts te zien in elkanderen loopen, op de wyze als in eene *Febris remittens*, en dan continueerde ook het toeval met de Koorts; zoo nochtans, dat men duidelyk kon bemerken, dat, zoo lang men remisſie gewaar worden kan, zy in dezelve ook noch eenige kennis toonden; maar konde men geene remisſie meer beſpeuren, dan bleeven zy in dien toeſtand tot dat zy ſtierven.

Mogelyk geſchiede by zulke menſchen eene zoo ſterke aandrang van bloed naar het hoofd, ten tyde der Koorts, dat daar door de uit- en inwendige zintuigen, voor dien tyd, gedrukt, en in hunne verrichtingen belemmerd wierden; terwyl nochtans de kleine herſſenen, waar uit de *motus vitales & naturales* hunnen oorſprong te hebben, gewoonlyk gezegd worden, wegens eene voordeeligere plaatſing, voor dergelyk eene drukking minder vatbaar waren.

Dit zoo zynde, was in het toeval zelven niets anders te doen, dan deeze Koorts-beweeging te maatigen, en af te leiden, door verkoelende Lavementen, en *Epispaſtica;* als ook door wryvinge der benedendeelen het wasſchen van 't hoofd, en de handen met azyn, enz.

En ſchoon dit alles meerendeels vruchteloos ware, gebeurde het nochtans ſomtyds, dat zy

daar door, of geheel, of voor eenen korten poos, by zichzelven kwamen.

Buiten den *paroxysmus*, was de beste *Indicatie*, het aanstaande toeval, zoo veel mogelyk, voor te komen.

Naardien nu de gansche Ziekte niets anders was, dan een toeval der Koorts, zoo moest de Koortsbast het eenige middel zyn, om met de Koorts, ook dat gevaarlyk toeval af te wenden; en zoo men ergens dit middel onvermydelyk bevonden heeft; zoo was 't hier: want allen, die geneezen zyn, hebben zulks aan dit Godlyk geschenk te danken.

Ik kan niet bepaalen, hoe veel 'er aan dit toeval geleeden hebben. Dit weet ik, dat 'er de meesten door gekomen, en drie aan gestorven zyn.

De *eerste* was een *Frater*. Deeze vond ik stervenden, by myn aankomst in den BRIEL.

De *tweede* was ter zelver tyd, een *Soldaat*, by wien de aanvallen reeds te veel in elkanderen geloopen waren, en by wien dus de *Kina* geen nut meer doen kon.

De *derde* was een *Tambour*, LINDEMAN genaamd. By deeze was de Koortsbast, hoe heilzaam ook by anderen, niet tegenstaande hy twee onçen, tot een sterk afkooksel in iederen tusschentyd der Koortsige aanvallen genoomen heeft, te vergeefs, en niet magtig om het geweld

weld der aanſtaande Koorts te verbreeken. De aanvallen liepen insgelyks in malkanderen, de Koorts, en het toeval werden continueel; en de Lyder ſtierf.

Deeze was de eenigſte, by wien het gemiſt heeft.

Ten *Derden* vond ik, in den aanval der Koorts, Toevallen, welke de Borſt betroffen: Als hoeſt, moeilyke ademhaaling, ſteekende pynen, omtrent de borſt.

Deeze pynen, hoe geweldig zy zich ook in eenigen vertoonden, bedaarden, of verminderden althans veel, zoo ras de *paroxysmus* voor by was.

Zulke bezettingen op de borſt kwamen waarſchynlyk, deels door eene belette tranſpiratie, ook deels door eenen te ſterken aandrang des bloeds naar de borſt, ten tyde der Koorts; doch mogelyk meeſt, om de eerſte rede: want zelden waren dezelve gevaarlyk, en de aderlaatingen daar in noodig, ten zy men met bloedſpuwing gedreigd wierde, of dat de pyn ongemeen hevig, en de Pols zeer hard ware; maar een *Veſicatorium*, op de lydende plaats, voldeed meeſt altyd aan de verwachting.

Voorts kreegen zy verzachtende Borſtdranken, of de *Species pectorales*, als Thee te drinken.

Dat echter door eene geweldige beweeging des bloeds naar de borſt, ten tyde der Koorts,

wel eens doodelyke Bloedſpuwingen, of Ontſteekingen kunnen worden verwekt, blykt uit deeze twee volgende gevallen.

Een Grenadier, in de *Compagnie* van den Heere *Colonel* van HAERSMA, genaamd EYT, was ſedert langen tyd aan de Koorts ziek geweeſt; waar door hy dusdanig verzwakt geworden was, dat hy zich genoodzaakt vond, beſtendig te bed te blyven. Alle aangewende middelen, de *Kina* zelfs, waren niet in ſtaat de Koorts te beteugelen. Op een nacht, wanneer hy in de hitte der Koorts lag, werd ik in aller yl geroepen. Hy lag in eenen aanhoudenden Hoeſt, met eene moeielyke ademhaaling en ſterke Bloedſpuwing. Het bloed liep onder 't hoeſten met golven den mond uit.

Ik opende hem aanſtonds eene ader, en gaf eenen drank van

℞ *Rad. Symphiti* ℥jß.
Herb. Tuſſilagin.
——— *Agrimoniæ* āā Mj.
Flor. Roſar. rubr. M ß.
Coq. in ſ. q. Aq. Colat. Lib. j.
adde
Syr. Symphiti ℥j.
M.

De ſtorting van bloed uit de Long, alle oogenblikken erger wordende, kreeg hy, tusſchen

ſchen beiden een mengſel van *Lap-Hæmatitid*, dr. ß. *Aq. pluvial.* unc. vj. *Sp. Vitriol.* gutt. xx. *Sacchar. alb.* unc. ß.

Alles werd verder gedaan, wat de konſt vermogt; doch te vergeefs. Hy ſtikte in zyn bloed, en ſtierf tegen den morgen.

Een ander Soldaat genaamd SNEIDER, in de *Compagnie* van den Heer *Lieutenant Colonel* LIGTEVOORT, had eenigen tyd eene alledaagſche Koorts gehad, in welke hem eene hevige *Pleuris* overviel.

De fluimen waren van 't begin af, menigvuldig, taai, en met bloed vermengd.

Na de vierde Aderlaating, na aangelegde *Veſicatoria*, na de allerverzachtendſte Borſtmiddelen, en alles, wat de konſt meer vereiſchte, bleef de pyn even hevig; de fluimen werden hoe langer hoe bloediger, byna geheel bloed, ja zwart.

Den vyfden dag liet de fluimloozing na; alle middelen waren vergeefs, om dezelve weer te voorſchyn te brengen; hy werd beſefloos, ylde beſtendig, en ſtierf met groote benaauwdheid.

Ten *Vierden* vond ik onder de Koortſige Zieken, eenige weinigen met eene continueele Rotkoorts.

En 't is wel te verwonderen, dat zich die Ziekte maar by zoo weinigen bepaald heeft; wanneer men in aanmerking neemt de vuile,

 dunne,

dunne, en ingeslootene lucht, welke de Zieken geduurig inademen, in een vertrek, dat altyd vol is van Zieken en Gezonden; waar in allerlei vuile exhalatien zich vermengen; en 't welk men, uit een dwaas vooroordeel, al te veel gesloten houd.

By deeze Zieken vond ik zulk eene groote ophooping van drekstoffen, dat zy veele dagen zonder afgang gelegen hadden; en daarom werd hen allereerst, door Clysteeren, ontlasting te wege gebragt.

Hier na, kreegen zy de *Kina* met *Rhabarber*, tot dat zy genoeg gezuiverd waren; en vervolgens de *Kina* naar de wyze van den Heere DE MAN, met gevolg van eene gelukkige herstelling.

Nog een ander gebrek, het welk niet zoo zeer toevallig, dan wel als afwisselende met de Koorts, mag worden aangemerkt, was de Schurft [*]. Dit

[*] Door eene toevallige ontmoeting met den Wel Ed. Gestr. Heere Dr. J. VAN DER BEKE, Schepen van het Ed. *Collegie*, *'s Lands van Vryen* te SLUIS IN VLAANDEREN, alhier over dit onderwerp in gesprek komende, heeft 'er zich teffens eene gunstige gelegenheid opgedaan om nader kennis van die verschynselen te bekomen, welke zich omtrent dezelve te SLUIS IN VLAANDEREN hebben opgedaan; en waar toe zich, volgens een Brief, op dit onderwerp ontfangen, en agter dit *Bericht* geplaatst, hoope op doet, om in een volgend Boekdeel hier omtrent nadere opheldering te geeven. Inmiddels kan men hier mede vergelyken het *Bericht* van HELLEV. bl. 239. van HAARL. 723. met F. HOFFMANN M. R. S. Tom. I. Lib II. Cap. VIII. §. XXXVII. p. 120. ed. in Fol. J. HUXHAM *Lib. cit.* Tom. I. p. 252, 296, 347, 348. DE SAUVAGES *Nosolog. Methodic*, Tom. III. Part. II. Class. X. XXVIII. 2. p. 464. ed. in 8°. en het *Genees- Heelkundig Magazyn* enz. I. D. 3. St. bl. 501.]

Dit ongemak, waar aan, om verſcheidene reden, de Soldaaten meer, dan andere Menſchen onderhevig zyn, was thans zoo gemeen onder het Volk, dat 'er verre over de honderd mede gekweld wierden.

Meeſt allen, die 'er van werden aangedaan, laboreerden teffens aan de Koorts; zoo nochtans, dat die beidene Ziekten, op eene byzondere wyze, malkanderen afwisſelden; zoo dat de Schurft in de plaats van de Koorts kwam, by de meeſten, die van de Koorts herſtelden; en de Koorts wederom inviel, by die geenen, welke van de Schurft werden geneezen.

Eer zulk eene afwisſeling deezer beidene Ziekten, my recht bekend was, genas ik deeze Schurftigen zeer geruſt, met den *Aethiops mineralis* en *Flores Sulphuris*; benevens tusſchen beiden gegeevene Purgeer-middelen met den *Mercurius* vermengd; en uitwendig met de Zalf van Pringle; welke methode my, onder andere beproefde middelen, altoos het beſte behaagd heeft.

Maar ziende dat zich de Koorts weêr in ſtelde, zoo haaſt ik myne Zieken van de Schurft geneezen had; en dat dus de meeſten, die van de Schurft geneezen werden, wederom de Koorts kreegen, werd ik omzichtig en weigerde hen te geneezen.

Niet te min, waren 'er onder, welke, zoo ſtyf en pynlyk van de Schurft waren toegericht, dat zy my, door aanhoudend verzoeken, bewoogen, hun van dat laſtig ongemak te be-

vryden, dewyl zy van twee kwaalen één verkiezende, liever van de Koorts dan van de Schurft wilden geplaagd worden.

Wat nu de oorzaak geweest zy van de afwisseling dier beidene Ziekten, en waarom het verdryven van de eene gelegenheid gegeeven heeft tot het voortbrengen van de andere, laat ik liever, ter bepaaling, aan meer kundigen over.

Dan, dewyl de bevinding ons dagelyks leert, dat, als de Ziek-stoffe, by tusschenpoozende Koortsen, zich, by wyze van uitslag, naar de huid bepaalt; het welk, omtrent de neus, lippen, enz. meest ontdekt wordt, zulks altyd voor een goed teeken worde gehouden, en te kennen geeve, dat de Koorts haast wyken zal: En dat integendeel, wanneer door het onvoorzichtig geneezen van den eenen of anderen critischen uitslag, de Ziek-stoffe wordt in gedreeven, 'er dikwyls eene veel gevaarlykere Ziekte uit gebooren worde; zou men dan niet mogen gissen, dat de afwisseling deezer beidene Ziekten nergens anders aan toe te schryven zy, dan aan eene terugdryving, of verplaatsing der Ziektestoffe, in een lichaam, dat van dezelve niet genoeg gezuiverd, en daarom, boven anderen, meer vatbaar is, om of in dezelfde Ziekte te vervallen, of in eene andere, welke te gelyker tyd, heerscht, en die voor de natuur het meest geschikt is, om de *Materia Morbifica* verder t' onder te brengen?

Dit weinige zal genoeg zyn, tot, het geen 'er, aangaande de Toevallen, en de gevolgen, der *Brielsche* Ziekten, gelyk ik dezelve bevonden,

den, en, by het begin van myn komſte, behandeld heb, te zeggen viel; moetende ik dus, volgens de voorgenoemde Afdeeling tot de Ziekten zelve overgaan.

Deeze waren gelyk gezegd is, geene andere, dan tusſchenpoozende Koortſen.

Onnoodig zal het zyn, om al het geen 'er buiten dat, wat reeds bygebragt is, gemeenlyk in de Koortſen voorvalt, op te geeven. Want daar ik met opzet zeer naauwkeurig alles geobſerveerd heb, wat in deeze Ziekte kan gezien worden; vind ik, behalven het verhaalde, geene andere buitengewoone toevallen.

Dus is myn voorneemen, om hier ſlechts te melden, het beloop der Koortſen, en derzelver verandering, onder de gebruikte middelen, en naar het onderſcheid van de Jaargetyden.

Het getal der Koortſigen was by myne aankomſt omtrent honderd en vyftig, zonder de Vrouwen en Kinderen, gelyk boven gezegd is, te rekenen. Hebbende deeze alle verouderde, taaie, hardnekkige Ziekten; waar van het wel te voorzien was, dat zy niet ligt te overwinnen zouden zyn; te meer, daar ik dezelve in de Maand van *September* overnam; en dus met Herfſtkoortſen te doen had.

Myn voorneemen was, om dezelve niet met geweld door den *Cortex* te beſtryden; vermids my de bevinding, te HELLEVOETSLUIS geleerd had, dat 'er met denzelven, op den duur ge-

genoomen, zoo weinig als met andere middelen te winnen zy:

Ja ik meen te hebben opgemerkt, dat 'er meer *Recidiven*, na de geneezing met den Koortsbaſt; dan na andere middelen volgen.

Niet te min was te gelyk myn voorneemen, dien ook niet te ſpaaren, daar die noodig was, en denzelven dan, zoo rykelyk te geeven, als vereiſcht wierd, om, op deszelfs werking, ſtaat te kunnen maaken.

De Geneeswyze, waar van ik my, in deeze verouderde Koortſen bediende, beſtond eerſt in de zuivering der eerſte wegen; en zulks was zeer noodig; want byna alle hadden de gewoone teekenen, welke deeze zuivering aanweezen.

De gemeene Purgeer-drank, de Middelen uit *Rhabarber*; maar inzonderheid de openende Purgeer-pillen, op pag. 262* werden hier toe verkoozen; by welke laatſte zich de Zieken zoo wel bevonden, dat veelen die dagelyks noodig hadden; want, na zulke herhaalde zuiveringen, zag men veelal, de Koortſen minderen; en dikwyls lieten zy geheel na, by zulken, die van zelven eene *Diarrhœa* kreegen.

Ook leeden hunne krachten daar niets door, want, in plaats, dat eene menigte van zwakken, die dezelve gebruikten, door drie of vier ontlaſtingen daags, zouden zwakker worden, gelyk niet zonder reden te vreezen was, en zy ook

ook daarom met ſchroom geëvacueerd wierden; zoo namen veel eer hunne krachten daar op toe; ja het bleek, in 't vervolg, dat die duizelingen en draaingen des hoofds, niet by allen uit verzwakking voortkwamen, maar, veeltyds uit overgebleevene kwaade ſtoffen, in de eerſte wegen: want, op 't gebruik der Buikzuiverende-middelen, werden zy beter.

Ook zyn 'er verſcheidene Koortſigen geneezen, welke niets anders, dan dagelyks, drie of vier van genoemde openende Pillen, gebruikt hebben.

Na dat de Zieken, op zulk eene wyze, genoeg geëvacueerd waren, werden zy verder, naar hunnen onderſcheidenen toeſtand, onderſcheidenlyk behandeld; gelyk uit het voorverhaalde gebleeken is.

De meeſte waren door de langduurigheid der Ziekte van eene bleeke, koude en zuchtige geſteldheid; ten bewyze dat de levensbeweeging (*actio vitalis*) onder hun zeer begon te verzwakken.

Om derhalven de verloorene veerkracht der vaten te herſtellen, en de lymige taaiheid in de vochten te ontbinden, vond ik by 't meeſte gros, geene gepaſtere middelen, dan de *Amaricantia*, by voorbeeld: ℞ *Cort. Peruvian.* unc ij. *Winteran.* unc ß. *Rad. Gentian.* unc ij. *Summit. Abſinth. Flor. Chamæmel* ā Mij. *Sal. polychr.* unc I. gemaakt en gegeeven tot Poeder, ter gifte van vier ſcrupels daags, of tot een

Electuarium, met gemeenen honig, voor die, welken het Poeder niet konden gebruiken.

Anderen kreegen deeze bittere middelen, met Orange schellen, op Wyn of Jenever getrokken; welk laatste, voor de Reconvalescenten, byzonder geschikt was.

Waar de Wyn noodig geoordeeld werd, behoefde dezelve niet te worden gespaard; vermits die, door de Heeren *Capiteins*, zoo ter bereiding der Medicamenten, als tot verkwikking der Zieken, mildlyk bezorgd werd.

Anderen, welken de bittere Geneesmiddelen, in gedaante van eenen drank, verkoozen, werd van dezelven een afkookzel bereid. Dus was ook het volgende van veel nut: ℞ *Rad. Gentian.* unc iv. *Calam arom.* unc ij. *Cort. aurant.* unc j. *Herb. Card. bened. Trifol. Absinth.* ā̄ā M. iv. *Flor. Chamæmel.* M ij. Coq. in s. q. Aq. commun. ad Colat. pint. viij; waar by, in ieder flesch gedaan werd dr. j. *Sal Tartari.*

Veelen raakten de Koorts kwyt, na een lang aanhoudend gebruik deezer middelen; anderen schoon zy van de Koorts niet hersteld wierden, begonden 'er beter na uit te zien, en sterker te worden; ook verwekten dezelve eene niet nadeelige loslyvigheid.

Ik zal my in de byzondere behandeling, naar ieders aart en toestand, niet inlaaten, om alle wydlopigheid te vermyden.

Na

Na verloop van eenige weeken, had ik, wel is waar, het genoegen, van veelen van de Zieken te zien beteren, zoo dat de Lyſt, alle weeken, merkelyk afname; echter had ik tevens het ongenoegen, dat de meeſte Koortſen, in weerwil van dit alles, en in weerwil van den *Cortex* en deszelfs onderſcheidene vermenging, ryklyk toegediend, ſteeds even taai en hardnekkig bleeven.

Dierhalven oordeelde ik, tot welzyn myner aanvertrouwde Zieken, noodig, my, zoo veel mogelyk, te informeeren, hoe dezelve, naar den aart van 't Land, op de beſte wyze diende behandeld te worden.

De twee kundige Geneesheeren deezer Stad, de Heer VAN DAM VAN AARDEN, en de Heer FAUVARCQ, by welken ik deswegen te raade ging, als zynde in deeze Stad gebooren, opgevoed, en, ſedert lange Jaaren, in ſterke practyk geweeſt, berichtten my, in dat alles, naar hun beſte weeten; edoch zulks konde geenszins voldoen aan myne begeerte, naardien de behandeling, welke deeze Heeren oeffenden, met de myne meerendeels overeenkwam.

De Heer FAUVARCQ, welke my, met zyne byzondere vriendſchap vereerde, betuigde dat Zyn Edele Z. Gel. destyds, by zeventig Koortſigen, naauwlyks twee ponden *Cortex* had noodig gehad: dat zyne Zieken dagelyks purgeerden, met de *Pilulæ Cochiæ*, of iets dergelyks: dat zy, tusſchen beiden, gebruikten, Maagſterkende-middelen, uit de *Tinct. rad. Gentian. Cort. Peruvian. Aurantior.* enz. dat ſchoon de

Koort-

Koortſen, in dit Land, ook noch zoo taai en langwylig zyn, dezelve nochtans op deeze wyze, afſlyten, en weg gaan, weder komen, en weêr vergaan. Zyn Edele Z. Gel. raadde my in dezelfde manier van behandeling, welke ik tot hier toe gehouden had, te volharden, in geduld; en voegde daar by, dat het te vergeefs zoude zyn, mynen roem te zoeken, in de ſchielyke herſtelling der Zieken.

Met het begin van *October*, ſtond het getal op 126.

De ſtaat der Zieken, over het algemeen genoomen, was merklyk beter; de aanvallen der Koortſen waren doorgaans minder ſterk; en, op allerleie wyze, veranderd en verſprongen.

By zulken, welkers aanvallen altyd, op den gezetten tyd kwamen, en even ſterk gevoeld werden, bleef de tong beſlagen, de ſmaak verbasterd; en deezen mangelde het, gemeenlyk, aan genoegzaame afgangen; ja, zy waren ſomtyds tot geen purgeeren te brengen; eene ruime gifte van het Engelſch Purgeer-zout, en vervolgens de dagelykſche Buikzuiveringen, als boven gezegd is, waren, als dan, de beſte Koorts-middelen.

Zy, welken de Koorts kwyt werden, kreegen op den gewoonen tyd, in derzelver plaats, veeltyds zwaare hoofdpyn; welke echter, door den tyd, van zelve naliet.

Anderen behielden, na dat de Koorts hun verlaaten had, noch langen tyd eenen vuilen ſmaak,

ſmaak, en ſchaarſe afgangen. Zulken moeſten zich van ſterk Purgeeren onthouden, of kreegen *Recidiven.* Door het vermyden van Vleeſch, en 't gebruik van Maag-verſterkende Tinctuuren, werd deeze ongeſteldheid veiligſt verbeterd.

Belangende den ſtaat dier Zieken, welkers Toevallen meer, dan de Ziekte zelve, in aanmerking kwamen: by deezen was, ſedert de vier eerſte weeken, op 't gebruik der genoemde Middelen, de verandering ten goede merklyk groot.

De Toevallen uit verzwakking waren weinig, of niet meer aanweezig.

Onder die, welken de *Hydrops anaſarca* bekomen hadden, waren ſommigen geneezen; anderen reeds veel gebeterd; of hadden alleen noch zuchtige beenen.

De verhardingen in den onderbuik, of zoogenaamde Koortskoeken, bleeven byna dezelfden; want, zoo lang deeze lichaamen, onder het geweld der Koorts, werden gehouden, moeſten de krachten veel eer dagelyks verminderen; zoo dat noch het gering overblyffel der krachten, noch de Koorts zelve, vermits die te ſterk was, vermogende waren, de middelen, in derzelver werking, te onderſteunen, tot het oplosſen der verſtoppingen.

Om deeze reden, werd met de genoemde *Aperientia* & *Reſolventia* de Koorts-baſt gepaard, ten einde de Koorts te maatigen, en de krachten

ten op te beuren; het welk ook, in verſcheidene Lyderen, in 't vervolg, niet zonder vrucht geweeſt is.

By de Waterzuchtigen, welke insgelyks dagelyks, by al hun lyden, noch ſterk van de Koorts werden aangetaſt, was het gebruik van den *Cortex*, met Purgeer en Waterdryvende Middelen vereenigd, van gelyke goede uitwerking, gelyk boven reeds gezegd is.

Omtrent het begin van *November* ſtond het getal der Zieken op 80; en dus 66 minder, als ik gevonden had.

Elf daar van hadden, by het uitkomen der Pasſen, welken dat Jaar laat gegeeven werden, verlof genoomen. De overige 57 waren gezond geworden. Het getal der verouderde Koortſen minderde dagelyks: Maar daar en tegen kwamen 'er geduurig by, welken de Koorts noch niet gehad hadden. Weinigen werden 'er in het *Regiment* gevonden, welke zeggen konden, daar van bevryd te zyn gebleeven.

Dan, ſchoon 'er, door zulk eene aanmerkelyke vermindering van Zieken, rede was, om met dezelfde middelen aan te houden, vond ik my nochtans, by veelen, genoodzaakt eenige verandering te maaken, niet alleen wegens den afkeer, welken het volk betoonde, tegen de bittere Middelen, maar voornamelyk dewyl 'er noch veele Koortſen onder waren, welke tegen dezelve, en tegen alles, wat bedacht konde worden, hardnekkig ſtaan bleeven.

Wen-

Wenſchelyk was het, dat 'er een onfeilbaar middel bekend ware, voor deeze Ziekte; welke niet zelden, tegen de beroemdſte Middelen, onverzettelyk blyft.

Intusſchen ontbreekt het ons niet aan Middelen, die, als zoodanig, door de Schryveren worden opgegeeven; en die ik ook, zoo verre my dezelve bekend waren, niet onbeproefd gelaaten heb, in 't geneezen der *Brielſche* Koortſen.

Het middel van den Heere BLOM (Zie SANDIFORTS *Natuur* en *Geneesk. Bibliotheek*, VIde *Deel bl.* 553. namelyk ℞ *Sal. Ammon. Flor. Chamæmel.* ā gr. x. *Rad. Ari.* gr. v. M. F. Pulvis. S. alle twee uuren een Poeder buiten de Koorts,) ſcheen in den beginne wel te voldoen; maar binnen kort, bragt de tegenzin in den ſmaak het zelve buiten gebruik.

De goede uitwerking nochtans, welke daar van, onder deezen en geenen, beſpeurd werd, deed my van 't zelve niet geheel afzien. De *Kina* daar by gevoegd, en het met Syroop, tot een *Electuarium* veranderd zynde, bleef het noch tamelyk lang in gebruik, om dat 'er verſcheidenen langzaamerhand door geneezen werden.

Het *Sal Ammoniac*, tot twee *drachmen* 's daags genoomen, heeft zoo ver ik weete, maar eenige weinigen van de Koorts bevryd.

Van het *Electuarium* van den Heere BOUCHER (Zie

(Zie *Journal de Medecine*, *Tome* xxx. *pag.* 24.
luidende als volgt:

℞ *Tart. emetic.* gr. viij.
Sal. Absinth.
— *Ammoniac.* ā ʒj.
Triturentur per duodecim minuta in mortario marmoreo, adde
Cort. Peruvian. opt. ℥j.
Syr. Absinth. q. s.
F. Electuarium.)

had ik de beste verwachting, vooral in de geobstrueerden; maar het voldeed niet, vermids het wel sterk op den afgang werkte, doch zonder de Koorts te geneezen.

Beter voldeed het Middel van den Heere DE MAN (Zie deszelfs nuttig werk over de *Rotkoorts* bl. 236, onder de letter V. of:

℞ *Cort. Peruvian.* ℥j.
Sal. Ammoniaci.
Vitriol. Martis. āā ℈ij.
Syr. cort. Aurantior. q. s.
M. F. Boli N°. xvj.)

doch werd van wegen den onaangenaamen smaak, insgelyks van veelen verworpen. Liever ontfingen het de Zieken, in form van *Mixtuur*, met het *Decoctum Chamæmeli* toebereid.

De Aluin met *Sal Ammoniac* en *Kina* van sommigen

migen zeer gepreezen, is onbeproefd gebleeven, uit vreeze van verſtoppingen te veroorzaaken.

Tot den *Cortex Salicis albæ* is, door het ganſche Eiland VOORN en PUTTEN, alle moeite aangewend, om den echten te bekomen. Die geene, welke my daar voor gebragt is, heeft weinig uitgevoerd; niet te min zyn 'er eenige weinigen door geneezen.

De *Salia media*, zyn in HELLEVOETSLUIS, genoeg op de proef geſteld; doch hebben daar, zoo min als in den BRIEL, niet, dan zelden, voordeel op de Koortſen gedaan; uitgezonderd het *Sal Ammoniac*, als het met de *Kina* vereenigd was.

De *Americantia* hebben my, geduurende den ganſchen Herfſt en Winter, van veel dienſt geweeſt; inzonderheid de bittere drank hier boven gemeld.

Uit het geen, tot hier toe, over de uitwerking der Geneesmiddelen, met opzicht tot de Koortſen, gezegd is, zoude met zekerheid blyken moeten, welke middelen de beſte, welke minder voordeelig, en welke onnuttig bevonden zyn. Dan, deeze proefneemingen laaten ons nochtans ten eenemaal in 't onzekere, om dat de middelen niet behoorlyk gebruikt, maar integendeel, van de meeſten, of geheel verworpen, of te weinig genoomen werden; 't welk myns bedunkens, veel de rede is, dat de beſte Middelen hunne achting verliezen.

In de Maand *November* verminderden, (al-

 hoewel

hoewel het weêr, als zynde meeſt buiïg, winderig, met Sneeuw en Regen verzeld, niet gunſtig ware,) het getal der Zieken, by tien en meer in de week.

Den 1ſten *December*, telde men 'er maar 37. Van deezen laboreerden 30 aan Koortſen, en 7 andere aan Ziekten.

De meeſte der Koortſen, van dien tyd, waren van eenen zachten aart; de aanvallen duurden kort, en de Zieken bleeven by hunne krachten. Alleen zy, welke de Koorts om den derden dag hadden, bleeven dezelve meeſt al, geduurende den Winter, behouden, offchoon zy medicineerden.

De overige ſleepende Ziekten, met Koorts gepaard, herſtelden, voor 't grootſt gedeelte, gelukkig.

Harde opgezette buiken werden weinig meer gevonden.

De geelzuchtigen, als ook die, welke met de *Anaſarca* bezocht waren, werden allen, de een vroeger, de ander laater, gelukkig herſteld.

Om kort te zyn, en alle kleine veranderingen, welke in 't verder beloop der Ziekten zyn voorgevallen, niet aan te haalen, merk ik noch eindelyk aan, dat geduurende den Winter, het Weêr meerendeels nat, winderig, en ongeſtadig geweeſt zy. De Vorſt duurde ſlechts korten tyd.

In de Maand *February*, was het Weêr zoo aange-

aangenaam, als anders in den Voortyd. De Zieken ftortten, de een voor, de ander na, wederom in; byzonder tegen het Voorjaar, en voornamelyk die geenen, welke, in 't voorig Najaar, het langfte gefukkeld hadden, waar aan veel moeite was befteed, en die nu eerft hunne krachten hadden weder gekreegen.

Trouwens, de *Recidiven*, welke in het Voorjaar, vernoomen werden, waren zacht, en konden, alleen door herhaalde Buikzuiverende Middelen, overwonnen worden.

Behalven de Voorjaars-Koortfen, die meerendeels *Recidiven* waren van 't gepasfeerde Najaar, bleeven 'er tegen den tyd van ons vertrek, nog eenige verouderde taaie *Quartanæ* overig, welke voor geene Middelen, hoe genaamd, wyken wilden.

Den 2den *Mey*, brak het *Guarnizoen* op, uit HELLEVOETSLUIS, en uit den BRIEL.

De gezamentlyke Zieken, in het ganfche *Regiment*, uit beide de *Guarnizoenen*, waren, toen wy den marfch aannamen, ten getale van omtrent 40.

Doch, niet tegenftaande wy, geduurende dien tyd, zoo wel te Scheep, tot 's HERTOGENBOSCH, als van daar, te Land tot MAASTRICHT, het Weêr altyd aangenaam en maatig warm hadden; de marsch niet te fterk werd voortgezet, en den Zieken zoo veel gemak bezorgd wierde, als de tyds omftandigheid toeliet; zoo vermeerderde echter het aantal, in den tyd van tien dagen,

welke tot de reize noodig waren, dusdanig, dat 't by onze aankomst, te MAASTRICHT, nog over de 80 Zieken, naar het *Hospitaal*, gezonden wierden.

Dit zyn in 't kort de Ziekten, welke my, in HELLEVOETSLUIS, en in den BRIEL zyn voorgekomen.

Gaarn had ik eene weeklyksche proportie-lyst, aangaande het getal, en het verschil der BRIELSCHE en HELLEVOETSCHE Zieken, hier by gevoegd; doch zulks is, om verscheidene reden, onmogelyk geweest.

Echter is het zeker, dat de kwaadaartigheid der Koortsen doorgaans grooter, en de geneezing moeilyker in de eerste, dan in de laatste plaats geweest zy.

De rede hier van was waarschynlyk, dat, in HELLEVOETSLUIS het Volk, in goede Barakken, ruim, luchtig, en zindelyk heeft kunnen woonen: de frissche buitenlucht genoot; en nooit gebrek gehad heeft aan goed Regen water, het welk in het Fort zelve, somtyds wel zeer schaars, maar by de Casernen altyd overvloedig was.

In den BRIEL integendeel, was het water by wylen zoo schaars, dat zich het Volk, met grachtwater uit de Haven, 't welk altyd min of meer brak, en by laag water, heel onzuiver was, behelpen moest.

En met opzicht tot de Wooningen, voor de inquartiering van 't Volk, dezelve waren door-

gaans

gaans oude en bouwvallige huizen, in vochtige en afgelegene hoeken der Stad geplaatſt. De ondervertrekken hadden eenen natten ſteenen vloer. De meeſte bovenkamers waren tochtig en vervallen; zelfs moeſten veelen van het Volk, op ſlechte zolders, onder de pannen, op den grond liggen.

Boven dien waren de wooningen dusdanig bekrompen, dat een gansche Compagnie, in een huis en 12-13-14 Mannen zich op eene kamer, behelpen moeſten.

Zieken en gezonden lagen onder malkander. Dit gaf aanleiding, dat de vereiſchte zindelykheid mede niet behoorlyk betracht konde worden; en 'er was, onder het Volk, zulk een algemeen wanbegrip, dat in weerwil van de ſterkſte orders, om deuren en vengſters, zoo veel mogelyk open te houden, zy dezelven, zoo ras de viſitatien geſchied waren, zoo veel zy maar konden, geſlooten hielden, uit vrees voor de Zeeuwſche lucht, om die daar door af te weeren.

Hier door werd de Lucht in de vertrekken dikwyls zoodanig bedorven, en verdund, dat 't my menigmaal onmogelyk geweeſt is, daar in boven weinige minuten, te konnen adem haalen.

Ik eindig, met deeze korte aanmerking: dat, ſchoon de ſlechte levenswys in 't algemeen niet de voornaame oorzaak der Ziekten deezer Landen zy, dezelve nochtans zeer veel daar aan toe-

toebrengt; en eene goede, daarentegen, ter afweeringe van Ziekten insgelyks veel vermag.

Dit blykt onder anderen daar uit, dat onder de Heeren Officieren, welke niet alleen heel wel gelogeerd waren, maar ook aan gezondene Spyzen, en eene benoodigde hoeveelheid Wyns geen mangel leeden, 'er naauwlyks iemand ziek geweest zy; en 'er daarentegen, onder het Volk, in het gansche *Regiment*, maar eenige weinigen gevonden wierden, welke van de Koorts zyn vry gebleeven.

Gezonden uit 's BOSCH,
den 20 December
1781.

Extract Missive van den Wel Ed. Gestrengen Heere Dr. J. VAN DER BEKE, enz. enz. aan den SECRETARIS deezer *Societeit*.

WEL EDELE ZEER GELEERDE HEER!

U Wel Ed. Z. G. *Missive* van den 10 deezer Maand is my wel geworden. Ik heb uit denzelven U Wel Ed. Z. G. verlangen gezien, waar aan ik gaarne zoude voldaan hebben, was het niet, dat de —— *Chirurgyn Major* MELMER van het *Regiment* van HOLSTEIN GOTTORP, dat heden hier is uitgetrokken, die den geheelen Winter met deezen uitslag na de Herfst-Koortsen, zoo in zyne eigene familie, als by de

Het getal der ZIEKEN, van Week tot Week, uit de Dyngsdaagſche Rapporten aangeteekend, van den 1. *Auguſtus* 1778. te HELLEVOETSLUIS, tot den 1. *Maart* 1779. te BRIELLE.

Van den dag	der Maand	tot den dag	der Maand	ſtond 't getal der Zieken, van het getal	tot het getal van	Van den dag	der Maand	tot den dag	der Maand	ſtond 't getal der Zieken, van het getal	tot het getal van
1	Auguſtus. .	4	Auguſtus. .	5	19	17	November.	24	November.	60	50
4	———	11	———	19	40	24	———	1	December.	50	37
11	———	18	———	40	45	1	December.	8	———	37	34
18	———	25	———	45	45	8	———	15	———	34	33
25	———	1	September.	45	49	15	———	22	———	33	33
1	September.	8	———	49	46	22	———	29	———	33	22
8	———	15	———	149	146	29	———	5	January. .	22	24
15	———	22	———	146	136	5	January. .	12	———	24	27
22	———	29	———	136	126	12	———	19	———	27	24
29	———	6	October. .	126	124	19	———	26	———	24	23
6	October. .	13	———	124	96	26	———	2	February. .	23	20
13	———	20	———	96	80	2	February. .	9	———	20	20
20	———	27	———	80	80	9	———	16	———	20	23
27	———	3	November.	80	79	16	———	23	———	23	28
3	November.	10	———	79	69	23	———	2	Maart. . .	28	34
10	———	17	———	69	60						

Van den 1ſte Maart tot den 2de Mey, is het Weeklykſche getal der Zieken niet boven de 50. gekomen.

LIJST DER DOODEN,

onder myne behandeling.

Qualiteit.	Naamen.	Waar aan Geſtorven.	Waar Geſtorven.	Getal
Soldaat	G. Tap	een Uitteering	te Hellevoetſluis .	. . 1
———	Roep	Koorts en Beroerte	in den Briel . . .	. . 1
———	Filger	Darmbreuk	——— . . .	. . 1
———	Eyt	Bloedſpuwing in Koorts	——— . . .	. . 1
———	Sneider	Pleuris, na-Koorts	——— . . .	. . 1
———	Zinghoven . . .	Long-ontſteeking	——— . . .	. . 1
Tambour	Lindeman	Beroerte in Koorts	——— . . .	. . 1
Soldaat	Ort	zich Verdronken	——— . . .	. . 1
———	C. Lucfers . . .	Borſt-Waterzucht, na-Koorts . .	——— . .	. . 1
———	Wernink	Buik-Waterzucht, na-Koorts . .	——— . . .	. . 1
			Totaal . . .	. 10

De Heer CYRUS heeft te *Hellevoetſluis* geene Dooden gehad: hoe veel 'er zyn Edele, in den *Brielle*, gehad heeft, weet ik met geen zekerheid. Ik gis, dat onze gezamentlyke Dooden omtrent de twintig zullen geweeſt zyn.

de Soldaaten heeft geworsteld, en 'er naauwkeurige aanteekeningen van gehouden heeft, op zich genoomen had aan U Wel Ed. eene naauwkeurige Beschryving van deezen uitslag te bezorgen; en waar in Zyn Ed. ook wel brengen zal al het geene wy met elkanderen over denzelven verhandeld hebben: —— De Beschryving die de Heer KRUSEMAN van dezelve gegeeven heeft, is al vry geschikt; en ik zoude 'er waarlyk niet veel weeten by te voegen. Dikwyls heb ik aan den Heer MELMER doen opmerken, dat, sedert die uitslag zich vertoond heeft, wy geene *Obstructiones Viscerum abdominalium*, geene *Anasarcæ*, geene *Ascites*, geene *Hydropes pectoris*, geene *Asthmata*, geene *Phthises*, geene aanhoudende wederinstortingen, en weinig *Quartanæ* gezien hebben: dat my voorkomt een onwaardeerbaar voordeel van deeze Schurft te zyn: integendeel, die deeze Schurft niet gewaar wierden, uit wat oorzaak het ook zoude mogen zyn, kwynden, en waren onderhevig aan de opgenoemde veeltyds doodelyke Ziekten: zoo men die te rug dreef, werden veelen doodelyk ziek en stierven: die genazen konden daar niet toekomen, als met veel moeite, of door het weder uitkomen van de Schurft, of door *bubones* in de *axillæ* en in de *inguina*, of andere *Abscessen*. Ik heb dikwyls waargenoomen, dat geduurende den Winter, sommige Zieken, die maar eene kleine vertooning van deeze Schurft hadden, schielyk in doodelyke Stuipen vervielen, en geheel buiten kennis geraakten; waarschynelyk, om dat een gedeelte van deeze scherpe stoffe het *Enchephalon* had aangetast, en waar in de Lyderen meest bleeven. Dit zyn alle wel opmerkenswaardige omstandigheden,

die

die een kundig Arts niet mag over het hoofd zien. Dan, de Heer MELMER zal aan U Wel Ed. Z. G. een ganſche Beſchryving geeven van het geene Zyn Ed. aangaande dit Stuk gezien en ondervonden heeft. —— Aanmerkelyk is het, dat de Soldaaten, die hier uitgetrokken zyn, waar van 'er zeker tusſchen de 200 en 300 Ziek zyn geweeſt, en welke alle de Schurft gehad hebben, geen eene met wederinſtortingen van Koortſen zyn geplaagd geworden; zoo dat het *Regiment* van HOLSTEIN GOTTORP uit SLUIS getrokken is volkomen gezond, alleen met 19 Zieken, zoo my de Heer MELMER gezegd heeft [*]. ——

Alles is hier gezond, zoo dat 'er in het Geneeskundige weinig te handelen is. Ik beveele my in U Wel Ed. Z. G. gunſtig aandenken, en heb de eer te zyn, enz. enz.

(*was getekend*)

J. VAN DER BEKE.

SLUIS IN VLAANDEREN,
den 16 Juny 1783.

[*] Dit *Bericht* nog niet ingekomen zynde, moet volgens bl. 276. [*] in een volgend Stuk worden medegedeeld.]

TWEDE CLASSE.

VAN DE

LANDEN

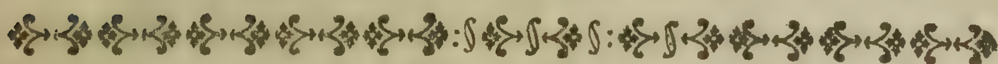
AAN DE

ZOETE RIVIEREN

UITWATERENDE, EN DE

STEDEN EN PLAATSEN

DAAR AAN GELEGEN.

ZIEKTEN TE BREDA [*],

In het Jaar 1779.

DOOR DEN HEER

H. MIRANDOLLE VAN GHERT,

Med. Doctor, enz.

JANUARY. In deeze maand had men geduurige aanhoudende Koortſen zonder vermindering, die niet rotachtig waren; Ontſteekene Bel-Roos;

CIↃ. IↃ. CC. LXXIX.

Januar. Synochus non putris, Eryſipelas phlegmonodes & bullatum, Febres intermittentes, imprimis ter-

[*] Deeze Stad ſchynt onder deeze Afdeeling de eerſte aanmerking te verdienen, als liggende aan de Zuidelykſte der Nederlandſche

Roos; Tusſchenpoozende Koortſen, voornaamelyk dubbelde anderendaagſche, dewelke zoo wel aan bedorvene gal in de eerſte wegen, als aan ſlym, in dezelve huisveſtende, haar oorſprong verſchuldigd waren, en die eene ligte Ontſteeking in de Lever ſomtyds verzelden; Zinkingen; Slymige Beroerten; Baſtaard-Longewee; Aamborſtigheid.

Buiten de Boſche Poort Kinderpokjes.

FEBRUARY. Het getal van zieken was in deeze merkelyk minder: behalven de Voorjaars-Koortſen, welke zich reeds begonden te vertoonen, zag men hier en daar Zinkingachtige Kwaalen, Beroerten, Bloedvloeden, Geelzucht, en toevallige raazende Koorts.

MAART.

tertianæ duplices, quæ tum bili putridæ in primis viis hærenti, tum vero glutini viſcera obſidenti originem debebant, levis quandoque Hepatitidis ſpecies eas comitabatur, Catarrhi, Apoplexiæ pituitoſæ, Peripneumoniæ nothæ, Aſthmata.

Extra portam hujus urbis Sylvæ-ducis dictam Variolæ.

Februar. Aegrotantium numerus valde imminutus: præter Febres, quæ jam graſſari incipiunt, vernales, hinc inde Affectus catarrhales, Apoplexiæ, Hæmorrhagiæ uterinæ, Icterus, Phrenitis ſymptomatica.

Mart.

Riviertjes, te weeten, aan de vereeniging van de Merk en de Aa, *Tegenwoord. Staat der Vereen. Nederlanden*, II. D. bl. 207. en boven bl. 219. ontſangende niet dan by buitengewoone hooge vloeden, door ſterke Noordweſte winden aangezet, eenig zeewater, door de Rivier de Dintel herwaarts aangevoerd.]

MAART. Gaf Voorjaars-Koortſen, Keelontſteekingen, Gezwollene Oorklieren [*] en Longe-Teeringen op.

APRIL. Kinderpokjes.

MEY. Kinderpokjes, die niet zeer goedaartig waren; Galkoortſen; Boort.

JUNY. Kolykpynen, Buikloop, Kinderpokjes van een beter ſoort.

JULY. Tusſchenpoozende Koortſen, Kinderpokjes.

AUGUSTUS. Galachtige Buikloop; Galachtige Rot-Koortſen, zoo tusſchenpoozende, als geduurig wederkeerende, of ook geduurig toeneemende; Roodvonk hier en daar; Kinderpokjes.

SEP-

Mart. Febres vernales, Anginæ, Parotides, Phthyſes pulmonales.

April. Variolæ.

Maj. Variolæ non admodum benignæ, Febres bilioſæ, Cholera.

Jun. Dolores colici, Diarrhoeæ, Variolæ benigniores.

Jul. Febres intermittentes, Variolæ.

Auguſt. Diarrhoeæ bilioſæ, Febres bilioſo-putridæ, tum intermittentes, tum continuæ remittentes vel & anabaticæ, Scarlatina ſporadica, Variolæ.

Septemb.

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van BERGEN OP DEN ZOOM, bl. 173.]

SEPTEMBER. Galachtige Rot-Koortſen, die niet zeer kwaadaartig waren; Tusſchenpoozende Najaars- of Herfſt-Koortſen; Galachtige Buikloop; Zinkingachtige Keelontſteekingen; Kinderpokjes.

OCTOBER. Kinderpokjes, veele Galachtige Buikloopen, die vervolgens bloederig werden; Gal-Koortſen zoo aanhoudende, als Tusſchenpoozende, en meeſt Derdendaagſche Koortſen hadden de overhand. Onder de middelen, tegen deeze Ziekten gebruikt, werden de Paarde bloemen, Cichorei en Gras-Wortels, benevens Tamarinden met Citroenſap en middelſlachtige Zouten by uitneemenheid dienſtig bevonden. Een ſoort van Huids-uitſlag, *Eſſera*, by de Franſchen *Porcelaine*, mogelyk by SYDENHAM de derde ſoort van *Roos* genaamd [*], vertoonde zich mede onder de Ziekten van deeze maand.

NOVEMBER. Een Ruiter welke voor eenige wee-

Septemb. Febres helioſo-putridæ, non admodum malignæ, intermittentes autumnales, Diarrhoeæ bilioſæ, Anginæ catarrhoſæ, Variolæ.

Octob. Variolæ, Diarrhoeæ bilioſæ frequentes, ſubinde cruentæ, Febres bilioſæ tum continuæ, tum intermittentes, pleræque quartanæ. Tararacum, radix Graminis, Cichorei, Tamarind; Succ. Citr. Cryſtall. Tart. Oxymel. ſimpl. & Salia media mirè profuerunt. Eſſera, gallicè *Borcelaine*, tertia Eruptio eryſipelatoſa fortaſſe Sydenhamo dicta.

Novemb. Ante aliquot dierum hebdomadas equeſter, qui,

[*] Men zie DE SAUVAGES *Nopologia Methodica* Tom. II. Part. I. Claſſ. III. Ord. I. IX. p. 427. ed. 8. Vergeleeken met T. SYDENHAM Sect. VI. Cap. VI. &c.]

weeken, met verlof, in het Dorp Reeckem, naby Maaſtricht zich opgehouden had, en nevens een ander Soldaat, mede in Hollandſchen dienſt, die door Vriesland, Groningen en Holland zyn reis genoomen had, en deeze maand in deeze Stad te rug gekomen waren, werden door de Roode Loop aangetaſt. Beiden werden zy door bekwaame middelen tot hunne voorige gezondheid herſteld; en hebben de Ziekte door het ſmet niet verſpreid [*].

De Kinderpokjes neemen in deeze maand weder toe.

DECEMBER. In deeze maand zag men Zinkingachtige aandoeningen, gelykſoortigen Hoeſt, ſlymige Keelontſteekingen, Roodvonk, Scheurbuik en Kinderpokjes.

qui, dato commeatu, in pago Reeckem, Trajecto ad Moſam vicino, moratus fuerat, hoc vero menſe pedeſtris cohortis foederatæ Belgicæ miles, qui per Friſiam, Groningam & Hollandiam iter fecerat, hanc in urbem reduces Dyſenteriâ correpti fuerunt; ambo ſanitatem remediis recuperavere, neque per contagium propagarunt morbum.

Variolarum morbus creſcens.

Decemb. Affectus rheumatici, Tuſſes catarrhales, Anginæ mucoſæ, Rubeoli, Scorbutus, Variolæ. ——

[*] Dus is deeze Ziekte dit Jaar wel gunſtig afgeloopen, maar heeft in *Mey* 1780, zoo veel te heviger gewoed; waarſchynlyk uit het Graafſchap ZUTPHEN overgebragt zynde. Men zie hier van eene Latynſche Beſchryving door den Heer Waarneemer vervaardigd en ter zyner tyd aan de *Societeit* aangebooden, en ſedert te ROTTERDAM gedrukt onder den titel van *Diatribe Medica de Dyſenteria, quæ passim graſſata fuit* BREDÆ CIↃ. IↃ. CCLXXX. *Auctore* H. MIRANDOLLE VAN GHERT, *Med. Doct.* waar van eene ampele recenſie voorkomt in de *Genees- Natuur- en Huishoudkundige Jaarboeken*, IV. D. 2. Stuk, of N°. XX. bl. 134.]

KORT BERICHT VAN DE ZIEKTEN TE GEERTRUIDENBERG [*],

In het Jaar 1779.

DOOR DEN HEER

G. P. F. GROSHANS,

Med. Doctor.

In de maanden *Maart*, *April* en *Mey* zyn my alleen *Febres Tertianæ* voorgekomen. *Juny* en *July* waren haast geheel vry. In de maand van *Augustus*, en wel tegen het midden derzelve, werden nog al veelen van Gal-Koortsen aangetast, die niet kwaadaartig waren, en voor de gemeene Geneeswyze weeken. In *September* en *October* heerschten gedeeltelyk Gal- en dubbelde anderendaagsche Koortsen, welke laatste zeer hart-

[*] Men zie haare gelegenheid in den *Tegenw. Staat der Vereen. Nederland.* XVII. D. p. 231. hebbende ten Oosten de Rivier de Donge: ten Noorden en Noord-Westen de uitgestrekte plas van den Biesbosch voor zich.]

hartnekkig waren en byzonder gevaarlyk voor zwangere Vrouwen, die in de maand van *September* in de Kraam bevallen. Ik heb in deeze weinige jaaren gelegenheid gehad om dit op te merken: zy kreegen de Koorts met toevallen, maar zyn nog alle door den *Cortex Peruvianus* gered. *November December* enz. leveren niets anders op als *Febres quartanæ*, *Peripneumoniæ*, en *Pleuritides*; *Febres putridæ* heb ik nog niet ontmoet, *Febres rheumaticæ* zyn de Visſchers, van welke Lieden hier een groot aantal is, meeſt en dikwyls onderhevig. Het Bloedbraaken is my verſcheidene maalen voorgekomen by Vrouwen, die veel en lang de zoo genaamde Dominees-pillen gebruikt hadden, welke veel *Aloe* bevatten. ——

ZIEKTEN

IN DE

LANG-STRAAT [*],

Van September 1779, tot het begin van het Jaar 1780.

DOOR DEN HEER

J. W. COETS,

Med. Doct. te 's GREVELDUIN-CAPEL.

****

Nopens de Ziekten van het afgeloopen Jaar 1779, van *September* tot het begin van 1780, zyn in deeze Plaatſen, als 's GREVELDUIN-CAPEL, WASPIK, SPRANG en BEZOYEN, alle gelegen in de LANGSTRAAT, weinig byzonderheden aan te merken. Alleen kan men zeggen, dat, ſchoon 'er in dat jaar weinig Vorſt vernoomen is, en het derhalven meeſt miſtig en vochtig was, hier uit veele Tand- en Zinkings pynen ontſtonden, die gevolgd werden van *Febres autumnales*, die al vry langduurig waren, niet tegenſtaande alle zorge, die tegen dezelve konde worden aangewend. Ook kwamen veele Arbeiders door Koortſen overvallen uit Zeeland, die reeds aan eene *Diarrhœa* onderhevig

[*] Zie den *Tegenw. Staat der Vereen Nederl.* het aangehaalde Deel, bl. 242.

vig waren, of, weinig tyds t' huis geweest zynde, door dezelve werden aangetast, die wel zeer hevig was en een zeer bedorvene reuk van zich gaf, echter met weinig pynen of bloeds-ontlastingen verzeld ging: zoo dat het my toescheen, dat de oorzaak bestond in eene verrotte stoffe in de eerste wegen, waarschynelyk door het gestadig gebruik van gemeen voedsel voortgebragt; want zoo dra de eerste wegen door behoorlyke Geneesmiddelen waren gezuiverd, herstelden ook de meeste Lyders, en namen in krachten toe door een weinig *Cortex Peruvianus*, op zyn meest in agt dagen tot een half onçe te geeven. En dus konde ik niet in het begrip komen, dat het eene *Dysenteria* ware, gelyk op eenige Plaatsen van de *Majorie van den Bosch* heeft geheerscht.

Ook zyn 'er in *October* en *November* veele verkouwdheden geweest, verzeld met Rheumatike pynen, zoo in de Borst als op andere Plaatsen: deeze werden meest hersteld met eene *Infusio* te gebruiken uit *Fol. Senæ*, *Fructus Tamarindorum*, *Sal polychrest. Syr. Cichor. cum Rheo*, en somtyds door een Blaartrekkende Pleister op de pynelyke plaats te leggen. Om de *Expectoratie* te bevorderen, gebruikte ik een *Decoctum* uit *Hordeum*, *Nitrum & Mel Narbonense*, waar door zy allen zyn hersteld, uitgenoomen drie van hooge jaaren.

Deeze en meer andere Plaatsen, hier vooren gemeld, liggen als in de moerassen begraaven, voornaamelyk aan de Z. en Z W. zyde, zynde weinig met Boomen of Boschen beschut, die

de Lucht afwenden: en dus blyven de onaangenaame Uitwaasfemingen, die gestadig werken om den gezonden staat te ondermynen, ongestoord tot ons aangevoerd, waar by ik voege de Winter-vloeden, die met de N W. Winden, en den Overlaat tusschen *Druuen* en *Baartwyk* [*] ons somtyds een groot gedeelte van den Winter zoo ten Z. als ten Noorden in het water zet. Op deeze wyze kunnen Moerasfen en Vloeden genoegzaame Zaaden tot Ziekten opleveren.

Ook heeft de Kinderziekte sedert *September* en vroeger gewoed, die gewoonelyk om de drie jaaren zich wel het meest vertoont. Eerst onder LOON OP ZAND, een hooge duinachtige grond, alwaar aan de samenvloeiende Pokjes veelen overleeden zyn. Deeze Plaage is vervolgens tot de Plaatsen hier boven genoemd overgekomen; doch heb niet kunnen ontdekken, dat dezelve door besmetting van een Zieken herwaarts over te brengen geschied zy; maar wil liever denken, dat de besmetting, (zoo door de uitwaasseming der zieke lichaamen, als van die der begraavenen op de gewoone Plaatsen,) door de toen heerschende winden, die meest Z. en Z W. waaiden, tot ons overgebragt zyn. — Op deeze Plaats hebben zy zeer sterk gewoed; echter zyn 'er maar 4 of 5 aan gestorven. Een van myne Lyders heeft het zwaar moeten haalen: hy kreeg met den vyfden dag, dat de Pokjes sterk uitgekomen waren, eene zeer haastige *Diar-*

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 300. enz.]

Diarrhoea [*], die door geene middelen tot bedaaren ſcheen te brengen te zyn. In deeze omſtandigheden nam ik myn toevlucht tot den *Cortex Simarouba*, liet ℥iij. in water afgekookt met zoete melk gebruiken: dit deed de Pokjes wederkomen, en ſtuitte gewenſcht de *Diarrhoea*. De Lyder heeft geene toevallen meer gehad, en is gelukkig herſteld. ——

[*] Confer R. A. VOGEL *Academic. Prælect.* §. 118. p. 85, 86. cum *Commentar. de reb. in Sc. Nat. & Med. geſt.* Vol. XXII. Part. II. pag. 370 en 371.]

BERICHT

BERICHT WEGENS HET BELOOP DER ZIEKTEN

In het Jaar 1779,

TE DORDRECHT,

DOOR DEN HEER

J. B. CROL,

Med. Doctor, enz.

In het Jaar 1779, hebben hier geene andere Ziekten *Epidemisch* geheerscht, als de *Variolæ*, die zich met den aanvang van het jaar openbaarden en trapsgewyze en langzaam voortgingen geduurende het wintersaisoen, zich vervolgens met den Zomer en in het najaar wyd en zyd door de geheele Stad verspreidden, met het einde van het zelfde jaar wederom verminderende, en eindelyk met de drie eerste maanden van het Jaar 1790 ophielden. Welk eene slachting deeze Ziekte hier hebbe aangerecht, kan men met veel waarschynelykheid, in de medegedeelde Doodlyst van 1779. opmaaken, waar in het getal der Dooden, dat van 1778. verre te boven gaat; zynde het verschil 202, zonder de geenen te rekenen, die in de drie eerste maanden van het loopende jaar, (1780.) aan dezelve *epidemie* zyn omgekomen.

De

De *Inoculatie* heeft hier nog weinig veld gewonnen: Elf hebben die bewerking ondergaan: Negen hebben de Ziekte gemakkelyk en zonder eenige buitengewoone toevallen gekreegen. De Tiende heeft geene Pokjes gehad, schoon de wondjes op de beide armen zich volgens het gewoone beloop met alle de teekenen van gevat te hebben, toedroegen: ook had eene 2de Inënting, die tot zekerheid gedaan wierd, geen gevolg, zynde de wondjes van deeze herhaalde *inoculatie* zonder eenige ontsteeking verdweenen. Het Elfde voorwerp kreeg onmiddelyk, na dat de Inënting op eenen arm verricht was, een ligt stuipje, 't welk ik als een voorboode der natuurlyke Ziekte beschouwde; waarom ik de Inënting op den 2den arm staakte. Den tweeden dag na dit verschynsel, deeden zich na voorafgaande Koortsen enz. reeds de eerste teekens van uitbotting in het aangezicht op; het Lydertje kreeg veele, doch meest *discretæ* Pokjes, en kwam 'er zeer gelukkig door. ——

LYST van het *getal* der *Dooden* binnen DORDRECHT.

In 1778.	. . . .	445	Dooden.
— 1779.	. . . .	647	———

Van den ZWYNDRECHTSCHEN WAARD en den ALBLASSERWAARD kan de *Societeit* als nog, gelyk ook van het LAND van HEUSDEN en ALTENA, in weerwil van alle aangewende poogingen, geene Berichten mede deelen.

ZAA.

ZAAKELYK BERICHT

Over de *Natuurlyke Gesteldheid der Hoofdstad*

's HERTOGENBOSCH, [*]

En de ZIEKTEN *die 'er in 't Jaar 1779. zyn voorgevallen.*

DOOR DEN HEER

ABRAHAM WALKART,

Med. Doctor.

§. I.

Om aan het oogmerk der Natuur- en Geneeskundige *Correspondentie Societeit* eenigszins te voldoen, zal het noodig weezen eene gere-

[*] By het toezenden van dit Bericht heeft de Heer WALKART, in een nevensgaanden Brief, den volgenden beredeneerden Inhoud teffens medegedeeld.] Het begint:

Met de Natuurlyke Gelegenheid van 's BOSCH te beschryven van §. I. tot 10 ingeslooten;

Wyders handelt §. 11. over de Inwoonders en over de meeste *Res non naturales*, die in eene volledige Beschryving van Natuur- en Geneeskundige Gesteldheid, myns inziens, vooral naauwkeurig dienen behandeld te worden; waarom deeze *paragraaph* wat breeder is uitgedyd, en zich *zelfs* tot eenige kleinigheden bepaalt, welke men misschien niet noodig zoude oordeelen

geregelde orde te houden en uit natuurkundige grondbeginſelen te werk te gaan; des ik voor eerſt

deelen om 'er in te plaatſen; om kort te zyn, de Temperamenten, de Gemoedsdriften, de Neigingen en Liefhebberyen, de *Oeconomie* der Ingezetenen kunnen 'er uit opgemaakt en nagegaan worden; dingen, die immers alle tot het Geneeskundige min of meer betrekking hebben, en te eerder verſchooning vinden, om dat ze niet over een kleine plaats gaan, maar over de Hoofdſtad van een uitgeſtrekt *Diſtrict*; want ik beken gaarne, dat indien men alle plaatſen zoo beſchryven wilde, het werk te omſlagtig en te ſoppig zoude worden.

§. 12. Handelt over de Koſtwinningen, de Neeringen, de Fabrieken der Burgeren, de Ziekten die uit dezelve ontſtaan kunnen; waar uit derzelver nuttigheid van zelve onder het oog valt. ——

§. 13. Koomt mede ter zaake, om uit de Natuurkunde de gezonde Ligging te ſtaaven; gelyk

§. 14. Nog eenige nadere ophelderingen aan de hand geeft. ——

In §. 15 en 16. wordt een Drietal objectien, over de gezonde Ligging deezer Stad gemaakt, wederlegd en opgeloſt. ——

§. 17. Geeft de Doop en Sterflyſten, over 10 jaaren, op; en

§. 18. Beredeneert dezelve, haalt ze breeder uit, en maakt 'er het beſluit uit op. ——

In §. 19. Vindt men de Ziekte-Lyſt van 't Jaar 1779; en in

§. 20. De Lyſt naar de maanden, en in

§. 21. Naar de jaaren.

§. 22. Detailleert de voorige Ziekte-Lyſt, en ſpreekt nog wat wydloopiger over de Ziekten, die in deeze Veſting voorkoomen. ——

§. 23. Handelt maar beknopt over de Geneeswyze met het beſluit van het Bericht. ——

eerst de natuurlyke Ligging en Gesteldheid van 's BOSCH wat nader zal doen kennen, en dus met de Beschryving van der zelver Gronden en Wateren, welke men volgens het onderricht van den Vader der Geneeskunde HIPPOCRATES vooral moet gadeslaan, om der zelver vermogen ten aanzien der gewoone Landziekten in acht te neemen, een aanvang maaken.

§. 2.

Deeze oude en beroemde Hoofdstad van STAATS BRABANT is gelegen aan de samenvloeiing der twee Riviertjes de *Dommel* en de *Aa*, welke zich onder den naam der *Dieze* hier vereenigen, en die omtrent vyf kwartier van de Stad in de Maas zich ontlast: zy neemen haaren voornaamsten oorsprong uit *Peel* en *Kempenland*, twee hoofdkwartieren der *Meyerye*, en verleenen aan de meeste plaatsen in dezelve gelegen een zoet en gezond water.

§. 3.

Hoewel dezelve in de Stad zich vereenigen, zoo maaken ze echter verscheidene waterleidingen of armen uit, en stroomen door een groot gedeelte der Stad tot veel gerief en gezondheid van der zelver Inwoonderen.

§. 4.

De grond waar op de Stad gebouwd is bevindt zich vry hart en tamelyk hoog, voor al in betrekking tot dien van het omgelegen Veld, daar hy meer laag en drassig is. —— Hy bestaat uit een

een zeer goede zwarte Tuinaarde. —— Op veele plaatſen rondom de Stad, voor al naar den kant van *Vlymen*, is hy veenig; men heeft hem ſedert eenige jaaren beginnen uittebaggeren en tot Turf te bereiden; en hoewel deeze in deugd voor den Hollandſchen wyken moet, is hy echter vry goed en wordt hier thans veel gebruikt; indien men meer arbeid op den zelven beſteedde, zoude hy den Hollandſchen al zeer naby komen. —— Van de Stads Wallen, gerekend, een groot half uur in den omtrek, ziet men byna niets anders als eene effene vlakte, zonder geboomte, en welke doorgaans onder den naam van het *Bosſche Veld* bekend ſtaat.

§. 5.

Deeze vlakte is echter op verre naa zoo laag en moerasſig niet meer als voorheen; ze is van tyd tot tyd, meer en meer, aangegroeid of liever door het aanhoudend overſtroomen en dras liggen, uit verrotte planten, riet- en bies-gewasſen opgehoogd, voornamentlyk is het Maaswater, dat hier dikwyls op ſtaat, door de klaideeltjes en ſlibbe die het met zich brengt, en als het naar de Rivier afſpoeld laat zakken, 'er de oorzaak van. —— Thans is dit Veld op veele plaatſen reeds met eene harde korſt bedekt, heeft verſcheidene rywegen, en voetpaden, die zeer goed zyn. —— Deeze vlakte geeft van de Wallen der Stad, in den Zomer, een aangenaam vergezicht over grazige Hooi- en Wei-Velden.

§. 6.

Zeer aanmerkelyk is het onderſcheid, of men

deeze Stad des Zomers of des Winters opneemt en met een natuurkundig oog beſchouwt; want in het Zomerſaiſoen vertoont zich de ganſche vlakte, waar van §. 4 en 5 geſprooken is, droog en begangbaar; dan, in de maand *November* of *December*, wanneer de Riviertjes, §. 2 en 3, beginnen te zwellen, min of meer vroeg, naar maate het Jaargetyde regenachtig is, en het overvloedige opperwater binnen haare Oevers niet kunnen bevatten, wordt dit ruime Veld ſomwylen binnen ééne week ganſchelyk ondergezet, daar het water overal heen ſtroomende en meer en meer toeneemende, menigmaal voor de grootſte Schepen uit Holland en Zeeland af- en aanvaarende regelregt doortogt verleent: uit deeze eenvouwdige opgave kan men de verſchillen byleggen, waarom ſommigen 's BOSCH voor eene *Landſtad*, anderen voor eene *Waterſtad* gehouden hebben, beiden hadden ze gelyk, het onderſcheiden denkbeeld ontſtont alleen uit het verſchillende Jaargetyde waar in men deeze plaats bezien had.

§. 7.

Dit Water in het Boſche Veld, over de oevers der *Dommel Aa* en *Dieze* ſtroomende, ſtaat niet ſtil; maar heeft door de ruimte en omtrek daar het zich in bevindt, door de Waterleidingen en Slooten waar mede het Veld doorſneeden is ter uitwatering, door zyn loop naar de *Maas* by het afneemen der Rivieren, eene genoegzaame ververſching. —— Het gebeurt menigwerf als de groote Rivieren zeer gezwollen zyn, en de Maas by het Dorp *Beers* overloopt, dat derzelver Water in het Boſche Veld koomt, door

de

de *Dieze* ook vervolgens heen dringt en in de Stad zich vertoont, zoo dat 'er niets anders als *Maaswater* te bekennen is. —— 'Er is een zichtbaare afſcheiding van het *Maaswater*, dat witachtiger is, met het water uit de kleine Riviertjes komende, of het zoogenaamde *Heiwater*, te beſpeuren; welke voortgebragt wordt door de klaideeltjes die met het *Maaswater* altoos gemengd zyn en veel vettigheid aan de Grasvelden byzetten. —— Men heeft omtrent dit *Maaswater* opgemerkt, voor Eerſt: dat hoe ſnelder het koomt aanteſtroomen en de Landen bedekt, het des te troebeler en vochtiger is: —— Ten Tweeden, dat het klaarder wordt wanneer het begint te vallen en naar de groote Rivieren afſpoelt, door dien het zyne vochtige klaideeltjes dan laat zakken: —— Ten Derden dat deeze veranderingen in het Water voornamentlyk in den Wintertyd te beſpeuren zyn, alzoo het dan in grooter hoeveelheid en ſnelheid afzakt, en dus om twee redenen meer klaideeltjes met zich voert; en om dat de graad van ſnelheid in den afloop van het Boſche Veld minder is als in de *Dieze*, zoo blyven ze daar meeſt liggen en zouden de Grasvelden nog vruchtbaarder maaken, indien het ſchraale *Heiwater* uit de kleine Riviertjes dezelve dikwerf niet weer vermagerde.

§. 8.

Voor deezen is het meermaalen voorgevallen, dat het Water tot zulk eene hoogte rees, dat het grootſte gedeelte der Stad overſtroomd wierd; het Welk in het Wintergetyde doorgaans voorvallende, en ſomtyds eenige weeken aanhoudende, aan veele Ingezetenen geen gering nadeel

toebragt: voeg hier by het ongemak, de koude en de vochtigheid in de Huizen daar het Water op veele plaatſen een voet en meer hoog in ſtont, dat deeze overlaſt wel meeſt den geringen Ambachtsman, die de laagſte gedeelten der Stad doorgaans bewoond, trof, en gebrek toebragt; zoo kan men gereedelyk nagaan dat deeze overſtroomingen onder de aanleidende oorzaaken van ſommige Ziekten moeſten geſteld worden. —— De Regeering deezer Stad het nut inziende om haare Burgery van deeze *Inundatien* zoo veel mogelyk te bevryden, heeft by den *Souverain* weeten uittewerken, dat 'er in den Jaare 1766, tusſchen de Dorpen *Drunen* en *Baartwyk*, een Overlaat gemaakt is [*], door welken eene groote hoeveelheid Waters uit het Bosſche Veld in de oude Maas, en vervolgens in den Biesboſch of het Bergſche Veld geleid en ontlaſt wordt. —— De heilzaame uitwerkingen van deeze Overlaat heeft men ſedert dien tyd meermaalen kunnen ontdekken en naagaan; hy begint te werken of te ſtryken als het Water hier tot die pylshoogte gekomen is, dat het met den kant der ſteene Waterkeering, den Beer genaamd, gelyk ſtaat, en men binnen de Stad van het zelve genoegzaam nog geen overlaſt heeft. —— Tegen de nuttigheid van deeze Waterleiding gelt, myns achtens, de tegenwerping niet van ſommigen bygebragt uit aanmerking van de overſtroo-

[*] Hoe heilzaam deeze Overlaat voor 's BOSCH ook weezen moge, zoo nadeelig in tegendeel is dezelve voor deeze Landen, die daar door veeltyds onbruikbaar worden gemaakt, tot groot nadeel van de inopgezetenen. Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, §. CIV. bl. 300. en boven bl. 264.]

ſtrooming, die nog onlangs in de maand *January* en het begin van *February* deezes Jaars 1781, in deeze Stad is voorgevallen, toen het water 85 duimen, Rynlandſche Maat, boven den Beer heeft geſtaan, en der zelver grootſte gedeelte eenige dagen met *Maaswater* is overſtroomd gebleeven, ja zeer veel Huizen een voet en meer water in hadden. —— Des kundigen hebben wel begreepen eer de Overlaat wierd aangelegd, dat men om deszelfs nut te zien een opene Rivier moeſt hebben, want met geſlooten water, en als 'er overal Ysdammen liggen, gelyk in het even aangehaalde geval by een ieder bekend is, kan men op de beſte Waterleidingen geen ſtaat maaken: des niet te min is het hier algemeen aangenoomen, dat wy nog veel meer overlaſt van het water zouden ondervonden hebben, indien 'er geen *Overlaat* ware geweeſt, want op ſommige tyden heeft hy 14 duimen hooger gewerkt als ooit, en eene ontſaggelyke menigte waters afgevoerd: Hier by koomt, dat deeze overſtrooming de eenigſte geweeſt is, welke 'er ſedert den Jaare 66, toen dit Canaal aangelegd is, gebeurd zy. —— Men ziet dus ligtelyk, dat ook deeze uitvinding ter bevordering van de gezondheid der Inwooneren in eenige aanmerking koomt.

§. 9.

Men kan de Wallen deezer Stad, die met hooge Ype Boomen beplant zyn, naauwlyks in één uur rond wandelen. —— Men ziet 'er veele opene plaatſen, vooral naaſt by de Wal, die tot Bleekeryen en ſchoone Moeſtuinen dienen. —— Allerlei Groenten worden zoo binnen de

 Stad,

Stad, als derzelver omtrek overvloedig geteeld; inzonderheid is de Bosſche Seldery beroemd; ze zyn aangenaamer van ſmaak als die men in de meeſte ſteden van Holland ter Markt brengt en worden dikwyls verzonden: met een woord de Bosſche Groenmarkt is zoo overvloedig en goed, als men 'er in ons Land eene aantreft. —— Het Wel of Putwater is binnen deeze Stad zuiver en friſch. —— Het Bier dat 'er gebrouwen, en in vergelyking met Holland veel gebruikt wordt, is uitneemend. —— De Straaten zyn door den bank tamelyk recht en breed. —— Men ziet 'er Markten, opene Pleinen, Kerkhoven en Wandelplaatſen. —— De Huizen zyn nog veel naar den ouderwetſchen ſmaak, doch meeſt droog en luchtig. —— Aan de openbaare zindelykheid valt veel te verbeteren: op de ſtraaten ziet het 'er vry morſig uit; en in de Huizen, vooral van den gemeenen Burgerſtaat heeft de onreinheid maar al te veel plaats; by een groot gedeelte lucht men de Huizen ook zoo veel niet als elders. —— Klein ongedierte, in 't byzonder Wandluizen vinden ook huisveſting in de geringe Steegjes en oude Gebouwen, misſchien doet de handel in oude Klederen, Vodden en Meubelen, ook iets tot der zelver verſpreiding en voortteeling. —— Men heeft binnen deeze Stad een goed Hospitaal voor arme Burgers en voor de Militairen. —— Ook een afgezonderd Peſthuis voor aanſteekende en vuile Ziekten. — Het Garniſoen logeert in wel aangelegde en luchtige Barakken of Kazernen.

§. 10.

Ik diende nu eenige Waarneemingen aangaande de lucht, zoo ten aanzien van der zelver droogte en warmte, als zwaarte en verwisselingen door de Jaargetyden, den loop en de kracht der Winden, en de veranderingen des Weders, der *Societeit* mede te deelen; dan de vereischte aanteekeningen, ontbreeken my hier in grootelyks, en ik heb van anderen geen genoegzaam onderricht kunnen erlangen: ook koomt het my voor dat dezelven met die van de naby gelegene streeken zoo veel overeenkoomst hebben, dat men in deeze geene merkelyke veranderingen zal gewaar worden, en dus om geen onnoodige herhaalingen te doen kan berusten in de Beschryvingen der Lucht, Wind en Weêrgesteldheid van *Breda*, of nog meer nabygelegen Plaatsen, die voor handen zyn [*]. In het gemeen kan men 'er van zeggen, dat de schielyke verwisselingen van hitte in koude, van droogte in vochtigheid, hier zoo merkbaar niet zyn als in veele Steden van Holland, en inzonderheid Zeeland en Staats-Vlaanderen; dat de avondluchten hier in verre na zoo schadelyk niet zyn; en de Dampkring doorgaans aangenaamer is.

[*] De *Societeit* heeft geregelde Weêrkundige Waarneemingen van de Stad HEUSDEN, door den Heer J. ESDRE' *A. L. M. & Philosophiæ Doctor* in 1781. gedaan, te gemoet te zien.]

§. II.

De Inwoonders deezer Hoofdſtad zyn veelen van den Landaart, doch ook niet weinigen komen van buiten in, en vermengen zich door Huwelyken met die van de omliggende Landſtreeken. —— De meeſten worden zoo weekelyk niet opgevoed als de Stedelingen in Holland, en die geregeld leeven zyn doorgaans van een vaſter lichaams geſtel. —— In den omgang zyn ze veeltyds openhartig, geſpraakzaam, en beminnen de gezelſchappen, herbergzaam, inzonderheid voor de zulken aan wien zy hunne waaren verkoopen. Meerendeels zyn ze luchtig en vrolyk van geeſt, men ontmoet 'er weinig *Melancholici* en *Hypochondriaci*, of anders zoogenaamde Melkkoetjes van Doctoren, die in Holland, vooral onder de Vrouwen zoo veel gevonden worden, en alleen uit eene bedorvene inbeelding, gewoonte of Ziekte-Mode, Medicineeren. —— Op hunne Kermisſen of andere Vreugdefeeſten zyn ze vry dartel en gaan wat losjes van den band. —— Ook zyn de Bosſchenaars van ouds wegens hunne Krygsdapperheid beroemd geweeſt. —— De liefhebbery tot de Weetenſchappen is onder hen zeer gering; zelden koomt hier een goed werk van de Drukpers, en die 'er zich nog op toeleggen bepaalen zich doorgaans maar tot dien tak van geleerdheid, welke hun beroep vereiſcht, of het beſtaan kan vergrooten; want geld te winnen is hunne geliefdſte bezigheid. —— Zelfs de edele Dichtkunſt, die thans alomme in 't Vaderland zoo veel aanmoediging heeft, vindt hier ook weinig liefhebbers en nog minder beoeffenaars. ——

Eer-

Eertyds echter waren hier eenige beroemde Rederykkamers. —— De pragt en weelde is in deeze Stad ook sedert eenige jaaren merkelyk toegenoomen, minder in de huishouding dan in de uiterlyke vertooning; de schoone sexe legt zig ook meer toe op den Brabandschen en Franschen zwier dan op de kostbaarheid in de Kleederen. —— De Meisjes zyn met het uitterlyk voorkoomen zeer ingenoomen, en bepaalen veeltyds naar 't zelve haare liefdedrift; des men hier een vruchtbaare Kweekschool van Vryerye en Huwelyken voor de *Militairen* aantreft, die by de sexe een witten voet hebben, en in deeze Stad in groot aanzien zyn. —— In het Huwelyk zyn ze gewoonlyk vruchtbaar, en voorspoedig in het Kraambedde, de mismaakte van Bekken, die nog al dikwyls voorkomen uitgezonderd; ze zyn van een lenig gestel en brengen de Kinderen doorgaans met haar eigen Zog op. —— De Vrouwen staan over het geheel voor goede Huishoudsters te boek; doch veele willen de kracht der woorden van den Wetgeevenden MONTESQUIEU niet verstaan en in praktyk brengen; *Il est contre la raison & contre la nature, que les femmes soient Maitresses dans la Maison.* —— In het voorbygaan dien ik aantemerken, dat men hier veele Verminkte Menschen ontmoet, Gebochelden van allerlei gedaanten, Scheefbeenigen, Manken; de regte oorzaak 'er van heb ik tot hier toe niet kunnen ontdekken; misschien dat de morssige en slegte Levenswys van sommigen, de onachtzaame huishouding, het misselyk draagen van de Kinderen, het al te vroegtydig loopen aan den Leiband, de enge Keurslyven en de aankleevende Ziekten der Ouderen, hier

 veel

veel toe doen. —— Veele zyn 'er ook van beider kunnen, die zich in en buiten den Echt, in ontucht verloopen, hunne levensdagen verkorten en met Venus Ziekten besmet raaken. —— Ik dien nu iets te zeggen van den Levensregel der Bosschenaaren ten aanzien van hunne spyze en drank; doorgaans zyn ze gezet op een Vaderlandschen Disch en voedzaame Tafel; voor het overige komen hunne gerechten veel overeen met die van het nabuurig Holland. —— Men kan veelen niet vryspreeken van nachtraavenen, van overdaadigheid op hunne vreugdemaalen en drinkgelagen; kortom de beschaafdheid, die anders in dit Stuk zoo veel veld gewonnen heeft, schynt hier onder den gegoeden Burgerstant minder ingang te vinden dan elders. —— Om 's avonds eenige pintjes oud bier te gaan drinken, en een kaartje te speelen, schynen de meesten zeer verzot. — Onder den gemeenen Man vindt men veele slempers, die hun tyd en geld met oud bier, en vooral Jenever in de kroeg te zuipen, jammerlyk verkwisten, en t' huis in armoede en onreinigheid leeven; niet weinigen worden 'er door tot den bedelzak gebragt, welk ambacht, hen zeer makkelyk vallende, binnen deeze Stad vry talryk is. —— Veele van het Vrouwvolk neemen ook een dropje voor de koude en vochtige lucht; zoo dat de quantiteit van gedistilleerde wateren, welke hier dagelyks verzonden wordt, byna ongelooflyk schynt. —— Koffy en Thee Kalloien zyn 'er daarom niet minder als in Holland, ja in veele huisgezinnen gaat het misbruik van warme dranken zoo ver, dat men 'er ten minsten viermaal 's daags Koffy of Thee zuipt; by veele moet dan

weer

weer een afzettertje ter maagversterking bykomen, in het denkbeeld zynde, dat 'er geen beter præservatie is voor schadelyke uitwaassemingen en waterige dampen, dan de maag steeds een duim breed, gelyk zy spreeken, onder een geestryk vocht te houden. —— Door dit overdaadig gebruik van sterke dranken ontstaan meer kwaalen als men veelligt denkt: de menschen krygen eene schraale gestalte, de spieren krimpen als het ware in, en de Beenen beginnen de zoogenaamde Jeneverkuiten te vertoonen; uit Ouderen die zich in de dronkenschap toegeeven worden dikwyls gebrekkige Kinderen en kleine onderblyffels gebooren. —— De Levenswys der Ingezetenen dus verre afgehandeld hebbende, dien ik nu overtegaan tot een algemeen verslag van hun voedsel, 't welk met dat van de nabygelegene gewesten ook al veel overeenkomst heeft; Aardappelen, Knollen, Wortelen, benevens onderscheide Koolsoorten, en andere Moeskruiden, die hier en in de omliggende Dorpen keurig voortgeteeld worden, gelyk ook Rogge- en Boekweite Meelspyzen, worden dagelyks in menigte gebruikt. —— 'Er zyn ook tyden dat allerlei Boomvruchten in overvloed en uittermaaten goed koop te krygen zyn, zoo dat de Regeering wel eens de noodige voorziening tegen den al te sterken invoer van dezelve, inzonderheid van Pruimen, die ook dikwyls onryp ter Markt gebragt wierden, heeft moeten werkstellig maaken. —— Het Rund en Kalfs-Vleesch valt 'er thans doorgaans wel zoo goed niet als in Holland, uit hoofde dat de beste beesten, gelyk ook meer andere noodwendigheden des Levens naar de Hollandsche Steden verzonden worden; dan, men heeft 'er zeer goed Schaapen en

en Zwynen-Vleeſch, welk laatſte vooral, van den gemeenen Man, hier veel genuttigd wordt. —— Zoute Viſch, Stokviſch, Haring enz. geven ook een groote vervulling, inzonderheid in den langen Vaſten-tyd aan de Roomſch-Catolyken, die in deeze Stad wel drie vierde der Ingezetenen uitmaakende, de weinige verſche Viſch die 'er nog gebragt wordt in prys doen ſteigeren. —— Het *Rogge-Brood* is hier meer in 't gebruik, vooral by het gemeen, en valt ook beter, dan in Holland. — Ook is de *Witte Kool* hier een familiaire koſt; men voert ze, in 't byzonder uit het Dorp *Dungen*, drie quartier van 's BOSCH gelegen, naar de Stad en ganſche Meierye; zy wordt tegen den Winter ingemaakt, ondergaat eene groote verandering, en hiet dan *Zuurkool;* in hoe verre deeze verſche en ingelegde Kool voor- of nadeelig kan worden aan onze welvaart, ſchynt men nog niet eens te zyn; dit kan men echter myns bedunkens, veilig van de ingemaakte zeggen, dat ze gegiſt hebbende zuur wordt en dus een zeer voegzaam *Corrigens* van bedorvene galachtige ſtoffen kan zyn, dat ze het nadeelige van het Spek dat 'er doorgaans by gebruikt wordt, vermindert of wegneemt; voor zoo verre zy niet uitgegiſt heeft, verſchaft ze vaſte lucht, en is dus een *antiſepticum.* —— Van wat nut dezelve in den Scheurbuik, vooral onder de Zeevaarenden bevonden zy, is thans te overbekend om 'er op ſtil te ſtaan.

§. 12.

De *Koſtwinningen* der Borgers dien ik om nog kortelyk te noemen, om nategaan of dezelve voor- of nadeelig aan hunnen lichaamelyken wel-

vaart

vaart zyn; niet gewagende van de zulke, welke de meeste Steden met elkanderen gemeen hebben, zoo gaa ik maar over tot de *Neeringen;* die hier gedeeltelyk in den *Koophandel*, gedeeltelyk in de *Fabrieken* bestaan: de voornaamste Ingezetenen leeven van de *Negotie*; de meesten wel van die goederen, welken zy voor *eigene Rekening* inslaan en vertieren; doch ook nog al eenigen van allerlei *Transito-goederen*, die hier een wyl tyds in de Pakhuizen bewaard, of ten eersten met zwaare Karren verzonden worden: het zal onnoodig weezen om van deeze takken van bestaan verder iets te zeggen; alleenlyk mag ik de *oude Kleerverkoopers* niet overslaan; deeze zyn in 's BOSCH veel talryker dan in andere Steden van dezelfde Volkrykheid; zy krygen de oude pakken van Amsterdam en andere Plaatsen, verkoopen ze zoo in deeze Stad, als door de gansche Majorie naar Luik en elders: hoe veele *Smetgiften* door de klederen, vodden, enz. verspreid en overgeërft kunnen worden, neem ik hier als een beweezene waarheid aan; Menschen aan de Teering kwynende, om van anderen niet te spreeken, vergiftigen als het ware het geen zy draagen, of daar zy op slaapen; en zou hier in niet een van de *uitwendige oorzaaken* der in deeze Stad al dikwyls voorkomende Longeteering en uitdrooging onder den gemeenen Man, moeten gezocht worden? Verdient deeze zaak niet de oplettenheid der Wetgeevende Magt, om de vereischte voorzorgen werkstellig te maaken, of den invoer van die pakken te verbieden?

Onder de lieden die van *Handwerken* leeven, komen de *oude Kleerkoopers* weer in aanmerking; terwyl zy meest Kleerverstelders van hun Ambacht

bacht zyn, zoo zitten zy doorgaans te veel, vatten ſtof op hunne Longpypen en zyn aan de kwaalen uit deeze Levenswys voorkomende meer onderworpen.

Met de *Vlasgaaren-Twynderyen* komen verſcheidene Menſchen, zoo oude als jonge, tamelyk wel aan den koſt; en het laat zich aanzien, dat die Traficq binnen deeze Stad niet ſtaat afteneemen; gelyk de *Lint-Weveryen*, welke, ſedert eenige jaaren, merkelyk in verval zyn geraakt: deeze Ambachten zyn zeker niet van de ongezondſte; dewyl echter de geenen die 'er aan werken veelal in een vertrek zich bevinden, zoo zyn ze door gebrek aan verſche lucht, door de ſtoffen die ze behandelen, en misſchien ook de poſitien van het lichaam, aan ſommige ongemakken, die ook al dikwerf de Borſt treffen, meer bloot geſteld.

De Fabriek van het *Speldemaaken* geeft wel aan meer menſchen het levens onderhoud dan de twee evengenoemde, doch hun loon is geringer: door het Koperdraad dat zy moeten trekken en bewerken, een vry zwaaren arbeid; door het ſlypen inzonderheid, van de Spelden; door het aanzetten van de knopjes; aasſemen zy ligtelyk van de fynſte kopere deeltjes in, die de lucht-pypen prikkelen, een drooge hoeſt verwekken; ze zyn ook veeltyds wankleurig, en, door dien zy uit hoofde van hun werk het gezicht veel moeten vergen, aan zwakheid en ontſteeking der Oogen onderworpen.

Het *Kantwerken*, de Koſtwinning van veele geringe Vrouwen, geeft ook een ſlegt daggeld: de

de houding van haar lichaam is voor over, de Borst en Maag worden door het werk gedrukt, zy zitten van den morgen tot den avond; men kan dus ligt begrypen wat al kwaalen der Sexe onder haar plaats hebben, voegt by dezelve verzwakking en pyn in de Maag, verstopping in de Ingewanden, hoest en kort-borstigheid, teerheid der Oogen, haare Hoofdgebreken.

Die van de *Glasblazery* leeven, maaken een zeer gering getal uit, en zyn al vroeg versleeten; door het sterke vuur, en de schielyke verwisseling van hitte in koude, zyn zy aan ontsteeking-Ziekten en Oog-kwaalen zeer onderhevig is. — 'Er wordt in dezelve by uitstek goed wit glas geblaazen en alomme verzonden, het geen te meer opmerking verdient, alzoo deeze thans, voor zoo ver ik weet, de eenigste Fabriek van wit Glas in ons Land is.

Ik zal niets melden van de Ziekten der geenen die in de *Laaken-Fabriek* of *Messenmakeryen* werken, en de *Peperkoek-bakkers* ook maar voorby gaan; deels om niet te breedvoerig te zyn, deels om dat de twee Eerste veel agter uit gaan, en 'er maar weinige Menschen thans hun brood mede winnen. —— Ziet verder over deeze Paragraaph de Lyst en Beschryving der Ziekten, die in 't vervolg voorkoomen.

§. 13.

Uit het geen ik van §. 2. tot §. 10. ingesflooten eenvouwdig verhaald heb kan men wat naader ter zaake koomen, en de vraag oplossen; is deeze natuurlyke gelegenheid van 's BOSCH voor-

voor- of nadeelig aan de gezondheid van derzelver Ingezetenen? My dunkt dat men 'er vry waarschynelyk uit mag afleiden en besluiten; dat deeze Stad, uit hoofde van deeze gesteldheid, onder de gezondste der Nederlanden, moet gerekend worden: om dit klaarder te maaken, zoo gelieft men nog in het oog te houden, dat het water hier rondom meest zuiver en zoet is, dat het *Heiwater* van zandige gronden afvloeiende doorgaans weinig vuiligheid of slyk laat zakken; des het Bossche Veld, in 't voorjaar droog wordende, genoegzaam geen stank van zich geeft, en de jonge Grasscheutkens al schielyk doet opgroeien. —— De Natuurkundige bespiegeling over de voordeelige ligging deezer Vesting, ontfangt ook eenig licht uit de nieuwste ontdekkingen van die vlytige Natuur-Onderzoekers, den beroemden PRIESTLEY en INGENHOUSZ; waar uit blykt, dat de schadelyke uitwaasemingen door de *Planten* worden ingedronken, en dus buiten uitwerking gesteld; dat de *Planten* zelve een gezuiverde lucht verspreiden, dezelve verbeteren en tot de ademhaaling geschikter maaken: —— dat de wateren het vermogen bezitten om de vuile lucht te zuiveren en *gedephlogisticeerde lucht* uittegeeven; beiden werken ze dus, de eene Zomers en de anderen 's Winters ter reiniging en verbetering van den Dampkring, in en rondom deeze Stad. —— Voegt men hier nu by dat het gansche Veld zonder geboomte is, dat de Winden dus van alle kanten een vryen doortocht hebben, de schadelyke uitwaasemingen die 'er nog over blyven wegvoeren en beter lucht aanbrengen, zoo mag men op deeze Stad met veel grond toepassen het zeggen van den vermaarden J. PRINGLE *Diseases of the army* Ch. 7.

Pag.

Pag. 59. *that a situation open to the wind, is one of the best preservatories against the diseases of a neighbouring low and marshy country;* de ondervinding heeft immers ook geleerd, dat in alle plaatsen, die veel geboomte in de nabyheid hebben, meer Ziekten, *Cæteris paribus*, regeeren. — Zoo men immer gedacht had, dat de natuurlyke gelegenheid van 's BOSCH aanleiding moest geeven tot Volk-Ziekten, het is in het Jaar 1780 geweest; het water bleef op het Bossche Veld staan tot in de maand *July*, hier naar volgde een ongemeene droogte, en nog meer redenen liepen 'er te samen om het denkbeeld waarschynelyk te maaken, en des niet te min heeft men in deeze Stad geen doorgaande *Epidemien* opgemerkt.

§. 14.

Men dient echter §. 13. niet op te vatten in den ruimsten zin, als of ik van meening ware, dat door de natuurlyke ligging deezer Vesting geene dispositie ontstond tot eenige Ziekten hoe genaamd; ze geeft waarschynelyk aanleiding tot eenige *Morbi Chronici ex impedita perspiratione & colluvie serosa;* misschien ook tot *Intermitterende voor- en najaars Koortsen*, althans de *Quartana* en *Tertiana* zyn hier sedert eenige Jaaren vry menigvuldig. —— Nu en dan ontdekt men wel *Epidemique* Ziekten, dan, 'er worden zoo weinig menschen van aangetast en zyn doorgaans zoo gemakkelyk te geneezen, dat ze geen gerucht maaken en men 'er luttel acht op slaat. — Alleen heeft de *Febris Scarlatina*, in den Jaare 1774, hier sterk geheerscht en zeer veel kwaade gevolgen nagelaaten, als Oogöntsteekingen,

T[illegible] Blind-

Blindheden, verstyving der Spieren van den Nek, scheven Hals, Hoest en Teering. —— De *Variolæ* plachten zich voor heen meest maar om de zes of zeven Jaaren te ontdekken, dan het schynt dat de *Epidemien* thans schielyker op malkaar volgen en ook langer aanhouden, ten minsten sedert nu ruim twee Jaaren zyn ze nog niet uit de Stad geweest, en zyn op verschillende tyden in haaren verwoestenden aart af- en toegenoomen: Zou de Inënting der Pokjes hier voor eenige jaaren in gebruik gebragt tot dit onderscheid ook aanleiding geeven? —— Men dient nochtans ten aanzien deezer Stad eenige byzonderheden in 't oog te houden, welken, offchoon ze wel niet regelregt op de natuurlyke ligging betrekking hebben, evenwel somtyds onder de afgelegener oorzaaken der min of meer aansteekende en heerschende Volk-Ziekten moeten geteld worden: wy doelen op den gestadigen doortogt van Vreemdelingen; op de veranderingen der bezetting; en vooral op de menigvuldige Bedevaarten, die de Roomsgezinden, doorgaans korpsgewyze, en wel meest in 't Najaar, niet alleen uit deeze Stad, maar ook uit alle de Meyersche Dorpen, naar verscheidene en vry vergelegene streeken aanleggen en begaan; gemerkt nu dat de toevloed van allerlei soort van Bedevaartgangers in die plaatsen, welken dikwyls niet van de grootste zyn, zeer talryk is, dat de huisvesting 'er slegt en bekrompen valt, en voeg 'er by de moeilyke reis en ongeregelde levenswys van veelen, zoo ziet men hoe ligtelyk eenige smetgiften naar deeze gewesten kunnen overgezet en voortgeplant worden: het is althans een gevoelen dat by de meesten ingang vindt, dat de laatste aansteekende

Loop-

Loopziekten, die in deeze ſtreeken geregeerd hebben, 'er van daan gekomen en voortgezet zyn [*].

§. 15.

Nu zal ik één drietal van bedenkingen, welke doorgaans tegen de gezondheid deezer plaats worden ingebragt, trachten op te losſen; de eerſte wordt gemaakt van de *Militairen*, welke zeggen, dat ze hier in *Garniſoen* zynde dikwyls ziek worden, al koomen zy zelfs uit *Staats-Vlaanderen* of *Zeeland*; dan voor eerſt ben ik verzekerd dat in vergelyking met veele andere *Garniſoen* plaatſen, onder de bezetting deezer Veſting meeſttyds minder Zieken gevonden worden; en ten anderen zoo heeft 's BOSCH dit met andere *Garniſoen* Steden gemeen, dat hoe grooter de verandering zy, welke de lichaamen in *de Res non Naturales* ondergaan, en des te eerder zich de één of ander kwaal kan openbaaren: althans de groote GAUBIUS zegt *Pathol.* §. 445, *Conſuetudine durantur Corpora, ut malignum aëra non modo innoxie ferant, ſed ſemel adſuefacta vel facilius quoque, quam mitiorem inſolitum.*

§. 16.

De tweede tegenwerping ontleent men uit het Werk van den beroemden Leger *Doctor* over de Engelſche Troepen J. PRINGLE *Diſeaſes of the army* Chap. viij; daar hy het gunſtigſte denkbeeld van de natuurlyke ligging deezer Hoofd-

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van DEVENTER I. Deel I. Stuk, bl. 38. Derde Afdeel.]

Hoofdſtad en aangrenzende Dorpen zeeker niet aan de hand geeft, en klaagt over de menigte Zieken, die onder het Engelſche Krygsvolk, in den Jaare 1748. in de nabyheid deezer Plaats gecampeerd liggende, gevonden wierden: dan hier omtrent geef ik voor eerſt in bedenking, of men wel veilig uit een kort verblyf in een vreemd Land, en de Kwaalen welke 'er geduurende dien tyd regeeren, tot de ongezondheid van het zelve beſluiten konne. —— Ten anderen of men niet degelyk de omſtandigheden moet in aanmerking neemen den Oorlog noodzaakelyk vergezellende; gelyk de Hospitaalen, in 't Jaar 1748, alleen binnen deeze Veſting, 1400 Zieken inhadden, het Transport van hooi en ſtrooi, nevens zoo veele andere zaaken, naar het Leger; waar door de Straaten van hier naar VUGT en verder over den Steenweg, vol drek, vuiligheid en verrot ſtrooi lagen. —— Voeg 'er by de gemaakte inundatie in den omtrek deezer Frontier-Veſting, en het ſaiſoen en weder in 't Jaar 48, breeder hy PRINGLE zelven naa te zien. —— Veele oorzaaken liepen 'er dus te ſamen om het *Miasma Epidemicum* te communiceeren, voedſel te geeven, en de zoo binnen deeze Stad, als derzelver omliggende Dorpen, heerſchende Ziekten uittewerken. —— Nog viel my, onder het leezen van het aangehaalde Werk van PRINGLE, de volgende gedachte in; ('t zy met eerbied gezegt; *quum de tantis viris non niſi modeſte ſentiendum ſit*, volgens QUINTILIANUS onderricht.) dat zyn nationaal karakter in deeze beſchryving ook eenige aandacht verdiende; —— een Engelsman, weet men, is met zyn eigen Volk en Land byzonder ingenoomen, ziet

meeſtal

meest al andere gewesten met een oog van kleinachting en afkeer aan; zou dit ook niet ongevoelig der penne van deezen vermaarden Geneesheer ontglipt zyn, en zyn bericht nopens deeze Landstreeken kenmerken?

De derde tegenbedenking leidt men af uit de Moerasfen, die naar men meent in den omtrek deezer Vesting gevonden worden, waarom ze van sommige de Moerasfige Frontier - Stad gebynaamd is; dan, van hoe weinig gewigt dezelve zy, kan men uit de beschryving van den hedendaagsche natuurlyken Staat genoegzaam afmeeten; deeze Moerasfen bestaan meer in het denkbeeld als in der daad, en zyn uit de oude overleveringen oorspronkelyk, thans zyn dezelve zoo gering dat ze haast in geen aanmerking komen om den Dampkring eenigszins onzuiver te maaken. — Over het geheel mag men van deeze Stad zeggen, dat haare gelegenheid van tyd tot tyd beter, en ze uit dien hoofde gezonder geworden is.

§. 17.

Ik zal nu wat nader aan den inhoud van het *Programma* zoeken te voldoen, en voor Eerst de Lysten der Gedoopten en Overleedene Persoonen binnen 's BOSCH, sedert den Jaare 1770 tot 79 ingeslooten, en dus over den tyd van 10 Jaaren, laaten volgen; om 'er vervolgens de Lysten der Ziekten waar aan, de Maanden in welke, en de Jaaren op welke, de Menschen in den Jaare 1779 gestorven zyn, by te voegen; alles genoegzaam op dezelve wyze ge-

lyk ze in de Bosſche Courant het publiek zyn medegedeeld.

Gedoopt in	1770	394
———	1771	384
———	1772	372
———	1773	375
———	1774	439
———	1775	417
———	1776	390
———	1777	448
———	1778	442
———	1779	489
dus over het geheel	. . . .	4150

* * *

Geſtorven in	1770	462
———	1771	524
———	1772	568
———	1773	623
———	1774	408
———	1775	438
———	1776	402
———	1777	439
———	1778	377
———	1779	502
dus over het geheel	. . . .	4743

Als men nu de Dooplyſt met de Doodlyſt vergelykt, zal men bevinden dat het getal der Overleedenen, in den tyd van 10 Jaaren, dat der Gebooren 593 overtreft.

§. 18.

§. 18.

Men heeft het getal der Inwoonderen van 's BOSCH in 't Jaar 1775. vry naauwkeurig opgenoomen en bevonden dat 'er ruim dertien duizend waren, buiten de bezetting; welke het eene Jaar veel ſterker dan het andere zynde, de berekeningen, die uit de menigte der Ingezetenen moeten nagegaan en ingericht worded, moeilyk maakt. —— Hier by koomt, dat 'er altyd meer *Militairen* ſterven als 'er Kinderen van hun Gedoopt worden; want in vergelyking met den Burgerſtant zoo Trouwen 'er weinigen. —— Gaat men echter het geheele *Garniſoen* na, met al zyn omſlag van Vrouwen en Kinderen, geduurende de tien jaaren, waar van in §. 17. geſprooken wordt, zoo kan men het tamelyk zeker, het een jaar door het ander, op drie duizend perſoonen ſtellen, en dus zou het geheele getal der Ingezetenen 16000 bedraagen hebben. —— De volkrykheid plagt hier voor deezen grooter te zyn, men kan nagaan dat 'er thans ten minſten 4000 Menſchen minder zyn, als toen deeze Stad op het bloeiendſte was; het verval van negotie en Fabrieken zal 'er de voornaame reden van weezen. —— In kleine Steden moet men, volgens de naaſpeuringen van den arbeidzaamen S. P. SUSMILCH, het getal der Overleedenen met 32 vermenigvuldigen, om het getal der Inwoonderen te weeten. —— Het getal der Geſtorvenen beliep binnen 's BOSCH, §. 17, in tien Jaaren 4743, hier van nu het midden getal genoomen, zoo kan men nagaan, dat 'er het eene jaar door het andere geteld 474 Menſchen ſterven; dit gemultipliceerd met 34 maakt 16116. het bynaa juiſte ge-

tal der Ingezetenen uit. —— Dus ſtaat het getal der Jaarlykſche Dooden tegen het getal der Ingezetenen van 's BOSCH, tien Jaaren door elkanderen geſlagen, als een tot vier en dertig. — Uit deeze uitçyfferingen kan men opmaaken, dat de gezondheid van 's BOSCH niet alleen theoretiſch waar is, maar ook door de ondervinding beveſtigd wordt; het geen te zekerder blykt, als men, het geen ik reeds aangemerkt heb, gade ſlaat; te weeten, dat 'er onder een gelyk getal van *Militairen* en *Burgers* altyd meer van de Eerſte, in vergelyking met de geenen die uit hen gebooren worden, ſterven zullen, en het *Garniſoen* hier ſterk was. —— Ten anderen dat, volgens den even aangehaalden SUSMILCH, in kleine Steden het getal der Overleedenen met 32 moet vermeenigvuldigd worden, om het getal der Inwoonderen te krygen; heeft dit nu in eene kleine Stad plaats, zoo zou het ten aanzien van 's BOSCH, een vry groote Stad, al voor een bewys van derzelver gezondheid dienen, indien zelfs de proportie maar egaal bleef; want, *Cæteris paribus*, is een groote Stad ongezonder als een kleine; maar nu, gelyk wy gezien hebben, moet het getal der Dooden met 34 gemultipliceerd worden, om de ganſche menigte der Ingezetenen te krygen; en dus pleit dit nog veel ſterker voor de gezondheid deezer Frontier-Stad.

§. 19.

§. 19.

Zie hier de LIJST *der* ZIEKTEN *en Toevallen aan welke de* 502 *Perſoonen in den Jaare* 1779 *Geſtorven zyn.*

Accidenten.	11
Beroerte.	2
Bloedſpuwing.	3
Gebrek aan ſlikken.	1
Gevallen.	2
Ingewanden (bederf in de) . . .	1
Ingewanden (verſtopping in de) .	2
Kanker.	4
Kinderziekte.	139
Kinkhoeſt.	1
Kolyk.	2
Koortſen.	33
Kraamkinderen.	21
——— vrouwen.	2
Kramp.	3
Kwaade Keel.	1
Leverziekte.	1
Loop.	2
Overvallen.	5
Roodgrond.	7
Slaapziekte.	1
Sprouw.	1
Stuipen.	87
Tandziekte.	4
Teering en andere Borſt-kwaalen. . .	101
Verbrand.	1

Verval van krachten.	22
't Vuur.	1
Waterzucht.	23
Zwarte Ziekte van HIPPOCRATES. .	1
Onbekende Ziekten, of die niet opgegeeven zyn.	17
dus over het geheel	502

Men merkt ligtelyk dat deeze Lyst nog vry ruuw en algemeen is; men kan 'er ook niet ten vollen staat op maaken, aangezien ze maar uit de aanteekeningen, welke men van het getal en de Ziekten der Overleedenen in het Gereformeerde Weeshuis houdt, opgemaakt wordt; het Weeshuis levert al de Doodkisten, en die de Kist besteld wordt naar de Ziekte van den afgestorvenen gevraagd: zie daar de oorsprong deezer Lyst eerst sedert eenige jaaren in trein gebragt. —— Die in het Hospitaal sterven worden apart opgegeeven en 'er naderhand bygevoegd. —— Het is te bejammeren, dat men hier zoo zeldzaam eenige nieuwe verbeteringen kan invoeren en aan den gang helpen: de aanmerkingen van den Wel Eerwaarden Heer A. 's GRAVEZANDE, benevens het ontwerp ter naauwkeuriger uitvoering deezer Lysten van den Geleerden J. WYNGAARD, in het Eerste Deel der *Societeit* voorkomende, zouden zeker deeze dingen hier op een gansch anderen voet brengen, en van uitgestrekter nut maaken, indien ze door de Regeering konden ter uitvoer gebragt worden.

LIJST

§. 20.

LIJST *na de Maanden in welke die* 502 *Persoonen Overleeden zyn.*

January	35
February	25
Maart	33
April	37
Mey	42
Juny	44
July	45
Augustus	55
September	60
October	48
November	42
December	36
dus over het geheel	502

Men kan uit deeze Lyst kortelyk nagaan; Eerstelyk dat de minste sterfte in de Wintermaanden is voorgevallen, gelyk op andere jaaren hier en elders in ons Land ook doorgaans plaats heeft; ten anderen, dat in het Zomersaisoen en wyders in de maanden die na het najaar schieten, de Sterfgevallen zeer vermeerderd zyn, gelyk al mede op andere jaaren hier en elders veeltyds opgemerkt en ontdekt wordt: edoch de menigvuldige Pokken die hier in 't Jaar 79. veelen hebben weggerukt, maaken hier in eenige verandering, en moeten in opzicht tot de voorige aanmerkingen niet uit het oog verlooren worden.

§. 21.

§. 21.

LIJST *der Gestorvenen na de Jaaren.*

Beneden de 10 Jaaren			. .	264
Tusschen de	10	en	20 Jaaren	18
———	20	—	30 ———	29
———	30	—	40 ———	26
———	40	—	50 ———	25
———	50	—	60 ———	24
———	60	—	70 ———	48
———	70	—	80 ———	38
———	80	—	90 ———	16
———	90	—	100 ———	3
11 niet opgegeeven			. . . .	11
dus over het geheel			. . . .	502

Deeze Lyst versterkt de voorige gezegdens aangaande de gezondheid deezer Stad beredeneerd, en by de uitkomst gestaafd. —— Verscheidenen bereiken hier een gezegenden ouderdom, en zyn op haar hooge jaaren nog frisch en sterk; waren 'er maar zoo veele niet, die door een gekrenkte jeugd en aanhoudende ongebonde Levenswys, hunne dagen verkorten, men zou 'er doorgaans menschen ontmoeten met eigen voorbeeld toonende, dat hunne woonplaats het kenmerk van gezondheid draagt. —— Niet lang geleden stonden 'er nog drie persoonen te gelyk boven aarde, die te gader over de 270 Jaaren geleefd hadden.

§. 22.

§. 22.

Wy dienen nu, volgens het doeleinde deezer Geneeskundige *Societeit*, een weinig ſtil te ſtaan om de Lyſt der Ziekten, §. 19. maar kortelyk geſchetſt, wat nader te ontleden, en 'er eenige korte bedenkingen in te voegen. —— Men kan 'er uit nagaan:

1°. Hoe de Pokjes hier vry ſterk geregeerd hebben, en veelen in 't Graf geſleept; hoe een groot aantal van Kinderen aan de Stuipen, en maar weinigen aan het Roodgrond overleeden zyn.

2°. Wat aanbelangt de Koortſen, waar aan volgens de Lyſt 33 zouden geſtorven zyn, zoo kan ik omtrent derzelver Oorſprong, Voortgang, en Uitkomſt met geene genoegzaame zekerheid berichten; dit weet ik 'er in het gemeen van te zeggen, dat ze van eene verſchillende natuur waren; dat ſommige uit een bederf in de eerſte wegen in bedorve Galſtoffen ontſtonden, en *Continuæ remittentes* waren; anderen hadden meer een beginſel van Inflammatie en verdikking in de vochten; doch in vergelyking van de meeſte Steden in het Vaderland, kan men haaſt niet zeggen, dat 'er een *Epidemie* zoude plaats gehad hebben.

3°. Wat betreft de *Diarrhoeæ*, die nog al ettelyke Menſchen hebben aangetaſt, doch maar twee in het Graf gebragt, valt niets meerder te melden, dan dat ze uit dezelve oorzaaken van het Saiſoen en Weêr, gelyk elders, haar beginſel namen, zeer goedaartig waren, en naar de

de Regels der kunst behandeld zynde geen kwaade gevolgen nalieten. —— Wy hebben in de maand *Augustus* ook veele *Choleræ* gehad.

4°. Aan de *Dysenterie* heeft maar een mensch 3 à 4 gelaboreerd, dien het Smetgift waarschynelyk elders was aangezet, en die door het tydig gebruik der vereischte middelen hersteld zyn: des men niet zeggen kan dat de *Dysenteria Epidemica contagiosa*, welke op veele Meyersche Dorpen gegrasseerd heeft, hier anders als maar luttel *Sporadicè* geweest zy: naast de aanbiddelyke bewaaring van het Goedertieren Opperwezen, moet men de reden van onze bevryding toeschryven aan de zorge der Magistraat, aan de waakzaamheid der Burgerye, om met geen besmette plaatsen te communiceeren, en aan de verafgelegenheid der Oorden, daar de Roode Loop het allersterkst gewoed heeft.

5°. Ziet men uit deeze Ziekte Lyst dat een goed gedeelte aan Borst-kwaalen overleeden is; dezelve zyn hier van een verschillender aart, sommige hebben *Morbi Catarrhales*, verwaarloosde verkouwdheden, die hier eenigszins tot de Volkziekten kunnen gerekend worden; by anderen heeft een *principium inflammationis* weêr meer de overhand. —— Ook zyn 'er verscheidenen die aan herhaalde Bloedspuwingen, Teeringen, Etter-borsten, Drooge-hoest en *Asthmata* kwynen. —— Men ontmoet nog al eenige Lyders, wier *Symptomata* doen denken, dat ze een *Hydrops pectoris* onder de leden hebben, voor deezen is weinig raad, en zy sterven veeltyds met groote benaauwdheden. —— De andere soorten van Waterzucht, nevens Vryster-Ziekte en Witte-

te-Vloed komen ook niet zeldzaam voor onder de Vrouwen die een zittend leven lyden, te eerder als zy zich in warme en ſterke dranken te buiten gaan; in het geheel de Levensregel §. 11 gemeld, nevens de handwerken van ſommigen moeten onder de aanleidende oorzaaken geteld worden, en vereenigen zich met de *Dispoſitie*, uit hoofde van de natuurlyke ligging reeds daar geſteld ter ontwikkeling en voortbrenging deezer ſleepende Ziekten: denkelyk hebben de uitwendige lichaams gebreken van zwaar gebboggelde en krommelyven, (§. 11.) onder de afgelegener oorzaaken, van deeze menigvuldige Borſt-kwaalen een groot aandeel. —— Het overmaatig gebruik van Thee en Koffy, meer en meer onder den Burgerſtant toeneemende, geeft al verder gelegenheid tot zwakheid van het Zenuwgeſtel en verval van krachten, te meer als 'er het misbruik van ſterke dranken en zwaare Bieren bykomt; waar aan wel voornaamentlyk de roodheid en ontſteeking der Oogen, de puiſten in 't Aangezigt, de dikke en roode Neuzen, de uitſlag over de ganſche huid, de hangende Wangen, en de ſlapheid van Spieren, toegeſchreeven moeten worden.

§. 23.

Aangaande de Behandeling en Geneeswyze der Ziekten weet ik niets byzonders mede te deelen; veelen worden met een gewenſcht gevolg, naar de bekende en van des kundige gebruikelyke Praktyk, gepallieerd of geneezen. —— De *Febres Intermittentes* vereisſchen veeltyds een *Emeticum* of *Purgans*; wyders wordt het *Sal Polychreſtum* & *Ammoniacum forma pulveris vel mixtura*,

mixtura, met het een of ander byvoegſel, naar de *Indicatie* dicteert, met ſucces gegeeven; blyven ze niet te min aanhouden, zoo neemt men tot den *Cortex* met veel geruſtheid den toevlugt, mits de *primæ viæ* eerſt gezuiverd zyn, en de Tong niet veel meer beſlagen is. — De baſt van de witte Willigen heeft hier in het Gaſthuis, by herhaald onderzoek, in de afgaande Koortſen geen noemenswaardig effect gedaan.

Zie daar het hoofdzaakelyke myner aanteekeningen. — Dienen dezelve tot eenige opheldering en beter verſtand van de natuurlyke Hiſtorie deezer Stad; worden 'er ſommige vooroordeelen en verkeerde begrippen door weggenoomen; en ſtrekken ze eenigermaate ter bevordering van de loflyke inzichten en poogingen deezer Maatſchappye, zoo zal ik myne moeite dubbeld vergoed rekenen.

(*was geteek.*) ABRAHAM WALKART,
Med. Doctor.

's HERTOGENBOSCH,
den 11 October
1781.

BYVOEGSEL van den *Auteur* onder het Drukken van dit *Bericht*, aan de *Societeit* toegezonden.

Op §. 2. bl. 270. 'Er zyn echter tyden dat het Water in de kleine Riviertjes en in 't Bosſche Veld zeer troubel en zwart zich vertoont; vooral wanneer 't by zwaare Stort-vlaagen, ſchielyk, uit den zoogenaamden PEEL, (hier door begrypt men eene uitgeſtrekte, moerasſige en veenachtige

achtige vlakte, daar de *Dommel* en *Aa* wel voornamentlyk haar oorſprong uit neemen, haar water ontfangen; en daar de *Peelturf*, of in de wandeling *Klot* geheeten, die aan de meeſte plaatſen in de Meyerye, ook veel binnen deeze Stad, een goede brand verſchaft, geſtooken en gedroogd wordt,) koomt aanvloeien, en waarſchynelyk dit Element, in- en rondom 's BOSCH, min of meer, voor bederf bewaart; aangezien de *bitumineuſe*, en een weinig *zwavelachtige* deeltjes, welke deezen Turf zoo ligt doen ontvlammen, door 't water verſpreid zynde, 't zelve voor verrotting beveiligen, en de overblyfſels der overſtroomde plaats, om zoo te ſpreeken, als balzemen.

Op §. 6. bl. 272. Dewyl de ligging van 's BOSCH, door de pen van den opmerkzaamen natuurkundigen Reiziger DE LUC, in zyne Brieven aan de Koninginne van Groot-Brittagne, zoo juiſt getroffen is, zal ik 's Mans eigenen woorden, ter opheldering van de reeds gegeevene denkbeelden, hier laaten volgen: (*A juger de la nature des environs de* BOIS-LE DUC, *par leur apparence, on croiroit que c'eſt* un atterrisſement, *car à preſent ils ſont inondés, & ſans de hautes Chausſées, ils ſeroient impraticables.*) —— In 't Zomerſaiſoen uit Engeland hier wederkeerende drukt hy 'er zich over uit: (*En approchant de* BOIS-LE DUC, *je découvris de vaſtes prairies, là, ou je n'avois vu que l'eau au mois de Décembre.*)

V BERICHT

GELDERLAND
BOMMELERWAARD.

BERICHT
VAN DE
GELEGENHEID,
Algemeene doorgaande en Byzondere
ZIEKTEN,
Benevens eenige zeldzaame Geneezingen
TE
ZALTBOMMEL,
DOOR DEN HEER
TH. OTTO [*].
Med. Doct. en *Professor*.

ZALTBOMMEL is gelegen aan de linkerkant van de Rivier de *Waal*, vier uuren boven *Gorcom*, en drie beneden *Thiel*. Jammer is het, dat

[*] De *Societeit* heeft geoordeeld, om ook dit Stuk in zyn geheel mede te deelen, zoo als het de Heer OTTO aan de *Correspondentie* heeft toegezonden; wyl al het geen, 't welk tot opheldering van de Ligging, Welvaart, Verval, Aangenaamheid, of Sommerheid van eene Plaats strekken kan, het onderwerp der Geneeskunde, en vooral van die Taak, welke de *Societeit* op-

dat 'er voor de Stad eene Zandplaat ligt, dewelke op fommige tyden het overvaaren belemmert, en de Haven onbruikbaar maakt; zynde anderszins geen fchooner, ruimer en beter tusfchen *Keulen* en *Dordrecht*. Het omliggende Land wordt BOMMELERWAARD, naar de Hoofdftad, genaamd: werd omringd van de Rivieren *Maas* en *Waal*, behalven Heerewaarden van het Fort *St. Andries* tot *Loeveftein*; en maakt zoo doende een Eiland uit; waar in verfcheidene fchoone Dorpen zyn en Landeryen, allen langs de Rivieren gelegen met hunne fchoone Uitterwaarden; uitgezonderd drie, dewelke Landewaards in liggen. Het Land aan de overzyde der Riviere werd THIELERWAARD genaamd, naar de Stad THIEL; maar de *Jurisdictie* van *Bommel* ftrekt zich uit van *Dalem* by *Gorcom*, digt by de Poort, tot byna voor de Poorten van *Thiel*. De *Waal* en de Rivier de *Lingen* loopen 'er voor by: daar in zyn veele fchoone Dorpen en Landeryen met haare fchoone Uitterwaarden.

Wat de Stad zelve aangaat; dezelve is van mid-

op zich genoomen heeft, uitmaaken; en 'er veele byzonderheden allerwegen gevonden worden, die mogelyk niet genoeg worden opgemerkt: gelyk het ten overvloede in dit Werk blyken zal, wat verval, onzuiverheid, grachten, gebrekkige uitwateringen, en daar uit ontftaane onheilen, aanleiding tot voortbrengen van de zaaden der Ziekten geeven kunnen: terwyl de welvaard, en het genoegelyke van het Leven geene geringe voorbehoedfels zyn ter afwendinge van Ziekten. Sommige geneezingen zyn ook zeldzaam; waren 'er de middelen bygevoegd, ze zouden des te fterker beveftigen wat de Geneeskunde vermag, en van algemeener gebruik zyn.]

middelbaare grootte, hebbende groote, breede, luchtige en net bestraate straaten, aan de kanten met klinkers belegd, dewelke zindelyk onderhouden worden, en die zelden elders beter zullen worden gevonden, met steene Lantaarnpaalen overal vercierd. Een nieuw Stadhuis en mooie Vischmarkt; schoone luchtige Kerk, met een grooten luchtigen Tooren; benevens eene andere kleine, zoo voor den avonddienst, als voor het *Garnisoen* van Luterschen, of Engelschen, als die 'er zyn; bestaande doorgaans in een half *Battaillon*, maar dit jaar hebben wy een geheel gehad, waar van de helft met deeze trouble tyden is uitgetrokken naar *Thiel.* Ook is 'er een Roomsche Kerk die oud is, waar voor een nieuwe met een Orgel daar in zal gezet worden. De Predikanten hebben ieder eene schoone vrye Wooning, behalven een goed Tractement. De Burgerhuizen worden van tyd tot tyd met nieuwe gevels voorzien, en zoodanig verbeterd, dat die geenen, welke dezelve voor vyf en twintig jaaren gezien hebben, en nu zagen, dezelve als niet kennen zouden. Op de Markt zyn twee ryen steenen Paalen, om het Vee aan te binden, ten tyde van Paarden- en Beesten-Markten. In de Stad zyn geene Grachten. — Hier is ook een Gasthuis maar oud, en zal vernieuwd worden. Een Weeshuis voor Jongens en Meisjes, waar voor een nieuwe gevel staat, gelyk ook voor het Oude Mannen en Vrouwen Huis. De *Diaconie* wordt hier wel bediend. —— Men telt 'er omtrent Drie Duizend Menschen in. Hier woonen veele fatzoendelyke Lieden, dewelke in eene goede *harmonie* leeven, en elkanderen dagelyksch gaan zien. De Burgery is geschikt en ordentelyk. Het gemeen is als over al; lust wel een glas

glas Jenever en oud Bier. Onlangs is hier, behalven een Koorn-Molen, een Wind-Olie-Molen gezet, met zes zwengels, dewelke goede aftrek heeft. Verders zyn hier geene Fabrieken, als eene Looiery. Ik heb nooit kunnen bespeuren, dat die geenen, welke op dezelve werken, of 'er rondom woonen, meer aan Ziekten onderworpen zyn, dan de overige van de Stad. — Hier zyn ook drie Linnen Bleeken. — De Stad heeft vyf poorten; de Water, Steiger Oenselse, Bosch en Gamersche poorten, waar van de twee eerste aan den waalkant gelegen zyn, door de derde en vyfde komt men op de Dyken, welke op sommige plaatsen langs de Rivier of Uitterwaarden liggen; de vierde is aan de Landzyde: men kan door dezelve allerwegen naar toe ryden. De Rivier kan door het afkomende water zoo hoog worden, dat het invloeien in de Stad maar wordt gekeerd door Dammen van binnen voor de Poorten een en twee gelegd, en met mist opgevuld. Een huis of vyf aan de eerste Poort wordt buiten gedamd; in de vyfde wordt 'er een gelegd tusschen de muuren van de Poort, maar is zoo zwaar niet als aan een en twee. — Men heeft rondom de Stad fraaie Wandelwegen, vercierd met mooie wel beplante Wallen, met dubbelde Grachten, waar van de buitenste zeer wyd is, en wel net onderhouden worden. — Onder de byzondere gerieffelykheden kan men nog brengen, dat men van hier alle dagen Brieven naar Holland zenden kan en van daar krygen; 't welk in geene Geldersche stad stand grypt; en tweemaal 's weeks verder op naar *Gelderland*: als mede het gemak van den Scheepvaart op *Gorcom*, *Rotterdam*, *'s Hage*, *Dordrecht*, en dagelyks van *Nymegen* naar *Hol-*

land; als van Wagens op *'s Bosch* en elders als de wegen goed zyn; of ſchuitjes door de binnen wateren: waar door veel verkwikking en ververſching kan aangebragt, en de onderlinge ommegang enz. kan begunſtigd worden. — Ik geloof niet, dat 'er een Stad is, waar in zoo veele oude Lieden gevonden worden als hier, zoo dat wy in een gezond *Climaat* woonen. — Het belet daarom niet, dat hier, zoo wel als op andere Plaatſen, nu en dan Ziekten regeeren. —

Ik heb in myne zes en veertig jaarige Practyk de navolgende Ziekten behandeld, als: allerlei ſoorten van Koortſen, Pleurisſen, allerlei Borſtkwaalen, Aſthmatike Oppresſien, Bloedſpuwingen, en daar uit ſomtyds ontſtaane Teeringen; Rheumatike pynen en Heup-jigt, Jigt en Podagra; *Scorbut;* Hoofd, Oor, Tand- en Maagpynen; Braaken; *Deſipientia* en *Mania; Hypochondrie;* Geelzucht; veele en allerleie ſoort van Zenuw-Ziekten; *Chorea ſancti Viti;* Beroerten en Lammigheden: Eerſtgeboorene Kinderen met Zuur, en ongemak van Tanden krygen, ouder geworden zynde met Wormen; Vryſter Ziekte en bleeke kleur; Water en Trommelzucht; Graveel; Opſtyging van de *Urine*, Steen; Kinderziekte; Mazelen; *Febres Scarlatinæ* en Huids-Ziekten; gewoone en Roode-Loop; enz.

HEETE EN SLEEPENDE ZIEKTEN.

Allerlei ſoort van Koortſen, welkers geneezing genoeg bekend is.

De *Heete en Rot-Koortſen* worden tegenswoordig anders behandeld als voor deezen; en 'er ſterven 'er ook zoo veel niet aan, als ze wel be-

behandeld worden. Een Juffrouw in den winter de Derdendaagſche Koorts hebbende, zeide de Man tegens my, myn Vrouw zoude wel willen eeten dat haar niet dient; gevraagd zynde, wat dat was, zoo zeide zyn Ed. *Ham*: ik antwoordde, als zy 'er groote trek toe heeft, laat ze die maar eeten, ik zal haar de Koorts evenwel wegneemen, gelyk geſchied is [*]. Ik ver-

[*] Welke handelwyze niet zoo vreemd, noch ongerymd is, als die in den eerſten opſlag wel gelykt. Men vergelyke hier alleen mede R. A. VOGEL *Academic. Prælect.* &c. §. 27. Nopens de Levenswyze der Lyderen, vooral in de derdendaagſche Koortſen, zegt Hy: „ *illud unum moneo, quod ſaliti & muria conditi cibi neutiquam noceant; quamvis inter duros ac prohibitos vulgo deferantur; ſed potius valde ſalubres ſunt. Neque ego animalium carnes temerè, juxta vulgi opiniones, damnare poſſum* ": d. i. Dit alleen vermaane ik, dat de gezoutene en gerookte ſpyzen geenszins ſchaadden; offchoon zy onder de harde en verboodene gemeenelyk gebragt worden; maar eerder heilzaam zyn. Ook kan ik het Vleeſch der Dieren, naar de gevoelens van het gemeen, niet ligtvaardig veroordeelen. — Wie weet, hoe veele der Teeringachtige ellenden verzwaard worden, door het verbieden van alles, wat byna, buiten Halmvruchten en Melkſpyzen, den naam van voedſel draagt; daar de toevallige geneezingen met voedzaame dieren als Oeſters enz. rype Vruchten en verſche Groenten (vergeleeken met de *Prysverhandeling* bl. 739. enz.) het tegendeel dikwyls beveſtigd hebben. — Hoe menigmaal heeft men van geene geneezingen vernoomen, die de Koortſen, welke de Artſen te vergeefs hadden afgeſlooſd, door het eeten van Bokking en Haring op de vlugt dreeven. —— Het is aan veelen, maar niet aan allen bekend, hoe wylen de groote B. S. ALBINUS jaarlyks zyne Toehoorderen gewoon was, het zonderlinge der *Inſtincten* verklaarende, te verhaalen, hoe een Jongeling aan ſamenvloeiende Pokjes krank liggende, door een onverzaadelyken trek naar Pekelharing bevangen werd, 't welk hy zynen Geneesheer te kennen gaf; die dit verſtaande, deeze

verschil omtrent de Dieet van andere *Doctoren*; ik laat men Zieken doorgaans alles eeten en drinken, wat ze lusten, en waar zy trek toe hebben, of moest al te tegenstrydig zyn, en vind 'er my zeer wel by; en ik doe de Zieken een grooten dienst.

Een jong Heer te Leiden studeerende, en hier omstreeks een Heer komende bezoeken, verhaalde my, wyl ik daar tegenwoordig was, dat hy reeds een rond jaar de derdendaagsche Koorts gehad had, en dat alle de aangewende middelen tot heden waren vruchteloos geweest, als alleen het gebruik van de Kina, waar na zy doch echter telkens wederkwam: insgelyks, dat hy den ganschen Apotheek was door geweest, en zelfs en Zwager had, die *Doctor* was; my vraagende, of ik hem daar van zoude kunnen geneezen? Ik antwoordde, dat ik zulks zoude beproeven; maar geen Kina geeven: schreef hem een *Conditum* voor, om daar van, om de drie uuren van den dag, de grootte te neemen van een Notemo-

deeze begeerte sterk afraadde, den dood hem voorzeggende, indien hy zulks deede. Dan, wat gebeurde 'er? De trek was zoo groot, dat de Lyder die niet weêrstaan konde: hy bezorgde, dat hem heimelyk eenige Haringen gebragt wierden, waar van hy 'er vier op at, dewelke ingeschraapt hebbende, zoodanig eene verandering in hem bespeurd werd, dat de Geneesheer, des anderen daags, by hem komende, de herstelling aankondigde; daar by voegende, indien hy de zoo zeer begeerde Haringen gegeeten had, alle hoop van behoudenis zoude verlooren geweest zyn. Waar op de Jongeling zyn daad bekend maakende, en, dat de Haringen zyne behoudenis hadden aangebragt, erkennende, geene geringe verwondering in zynen Arts verwekte. ——]

temoſchaat, en gaf zyn Ed. het *Recept* mede om het te Leiden, een en andermaal, nog klaar te laaten maaken, en geraakte daar door de Koorts kwyt [*].

Pleu-

[*] Om deeze en de volgende Geneezingen van algemeener nut te doen zyn, heeft de *Societeit* den Heer *Profeſſor* OTTO, wanneer dit *Bericht* zoude gedrukt worden, verzocht, van die goedheid gelieven te zyn, om de aangewende middelen by de opgegeevene gevallen mede te deelen: waar op zyn Wel Ed. (in dato den 29 *Octob.*) reſcribeerde: — „ Wat aan-
„ belangt de verzochte middelen by de opgegeevene
„ gevallen te mogen weeten, is voor my ondoene-
„ lyk, om daar omtrent iets op het papier te brengen;
„ laatende zulks over aan bekwaamer en geleerder
„ Mannen, dewelke daar toe meerder tyd en luſt heb-
„ ben, en jonger van Jaaren zyn als ik. De gevallen
„ zouden wel ter degen met alle omſtandigheden
„ moeten beſchreeven zyn, dewelke zich in het eene
„ *Subject* anders en verſchillende als in het andere voor-
„ doen, offchoon het ſchynt een en het zelfde geval
„ te zyn; en het zoude van al te veel omſlag tegen-
„ woordig in myne hooge jaaren zyn, en heb 'er ook
„ geen tyd toe; want het zoude al een tamelyk Boek-
„ deeltje uitmaaken, alleen het geval van de Juffrouw
„ te Gouda [*]. Wat de derdendaagſche Koorts belangt:
„ ik durf niet opgeeven de regte middelen in quanti-
„ teit van ieder *ingredient* in het *Recept*; want daar in
„ zoude ik kunnen misſen, en dat zoude misſchien
„ niet goed uitkomen, om dat den gecureerden Heer
„ denkelyk het *Recept* wel overgezonden zal hebben
„ aan zyn Heer Zwager.

„ De *Bloedſpuwingen* genees ik met herhaalde Ader-
„ laatingen, *Decocta Balſamica*, en inzonderheid met
„ een gecomponeerden Balſem, ligte *Adſtringentia*, en
„ inzonderheid met den *Bolus armena*, *Terra Catechu* en
„ *Opiata*: ſomtyds met koud water en *Spir. Vitrioli*, [**]
„ en

[*] Men zie beneden bl. 310.

[**] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 677 en 764.

Pleurisſen. Dezelve laaten zich genoeg geneezen, als men maar by tyds naar bekwaame hulpe omziet; anders gaan dezelve tot eene doodelyke *gangræna*, of tot gevaarlyke verzweering over. Waar van my twee notabele gevallen zyn voorgekoomen; als een van een Edelman, die een *Pleuris* krygende te laat werd adergelaaten, en te weinig bloeds afgetapt, welke tot een verzweering overging, met een aanhou-

„ en de *Chorea Sancti Viti* ſomtyds met eene Aderlaating, „ *Veſicatorium* in den Nek en *Nervina Spirituoſa*, wel geapproprieerde *Aquæ ſtillatitiæ* &c. De Wormen met „ *Mercurius dulcis* onder Purgeermiddelen, waar van „ ik dikwyls goede uitwerkingen gezien heb; als mede van het *Semen Zedoariæ* met gemeene Stroop ingegeeven, en dan weder eens een uur of langer „ laaten vaſten. De holle Hoeſt gedeeltelyk, zoo als „ in de Bloedſpuwingen, met den *Cortex Peruvianus*, „ *Opiata* en *Nervina* met verſchillende Balſemique middelen.

„ De *Kinderziekte* met Aderlaatingen, verkoelende „ uitwaasſemende en bederf tegengaande middelen; „ des avonds *Opiata*; dagelyks open lyf te maaken, „ het zy met Lavementen, of *Laxantia*. Het Graveel „ en opſtopping van water, met *Decocta balſamica aperient*. Zachte *Diuretica* met *Salia neutra*, en zachte „ *Stimulantia* met *Anodyna* en *Opiata*. De Roode Loop „ met Braakpoeder van *Ipecacuanha* en Rhabarber *in pulvere*, of getrokken, en daar van alle vier uuren „ een Lepel vol in te neemen, met een *Decoctum Corticis Simaroubæ* en daar onder *Rad. Salab*, ook alle „ uuren een Lepel vol, twee uuren na den Rhabarber. Ik doe 'er wel wat *Aq. Cinnamoni* by met *Syr. Althææ Ferneli*, ook wel wat *Syr. Diacodii* of *Pap. albi* „ met diſcretie. Somtyds met zachte *Temperantia*, en „ *Bol. armen. ver.* en *Terra Catechu*". Welke Brief ter opheldering ſtrekt van de volgende bovenſtaande Geneezingen, die alleszins naar beproefde en by alle weldenkende aangenoome gronden, ingericht zyn.]

houdenden zwaaren Hoeſt, pyn en Koortſen; zynde de eene Schouder wel een hand breed laager dan de andere door de pyn getrokken, zoo dat niemand aan Zyn Hoog Wel Geb. het leven gaf, uitgezonderd ik, zeggende: dat ik meer zulke patienten geneezen had, en waarom zulks ook by zyn Hoog Geb. niet zoude kunnen geſchieden, niettegenſtaande het gevaar waar in zyn Hoog Geb. was. Ik was op dien tyd zelfs ziek, zoo dat ik niet by den Lyder komen konde, maar 'er dagelyks tyding van kreeg. Zes weeken daar na reed ik 'er na toe: een Heer my van agteren oprydende, vroeg na zyn H. W. Geb. Ik zeide, dat het omtrent de tyd was, dat het moeſte doorbreeken: aldaar komende, bevond ik, dat twee dagen te vooren de materie zich ontlaſt had door den ſtoelgang. Ik liet zyn H. Geb. geen Medicynen meer gebruiken, zeggende, dat zyn H. Geb. nu in veertien dagen moeſt beteren, of dat het niet gaan zoude; maar zyn H. Geb. is daar van volkomen herſteld, en zoo gezond geworden als te vooren, en de ſchouder met de andere gelyk geworden.

De andere was een Jongeling tusſchen de twintig en dertig jaaren oud, een Molenaar van zyn ambacht: dewelke my verzocht om by hem te willen komen, en hem eens te viſiteeren; want dat hy aan de rechter kant van zyn rug een dikte gewaar wierd. De Patient wel geëxamineerd hebbende, kwam het my voor, dat 'er een verzweering, wegens eene verzuimde *Pleuris* plaats had, kunnende men van buiten geene verandering zien, als alleen de gemelde dikte; nu moeſt men door de gezonde Spieren heen, liet de patient

Patient op een ſtoel zitten met de achterleuning voor zich, en de plaats geteekend hebbende, belaſtte ik den *Chirurgyn* van twee duimen diep te ſteeken, het welk geſchiedde, en 'er kwam niets uit als een weinig bloed; zeggende, dat hy nog wat dieper moeſte ſteeken: zoo dra 'er voor de tweede reis aan geraakt wierd, kwam 'er een geheel bekken goede dikke witte materie uit. Daar is ongeloofelyk veel van die ſtoffe uitgekomen; echter na verloop van een geruimen tyd is de wond geſlooten en geheeld; zoo dat hy zyn werk als te vooren heeft kunnen doen, tot verwondering van een ieder. Indien deeze knnſtbewerking niet ware geſchied geweeſt, had het noodzaakelyk van binnen moeten doorbreeken; en dan zou de Patient groot gevaar geloopen hebben, om daar in te ſtikken.

Bloedſpuwen. Op dezelve volgt altyd geene Teering. Ik heb 'er behandeld, die ongeloofelyk veel bloeds overgaven, zonder dat 'er Teering op volgde; en daar onder, die een en tachtig jaaren oud wierden.

Myn eige Moeder, zynde een magere langachtige Vrouw, welke een en tachtig jaaren is geworden eer ze ſtierf, bevond zich lange jaaren voor haar dood, ſedert eenige dagen niet wel en lag te bed. Een Juffrouw, tot haar groot geluk, by toeval haar komende bezoeken, zat voor haar bed, en merkende dat haar Ed. poogingen deede om zich op te richten, maar niet konde, onderſchepte haar en rechtte ze op; dewelke toen eene zeer groote quantiteit bloed overgaf, zoo dat het met een groote ſtraal tot aan

aan de deur van de kamer liep: zy was toen zeer zwak; echter is haar Ed. daar van volkomen hersteld. Tien jaaren voor haar dood te bed liggende, kreeg zy een toeval, dat men niet beter wist, of zy was dood gebleeven. Door het misbaar dat 'er gemaakt werd, komt het gerucht op de straat, dat myn Moeder schielyk dood gebleeven was. Een huisvrouw schielyk in huis komende, en naar het bed gaande, zeide tegen myn jongste Zuster: uw Moeder is dood. Haar Ed. was zoo gealtereerd, dat zy niet op kon staan, doch riep: ze zoude haar Moeder maar opligten: de Vrouw hier tegen zeide, wat zoude ik opligten? uw Moeder is dood: myn Zuster riep, laat myn Moeder dood zyn, ligt ze maar eens op, om my te voldoen, het welk toen geschiede: 'er kwam uit haar mond een golfje bloed, en toen bespeurde men eenig leven in haar; edoch zy is volkomen hersteld. Indien myn Moeder de eerste reis niet opgeligt ware geweest, zoude het denkelyk geweest zyn, dat haar Ed. 'er in gebleeven zou zyn; en de laatste reis was 'er geen twyffel aan geweest. Ik geloof dat zulks al meer gebeurt, dan men denkt, by gebrek van de noodige hulp. Dit dient tot onderrechting van een ander, om zich daar na te reguleeren.

Anhelitus, *Hoesten*. Een jong Heertje van twaalf jaaren, agter over te bed leggende, wist genoegzaam van geen hoesten; maar, zoo dra als zyn Ed. zich maar oprichtte, kreeg eenen extra zwaaren hollen Hoest, zoo dat men het geluid op eene verre distantie van het huis konde hooren. In het felste van het hoesten, zoo dra zyn Ed. maar ging liggen, hield de Hoest aanstonds

ſtonds op. Men kon de oorzaak niet wel penetreeren, als dat 'er iets prikkende zitten moeſt, dat den Hoeſt deed voorkomen in het opzitten. Ik heb 'er zyn Ed. van geneezen. — Een Mevrouw een ſterken hollen teeringachtigen Hoeſt hebbende, werd als teeringachtig naar haar Moeder gezonden, kwanswys om zich wat te diverteeren. Ik, in het Dorp zynde, werd haar Ed. gezegd, dat haar Ed. my eens moeſt ſpreeken; maar haar Ed. antwoordde, dat het toch niet helpen zoude, want dat daar voor reeds zoo veele Medicynen van een kundig *Doctor* gebruikt had, zonder beterſchap te gevoelen, en dat dit ook niet helpen zoude; maar op het inſteeren van haar Ed. goede Vrienden werd ik verzocht, om by haar Ed. te komen: haar Ed. wel geëxamineerd hebbende, gaf haar Medicynen, dewelke ik by herhaalende ondervindingen wiſt heilzaam te zyn voor zulke kwaalen; gelyk ik haar Ed. volkomen geneezen heb: zoo ook meer anderen, te veel om op te noemen. Men zoude daar uit moeten beſluiten, dat in deeze gevallen door andere Doctoren de rechte en gepaſte middelen niet gegeeven wierden. —— Een Juffrouw te Gouda woonachtig kwam expres van daar om met my te medicineeren, zeggende: dat ze by alle *Profesſoren* en *Doctoren*, die maar een grooten naam hadden, geweeſt was, en wel voor duizend gulden vermedicineerd had, zonder eenige verligting te gevoelen: dat ze gehoord had, dat ik een Heer te Rotterdam van een zwaaren Hoeſt en Borſtkwaal geneezen had, en nu by my kwam, in hoope, dat ik haar ook zoude geneezen, gelyk ten vollen geſchied is; zynde my een jaar daar na expres komen bedanken. De Juffrouw had een hollen teeringachtigen Hoeſt,

was

was zeer kortademing, had geduurige flaauwten, Binnekoortſen en meer andere kwaalen, hier niet te noemen, overgehouden uit een kraam zes jaaren te vooren voorgevallen.

Rheumatique pynen zyn gemeen en worden door kundigen genoeg geneezen.

Heupjigt heb ik over eenige jaaren zeer ſterk gehad, en wel zoodanig, dat ik niet geloof, dat iemand, die gepynigd wordt, zoo veel pyn lydt, als ik geleeden heb; maar dit duurde niet lang: ik zoude aan de behoeften van de natuur voldoen; het welk ik deed met veel moeite en groote pyn: van gelyken des anderen daags weder, maar met eene ongelooffelyke pyn, kunnende den buig niet krygen om 'er op te komen; eindelyk kwam ik met onuitſpreekelyke pynen op den rand, en kon 'er verder niet op, of af komen; ik ſchreeuwde, dat ze my moeſten opligten: een goed vriend aan de deur komende, en my zoo hoorende kermen, liep naar myn kamer en vatte my om de midden, zeggende: ik zal Uw wel houden. Wat nu gedaan? Ik zeide, dat ik het zelve niet wiſt. Tusſchen my en het Ledikant werd een reis-ſtoof gezet, om te zien, of ik daar op met myn knien komen konde; maar toen verhefte de pyn ongelooffelyk: ik riep, ze zouden my opligten, gelyk geſchiedde. Maar wat nu gedaan? Ik zeide, dat men een kusſen op het Ledikant zoude leggen, en my daar op leggen met myn buik zoo goed en kwaad als ik konde. Zoo dra als ik op myn buik gelegd was, konde ik het pynelyke been van zelve zonder pyn op het Ledi-

Ledikant leggen, en rolde zoo om, en heb geen pyn meer gehad. Ik ſchryf dit toe aan het rekken van de banden en peezen.

Jigt en *Podagra:* Ik vinde my nergens beter by, als by rood Vries en *Decocta* van *China* en *Salſaparilla* enz. waar door de uitwaasſeming bevorderd, het bloed gezuiverd, en de ſcherpten verzacht worden.

Scorbut wordt door gepaſte middelen geneezen.

Hoofd, *Oor*, *Tand-* en *Maagpynen* ook *Braaken:* koomende dikwyls uit verſchillende oorzaaken voort, en moeten op verſcheidene wyze geneezen worden, inzonderheid door den *Cortex*, indien de pynen op zekere tyden komen.

Braaken: Een Man tusſchen de veertig en vyftig jaaren, eenigen tyd te veel ſterken drank gebruikt hebbende, geraakte aan het braaken uit zich zelve; en gaf, al wat hy gebruikte, wederom over. Hem werd een Braakmiddel gegeeven van *Tartarus emeticus;* 't welk naauwlyk ingenoomen was, of het braaken hield op, zynde maar een weinig benaauwd: des anderen daags werd hem dezelfde Braakdrank ingegeeven, doch werkte wederom niet; maar een Tinctuur voor de maag gegeeven zynde, werd hy van zyn ongemak herſteld. Wonderlyke uitwerking!

Geelzucht: daar aan ſterven 'er nu en dan wel eens, die veel droefheid en wederwaardigheden geleeden hebben.

Zenuw-

Zenuw-Ziekten: met dezelve zyn 'er veele mede aangedaan, met allerleie wonderlyke Stuipen en Zenuwtrekkingen, met flaauwten verzeld: ook heb ik 'er wel gehad, welke zonder Stuiptrekkingen eene verzwakking in het Zenuw gestel hadden, dat dezelve niet gaan konden, doch genazen echter daar van. Een Juffrouw kreeg om streeks twee uuren een *acces* van Zenuwtrekking, en deed alle poogingen om haar zelven, of een ander te byten; het *acces* over zynde, ging ze zitten breien; twee uuren byna verstreeken zynde, ging ze op een rustbank leggen, die tegen de behangene muur stond, en eene sterke Meid konde haar dan houden.

Chorea Sancti Viti: ik heb 'er veertien van geneezen, zoo volwassenen als Kinderen van agt tot tien jaaren, dewelke in haar aangezicht 'er uitzagen als onwys, maar hadden hun verstand wel; konden 's nachts gerust slaapen zonder trekkingen; doch wakker geworden zynde, was alles in eene wonderlyke beweeging, zoo dat men 'er somtyds om moest lagchen.

Beroerten: Dat de Beroerten somtyds op een moment doodelyk zyn, is bekend. Een Mevrouw, twee en negentig jaaren oud zynde eer ze stierf, heeft eenige jaaren voor haar dood verscheidene maalen daar van een *acces* gehad, en genas binnen weinige dagen na eene Aderlaating en eene Spaansche Vliegpleister in den Nek, met Zenuw-versterkende en doorstraaling bevorderende middelen. Een oude Juffrouw van tachtig jaaren heeft het zelfde gehad, en genas ook zoo.

Lammigheden: Die daar van aangetaſt worden, blyven dikwyls zoo, ſomtyds betert het veel. Een jongeling, die wel gemaakt en ſchoon van taille was, zynde een Timmerman, tusſchen de twintig en dertig jaaren, krygt een lammigheid in beide zyn Beenen tot de helft van zyn Buik, zonder de minſte beweeging te kunnen doen; zeggende, indien het huis in brand ſtond, en ik geene hulp kreeg, zoude ik my moeten laaten verbranden. Door het aanleggen van Spaanſche Vliegen, Aderlaaten, en den rug-graat met *Spiritualia*, en doorwaasſeming bevorderende middelen te wryven, is de Patient volkomen herſteld en geneezen; zoo dat hy weer gaan en ſtaan kan als te vooren [*].

Eerſt geboorene Kinderen zyn hier gewoonlyk met het zuur gekweld; zoo dat 'er nu en dan wel eens een van ſterft; gelyk ook van het Tanden krygen.

Wormen: Daar mede zyn de Kinderen, ja Volwasſenen en oude Lieden geplaagd. Een Juffertje twaalf jaaren oud, voor pleizier by haare Vrinden komende, krygt heete Koortſen met groote Braakingen; gaf binnen weinige dagen twaalf leevende Wormen over en beterde toen. Een Kind tusſchen de twee en drie jaaren een Poedertje

[*] Twee zonderlinge geneezingen van Lamheid, de eene door het drinken van Roode Kool op gemeen Bier getrokken, de andere door het gebruiken van een grein *Ipecacuanha*, met een onçe water van Kruis en Munt, en ¼ lood van deszelfs Geeſt vermengd, bewerkt, vindt men in de *Prysverhandeling*, bl. 594 en 663.]

dertje voor de Wormen ingenoomen hebbende, vond de Moeder zes en dertig leevendige Wormen in de Wieg. Het Kind gevoelende, dat hem het Poedertje goed gedaan hadde, zeide tegen de Moeder, als gy weêr naar de Stad gaat, brengt my dan weder een Poedertje mede. Ik heb 'er behandeld, die een korten tyd tot negentig ſtuks kwyt geraakt waren. Een oude Vrouw by de zeventig jaaren oud, klaagde van den Buik, als of 'er met degens door geſtooken wierd: des avonds by haar komende zeide zy: wat is het goed Myn Heer! dat gy hier bent; ik ben een ſtuk van myn darmen kwyt geraakt. Ik antwoorde; dat ik zulks nooit geloofde, dat het iets anders zoude zyn, en een groote aarde waterpot krygende, die wel met drie parten bloed en water vervuld was, leide daar in als een worſt. Geen tyd hebbende, zeide ik: zy zoude dat bloedige water 'er eens afgieten, en 'er water opdoen, en morgen by my brengen, gelyk geſchied is. Het water 'er afgegooten zynde leide ik het op een plank, en bevond het een Worm te zyn ter dikte en lengte als een gewoone Paaling; dezelve was gegroeid in den *inteſtinum colon*, want had over het lyf, inzonderheid aan het boveneinde, verhevene knobbels die zulks te kennen geeven; hy was vol bloed. Ik liet denzelven zien aan een oud *Med. Doct.* en *Chirurgyn*, maar beide verklaarden zy, nooit diergelyken gezien te hebben: ik meende denzelven in *liqueur* te doen, maar tot myn groot leedweezen is dezelve weggeraakt door een onverwacht toeval [*].

Vryſter-

[*] Soortgelyken geval, van een buitengewoonen grooten Worm, mede met ringen voorzien, vindt men

Vryster-ziekte en *bleeke kleur*, werden ligtelyk door Staalmiddelen geneezen.

Water en *Trommel-zucht*: van de eerste soort heb ik 'er veele geneezen, maar de tweede is veeltyds doodelyk.

Steen en *Graveel* en *Opstopping* van de *Urine*. Een Heer van twee en negentig jaaren, toen hy stierf, was zeer sterk met den Steen gekweld, en raakte zulke groote Steenen kwyt, dat men zoude zeggen, hoe kuunenze door de passagie: hy vond de meeste baat by verzachtende en de vaten verwyderende *Decocta*. Hy heeft altyd wel kunnen eeten tot weinige dagen voor zyn dood; was daar en boven aan beide de zyden sterk gebrooken; was een groot liefhebber van Runder-Vleesch, dat in den rook gehangen had: de opstopping van de *Urin* werd dikwyls veroorzaakt door een slym Graveel, waar mede de Blaas bezet is, kunnende men dikwyls door den *Catheter* niets kwyt raaken, om dat de gaten van denzelven door den slym verstopt werden. Ik heb eens drie Kinderen van agt jaaren te gelyk gehad, dewelke bloed waterden, en zwollen sterk, maar zyn alle geneezen [*].

Desipientia & Mania, Dwaaze en Raazende: Ik heb 'er wel twintig van de eerste soort geneezen

men in de *Edenburgsche Geneeskundige Proeven en Aanmerkingen*, enz. II D. *Art.* XXVI. bl. 203. Tab. IV.]

[*] Dit toeval ziet men somtyds als een gevolg van het Roodvonk, vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 2⁻9.]

neezen; de tweede soort zyn naar het Dolhuis gebragt. De *Hypochondrie* gaat dikwyls eerst vooraf, en door het lang denken op een en dezelfde zaak komt de *Desipientia.*

DOORGAANDE ZIEKTEN.

Kinderziekte: zyn, als overal, den eenen tyd goedaartiger, dan den anderen tyd. Eenige jaaren geleeden, zyn 'er wel drie honderd aan ziek geweest, waar van 'er niet meer dan twee gestorven zyn: een Kraamkind, en een dat ziekelyk was. In 1779. is op het *Fort* ST. ANDRIES ook de Kinderziekte geweest; van twee Zusters is 'er een gestorven met de ergste soort, die ik ooit gezien heb: daar zyn 'er nog meer aan gestorven; maar hoe veel weet ik niet. Ik ben in 't voorbygaan nog by eenen geweest, die slegt soort had, en aan wien ik voorzeide, dat 'er niet door zoude komen; welken ik geen Medicynen gegeeven heb. De Wel Eerw. Heer Predikant NOUHUIS heeft zyne Kinderen laaten Inënten, dat wel gereussëerd is. Tegenwoordig regeeren dezelve te ROSSUM en te BRAKEL, of 'er op andere Dorpen ook zyn, weet ik niet; als mede hoe veel dat 'er gestorven zyn.

Febris Scarlatina, Roodvonk, ook Roodehond genaamd, heeft hier voorleeden en dit jaar geregeerd, waar van 'er eenige gestorven zyn: sommige, daar van hersteld, zwollen; maar door het gebruik van Versterkende middelen verdween zulks [*].

Huid-

[*] Vergeleeken met bl. 316. hier boven.]

Huid-ziekten zyn menigvuldig, en werden door kundige Lieden ligtelyk geneezen.

Gewoone en *Roode Loop*: in het Jaar 1779. is volgens echte berichten eene besmettelyke Roode Loop geweest te VELD-DRIEL, zynde een uithoek van het groote Dorp DRIEL; men weet niet, dat dezelve van elders derwaards overgebragt is, maar zyn oorsprong aldaar genoomen heeft. Vyftien zyn 'er aan gestorven, waar onder eenige Kinderen. De meesten, welke by tyds de noodige Medicynen en *præcautie* gebruikt hebben, zyn 'er door gekomen: daar zyn 'er ook die geene Medicynen gebruikt hebben, en echter niet gestorven zyn. Te dier tyd woonde 'er te *Driel* een *Med. Doctor*, welke sedert vertrokken is. Daar zyn 'er drie by my geweest, dewelken ik de noodige Medicynen gaf, die 'er door hersteld geworden zyn. De Pastoors die de Zieken bediend hebben, hebben nergens van geweeten. In het Dorp zelve, digt by de Kerk, is 'er een oude Vryster aan gestorven, maar heeft by tyds de noodige Medicynen niet gebruikt. Een jongere Meid kwam by my met haar Heer en Juffrouw, welke die Ziekte ook hadde, maar door het gebruik van gepaste middelen is dezelve geneezen. Het overige huisgezin had ik by *præcautie* de noodige Medicynen gegeeven, maar hebben verder nergens van geweeten, en 't is daar by gebleeven. Ik weet niet, dat 'er op dien tyd, op andere plaatsen hier omstreeks, de Roode Loop geregeerd heeft. —— In 1779. hebben 'er te ROSSUM Rotkoortsen geregeerd, aan welke 'er maar een Lyder gestorven is. In 1778. zyn 'er op het *Fort* ST. ANDRIES Rotkoortsen geweest, en onder het *Garnisoen* zyn 'er

'er veele geweeſt, dewelke andere en derdendaagſche Koortſen hadden. Onder anderen is 'er een voornaam en zwaarlyvig Heer hevig door een Rotkoorts aangetaſt geworden; en die niet anders als op zyn rug konde leggen, zoo dat het Lyf van agteren ellendig doorgelegen is, en het koude Vuur van beide zyden 'er inkwam. Het verſtorvene, 'er uitgeſneeden, was grooter dan een hand, met nog een pyp die naar boven liep, ter lengte van een groote Vinger; 't welk van dat gevolg is geweeſt, dat die Heer Patient, op een ſtoel, daar de mat uitgeſneeden was en met kusſens opgevuld, zeven weeken lang dag en nacht heeft moeten opzitten; doch is toen geneezen en volkomen herſteld, en gezonder dan van te vooren geworden. In 1779. hebben te ROSSUM Rotkoortſen geregeerd; maar 'er is 'er niet meer dan een aan geſtorven.

Wat verder *het Platte Land* betreft: het grootſte gedeelte der Inwoonderen gebruikt geen of weinig Medicynen, offchoon 'er Rotkoortſen, of andere Ziekten regeeren, en daar aan ſterven; maar gaan dan liever naar Dorps-Chirurgyns, dewelke zoo onkundig zyn, dat het ſchande is, en een menigte naar de andere weereld zenden.

KWETSINGEN.

Een Man in 't beſt van zyn leven willende een ſteel in een ryf ſnyden, ſchiet het mes af en ſteekt zich in de Slagader, ter plaatſe daar men de Pols voelt: het bloed ſprong 'er uit met groot geweld; hy nam wat ſpinrach en

 pluis

pluis uit den rok, en ſtopte het gat daar mede toe, waar door het bloed werd geſtempt. De wond ontſprong een of twee dagen daar na wederom: hy ſtopte de zelve op de voorige wyze; maar nu begon die alle dagen en dikwyler te ontſpringen: toen begon de gekwetſte te begrypen, dat 'er meer agter ſtak; hy kwam naar de Stad en liet den toenmaaligen Stads *Doctor* by zich komen, die ook de *Chirurgie* exerceerde, en wel een arm of been konde afzetten, Zyn Ed. daar by komende zeide, dat het beſte was den arm af te zetten, om zeker het bloed te kunnen ſtempen; maar de Patient kon daar toe niet reſolveeren. De plaats der wond werd toen gecauteriſeerd, waar door de Patient groote pyn leed, edoch te vergeefs; ontſpringende de wonde van tyd tot tyd, waar door de Patient zeer verzwakt werd. Ik daar ook geroepen zynde, en de wonde beſchouwende, en van alles onderrecht zynde, zeide dat de arm maar eens konde afgezet worden, en dat de Patient hem dan kwyt was, en nooit wederom krygen zoude, en wat het cauteriſeeren aanging, dat zulks maar ſuperficieel was, en niet by de opening van de Slagader konde komen; dat dezelve open was en bleef. Gevraagd zynde, wat ik dan zoude gedaan hebben? zeide ik: als ik 'er van den beginne by geweeſt ware, dat ik dan de wonde twee duimen of langer in de lengte zoude hebben laaten openſnyden, om met een kromme naald en draad de Slagader te onderſcheppen en dan toe te binden; dat ik dan hoop had van het bloed te ſtempen, het welk my ten vollen gelukte. De wond genas en de Patient heeft geen het minſte letſel daar van overgehouden, en kan zyn hand gebruiken als van

te

te vooren. Ik liet een Inſtrument maaken van yzer in de form als een halsband van een hond, met een ſchroef 'er in, en van onderen met een ſpitsachtige ſtompe knop; maar de Smit geen kans ziende om zoodanig een knop te maaken, die ſtil moeſt blyven ſtaan, als de ſchroef omdraaide, had maar een dopje van yzer geſlagen: hoe gebrekkig dit werktuig ook was, zoo voldeed het echter aan myn oogmerk. Des nachts ten een uur opgeklopt wordende, om dat de wonde ontſprongen was, deed ik het verband, en deed het inſtrument om de hand, leggende een lapje Zeemleer even boven de wond en het dopje daar boven op; vervolgens de ſchroef, welke ik omdraaide, en de Slagader toedrukte, waar na het bloed geſtempt werd. Ik liet het inſtrument 'er tot 's middags van twee uuren op en omzitten, en draaide toen de ſchroef los, en 'er kwam geen druppel bloed meer uit: ondertusſchen bleef de circulatie vry, wyl het inſtrument maar op twee plaatſen drukte. Indien zulks voorviel, by voorbeeld, aan de Dyen, dan kan het inſtrument maar grooter en wyder gemaakt worden, en dikwyls patienten worden behouden, die anders het leven 'er by zouden inſchieten. In een *Aneurisma*, of *Varix* zoude het van dienſt kunnen zyn, die veilig zouden kunnen geopend worden [*].

Een

[*] Voorbeelden van afgeſneedene Slagaderen in den arm vindt men in de bovenaangehaalde *Geneesk. Proeven* enz. II. D. Art. XV. IV. D. Art. XVII. alwaar in het eerſte geval de pols na het afſnyden der Slagader niet weder kwam bl. 162. en in het ander al, bl. 186. De mogelykheid of onmogelykheid daar van is in de *Anaſtomoſes* gelegen, die in het II. D. Art. XVII. verklaard

Een Jongetje van twaalf jaaren oud bragt de Paarden naar de weide: van het Paard zynde, ſloeg hy het Paard met den halſter op het lyf; het Paard agter uitſlaande trof het jongetje ter zyde boven het rechter Oor, zoo dat het jongetje in zwym viel, en veel bloed kwyt raakte. Naar huis gebragt zynde, werd 'er een *Chirurgyn* by hem gehaald, maar die niet ontdekte waar het haperde. Ik, twee dagen daar na mede by dit Lydertje geroepen zynde, bevond, dat het jongetje op een afſtand van twee voeten alle voorwerpen verkeerd zag, drukte op de wonde, en kon duidelyk voelen, dat de herſſenpan in verſcheidene ſtukken was: ik liet de bekleedſelen als een driehoek tot op het bekkeneel doorſnyden; zoo dat ik een *ſonde* over het *cranium* ſteeken konde, en liet de wonde op de gewoone wyze verbinden, die volkomen genas. Indien de bekleedſelen niet doorgeſneeden waren geweeſt, zoude 'er eene putrefactie opgevolgd zyn, dewelke groote gevolgen zoude hebben kunnen veroorzaaken; daar nu in tegendeel de uitgeſtorte vochten zich konden ontlaſten.

Van den TIELERWAARD, de Steden GRAVE, VENLO en ROERMOND zyn geene Berichten ingekoomen.

klaard en aldaar met een plaat (Tab II.) opgehelderd zyn. Insgelyks in de *Holl. Maatſch. der Weetenſch.* III. D. bl. 575. enz. alwaar mede zeer bekwaame werktuigen tot deeze gevallen zyn beſchreeven en ſtaan afgebeeld.]

BOVEN

BOVEN MAAZE.

BERICHT

Van den verschillenden Aart

VAN DEN

ROODEN LOOP

TE

MAASTRICHT,

En deszelfs Geneeswyze.

DOOR DEN HEER

J. H. KNAAPEN,

Med. Licient. [*].

MYN HEER!

De twee Brieven, de eerste van den 9den en de tweede van den 17den my ter hand gesteld zynde door den Heere FREDERIX, en de-

[*] De *Societeit* is dit *Bericht* verschuldigd aan de bezorging van den Heere J. RÔBOL, *Med. Doctor*, en haaren waarden *Correspondent* te ENKHUIZEN; zynde het zelve Briefsgewyze gezonden aan den Heer *Advocaat* RUI-

dezelve overwoogen hebbende, bevinde deeze Ziekte dezelve te zyn, als hier in MAASTRICHT met zyn omtrek en in het Land van GULICK, BRABAND enz. zoo ſterk is grasſeerende; zynde eene boosaartige Rotkoors dewelke, op drie-derleie wyze de menſchen, volgens *conſtitutie*, komt aantetaſten.

Voor *eerſt:* eenige klaagen maar alleenelyk van eene benaauwdheid met rommeling en pynen in den onderbuik, zonder neiging tot braaken, hoewel zy nogthans een zeer vuilen mond hebben: de *Urine* is alsdan nog natuurelyk: aan den pols kan men ſchier geene verandering gewaar worden. Deeze *claſſe* is zonder gevaar, wanneer deeze in tyds de volgende middelen koomen te gebruiken. Voor *eerſt:* geeven wy hier een zacht Braakmiddel, uit den wortel van *Ipecacuanha* bereid; maar hebbe daarna beſpeurd, als dat

RUITERS, mede aldaar woonachtig, by gelegenheid dat zyn Wel Ed. den Heer *Licentiatus* KNAAPEN raadpleegde over den *Rooden Loop* te ENKHUIZEN in zwang gaande, en waar van het keurige *Bericht* in het *Vierde Stuk* deezer Verhandelingen voorkoomen zal; hoewel het onder de Eerſte Stukken zich bevonden heeft, die de *Societeit* waren toegezonden, en alleen, om de noodige in acht te neemene orde, als nog niet heeft kunnen geplaatſt worden. „ Ik heb, zegt de Heer „ RÔBOL vryheid, om met den Brief naar welgevallen „ te handelen; dus offereere ik denzelven aan de *Cor-* „ *reſpondentie*, of dezelve 'er eenig nut, ten opzichte „ van de heerſchende Ziekten in het voorgaande Jaar „ te *Maaſtricht*, uit konde trekken enz." (*Enkhuizen* den 26 *Octob.* 1780.) Gelyk de *Societeit* dan ook dit *Bericht* in zyn geheel mededeelt.

dat de ſlym en de gal zoo taay waren [*], dat deeze wortel zonder effect was, zoo ben ik overgegaan tot den *Tartarus emeticus*, met deezen te geeven tot twee of drie greinen in een glas gerſte-water geſmolten: dit middel is altyd van eene gewenſchte uitwerking geweeſt. Daags na dit Braakmiddel gaan wy hier over tot de *Pulpa* van *Tamarinden*, *Casſia*, *Manna* en den Wynſteen, om de eerſte wegen wel te zuiveren; en zoo wanneer men beſpeurt dat de tong begint zuiver te worden, zoo laat ik nog dezelve eenige poeders neemen uit Rhabarber en Wynſteen geprepareerd. Waar mede de Lyders van deeze *clasſe* alle herſteld zyn.

De *tweede* ſoorte begint met ydelhoofdigheid ende lammigheid ofte vermoeidheid in armen en beenen, en zynde zeer geneegen tot braaken, ofte vomeeren. Zelfs is de tong gezwollen, en bezet met ſlym, ofte by eenigen als gekloofven: de *Urine* is dan hooger van couleur en de pols aangezet, zoo dat deeze altyd met Koorts bezet is; daar op komt de afgank van alderhande couleur zeer ſtinkende, met groote pynen in den buik, ook ſomwylen zuiver bloed, met geweldigen reuk; als dan klaagen de Lyders van eenen hevigen brand, omtrent de maag, ofte in den buik. Deeze is niet zonder gevaar; maar nochtans in ordre getracteerd, koomen de aldermeeſte daar van op.

In dit geval is noodzaakelyk aanſtonds het Braak-

[*] By het *Bericht* van *Campen* zal 'er gelegenheid zyn omſtandiger over deeze ontaarting te hooren ſpreeken.]

Braakmiddel te geeven uit den *Tartarus emeticus* geprepareerd, als boven gezegd is. Immediaat na het Braakmiddel geeven wy eene gifte Rhabarber met Wynfteen; laatende daar op drinken Boter-melk, of Limonade van Wynfteen en Citroen gemaakt; hoe zuurder hoe beter, met daar fuiker of honing by te doen, om een weinig naar den fmaak te maaken: na deeze gifte Rhabarber, laaten wy drinken een *Decoctum* uit *Tamarinden* gemaakt, ofte *Serum lactis Tamarindinatum;* want de afgang mag niet geftopt worden, wyl deeze zoo veel als een *Crifis* van de natuur gehouden wordt, die zich daar door zoekt te ontlaften van de bedorvene galftoffen. Zoo haaft door de Koortfe en de overvloedige afgangen de Patient verzwakt wordt, geeven wy Moefelwyn of diergelyke wyn, die wat zuur is, onder den drank: fomwylen ook van tyd tot tyd eenen lepel vol zuivere wyn, en de Lyders bevinden zich daar door zeer verkwikt. Om de geweldige fnyding in den onderbuik te foulageeren, laaten wy hier eene *fomentatie* van wyn-azyn ende Camomille bloemen op den buik leggen, en wy geeven hier geen *Opium;* want dit middel bevorderd de rottigheid en de Koorts en ftopt den afgang, en de Lyder valt in dollerie (*Delirium* ylhoofdigheid) en krygt uitflag van purpere vlekken, ende dan is de ziekte zeer befmettelyk en gevaarlyk.

De *derde foort* begint met groote hoofdpyn, en de Koorts met een geheel verweezen gezicht, en zynde aanftonds zonder krachten, en hebben geweldige afgang, met eene buitengewoone persfing op het onderlyf. De pols is onregelmaatig met kramptrekkige beweegingen en vallen den

derden

derden of vierden dag in dollerie. Deeze is de aldergevaarelykste en de besmettelykste.

Niettegenstaande deeze gevaarlyke omstandigheden, hebben wy nochtans altyd gebleeven in dezelfde maniere van tracteeren; uitgenoomen zoo haast de eerste wegen wel gepurgeerd zyn, wanneer wy overgaan tot de Campher in wynazyn gesmolten met suiker. Onder de voeten laaten wy appliceeren zuurdeesem met mostaartmeel en wynazyn bereid. Somwylen ook Spaansche Vliegen aan de beenen. Na deeze gedaan te hebben gaan wy over tot den *Cortex Peruvianus* met den *Spiritus Vitrioli ad aciditatem* ende den *Spiritus Mindereri.* Zoo de afgang te zeer geweldig is, doet men daar by de *Succus Catechu*, zynde een zeer versterkend middel, ende gaat de Koorts en de rottigheid geweldig tegen; en de wyn wordt in grooter quantiteit gegeeven, of zelfs onder de Medicynen gedaan. —— Deeze Korte Historische Beschryving der grasseerende Rotkoortsen heeft my het beste voorgekoomen, om U Ed. daar van een denkbeeld te geeven; zoo dat ik nu overgaa tot de diæte. Waar omtrent, ten Eersten, aan te merken is, dat het lichaam moet zuiver gehouden worden, de stoelgang moet aanstonds weg gedaan worden, en de kamers van de Zieken moeten met azyn berookt worden; men moet ook weinig spyze geeven. Alle drank moet zuur zyn, ja Citroen-water met azyn ofte met den *Spiritus Vitrioli* is zeer goed in abondantie gegeeven: botermelk gerste en de Citroenwater ende limonade van wynsteen met een weinig wyn of citroen-sap zyn de principaalste van alle voor den drank; soppe van ryst, van gepelde

pelde gerſte ende gebraaden zuure appelen zyn genoeg tot ſpyze; want alles uit Vleeſch gemaakt is ſchaadelyk.

Nu reſteert nog de maniere om zich van deeze Ziekte te conſerveeren: vermits ik van gedachten ben, dat de excesſive droogte en de groote hitte van den gepasſeerten tyd, de principaalſte en de disponeerende oorzaaken deezer Ziekte zyn geweeſt, waar door de gal ontſteeken en de ſappen tot rotting zyn gediſponeerd geworden, zoo hebbe ik goed gevonden en raade een ieder die nog niet beſmet zyn, of welken de Zieken moeten bezoeken, een openend middel, of *Laxatif* uit *Tamarinden*, *Casſia*, of *Manna* en Wynſteen by een gebragt, volgens conſtitutie van den perſoon; en te drinken door den dag een glas Citroen-water, of Wynſteen-water, of water met azyn en honing; eer men uitgaat den mond met water en azyn uitgeſpoeld, en een weinig brood met azyn of met wyn genoomen: alle ſpyze moet met zuurigheid aangezet zyn, wel acht te geeven van geen vleesch te neemen dat alreeds een weinig aangeſteeken is, en dat moet ook met den Visch in acht genoomen worden. Voor arme menſchen zyn de aard-appelen met een azyn ſousje niet ſchaadelyk.

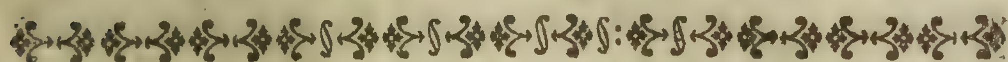
Hier mede ſluite enz.

(*was geteek.*) J. H. KNAAPEN,
Med. Licent.

MAASTRICHT,
den 23 October
1779.

QUAR-

QUARTIER VAN NYMEGEN [*].

ZIEKTE-GESTELDHEID BINNEN NYMEGEN, EN DERZELVER OMTREK;

Van het Jaar 1779.

WAARGENOOMEN DOOR DEN HEER

M. J. DE MAN,
Med. Doctor, enz.

Vermits de byzondere ligging der Stad en des *Quartiers* van NYMEGEN te vinden zy in myne *Verhandeling over de Rotkoorts* p. 57. *in nota*, en by den Heer I. J. VAN DEN BOSCH, *Holl. Maatschapp.* XVIII. Deel p. 301; alwaar echter, in plaats van *het* RYK *van* NYMEGEN [†], ge-

[*] Met opzicht tot het LAND van MAAS en WAAL, wyl THIEL en BOMMEL mede tot dit *Quartier* behooren.]

[†] Mogelyk door de Kaart enz. daar in misleid, waar in dit zoo uitgedrukt is. Vergeleeken met de *Prysverhandeling* bl. 150. not. a.]

geleezen moest worden: *het* QUARTIER *van* NYMEGEN *ligt voor een gedeelte op de hoogte der Stad van dien naam* enz. zoo zal ik my daar mede thans niet ophouden, (als kunnende dat alles, indien noodig, alhier herhaald, ja woordlyk geïnsereerd, ook daar by gevoegd worden de Poolshoogte der Stad, welke men 51 graaden, 43 minuten rekent:) en alzoo daadlyk overgaan tot de gesteldheid der Ziekten, welke hier, in het Jaar 1779, hebben plaats gehad.

De Rotkoortsen, op andere tyden zoo gemeen, waren nu naauwlyks meer, dan by naam, bekend.

January en *February* leverden niets op, dan eenige weinige *Morbi adventitii.*

In *April*, *Mey*, ook *Juny* en *July* had men *anderendaagsche Koortsen*, die zeer goedaartig waren; geene de minste neiging, gelyk in voorige jaaren, tot verdubbeling hadden; en, na behoorlyke ontlastingen door braak- en buikzuiverende middelen, met den *Regulus Antimonii Medicinalis*, dat oud Koortsverdryvend Middel van CRAANIUS (zie *Pharm. Borusso-Brandenb. Edit.* 1734. p. 107, vergeleeken met *Pharm. Argent. ann.* 1725. p. 252.) in korten tyd, zonder wederinstorting, overwonnen wierden [*]. De zelven

[*] De *Regulus Antimonii Medicinalis*, uit goede *Antimonium* bereid, is zeker geen der minste Middelen in de Geneeskunde, indien dezelve, door bedreevene handen, in de vereischte gifte en met andere tempe-rende middelen gemengd, wordt toegediend. Veiligst doet men in tusschen dien wel afgezoet met drie Deelen

zelven bleeven ook nog in *Augustus*, doch wederstonden toen den *Regulus*; terwyl zy het den *Peruaanschen Koortsbast* haastlyk gewonnen gaven.

In het laatste van deeze maand, en den daar op volgenden *September*, maakten zy plaats voor eenen *Doorloop* of *Diarrhoea*, die tot het einde des jaars duurde, gunstig van aart was, en door de gewoone middelen gemaklyk overwonnen werd.

De *Persloop* of *Dysenteria*, zoo algemeen en zoo verderfelyk, in deezen tyd, op andere plaatsen, is men binnen onze Stad naauwlyks gewaar geworden.

In *October* kwam een arm Passagier uit Zeeland, over Rotterdam, met deeze Ziekte, binnen onze Muuren: hy werd, door my, op hoog bevel, aanstonds onderzocht; en daadlyk, ter afweeringe van onheil, verder verzonden.

Eene soortgelyke tweede Kranke, zynde eene jonge Dochter, werd, in dezelfde maand, mede, over Rotterdam uit Zeeland koomende, by eenen Boer, in ons Schependom, gebragt; aldaar, op last van onze Regeerende Burgermeesteren, opgenoomen; aan myne zorge aanbevoolen; en, na volkomene herstelling, tot den Kleefschen Bodem, ter bevorderinge van haare reize overgevoerd.

Binnen

Deelen *Absorbentia*, of zoo veel Suiker, lang gewreeven, en niet boven de vyf greinen teffens, om de drie, vier, of vyf uuren, te geeven.]

Binnen onze Stad, zoo veel ik weete, zyn 'er slechts vier *Militairen*, en één of twee onder ons *gemeen* aangedaan geworden, ongeacht ('t geen aanmerkelyk is) dat die Ziekten in het nabuurig *Bemmel*, in het Ampt van Overbetuwe gelegen, voor al te *Groesbeeck* en te *Cranenburg*, van waar dagelyks veele Menschen herwaards koomen, het hoofd al vry wat hadde opgestooken.

Zoo gelukkig liep het, ten deezen opzichte, in dit jaar, met onze Stad af!

Dan geheel anders was het met de *Kinderziekte*.

Men ontdekte de zelve, in één of twee voorwerpen, voor het eerst, in de maand *Mey*: In *Juny* kwamen 'er eenige weinige anderen by; en de Ziekte ging *Sporadicè*, doch zeer langzaam, voort tot *October*. Toen werd zy algemeen; en duurde niet alleen dit geheele jaar door, maar ook een groot gedeelte van het volgende; gelyk uit de beschryving van dat jaar hier na blyken moet.

In de eerste maanden haarer algemeenheid was zy het kwaadaartigste, en velde veele Kinderen neder: zoo dat, naar luid der Doodlysten, in *October*, *November* en *December* van dit jaar, 73 Kinderen, d. i. byna zoo veel, als in de negen voorige maanden, waar in het getal tot 80 liep, begraaven zyn geworden.

Niet zelden gingen met de Pokjes zwarte plekken in de huid gepaard; ja, hier en daar, vond men

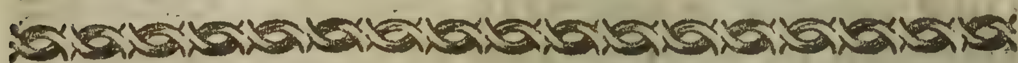
men de zoogenaamde Peſt- of zwarte Pokken (*Variolæ Gangrænoſæ*) die door eenen haaſtigen dood meeſtal achtervolgd worden. Over het algemeen kwamen zy traag tot de Ettermaaking; bleeven daar door, platter, dan gewoonlyk, van gedaante, of waren tot nederſlaan geneegen.

De Kamfer, Koortsbaſt, en Spaanſche Vliegplaaſters waren het beſte Plegtanker, doch ſlaagden niet altyd even gelukkig.

Gaarn zoude ik nu iets laaten volgen van het Dorp *Wamel*, in het Ampt van tusſchen *Maas* en *Waal*; alwaar in *November* van dit zelfde jaar, eene doorgaande *Keels-ontſteeking* met eenen *ſcharlaken uitſlag* eenen aanvang genoomen had. Dan, gemerkt dat deeze Krankheid op het hevigſte, in *January*, daar aan volgende, gewoed; en ik de zelve, op laſt der gedeputeerden Staaten des Quartiers, eerſt in *February* opgenoomen hebbe; zoo zal ik de beſchryving daar van tot het volgende jaar 1780. ſpaaren.

GRAAFSCHAP ZUTPHEN [*].

GELEGENHEID, GROOTE, ZIEKTEN, GEBOORENEN EN GESTORVENEN

TE

DOESBURG,

DOOR DEN HEER

A. VAN EPEN,

Med. Doctor.

DOESBURG, de grootste van de Vier kleine Steden van dit Graafschap, is gelegen omtrent drie uuren van *Arnhem*, en omtrent even zoo ver van de Stad *Zutphen*. Zy bevat in zich 520 Huizen, die in de Verponding bekend staan; en zoo wy 6 of 7 Inwoonders, die ik wel mag stellen, het Garnisoen daar onder gerekend, in elk huis hebben, zoo beloopen onze Ingezetenen rykelyk op 3000 Menschen.

Onze

[*] Met de OVERYSSELSCHE Steden DEVENTER en CAMPEN, het *District* van den GELDERSCHEN YSSEL uitmaakende.]

Onze Stad ligt door haare natuurlyke legginge zeer hoog; want zonder Dyken of Dammen gehouden te worden, is het water in geen tachtig jaaren verder dan voor aan in dezelve geweeſt. Staande Wateren of Bosſchen hebben wy niet naby: het naaſt bygelegene Boſch is *Dieren*, en dat ligt ¾ uur van ons van daan, boven op een berg, in eene rechte lyn van het Ooſten tot het Weſten; door de ligging van welk bosch ik denk, dat onze lucht meer gezuiverd dan beſmet wordt: ook liggen wy vóór de grootſte helft tusſchen twee ſtroomende Rivieren in, die genoegzaam langs onze Veſten loopen, te weeten, den nieuwen- en ouden Ysſel. Wanneer ik dus de ligging der Stad beſchouw, en het getal der Inwoonderen en dat der Dooden jaarlyks overweeg, dunkt my, dat wy een van de gezondſte Plaatſen van ons Nederland bewoonen.

Morbi Epidemici hebben wy genoegzaam in onze Stad niet gehad in het voorgaande jaar: als twee, die uit het nabuurig DREMPT eene *Dysenteria* hadden mede gebragt, en daar aan overleeden zyn; zonder dat die Ziekte zich verder by ons heeft verſpreid [*]. —— Eenigen hebben wy aan de *Variolæ* ziek gehad, waar aan echter zeer weinigen geſtorven zyn.

In het Jaar 1778. zyn binnen DOESBURG gebooren 70 Kinderen, namentlyk 40 Zoonen en 30 Dochters.

Over-

[*] En welke Ziekte, door den W. Ed. Heer J. H. BERNS *Land Phyſicus* van het Graafſchap ZUTPHEN, der *Societeit* gunſtig medegedeeld, onmiddelyk op dit *Bericht* volgen zal.]

Overleeden 48 Menſchen.

In het Jaar 1779. 92 Kinderen, nam. 62 Zoonen en 30 Dochters.

Overleeden 77 Menſchen, als:

Beneden	1 Jaar			. . . .	22
Van	1 tot	10 Jaar		. . . .	10
—	10 —	20 —		. . . .	1
—	20 —	30 —		. . . .	1
—	30 —	40 —		. . . .	7
—	40 —	50 —		. . . .	4
—	50 —	60 —		. . . .	3
—	60 —	70 —		. . . .	6
—	70 —	80 —		. . . .	9
—	80 —	90 —		. . . .	9
—	90 —	100 —		. . . .	4
—	100 Jaar	5 Maanden en zes dagen			1
					77

BERICHT

BERICHT VAN DE PERSLOOP,

Die in het Jaar 1779. in de meeste Dorpen des Graafschaps

ZUTPHEN,

Maar allermeest onder DREMPT *geheerscht heeft.*

DOOR DEN HEER

J. H. BERNS,

Med. Doct. enz.

Het Dorp DREMPT met zyne boerschappen is gelegen ten Oosten van de Stad *Doesburg*; beginnende van de poorten der Stad, en alwaar het Schependom ophoudt. Het wordt aan de Zuidzyde besproeid door den Ouden, en ten Noorden door den Nieuwen Yssel. Zoo verre zich dit Dorp uitstrekt is byna alles vruchtbaar Land: 'er zyn maar weinige heigronden, geen laagten, noch moerassen.

De lucht is hier zeer gezond, en men kan niet zeggen, dat 'er onder de Opgezetenen, op an-

andere jaaren eenige Ziekte heerſchte; zoo als nog al jaarlyks gebeurt in andere *Diſtricten* van het Graafſchap, alwaar de wooningen tusſchen de laage, moerasſige, hei- en veengronden op hoogten geplaatſt zyn, voor het grootſte gedeelte van het jaar van ruime waterplasſen omgeeven.

Als na eenen zachten Winter en warme Lente de heete Zomer op het einde liep, hadden wel zeer veele Menſchen aan een Buikloop gelaboreerd, en of ſchoon men met grond vreesde voor aanſteekende Ziekten, zoo zag men echter tot het midden van *September* niets kwaads geſchieden: die een Buikloop hadden werden gemakkelyk herſteld, zonder eenig ongemak te behouden.

De Galkoortſen, die in en buiten de Stad ZUTPHEN in klein getal voorkwamen, waren zelden doodelyk; zynde van veele vuile Stoelgangen, waar by de zieken zeer verzwakt werden, zonder dat de Koortſen verminderden, verzeld; maar de ontlaſtingen tydig geſtuit wordende, ging alles wel.

Na het midden van *September* vernam men, dat 'er onder *Drempt* verſcheidene menſchen aan den Persloop ziek lagen, waar van de twee eerſten in het begin der maand waren ziek geworden; hebbende veele en pynelyke Stoelgangen met perſingen enz. het welk men zoo lang voor een Buikloop aangezien heeft, tot dat deeze zeer erg, en 'er meerder in dezelfde en naby gelegene huizen, ziek wierden. Met het einde der maand waren 'er agt en twintig ziek ge-

geworden, waar van maar vier hersteld zyn, van den eersten tot den negenden *October*, (wanneer ik op hooge orde der Edele Mogende Heeren Staaten van dit Graafschap die Ellendigen voor de eerste maal bezocht,) waren 'er meer dan zeventig op nieuw besmet, waar van 'er al verscheidenen overleeden, sommige zieltogende en de overigen meest gevaarlyk ziek waren.

Zoo verbaazende was de voortgang der besmetting, zoo kwaadaartig en zoo ras doodelyk de Ziekte! men kon niet begrypen hoe zulk een plaag hier ontstond; elk een meende voor zeker te weeten, dat het van elders tot ons overkwam, wyzende met een de plaats aan, waar van daan het aangebragt was. Dit werd haast een algemeen vertelsel, en by veelen voor een gegronde meening gehouden; echter heeft men niet kunnen ontwaar worden, dat 'er toen op die plaats eenige Ziekte was: ook had men geene gewisse naricht, dat 'er elders gevonden wierden, voor dat de besmetting hier reeds verspreid en vry algemeen was; derhalven waren 'er reden om te twyffelen, hoe die Ziekte ontstaan ware; want offschoon ze meest door aansteeking zich voortplant, en op afgelegene oorden verschynt, zoo is het toch allerwaarschynlykst, datze alle eerst zonder dezelve gebooren worde.

Meer dan een Geneesheer, die deeze Ziekte ontmoet en behandeld heeft, zal gevallen kunnen bybrengen, die of maar twyffelachtig de besmetting beschuldigen, of dezelve geheel vry spreeken: dit wordt door de getuigenissen van Schryvers van naam, en gezag zoo bevestigd,

dat

dat het door nieuwe Waarneemingen niet zekerder behoefd te worden: en indien dit niet zoo ware, dan moeste altyd iemand aan deeze Ziekte laboreeren, of de Smetstoffe op eenige andere wyze bewaard worden; geen van beiden stemt met de bevinding over een, noch zal ligtelyk beweezen kunnen worden.

Sommigen bedachten, dat het gift en eerste oorzaak der Ziekte in de lucht was voortgebragt; maar voor eerst men heeft de lucht nooit besmettelyk gerekend, voor dat 'er Menschen ziek waren, en indien de Smetstoffe in de lucht geformeerd wierd, dan moeste dit overal, ten minsten in dezelfde luchtstreek geschieden, en die stoffe overal door de lucht verspreid zyn; by gevolg moeste de besmetting terstond meer algemeen zyn, en men zou geen reden kunnen geeven, waarom de Steden van het Graafschap zyn bevryd gebleeven; terwyl het platte Land door die plaag bezocht werd.

Het schynt ook, dat men doorgaans aan dit gevoelen niet vast kleest; want, waarom zoekt men de Zieken, de Wooningen en Plaatsen, alwaar 'er zich ophouden met zoo veel angstvalligheid te ontwyken? en, waar toe de loffelyke voorzorg der Overigheden, om alle gemeenschap der besmette Plaatsen met de gezonde, zoo veel maar mooglyk is, af te snyden? wordt eindelyk de smetstoffe deezer Ziekte in de lucht geboren, dan kan men dit met even zoo veel recht ook van anderen besluiten, by voorb. Hoe dikwyls ziet men Menschen uit een ander Land en luchtstreek gezond en welvarende tot ons gekomen, na eenige jaaren tusschen ons geleefd te

te hebben, van de Scheurbuik aangetaſt worden; dan zal men kunnen ſtellen, dat de Smetſtoffe en eerſte oorzaak van de Scheurbuik in de lucht is: Echter geloof ik niet, dat iemand zal durven ſtaande houden, dat 'er iets in de lucht is, dat naar Scheurbuik gelykt.

Maar, men kan met veel grond vaſt ſtellen, dat de Smetſtoffe in 's Menſchen lichaam geboren wordt en uitgebroeid, wanneer meer Menſchen in eene beſlootene en warme lucht te ſamen zyn, en de een des anderen uitwaasſemingen in ademt.

Wanneer heir-legers te Velde zyn, (het welk meeſt in den Zomer gebeurt) duurt het niet lang, of men hoort dat de Persloop onder de Krygsbenden en in het Leger is. Dan worden niet alleen de *Diſtricten*, die rondom de legerplaats zyn, en waar door de marſchen genoomen worden, maar ook andere die middelyk of onmiddelyk met het Leger gemeenſchap hebben beſmet; terwyl in andere Landen geene zoodanige Ziekte te vinden is. Dit is zoo bekend, door de gebeurtenisſen van onze tyden, dat het niet noodig is, daar toe getuigenisſen van geſchied en Geneeskundige Schryvers aan te haalen.

Omtrent dezelfde omſtandigheden, waar in de Krygsbenden in het Veld zyn, loopen te ſamen, wanneer ter gelegenheid van byzondere plegtigheden het volk in groote menigte tot eene plaats toevloeit. Deeze luiden op een lange reis door de brandende Zonneſtraalen geſchroeid zonder genoegzaam verkwikkend voedſel te nuttigen, worden, by gebrek van behoorlyke

lyke ruimte in de Herbergen, genoodzaakt onder een digt dak of klein vertrek in groot getal by elkander op Hooi of Stroo te overnachten; als dan dezelfde troep, of de eene na de andere, in zoodanige plaats 's nachts haar verblyf neemen, zynze byna in het zelfde geval met de Krygsknechten, die in de tenten hun nachtrust neemen; waarom zou dan ook aldaar de smetstoffe der Persloop niet kunnen uitgebroeid worden? en daarom moet het ook niet vreemd voorkomen, dat, als na zulke plegtige gebeurtenis deeze Ziekte zich op verscheidene plaatsen opdoet, men derzelver oorsprong meent ontdekt te hebben; al hoe wel de beweegreden van zekerheid kunnen ontbreeken [*].

Want, wanneer wy eens de gesteldheid van Menschen, lucht en plaatsen, als deeze plaag grasseert, gade slaan, dan zullen 'er verscheidene omstandigheden aangetroffen worden, die tot bederf der lichaamen en der dierelyke vochten veel kunnen toebrengen; en die zoo sterk deeze Ziekte schynen te bevorderen, dat men ze als zoo veele afgelegene oorzaaken aanmerken moet.

Tot deeze kunnen gerekend worden, eene warme en beslootene lucht, zwaare arbeid, groote beweeging, morssigheid, enz.

Hoe schadelyk het is in eene lucht te leeven, die

[*] Niet onwaarschynelyk is mogelyk op deeze wyze de *Dysenterie* in deezen Oort ontstaan, gelyk boven in het *Bericht* van 's BOSCH bl. 282, 283. en dat van DEVENTER aldaar aangehaald, genoegzaam gebleeken is.]

die niet ververscht wordt, daar van is ieder een overtuigd, en men zal niet vorderen, dat dit wydloopig betoogd worde; echter zal het niet ongepaſt zyn aan te merken, dat ook de Ziekten der Scheepsluiden, en die der gevangenhuizen, gedeeltlyk aan deeze oorzaak toegeſchreeven, en deeze vooral moet verdacht worden, wanneer de Persloop onder het Scheeps-Volk koomt; terwyl nergens op het vaſte Land van die plaag gehoord wordt.

Hoe kleiner het beſtek van de *lucht*, en hoe meer die beſlooten is, hoe nadeeliger aan het dierlyk Leven; zoo dat een Vogel, die onder eene glaze klok opgeſlooten wordt, zonder met de buitenlucht gemeenſchap te hebben, in korten tyd koomt te ſterven.

Deeze lucht zeer warm zynde doet oneindig meer kwaad, zoo als blykt by de Proefneemingen door BOERHAVE gedaan, met dieren op te ſluiten in de Stoof van een Suiker-rafinadery, zynde de warmte der lucht naar de Schaal van FAHRENHEIT 146 graaden.

Een hond daar in gezet zynde, wierp na eenige minuuten, niet alleen een allerſtinkendſte kwyl uit, maar na een kwartier uur was de lucht van die plaats door de uitwaasſemingen van het reeds vervuilde dier zoodanig beſmet, en ter ademhaaling ongeſchikt, dat een der geenen, die de proef deeden, in dat vertrekje gaande, om in den muil van het dier een *Thermometer* te brengen, terſtond flaauw ter aarde viel.

Groote warmte is ook wel de voornaamſte oorzaak

oorzaak der Persloop; en het is waarſchynlyk; dat deeze zelden of nooit zonder dezelfde geboo-ren wordt. Men vindt niet alleen die Ziekte byna nooit dan in de warme Zomerdagen, maar zy vermindert altyd, naar maate de lucht kou-der wordt, en houdt in den Winter geheelyk op.

Zwaare arbeid en groote beweeging zullen niet te vergeefs mede geteld worden: want men ziet de Persloop aller eerſt ontſpringen, en aller-ſnelſt voortgeplant worden, als de Legers lange en moeilyke marſchen doen; om dezelfde reden is deeze Ziekte op het platte Land doorgaans eerder dan in de Steden.

Niet minder behoort hier toe morſigheid; beſtaande zoo wel in gebrek van verſchooning van linnen en klederen, als in alles wat de lucht, waar in Menſchen leeven, onrein maakt, by voorb. als men ſlaapt in te enge vertrekken, die niet ſchoon gemaakt zyn, alwaar geen ven-ſters open gezet, geen bedden en wat daar toe behoord verlucht en gereinigd worden. Hoe aard- en boomvruchten de lucht, voor al van een klein en digt vertrek, bederven, is door de on-langs genoomene Proeven van den Heer IN-GENHAUSS eerſt ontdekt geworden.

Om dat de voorzegde omſtandigheden, voor-namelyk op het Platte Land, plaats grypen, zoo zal men eenigszins reden kunnen geeven, waarom deeze Ziekte onder het Landvolk be-gint, en onder het zelve menigmaal gewel-dig woedt; terwyl de Stedelingen bewaard bly-ven. Hier in zal nog meer waarſchynlykheid gevonden worden, wanneer men zich herinnert,

dat

dat de Landman, nog in de heetste zomerdagen byna niets anders voor spyze heeft als Spek en Boter, die sterk geworden zyn, Pannekoeken, ingezoutene Groenten, enz. ondertusschen dat men in de Steden versch vleesch, nieuwe groenten, aard- en boomvruchten eet; de Landman drinkt meest water, melk en bier, dat zuur geworden is: in de Steden worden meer geestige dranken gebruikt; en wanneer de Landman door arbeid en door de hitte van den dag warm en bezweet is, legt hy zich 's middags in het gras neêr te slaapen; en op den avond, in plaats van zich onder het dak in eene gezuiverde lucht te begeeven, zet hy zich in de koele avondwinden neder te rusten, en brengt vervolgens den nacht in eene onreine lucht door.

Wanneer dan meer Menschen in gemelde omstandigheden te samen zyn, dan wordt de lucht opgevuld van kwaade dampen, de bedden, hooi en stroo 'er van doortrokken; en men ademt en zuigt in, niet alleen zyne eigene uitwaasemingen, maar ook de vuile dampen van anderen [*]; waar uit, na datze in den omloop des bloeds verdere verandering ondergaan hebben, de Smetstoffe der Persloop gebooren wordt.

Immers men kan geen voorbeeld bybrengen, dat iemand, aan welke oorzaaken van Ziekten hy mogt bloot gesteld geweest zyn, mits altyd buiten het bereik en werkzaamheid der laatste blyvende, van de Persloop is aangetast geworden.

Deeze

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van den Heere HULIN over de *Ziekten* van STAATS-VLAANDEREN bl. 35.]

Deeze Ziekte wordt kwaadaartiger, naar maate de voornaamſte der gemelde oorzaaken in grooter graad tegenwoordig zyn; by voorb. hoe langduuriger de brandende zomer-hitte geweeſt is, en hoe grooter de geneigdheid der vochten tot bederf, (welke ook veel van de byzondere geſteldheid afhangt,) geworden is, hoe meer algemeen en verderflyk de volgende beſmetting zyn zal: zy wordt zoo veel te kwaadaartiger, hoe minder ze in den beginne en voor en al eer zy verſpreid is, wordt tegen gegaan.

Die onder DREMPT eerſt ziek wierden, hadden in de eerſte dagen geene zwaare toevallen, zoo dat de Ziekte niet voor kwaadaartig gehouden wierd; maar om dat het gift der Ziekte niet by tyds en ten ſpoedigſten ontlaſt wierd, noch een verder bederf verhinderd, werd het dagelyks erger en eindelyk allergevaarlykſt voor deeze Lyders: zoodanig waren ook de Stoffen, die van deeze uitdampten, en waar door anderen aangeſtooken en ziek wierden, niet zoo als de eerſten maar plotſelyk met veel zwaarder toevallen: dit werd geduurig nog erger, tot dat de meeſten op de volgende wyze leeden.

Zy gingen welvaarende te bed en ſliepen vry geruſt, tot datze na midder-nacht ontwaakten, voelende rommelingen en krimpingen, die haaſt gevolgd werden van ſterke ſtoel-gangen, welke terſtond, of na dat ze eenige uuren geel en groenachtig geweeſt waren, bloedig werden; ook ſomtyds nog denzelfden dag van klaar bloed; zynde zoo geduurig en menigvuldig, dat 'er geen tusſchentyd was om te gaan leggen: zy hadden te gelyk zwaare persſingen, geduurige angſt, of

die

die zich by tusschenpoozing verheste, en groote mattigheid: de pols was meest klein en snel; sommigen waren dorstig, anderen hadden in het geheel geen dorst; eenigen waren huiverig en hadden geduurig gevoel van koude, somtyds met innerlyke hitte, by anderen wisselde de huiverigheid af met hitte, en veranderde vervolgens in eene doorgaande warmte.

Den anderen dag waren de ontlastingen en persingen nog vermeerderd, en de zwakheid merkelyk grooter; de pols was minder sterk, en als dan, of op den derden of vierden dag, ontstond 'er eene aanhoudende pooging tot braaken, zonder iets uit te werpen: het welk op den eersten dag verschynende, en niet ten spoedigsten kunnende geholpen worden, een zeer erg en doodelyk toeval veroorzaakte, waar door de zieken een onverwinnelyken weerzin hadden van iets te gebruiken: dit laaste gebeurde gemeenlyk aan oude lieden.

Vervolgens bleeven de stoelgangen voortduuren. Er werd een minder hoeveelheid van stoffen ontlast, ofschoon de zieken al even dikwyls ter stoele gingen, lydende scheurende pynen en benaauwde persingen zonder iets merkelyks uit te werpen: de pols zonk en was haast niet meer te voelen; niet lang hier na volgden ongevoelige ontlastingen van een weinig etterachtig bloed, dat geweldig stonk: als dan waren de persingen veel minder, zoo als ook de snydingen, zich nog by vlaagen verheffende, terwyl de uiterlyke deelen koud wierden. Te gelyk klaagden de Lyders somtyds over eene verbrandende hitte in den onderbuik zonder pyn.

Omtrent deezen tyd werd men de hik gewaar, eerst by lange, dan met korte tusschenpoozen; doorgaans volgde hier na de Sprouw, die de doorzwelging zoo moeilyk maakte, dat die ellendigen naauwlyks met de grootste moeite iets meer konden inslikken; de ongevoeligheid, die al eenige dagen begonnen was, veranderde vervolgens in stilte en rust, eindigende met den dood.

De meesten bleeven bewustheid en verstand behouden tot het einde toe; weinige raaskalden op den laatsten dag.

De zieken van deeze *Classe* stierven gemeenlyk van den derden tot den negenden dag. In het eerste begin en geduurende de maand *October* volgden de toevallen elkander veel schielyker; en het liep met den zieken eerder op het einde dan in *November*, wanneer de op-eenvolging der toevallen minder snel was, en daarom werd de Sterfdag eenige dagen verder uitgerekt.

Deeze ellendigen waren tot hier toe omtrent op de volgende wyze behandeld: Men had aan allen zonder onderscheid, zoo wel die eerst ziek wierden, als die twee, drie of meer dagen gelaboreerd hadden, een braakmiddel gegeeven, en 's avonds een pyn stillende brok: de volgende dagen liet men eene gifte Rhabarber, die somtyds geroost was, neemen, 's avonds altyd de voorzegde brok. Zy gebruikten in denzelfden tyd een afkooksel van bittere en weekmaakende kruiden, met water en zoete melk bereid, het welk met daar in eenige reizen een gloeiende vuurschup af te koelen, verstaald werd: daar by

by werden vette Soupen van Schapen-vleesch, en pap van zoete melk met tarwe of boekweitemeel gekookt, en voor het voornaamste voedsel gebruikt.

Wat de uitkomst leerde was twyffelagtig; doch het is opmerkenswaardig, dat de zieken na het Braakmiddel wel walgingen kreegen en sterke poogingen tot overgeeven, maar niets uitwierpen, dan een weinig slym; en dit duurde tot datze doodelyk afgemat door hulp van die brok eene korte rust genooten, waar na de afgangen menigvuldiger wierden, meer bloedig of klaar bloed; werd de volgende dagen een gifte Rhabarber toegereikt, dan was de verergering allersnelst, alle toevallen verzwaarden, na het gebruik van dit middel, zonder weder te bedaaren: dit bleek allermeest daar twee of meer zieken te samen waren, of wanneer men naauwkeurig waarnam, wat by een getal zieken die ten naasten by op dezelfde wyze leeden gebeurde, waar van eenigen deeze middelen gebruikten; terwyl de anderen in het geheel niets namen. Indien het leven eenige dagen te verlangen, een voorrecht en winst kan gerekend worden, dan wonnen 'er de laatsten merkelyk by: Dit onderscheid liep zoo in het oog, dat de zieken eindelyk niets wilden neemen, dat na poeiers geleek, vermoedende dat het van den Braakwortel of Rhabarber was.

Men moest dan besluiten, dat 'er een te groot verlies van krachten door deeze behandeling veroorzaakt wierd, zonder de Ziekte te verminderen: men behoefde ook niet lang de toevallen te beschouwen, of men merkte de buiten-

ſpoorige beweegingen en de hevige poogingen, waar door de natuur tot haaren ondergang werkzaam was. Dan, door te menigvuldige ontlastingen gaan de krachten onmiddelyk verlooren, en door de groote beweegingen en toomelooze poogingen wordt de omloop des bloeds verſneld, en de natuurlyke hitte verhoogd; waar door niet alleen de behoorlyke afſcheidinge verhinderd, en de kwaade vochten met de goede vermengd en gelykſoortig worden; maar ook de giſting, door welke het zoete voedſel, dat wy gebruiken, in chyl verandert, zuur, bitter en eindelyk ſcherp wordt, onmaatig verhaaſt en by gevolg het bederf der vochten vergroot: al weder een nieuwe bron van kwaadaartigheid en van grooter verlies van krachten.

Het zal niet ongepaſt zyn, hier twee gevolgtrekkingen, als zoo veele zetregels te plaatſen. (1.) Dat wanneer de Smetſtoffe kan ontlaſt worden, het allerdringenſt is, dit ten ſpoedigſten uit te voeren; om dat by verzuim der noodige ontlaſtingen de Ziekte kan verergeren en kwaadaartiger worden. (2.) Dat de ontlaſtende middelen niet terſtond moeten by de hand genoomen worden, wanneer de ſtoffe der Ziekte door den klomp der vochten verſpreid is, en de ontlaſtingen reeds zoo menigvuldig zyn, dat de zieken onder de hand verzwakken en alle toevallen oogenbliklyk toeneemen; maar dat het dan redelyker is en allernoodzaakelyſt de ontlaſtingen te bedaaren en de beweegingen te ſtillen: want, wat hoop heeft men van te zullen helpen, ten zy de krachten behouden en de voortgang des verderfs geſtuit wordt.

De Eerſte regel bevat gedeeltelyk de algemeene en eenvouwdige Geneeswyze, waar aan ik zoo lang vaſt bleef kleeven, tot dat reden en bevinding die ten vollen afkeurden, en my overtuigden, datze in ons geval dikwyls verkeerdelyk aangewend en gevolgd wierd; ondertusſchen dat de Ellendigen juiſt derzelver verdere aanwending ondoenlyk maakten.

Ik was ook reeds overreed, dat deeze Leere niet onfeilbaar en niet volſtrekt algemeen was, als ik nog al geduurig door kleine Schriften, die in ons Vaderland en elders uitkwamen, aangezocht, en door ſommigen, welke die geleezen en al hunne kundigheid daar uit geſchept hadden, veroordeeld wierd. Ik laat den kundigen over te beſlisſen, wat hier in recht zy, en beroep my op die door eigene ervaring hebben kunnen onderricht worden, en twyffele geenszins, of zy zullen bevonden hebben, dat ontlaſtende en pynſtillende middelen alleen niet zelden ongenoegzaam waren, en aan hunne verwagting weinig beantwoord hebben.

Wat ook voor redeneeringen gehouden wierden tegens het geen ik deed, dit alles ſchrikte my niet af, van eene Geneeswyze te volgen, die, na ryp overleg, gevonden was te kunnen voldoen, en die by dagelykſche proefneeming voldeed.

De voornaamſte artſeny, waar van hier by gebruik gemaakt werd was de Koorts-baſt, welke door zyne ſterkende en ſamentrekkende kracht de beweegingen ſtillen, en door zyne verderf-

weerende hoedanigheid de kwaade en bedurvene ſtoffen verbeteren en de goede bewaaren konde [*].

Ik werd in myne meening geſterkt, door het gezag van aanzienlyke Genees-Heeren, die in diergelyke omſtandigheden de goede werking van dit middel ondervonden hebben. Om dat de Geneesmiddelen liefſt en gemakkelyker in de gedaante van vocht genoomen wierden, liet ik een onçe van den Peruviaanſchen baſt met water kooken tot 10 of 12 onçen, en om eenige lymerigheid en zachtheid aan dien drank te geeven, waar door die aangenaamer werd; en het welk ook zyne byzondere nuttigheid had, werd 'er doorgaans eene gelyke hoeveelheid van den Smeer of Heemſt wortel mede ingekookt.

Ik had reeds meer dan eens de proeve van den Wilgenbaſt genoomen, en deszelfs krachten, zoo als die door den Heer VAN GEUNS zyn aangeweezen, ondervonden; daarom heb ik 'er hier ook gebruik van beginnen te maaken, en om dat die dezelfde dienſten deed als de Koortsbaſt, heb ik dan deezen, dan weder geenen, zonder onderſcheid voorgeſchreeven; evenwel zal hier na altyd de Peruviaanſche baſt, als behoudende nog met recht de algemeene achting en voorkeur, genoemd worden.

De Persloop kan in twee Soorten verdeeld worden, te weeten: in die met ontſteeking gepaard gaat (*Dyſenteria Inflammatoria*,) en in de

[*] Vergeleeken met het boven aangehaalde *Bericht* bl. 44 en 48.]

de flymerige (*Catarrhalis* [*]): in de eerfte zyn de toevallen allerhevigft, de verergering onverwacht en de Ziekte is van korten duur: in de laatfte zyn de beweegingen niet zoo fterk, 'er is minder hitte en dorft, de ontlaftingen zyn niet zoo talryk, meer andere toevallen ligter, alles gaat langzaamer voort, en de Ziekte is minder gevaarlyk.

Deeze verdeeling maakt men met even zoo veel recht, als wanneer men een Koorts of eenige andere Ziekte, met en zonder ontfteefteeking befchouwt. Deeze onderfcheiding heeft haare groote nuttigheid, maakende de uitvinding der noodige middelen in byzondere gevallen gewisfer en minder moeilyk.

Ik trof genoegzaame teekens aan, die my noodzaakten deeze Persloop tot het eerfte foort te brengen, en vond daarom reden van twyffeling, of de voorgenoomene en alreeds begonnene behandeling de rechte was: gemerkt het byna

[*] Men heeft weinig van dit onderfcheid hooren gewagen, dat echter in de Natuur der zaake gegrond is. Vergeleeken met M. STOLL *Ration. Medendi* Part. III. Sect. IV. en het bovengemelde *Bericht* bl. 50. — C. G. SELLE was zoo wel van dit verfchil overreed, dat hy in zyne *Rudimenta Pyretologiæ Methodicæ* de *Dyfenteria* tot de foorten der *Rheumatifmi* gebragt hebbe; als: 1. tot de *Species continentium inflammatoriarum* p. 142. 2. tot de *Species continentium putridarum*, p. 188. 3. tot het *Genus primum continentium gaftricarum*, p. 222. en ten 4. tot het *Genus fecundum remittentium gaftricarum*, p. 236. welke alleen met die van DEGNER overeenftemt enz. welk alles in het onderlinge Verband der Ziekten, en zonderling van deeze, ter zyner plaatfe, nader zal dienen befchouwd te worden.]

byna eene algemeene grondregel is, ader te laaten, alwaar ontsteeking is.

Het is eene bekende waarheid, dat alvoorens 'er koud vuur en versterf koomt, ontsteeking voor af gaat; maar in de gemeene gevallen van ontsteeking der darmen, of andere deelen des onderbuiks, volgt somtyds het koud vuur zoo ylings, dat men bezwaarlyk het tydstip van den overgang der ontsteeking tot het koud vuur treffen kan; en het gebeurt niet zelden, dat men nog bezig is aderlaatingen te doen, verkoelende en bloedverdunnende middelen te geeven, terwyl het koud vuur met sterke schreeden voortgaat, en deszelfs tegenwoordigheid niet gemerkt wordt, voor dat het reeds te laat is.

Immers was het hier niet minder moeilyk dit punct te onderkennen, en zonder tegenspraak veel moeilyker, om dat men maar zelden of nooit in het begin der Ziekte geroepen wordt, of kan by de hand zyn; en het niet wel mogelyk is, alle byzondere omstandigheden allernaauwkeurigst gewaar te worden, en te overweegen, wanneer men een getal van ellendigen, op eene afgelegene plaats te bezorgen heeft: Ook dient men aan te merken, dat 'er krachtige oorzaaken waren, waarom de voortgang der Ziekte en overgang van ontsteeking tot bederf zoo haastig waren, en onvoorziens aankwamen; zynde de darmen en aankleevende deelen, door eene allerverderflykste scherpte geprikkeld, het bloed ontbonden en alle vochten tot rotting geneigd, daar by de vaste deelen zeer vatbaar, om hier van beledigd te worden, om dat derzelver veerkracht gewisselyk geleeden, gelyk ook het Zenuw-sap, dat

dat tot bewaaring der vaſte en vloeibare deelen veel toebrengt, van zyne krachten verlooren had, en door de voorafgaande oorzaaken, en door de giftige ſtoffe der Ziekte.

De aderlaating was dan ten minſten een twyffelachtig middel; en de proeven, by eenige zieken gedaan, hebben 'er niet gunſtiger van doen oordeelen.

Eene jonge en vry ſterke Vrouw, die omtrent drie maanden zwanger was, 's nachts met zwaare toevallen ziek geworden, werd den zelfden morgen adergelaaten; zy nam den anderen dag een gifte Rhabarber, en was den derden dag zoo erg, en alle toevallen hadden zoo toegenoomen, dat ik beſloot den Koortsbaſt te geeven; waar door het ſcheen dat de krachten eenigszins opgebeurd wierden; maar dit was van korten duur: alles wat men eindelyk zich konde inbeelden uit gewerkt te hebben, was dat het leven verlengd wierd. De zieke overleefde den veertienden dag.

Eene andere Vrouw, ook in de derde maand haarer zwangerheid, in jaaren en lichaams geſteldheid aan de eerſte zeer gelyk, werd op dezelfde wyze in den nacht van deeze Ziekte aangetaſt. Ik kwam by haar nog dien zelfden morgen, de ontlaſtingen en persſingen waren zoo geduurig, dat 'er geen tusſchen tyd was om te gaan leggen. Ik gaf haar terſtond het afkookſel van den Koortsbaſt, en vond haar 's anderen daags te bed liggen, hebbende veel minder ſtoelgangen, minder angſt en persſingen, alle toevallen

vallen waren merkelyk bedaard, en zy was binnen agt dagen hersteld.

Een jongman, 25 jaaren oud, welvarend en vry sterk, door deeze plaage op diergelyke wyze overvallen, werd adergelaaten, daar na gaf men hem een Braakmiddel, vervolgens eene gifte Rhabarber, en den derden dag alles krachtig vererergerd zynde, den Koortsbast; maar niet tegenstaande de geduurige aanwending der verderfweerende middelen, nam het bederf en rotting zoo toe, dat als men gemeenlyk by het leger der zieken eenige minuten duuren konde, het hier by den zieken voor weinige oogenblikken ondraagelyk was, offschoon deur en vengsters open waren; zoo was de lucht besmet en stinkende.

Het bloed, dat hier en elders uit de aders gelaaten werd, koud geworden, bleef vloeibaar en onveranderd; en men werd 'er in het geheel geene scheiding in gewaar: dit toonde gewisselyk deszelfs weinige vastheid en dikte, hoedanig het natuurlyker wyze zyn moet, wanneer door eene aanhoudende hitte in eene drooge lucht de wei en het dunste gedeelte des bloeds uitgewaasemd en vervloogen zynde, de verdikte *cruor* overblyft; welke dan door eene vermeerderde wryving en hitte scherp wordt en smelt; gelykerwys het allerzoetste vet aan eene groote hitte bloot gesteld in een loogzoutig en stinkend vocht verandert.

De besmetting was ook door het bloed verspreid, waar van maar een klein gedeelte door de aderlaating ontlast werd; het welk niet kon op-

opweegen tegens het verlies der krachten, dat daar door veroorzaakt wierd, noch tegens de vermeerdering van bederf en rotting, die daar noodzakelyk uit volgen moeſten.

'Er was dan naauwelyks iets meer overig, dat voor de aderlaating pleitte, dan volbloedigheid, gemerkt deeze ook plaats kan hebben, wanneer het bloed tot rotting neigt; echter kon dezelve uit aanmerking der voorafgaande omſtandigheden hier maar zelden onderſteld worden, en was door geene teekens blykbaar.

Derhalven heb ik geene zwarigheid gemaakt de bloedlaating maar zelden te bewerkſtelligen; terwyl ik van de vriendelyke hulpe van den Koortsbaſt gebruik maakte.

Ik heb my van denzelven bediend, zoo menigmaal de beweegingen toomeloos, de ontlaſtingen te veel en de zwakheid groot waren, en oogenblikkelyk vermeerderden.

Van een zeker getal, by welken ik den Koortsbaſt in den beginne beproefde, was een Man, oud veertig Jaaren, die, al drie dagen veel geleeden en met zwaare toevallen geworſteld hebbende, afgemat neêrlag; hy had veele en bloedige ſtoelgangen met hevige krimpingen en persſingen, en eenen doodelyken angſt, kunnende geen oogenblik op dezelfde plaats duuren; hy begon 's avonds om het uur twee lepels vol van het afkookſel van den Koortsbaſt te neemen, na middernacht had hy eenen korten doch vry geruſten ſlaap, 's morgens ſtond hy uit het bed op, bleef den dag door wandelende en zittende, zynde

zynde de angſt byna opgehouden, de krimpingen en ſtoelgangen veel minder, en de Lyder werd in weinige dagen herſteld.

Aan een Kind, agt Jaaren oud, dat geduurige bloedige ſtoelgangen had, hevige persſingen en ſcheurende ſnydingen leed, werd het afkookſel van den Willigen-baſt gegeeven; waar van het zich haaſt zoo verlicht voelde, dat het kreet en ſchreide, als het middel niet op het vaſt geſtelde uur gegeeven wierd. Het Kind was na twee dagen gaande en ſtaande; en kort daar na, zonder iets anders te gebruiken, volkomen herſteld.

Wanneer door den Koortſtbaſt de kwaade toevallen geſtild waren, was het doorgaans niet noodzaakelyk met denzelven aan te houden, maar dikwyls zeer geraaden de giften te verminderen, of in 't geheel derzelver gebruik te ſtaaken. Dan, waren de zieken in het geval van die in een minder graad aangetaſt wierden, by welken dan eens een Braakmiddel, dan weder Rhabarber te pas kwam; want zoo haaſt de hevige toevallen bedaarden en geen verval van krachten meer te vreezen was, daar en boven geklaagd wierd over walging, bittere ſmaak in den mond, over gevoel van volheid en zwaarte omtrent de maag; heb ik niet nagelaaten nog geſchroomd een Braakmiddel te geeven, op welken dag van de Ziekte dit ook voorkwam.

Ik ontmoette eene Vrouw, 43 Jaaren oud, die zeer pynelyk en zwak was, zy gebruikte den Koortsbaſt, en was na eenige dagen merkelyk gebeterd, de krachten waren opgebeurd, zy had eetluſt, en alles beloofde eene ſpoedige herſtelling, wanneer

wanneer eensklaps krimpingen en persſingen met menigvuldige ſtoelgangen haar op nieuws overvielen, waarſchynelyk om datze tegens den leefregel gezondigd had: zy had te gelyk walging, een bittere ſmaak en gevoel van zwaarte omtrent de maag, zynde de tong van eene geelachtige ſlym bedekt. Ik reikte haar terſtond een Braakmiddel toe, waar na een groote hoeveelheid van ſlymerige en geelachtige bittere ſtoffen uitgeworpen wierd: de Lyderesſe was hier na veel verligt, en nam vervolgens den Koortsbaſt, tegens de persſingen en ſtoelgangen, die nog eenige dagen bybleeven.

Om evenwel te bewyzen, hoe veel 'er aan gelegen en het niet onverſchillig is, op welken dag, en in wat omſtandigheden een Braakmiddel gegeeven worde, dient van verſcheidene gevallen het volgende als een treffend voorbeeld.

In een huisgezin lagen drie perſoonen aan den Persloop, zynde reeds tien dagen lang wreedelyk gepynigd, door geweldige ſnydingen en ydele persſingen, zy waren zoo veel verzwakt, dat zy zich in het geheel niet meer helpen of roeren konden; hebbende twee van deeze ſomtyds vergeefſche poogingen tot overgeeven en eenen geduurigen afkeer van iets te gebruiken. Men gaf 's morgens aan elk een Braakmiddel, de walgingen en poogingen tot overgeeven, die van te vooren by tusſchenpoozing geweeſt waren, werden geduurig; waar door dit jammerlyk paar zonder ophouden gefolterd wierden, tot datze tegens den avond den geeſt gaven. De derde wierp een deel geelachtige ſtoffen uit, en werd na veel ſukkelen herſteld.

Be-

Behalven de zieken, waar van ik tot hier toe gesprooken heb, waren 'er, hoewel in veel minder getal, by welke eenige byzonderheden waargenoomen wierden: deeze waren ten naasten by als volgt:

1. Sommigen kreegen huivering, afwisselende met hitte; en hadden somtyds te gelyk hoofdpyn, met en zonder walging of braaking; voelende gemeenlyk min of meer rommelingen: dit duurde of maar eenige uuren, of ook twee of drie dagen: dan ontstonden krimpingen en ontlastingen van geele en groenachtige stoffen, welke eerst na twee of drie dagen recht bloedig wierden, uitgezonderd wanneer de huivering aanhield, en een verval van krachten ylings aankwam, als dan was het doorgaans veilig en noodzaakelyk aanstonds een Braakmiddel te geeven; want ook die het in den beginne gemakkelyk op de beenen hielden, eetlust en slaap behoudende, maar geen middelen gebruikten, nog eenigen leefregel in acht namen, werden niet zelden langzaamerhand zoo veel erger, dat hun toestand niet verre was van allergevaarlykst te zyn.

2. Men trof 'er zeer veelen aan, die ronde wormen uitwierpen; dit kwam voor by de meeste Kinderen, en was hen meerendeels doodelyk. Wanneer 'er aanstonds en in het begin der Ziekte, het zy van zelfs, het zy door een Braak- of Purgeermiddel, van boven of van onderen eene groote hoeveelheid van Wormen ontlast werd, dan volgde dadelyk beterschap.

3. Anderen kreegen, na eene korte huivering en daar op volgende hitte, rommelingen en menigvuldige

vuldige ſtoelgangen met weinig of geene ſnydingen; hebbende geen eetluſt, geen dorſt, noch ſlaap, zonder groote angſt en ongeduurigheid; de pols was klein; en de krachten plotſelyk zoo onderdrukt, dat de zieken plat neêrlagen: het braaken van leevendige Wormen begon met de Ziekte, of den tweeden of derden dag; en als reeds den vierden dag de uiterlyke deelen koud waren, bleeven de Lyders nog eenige dagen in eene zekere ruſt, en ſtilte, zonder veel te lyden; zoo dat men meende datze aan de beter hand waren: maar geene overleefde den negenden dag.

4. Het was ook zeer gevaarlyk, wanneer de zieken, door groote pynen, ſnydingen en geduurige ontlaſtingen, afgemat, eerſt den zevenden of agtſten dag Wormen begonden te ontlaſten: altyd was hier mede gepaard een onophoudende walging, en weerzin van Geneesmiddelen, en van alles wat tot verkwikking en voedſel dienen kon. 'Er werd in dit geval doorgaans eene verſchrikkelyke menigte van Wormen geloosd; ook ſomtyds in de form van een bal; als een kluwen garen te ſamen gewonden.

Wanneer in het laatſte geval nog eenig middel konde bygebragt worden, dan was de Koortsbaſt met Rhabarber verre het beſte, en deede ſomtyds goede dienſten.

Wat het Heulſap betreft, kan in het algemeen aangemerkt worden, dat dit in het begin der Ziekte van het ergſte ſoort alleen gebruikt, niet dan ſchade aangerecht heeft; want hoewel het eene ſtilte en ſomtyds korte ſlaap veroorzaakte, alles ging daar na zyn gang tot erger:

het was ook nadeelig, om dat de zieken hier door verligt en eenige ruſt verkrygende, geen ander middel wilden neemen.

Ik heb boven gemeld, wat dienſten het gedaan heeft, als een Braakmiddel en Rhabarber te gelyk gegeeven wierden. Echter heeft men ſomtyds eenige droppen van het *Laud. Liquid. Sydenhami* met den Koortsbaſt gegeeven; en men kan niet zeggen, dat het Geneesmiddel minder werkzaam geweeſt is.

Het Heulſap was een allerheilzaamſt middel, als de Ziekte verſcheidene dagen geduurd had, de afgangen en krimpingen wel minder waren, maar de persſingen en ontlaſtingen zich met een allerhevigſten angſt tegens den avond verheften; aanhoudende in denzelfden graad tot den morgenſtond toe. Wanneer in dit geval zoo tot 30 droppen *Laud. Liquid. Sydenh.* wierden gegeeven, dan waren nog dienzelfden avond de angſt en persſingen veel minder; en 'er volgde eenige ſlaap: wierden 'er vervolgens eenige onçen van het afkookſel van den Koortsbaſt gebruikt, dan waren den volgenden avond en nacht alle toevallen veel ligter: en by deeze Geneeswyze herſtelden de zieken in weinige dagen; dit gebeurde zoo niet, ten zy de Koortsbaſt te gelyk gebezigd wierd. Maar wanneer de persſingen en ſlymerige ſtoelgangen aanhielden, zonder die groote angſt en zwakheid, (het welk ik maar zelden ondervonden heb, als de Lyders tydig de noodige middelen gebruikt, en de vereischte leefregel in acht genoomen hadden,) dan was de Koortsbaſt ook zonder byvoeging van eenig ander artzeny krachtig. — Niet te min werden

de

de Zieken veel ſpoediger en aangenaamer geholpen, wanneer het *Laud. Liquid. Sydenh.* 's avonds tot eenige droppen gegeeven wierd.

In dit laatſte geval heb ik gelegenheid gehad den *cortex Simarubæ* te beproeven; meeſt zonder eenige zichtbaare uitwerking: maar om datze byzonderlyk op den regten darm werkt, heb ik ze meermaalen met den Koortsbaſt tot eenige drachmen laaten kooken; en het heeft my toegeſcheenen, dat het Geneesmiddel hier door nuttiger geweeſt is.

Met betrekking tot den leefregel kan men hier by voegen: dat van den aanvang der beſmetting gebruik gemaakt wierd van *Soupe's* van Schaapen vleeſch, niet alleen als een voedſel en Geneesmiddel voor de zieken, maar ook als een voorbehoedmiddel voor de gezonden, deeze wierden daarom een tyd lang algemeen gegeeten, onaangezien men 'er niets goeds van ondervond, en alle die zwaar en hevig aangetaſt wierden 'er haaſt een afkeer van hadden. — En waar toe konde eene ſpys, welke, in plaats van behoorlyk verteerd te worden, door de aanhoudende ſtooving der maag ſcherp wierd, anders dienen, dan om angſt, benaauwdheid, en andere toevallen te verergeren?

Tot een veel beter voedſel verſtrekten de Aardappelen, welke met azyn tot een ſopje gemaakt, van de zieken met graagte gegeeten, en van die allerergſt leeden, tot een aangenaame verfrisſing gebruikt wierden. Men vond dit ſopje zoo goed en nuttig, dat ook de gezonden

het zelve tot hun voornaamſte voedſel uitkoozen.

Niets dronken de zieken liever dan karnemelk, die, doorgaans met haver of garſte gort gekookt, dan door gedaan of afgegooten, gegeeven werd; wanneer 'er zuure appelen in gekookt waren, was ze meer verfrisſende: zoo dat die, welke geen ander vocht meer konden neemen, en byna zieltoogende waren, hier door nog verkwikt wierden.

Andere dranken, als zyn koffie, thee, bier enz. waren of volſtrekt nadeelig, of wierden niet lang zonder weerzin gedronken. Na het gebruik van koffie wierden niet zelden de ſtoelgangen en ſnydingen veel erger, en ik heb 'er gezien, die tot een zekere graad van beterſchap gevorderd zynde, na het gebruik van koffie wederinſtortten, en zieker werden alsze nog geweeſt waren. Het zelfde overkwam aan die te veel op eenmaal inzwolgen, van wat voedſel het ook mogte zyn: niet minder waren hier aan onderhevig, die zich aan koude en vochtige lucht bloot ſtelden, eerze volkomen geneezen waren, en genoegzaame krachten herwonnen hadden. By verzuim van deeze regels zyn 'er eenige weder ingeſtort; maar onder allen die ik bezocht heb, is 'er niet meer dan één, door te vroeg in een koude vochtige lucht onvoorzigtelyk uit te gaan, hoedanig ze was in de maand *November*, van de jicht aangetaſt, als hy reeds van de Persloop zoo te zeggen geneezen was.

Deeze

Deeze plaag begon onder DREMPT in de maand *September*, en het getal der Zieken met de kwaadaartigheid groeide en nam toe, tot het midden van *October*, toen ſcheen de beſmetting zich minder uit te breiden, maar vermeerderde naderhand weder tot het einde der maand, waar na 'er in DREMPT geen meer zyn ziek geworden.

In het laatſt van *September* was 'er ook een huisgezin onder HOOGKEPPEL beſmet, in het begin van *October* drie onder STEENDEREN, en vier onder ZELHEM, en eerſt half *October* deed zich deeze beſmettelyke Ziekte op in de meeſte Dorpen des Graafſchaps, beginnende omtrent het midden van *November* overal te bedaaren, en vier weeken hier na hoorde men 'er in 't geheel niet meer van.

Alhoewel dit verderflyk kwaad byna overal van denzelfden aart was, zoo was het toch elders minder algemeen en minder doodelyk, dan onder DREMPT: want, als 'er onder DREMPT van 235 Zieken, 76 zyn geſtorven, dus omtrent van de drie één, zoo was op andere plaatſen de evenredigheid van de herſtelden tot de geſtorven als drie tot één.

Dit onderſcheid komt waarlyk by den eerſten opſlag vreemd voor, het heeft ook ſtoffe tot verſcheidene redeneeringen en giſſingen verſchaft. De reden hier van zal men te vergeefs willen zoeken in de ligging of luchtsgeſteldheid des oords, en in de geſteldheid der Inwoonderen; in geen van beide is eenige waarſchynlyke grond, tot verklaaring van dit verſchynſel te

ontdekken; echter zal men eenige omſtandigheden, die hier byzonderlyk zich opdeeden, en die dit rampzalig voorval misſchien begunſtigd hebben, kunnen optellen.

1. Een groot gedeelte der wooningen onder DREMPT, tot welken de aanſteeking zich uitgeſtrekt heeft, zyn op een kleinen afſtand van elkander, en als het ware op eene ry gelegen, ten minſten eenige perſoonen, uit een zeker getal huisgezinnen, gingen de eerſte zieken bezoeken; aangezet door eene vriendelyke genegenheid, die pleeg voort te ſpruiten uit eene eenvouwdige gemeenzaamheid, hoedanige niet alleen tusſchen de buuren op het platte Land getrouwer en oprechter geoeffend, maar ook tusſchen zoo veel meer huisgezinnen onderhouden wordt, hoe minder die van elkander verwyderd zyn. Men kende de Ziekte niet, en die gemeenzaame verkeering bleef voortduuren, niet tegenſtaande de Ziekte kwaadaartig wierd; en dit kan de rede zyn, waarom 'er in korten tyd, en voor den eerſten *October* elf huisgezinnen beſmet waren.

2. Men hield nog niet op de zieken te bezoeken, en met dezelven ommegang te houden: de een uit Chriſtelyk medelyden, om den hulpeloozen te helpen en te trooſten; de ander, uit beweeging van pligt en neiging des harten, om zyn nabeſtaanden en vrienden aan te ſpreeken: een derde wilde deeze gemeenſchap niet afbreeken, uit eene nootlottige overtuiging; en dus al weder een rede, waarom agt dagen laater deeze plaag in meer dan twintig huisgezinnen wreedelyk woedde.

3. De

3. De noodige hulp en Geneesmiddelen ontbraaken; en die eindelyk aangewend werden maakten alles erger. Een verkeerde leefregel werd gevolgd; 'er werd ſpys en drank gebruikt, die uit overtuiging, op eene ongegronde overlevering ſteunende, goed geoordeeld wierden, en weezenlyke ſchade veroorzaakten.

4. Men nam geen zindelykheid in acht, noch omtrent de zieken, noch in de vertrekken, of uit onachtzaamheid, of by gebrek van noodige hulp: de vuile en ſtinkende uitwerpſelen werden niet terſtond uitgedraagen, maar bleeven tot een groote hoeveelheid in de vertrekken ſtaan: 'er werd geen vertrek verlucht, geen deur, noch vengſters open gehouden. Men kan zich dan ligtelyk voorſtellen, hoe dat de lucht van ſtinkende dampen opgevuld moet zyn, wanneer 'er meer zieken in het zelfde vetrek te ſamen liggen; zoo als ik ſomtyds aangetroffen heb, dat 'er agt zulke ellendigen in het zelfde vertrek lagen.

5. De lyken werden ontkleed en verſcheidene dagen, in de zelfde plaats tusſchen de zieken en gezonden bewaard; men wachte niet lang van de klederen des verſtorvenen en de bedden te gebruiken: de begrafenis geſchiede met de gewoone plegtigheid; by welke gelegenheid een troep menſchen, zoo naabeſtaanden, als buuren en bekenden, gemeenlyk eerſt in het Sterfhuis, dan by de begraving, daar na in de herberg te ſamen koomen.

6. Die nadeelige gewoonten werden nog naauwkeurig in acht genomen, de noodige middelen

 niet

niet geweeten, of veronachtzaamd; en niet veel minder dan dertig huisgezinnen waren reeds aangestooken, als de naare geruchten van dit onheil verspreid wierden, en men ernstelyk begon te arbeiden, om die plaag te stuiten.

7. Terwyl dan tot stuiting en voorbehoeding van deeze plaag, als ook tot hulp der zieken, door de Hooge Overigheden de noodige bevelen gegeeven, goede voorzorgen en middelen in het werk gesteld wierden, had de besmetting op verscheidene andere plaatsen van dit Graafschap begonnen zich te openbaaren.

8. De gemeenschap der gezonden met de zieken, die om de voorzegde reden nog al had blyven duuren, was nu verbooden; alsze omtrent denzelfden tyd, uit vrees voor deeze vervaarlyke Ziekte, zoo zeer afgesneeden wierd, dat, onaangezien rykelyke belooningen door de Regeering voorgesteld wierden, 'er geene te vinden waren, die zich wilden waagen om den zieken de noodige handryking te doen.

9. Niet alleen ontweek men de zieken, en de besmette huizen, maar men geloofde, dat 'er eenige voor-behoedmiddelen konden gebruikt worden; en dat het nuttig was de lucht te ververschen, deur en vengsters te openen, enz.

10. De vuile en besmettende uitwerpsels moesten telkens uitgedraagen, en op eenen zekeren afstand van de huizen onder de aarde gedolven worden. De Lyken werden niet ontkleed, maar zoo als ze waren in de kist gelegd, en binnen vier en twintig uuren in de grootste stilte, zonder

der meer Menſchen als daar toe hoogſt noodig waren, ter aarde beſteld.

11. Men had eindelyk geleerd welke middelen, en welke ſpys en drank nadeelig waren, en gebruikte men ook al ſomtyds niet de beſte Geneesmiddelen, men verergde toch de Ziekte zoo veel niet meer door verkeerde en ſchadelyke raadgeevingen, die door elk een van te vooren waren aangepreezen, en van elders toegezonden werden.

12. Een broeiende warmte en droogte duurden tot omtrent het einde van de maand *October*, maar met *November* veranderde de luchts-geſteldheid merkelyk, het werd kouder, en men had dikwyls regen. Deeze laatſte omſtandigheid heeft gewisſelyk met de vyf voorgaande eenig deel gehad in het verminderen der aanſteeking, en in de geheele ſtilſtand der plaage: dan, gelykerwys men op alle tyden heeft waargenoomen, dat deeze Ziekte door eene aanhoudende groote hitte ontſtaat, zoo is het niet minder bekend, datze naar maate de lucht kouder wordt, verminderd, en in den winter t'eenemaal ophoudt.

Z U T P H E N.

Het geen van deeze Stad bericht is, zal in de *Algemeene Hiſtorie* van de *Ziekten der Nederlanden*, in het *Vierde Stuk* deezer *Verhandelingen*, voorkomen.

OVERYSSEL.

DEVENTER.

Het Bericht van deeze Stad, het eerste aan de *Societeit* toegezonden, is reeds in het *Eerste Stukje* deezer *Verhandelingen* in de *Derde Afdeelinge* bl. 36. enz. geplaatst. Terwyl men voor het tegenwoordige niets naders omtrent dit Artikel melden kan, alzoo de *Societeit* door den ontydigen dood van den Wel Ed. Zeer Geleerden Heere J. WYNGAARD, haaren waarden *Correspondent*, in den bloei zyner jaaren, en tot groote smerte van allen, by wien 's mans verdiensten bekend waren, en groot nadeel van deeze *Correspondentie*, van de Aanteekeningen door Zyn Wel Ed. gemaakt, en die ongelukkig in zyne Ziekte zyn weg geraakt, beroofd is geworden.

Virum laude dignum, Musa vetat mori!

BERICHT

BERICHT

Van de DOORGAANDE *en* KWAADAARTIGE TUSSCHENPOOZENDE KOORTS, *welke verscheidene jaaren en voornaamelyk in het Jaar* 1779. *in de Stad* CAMPEN *heeft geheerscht,*

DOOR DEN HEER

E. F. LIST,

Chir. Major *van het* Regiment Cavallery *van den* Lieut. Gener. DE FAMARS, *ten dien tyde in* Garnisoen *aldaar.*

****

§. I.

Offschoon deeze Koorts in het eerste aanzien van eenen aanhoudenden aart scheen te zyn, zoo bleek het nochtans, dat dezelve, door meest altoos de gedaante van eene enkelde of

De epidemica & maligna Febre intermittente, pluribus annis & inprimis anno 1779. *Civitatem* CAMPENSEM *devastante.* Auctore E. F. LIST, &c.

§. I.

Licet hæc Febris primo intuitu continua videretur, intermittentibus tamen jungendam esse, se manifestavit, induendo fere semper naturam quartanæ simplicis

of dubbelde derdendaagſche Koorts aan te neemen, tot de Tusſchenpoozende te brengen ware. Met recht moet dezelve, als uit eene gemeene oorzaak ontſtaande, en veele menſchen te gelyk en op eenmaal aandoende, eene *Doorgaande*, en te meer eene *Kwaadaartige Koorts* genaamd worden; wyl zy met veele zwaare en ongewoone toevallen verzeld ging, en veelen binnen korten tyd uit het leven wegrukte.

§. II.

Deeze Ziekte begon met den aanvang van *Auguſtus* van het Jaar 1779. met zulk eenen ſnellen voortgang te heerſchen, dat dezelve, in den tyd van veertien dagen, omtrent zeventig Man van ons *Regiment* aantaſtte, geduurende drie maanden op het felſte woedde, en eindelyk zachter wierd.

§. III.

plicis vel duplicis. Tanquam ex communi cauſa orta, & ſimul & ſemel magnam hominum copiam invadens, meritò epidemica dicenda eſt; maligna verò, quia gravibus & inconſuetis ſymptomatibus ſtipata brevi tempore piurimos è medio tulit.

§. II.

Initio Auguſti anni 1776. hic morbus graſſari cœpit, tam rapidè progrediens, ut ſpatio 14. dierum ſeptuaginta circiter in cohorte noſtra invaſerit, per tres menſes crudeliſſime ſæviens, tandem mitior evaſit.

§. III.

§. III.

De voornaamſte Toevallen waren:

Magteloosheid over het geheele lichaam: koude met rilling en beeving verzeld, en eene daar op volgende vry hevige hitte, met eene ſnelle, volle en harde pols: overvloedig, of geheel geen zweet: drukking op de borſt, met hooggaande benaauwdheid: ondraagelyke dorſt: afkeer van ſpyze, of ontaarte eetluſt: onruſtige ſlaap, of tegenovergeſtelde ſlaapeloosheid: allerhevigſte hoofdpynen: raaskallen: drooge tong, met eene geele of zwarte korſt bezet: walging: overgeeven van eene ſcherpe galachtige ſtoffe, en uitwerping van wormen, zoo van boven, als van onderen: doorgaans belemmerde ſtoelgang: zinkingachtige hoeſten: dwaalende pynen in de borſt: weinige purpervlekken: baſtaard keelontſteekingen: geringe veelheid van pis, die gemeenlyk brandig en met een roodachtig zinkſel bezet was, onwillige ſtuip- en krampachtige beweegingen:

§. III.

Præcipua ſymptomata fuerunt

Languor totius corporis, frigus cum horrore, æſtus ſubſequens ſatis vehemens cum pulſu celeri, frequenti atque duro, ſudores copioſi vel nulli, anguſtia præcordiorum cum anxietate ſumma, ſitis immodica, appetitus deperditus, vel depravatus, ſomnus inquietus vel nullus, dolores capitis vehementiſſimi, deliria, lingua ſicca, cruſta flava vel nigra obducta, nauſea, vomitus materiæ acris bilioſæ, lumbricorum per os & anum rejectio, alvus plerumque obſtructa, tuſſes catharrhales, dolores pectoris vagi, exanthemata purpuracea perpauca, anginæ ſpuriæ, urina pauca, rubra ſedimento lateritio plerumque prædita, motus ſpaſtico-con-

gingen: aanvallen van beroerte en ſlaapziekte; als mede buikwater met trommelzucht verzeld.

Allen hebben echter deeze reeks van toevallen niet ondergaan. In twee Lyders heb ik ſlechts de *Tetanus univerſalis* (zynde een ſtyve krampachtige Spanning over het geheele lichaam;) waar van anderen niets gewaar wierden, beſpeurd: veelen zag ik met Beroerdheden en Slaapziekte aangetaſt, waar van ik beneden de vryheid neemen zal twee gevallen aan te haalen.

Doorgaans begon deeze Ziekte, zeer weinigen alleen uitgezonderd, met eenen zinkingachtigen hoeſt, en ſteekende pynen in de zyden, haare droevige rol te vertoonen: in 't gemeen waren echter de werktuigen van de ademhaling het eerſte ziekelyk aangedaan.

Meeſt allen ſtortten, op het onverwachtſte, weder in de zelfde Ziekte, na dat zy die eenmaal

convulſivi, affectus ſoporoſi & apoplectici, atque hydropes aſcites cum tympanitide.

Non omnes univerſam hanc ſymptomatum ſeriem experti ſunt, inconſuetis illis tetano nempe univerſali duos ſaltem, plures vero affectibus ſoporoſis & apoplecticis correptos obſervavi, quorum duos caſus infra proferre mihi licebit.

Perpaucis exemptis hic morbus fere ſemper tragœdiam ſuam incepit cum tuſſi catharrhali doloribusque lateris cujusdam punctoriis, in genere organa reſpirationis primo male adfecta fuerunt.

Fere omnes, morbo una vice quaſi ſuperato, ex im-

maal reeds als overwonnen hadden; onder welken 'er veelen het leven by hebben ingeſchooten, of, na verloop van meerder of minder tyd, in eene hardnekkige derdendaagſche Koorts vervallen zyn, welke hen geduurende ettelyke maanden geweldig gefolterd heeft.

§. IV.

De dagen van Scheiding waren de vyfde, zevende, negende, elfde, veertiende en zeventiende dag.

Doch wat de ontlaſtingen by de ſcheidingen betreft, dezelve beſtonden in overgeeven van Gal-ſtoffen, zweet, bezonkene pis met een roodachtig zinkſel; by ſommigen in eene galachtige doorgang of buikloop: ook heb ik eenige verplaatſingen van de verrotte ſtoffe, die het koude vuur, of verſterving in de uitwendige Ledematen veroorzaakte, waargenoomen.

§. V.

improviſo in eundem reciderunt, quorum multi morti traditi ſunt, aut ſpatio plus minusve longi temporis peracto in pertinacem quartanam per plures menſes miſeros excruciantem inciderunt.

§. IV.

Dies critici erant quintus, ſeptimus, nonus, undecimus, decimus quartus & decimus ſeptimus.

Evacuationes vero criticæ erant vomitus bilioſi, ſudores, urina deponens ſedimentum lateritium, in paucis diarrhœa bilioſa; quasdam etiam metaſtaſes materiæ putridæ, ſphacelum partium externarum generantis obſervare mihi contigit.

§. V.

§. V.

De *naaſte oorzaak* van deeze Ziekte ſchynt geſteld te kunnen worden in eene hevige en byzondere aandoening der Zenuwen, door middel van eene ſcherpe verrotte galachtige ſtoffe, zoo in het bloed zelve, als in de eerſte wegen zich onthoudende, voortgebragt. Welk ſcherp bytende men niet alleen moet vaſtſtellen van de eerſte naar de tweede wegen gevoerd te zyn; maar ook uit eene byzondere *Epidemiſche* Luchtsgeſteldheid in de *masſa* van het bloed, door eene inwendige beweeging [*] ſcherp geworden; of, 't geen allerwaarſchynelykſt is, door eenige aan dezelve gelykſoortige deeltjes uit de lucht ontfangen, vermeerderd te zyn geweeſt.

§. V.

Cauſſa proxima poni poſſe videtur in vehementi & ſingulari nervorum irritatione ab acri billoſo putrido tam in ſanguine quam in primis viis hærente, producta. Acre hoc non unice ex primis viis ad ſecundas delatum fuiſſe & ſic febrem produxiſſe ſtatuendum eſt, ſed ex epidemica aëris conditione in maſſa ſanguinea vel per motum inteſtinum acre genitum, vel per particulas illi analogas ex aëre receptas auctum fuiſſe quam maxime probabile eſt.

§. VI.

[*] Welke beter kan omſchreeven, dan met een enkel woord uitgedrukt worden. Confer. CL. GAUBII *Inſtit. Pathol. Med.* §. 407. p. 236.]

§. VI.

§. VI.

Tot de *voornaamste afgelegene Oorzaaken* moeten gebragt worden:

1. *De al te groote heete en drooge Lucht.*

Heeft de hitte in het Jaar 1779. niet een langen tyd agtereen aangehouden? Geen regen noch onweêr, waar door de lucht gewoon is verkoeld te worden, zyn 'er immers in vier maanden tyds vernoomen.

2. *Eene onzuivere Lucht met rotachtige deeltjes besmet.*

De Ooste en Zuid-Ooste Winden meerendeels in deezen Zomer waaiende, hebben te gelyk, door de vochten van het lichaam met hunne warmte te doen vervliegen, het bloed verdikt; en boven dien ook het water van den Ysel naar de Zuiderzee weggevoerd; waar

§. VI.

Ad *primarias caussas remotas* referenda sunt:

1. *Aër nimis calidus & siccus.*

Nonne anno 1779. per longum tempus æstus continuavit? Nullæ pluviæ nec tempestates, quibus aër refrigerari solet, per quatuor menses exstiterunt.

2. *Aër impurus particulis putridis inquinatus.*

Venti subsolani & austri, plerumque in hac æstate regnantes, simul cum calore liquida corporis dissipando, sanguinem inspissarunt; sed etiam aquas Yselanas ad mare pepellerunt; hinc canales paludosi & im-

waar door de moerasſige grachten, en voor al die welke men de *Burgwal* noemt, en midden door de Stad loopt, van water ontbloot zynde, haare rottige uitwaasſemingen, door de buitengewoone hitte meer en meer ontwikkeld geworden, onder de gedaante van opſtygende dampen, des morgens en des avonds, zichtbaar aan de Lucht verſchaften: hier kwam by, dat die zelfde gracht ſedert een geruimen tyd niet gediept zynde, vol van onreine vuiligheden was, en met een groen blinkend vlies op deszelfs oppervlakte was bezet; welke tot huisveſting diende aan eene menigte *inſecten*, en eene afſchuwelyke gewaarwording aan het gezicht en de reukdeelen vertoonde.

Konde het bloed, door geduurige inademing van zoodanig eene warme drooge en onzuivere lucht, in de Longen, gelyk het behoorde, wel verkoeld worden, maar moeſt het in tegendeel niet meer en meer verhit worden? Moeſten niet, wegens

inprimis ille *Burgwall* dictus, mediam civitatem longitudinaliter transgrediens, ab aquis liberati, exhalationes putridas per æſtum exceſſivum magis magisve evolutas, nubecularum evolantium forma, mane & veſpere conſpicuas aëri ſuppeditaverunt; huc accedit, quod idem canalis per longum tempus non expurgatus ſordibus ſqualidis abundaverit, & pellicula viridi ſplendente in ſuperficie obductus, domicilioque innumeris inſectis inſerviens, horrendum ſpectaculum oculis & naribus repræſentaverit.

Nonne continua talis aëris calidi ſicci & impuri inſpiratione non ſolum ſanguis in pulmonibus, uti decet, non refrigerari potuit, ſed etiam magis magisque incaleſcerer neceſſe fuit? Nonne ex abundantia putridi

wegens de veelheid van het opgeslurpte verrottene, het bloed en de werktuigen der ademhaalinge bedorven en benadeeld worden?

3. *Het drinkwater, dat met Zee-zout bezwangerd was.*

De voorafgegaane Overstroomingen door de hooge Zee-vloeden van de Jaaren 1776 en 1777. hadden het zoete water en de regenbakken dermaaten bedorven, dat het niet te verwonderen zy, dat het zulk eene ontaarting des lichaams en scherpte in de vochten, benevens verstoppingen in de Ingewanden hebbe voortgebragt: behalven dat het stilstaan der wateren, de verrotting en samenpunting (*Concentratio*) van het Zee-zout door de hitte en droogte zyn vermeerderd geworden. Want het water, dat men in een glas bewaard had, gaf binnen korten tyd eenen rottigen reuk van zich, en vertoonde ontelbaare leevendige *Insecten* voor het oog.

4. *De*

putridi resorpti sanguis quam maxime corruptus & organa respirationis male adfecta fuerunt?

3. *Aquæ potabiles sale maritimo impraegnatæ.*

Inundationes maris annorum 1775. & 76. prægressæ aquas dulces & earum receptacula ita inquinaverunt, ut non mirum sit, quod tantam humorum corporis depravationem atque acrimoniam viscerumque obstructiones produxerint; præterquam quod aquarum stagnatio, putrefactio & salium maritimorum concentratio per æstum & siccitatem auctæ fuerint; aqua enim brevi tempore in vitro reservata odorem putridum edidit atque insecta innumera viventia oculis conspicua fuerunt.

 4. *Ae-*

4. *De vochtigheid der huizen door deeze overstroomingen veroorzaakt*, waar door de uitwaasseming by dage vermeerderd en des nachts belemmerd wierd, welke geenszins onder de minste oorzaaken behoort ter voortbrenginge van de scherpte in de vochten.

5. *De gewoone Levenswyze der Inwoonderen komt hier niet minder in aanmerking*; wyl zy groote liefhebbers zyn van vette spyzen, en Visch, vooral van Aal, en Varken-vleesch, benevens gezouten en gerookt Rund-vleesch des Zomers te nuttigen; door welke verslapping in de Ingewanden tot de spysverteering geschikt, en ontaarte gal in de eerste wegen worden voortgebragt. Eindelyk

6. *Misbruik van sterke dranken in deeze Stad*, waar door de gal nog scherper, en het bloed nog heviger in beweeging gebragt en meer verdikt wordt.

§. VII.

4. *Aedum ab ipsis inundationibus humiditas*, qua transpiratio per diem aucta, nocte suppressa fuit, non infimum locum ad acrimoniam humorum augendam obtinet.

5. *Victus incolarum consuetus* non *minus hic in censum venit*; dum vaide pinguia, pisces & præsertim anguillas, carnes suillas, nec non bovinas fumo induratas & salitas tempore æstatis comedere amant; quibus organorum digestionis debilitas sordesque biliosæ in primis viis oriuntur: Tandem

6. *Spirituosorum in hac civitate abusus*, quibus bilis adhuc acrior redditur & sanguis vehementius commovetur & inspissatur.

§. VII.

§. VII.

De *Geneeskundige Aanwyzingen* heb ik tot de volgende hoofdpunten gebragt; te weeten: om

1. *De Gal, in de eerſte wegen zich onthoudende, door herhaalde ontlaſtingen ten allerſpoedigſten uit te dryven.*

2. *De Galachtige ſcherpte van het bloed en deszelfs ſtolling te maatigen en te verbeteren.*

3. *De hevigheid van de Koorts te bedwingen, de overige toevallen te verzachten en weg te neemen.*

4. *De Ingewanden en het overige lichaam te verſterken;* en eindelyk

5. *Eenen behoorlyken Levensregel in acht te neemen.*

§. VIII.

§. VII.

Indicationes in methodo medendi ad ſequentia momenta reduxi, ut

1. *Bilis in primis viis hærens per iterata evacuantia quam citiſſime educatur.*

2. *Sanguinis acrimonia bilioſa ejusque coagulatio temperetur & corrigatur.*

3. *Febris vehementia compeſcatur reliquaque ſymptomata mitigentur nec non removeantur.*

4. *Viſcera totumque corpus corroboretur & tandem ut*

5. *Diæta decens obſervetur.*

§. VIII.

Doch voor en al eer ik tot de geneezing der *Epidemische* Koorts kan overgaan, zal ik eenige weinige zaaken, nopens de zinkingachtige kwaalen, welke de eerste opmerking verdienen voor af laaten gaan. De hevige beweeging in het bloed, de snelle radde en harde pols, benevens de belemmerde en korte ademhaaling, verzeld met pynen, die zich in de borst verspreidden, waren my zoo veele blyken, dat de aderlaatingen volstrekt noodig waren; dewelken ik ook met het beste gevolg in byna alle de onderwerpen, herhaalde maalen, tot tien en twaalf onçen in het werk gesteld heb. Het gestolde roode bloed bevond ik met eene ontsteekene korst bezet, doch de wei, in eene groote hoeveelheid, geel. Na de aderlaating schreef ik, om de doorwaasseming te bevorderen, en de drift van het bloed te bedaaren, een middel voor, uit

℞ *Aq.*

§. VIII.

Antequam ad Febris epidemicæ curationem progredi possim, pauca de catharrhalibus affectionibus primo urgentibns præmittam. Vehemens sanguinis motus, pulsus celer, frequens & durus, respiratio impedita & brevis cum doloribus pectoris vagis tot mihi erant indicia, Venæsectiones absolute esse necessarias; quas etiam optimo cum successu fere in omnibus subjectis repetita vice ad uncias decem & duodecim administravi. Cruorem sanguinis coagulatum, corio pleuritico obductum, serum vero multum, flavum inveni. Post Venæsectiones ad transpirationem promovendam impetumque sanguinis compescendum sequentem mixturam præscripsi

Rec.

℞ *Aq. flor. Sambuci* ℥vj.
Nitri pur. ʒi.
Oxymell. Scill. ℥jβ.
Syr. Dialthææ. F. ʒvi.
M. D.

Om daar van alle uur een Lepel vol van in te neemen ;

Welke middelen naar eenige dagen gebruikens zoo wel naar wensch slaagden, dat 'er byna geene voetstappen van deeze ongesteldheden overbleeven, en de zieken volkomen hersteld scheenen.

§. IX.

De vreugde was echter van korten duur, en de kwaadaartige Koorts openbaarde zich eensklaps op nieuw. Weshalven ik genoodzaakt was tot de *eerste aanwyzing* (§. VIII. I.) over te

Rec. *Aq. fl. sambuc.* unc. vi.
Nitr. pur. drachm. j.
Oxym. squill. sesquiunc.
Syr. dialth. F. drachm. vj.
M. D.

Omni hora cochlear unum sumendum ;

Quæ remedia post aliquot dies ita ex voto cesserunt, ut nullum fere vestigium de his affectionibus remanserit & ægri in integrum sanati visi fuerint.

§. IX.

Sed gaudium hoc breve fuit & Febris maligna post aliquot dies uno ictu scenam suam aperuit. Quia bilis in primis viis turgescebat ad primum indicationum

 mo-

te gaan, wyl de gal in de eerſte wegen andermaal opzette [*].

Want dat, over 't gemeen genoomen, de ophooping van gal meer in de maag, den twaalf vingeren of maagdarm, en in de dunne darmen dan in de overige darmbuis haaren zetel genoomen had, konde ik, uit de benaauwdheid aan het hart, den onleſchbaaren dorſt, de verloorene eetluſt, de dolſte hoofdſmerten, drooge tong, walging en het daadelyk overgeeven van eene galachtige ſtoffe, ligtelyk opmaaken. Om deeze heilzaame pooging van de natuur te bevorderen, had ik van nooden my te bedienen.

1. Van

momentum progredi coactus fui.

In genere collectio bilis magis in ventriculo & duodeno atque inteſtinis tenuibus quam in reliquo inteſtinorum tractu ſedem habuiſſe ex anguſtia præcordiorum, ſiti inexſtinguibili, appetitu deperdito, doloribus capitis crudeliſſimis, lingua ſicca, nauſea atque ex vomitibus actualibus materiæ bilioſæ colligere potui. Salutare hoc naturæ molimen facilitare mihi opus fuit per exhibita & repetita.

1. Vo-

[*] Welk alleropmerkenswaardigſt verſchynſel van het grootſte aanbelang in de Geneeskunde, van welkers wel onderſcheiden de ganſche geneezing afhangt, bezwaarlyk met één woord in het Nederlandſch kan vertolkt worden. Het bekende τὸ ὀργᾶν in 't Latyn door *turgere* vertaald, is ten overvloede door TH. GLASS, *Comm. de Febribus*, *Comm.* VII. verklaard, vergeleeken met de *Holl. Maatſch. der Weetenſch.* VI. D. I. St. bl. 110. en TISSOT de *Febr. bilioſ.* p. 34. was de Weener Hoogleeraar DE HAEN nog in leven, Hy zoude door deeze en andere gelukkige behandelingen, in deeze *Berichten* voorkomende, nopens zyne twyffelingen omtrent het beſliſſende τὸ ὀργᾶν hebben kunnen overreed geworden zyn. Men zie zyne *Rat. Medend.* Tom. III. Cap. I. §. 1. I—V.

1. Van *herhaalde Braakmiddelen.* Weinigen zyn 'er doch, zonder derzelver herhaald gebruik, uit de kaaken des doods gered. In fommig n was de gal zoo vlug en beweegelyk, dat de Lyders door het eenvouwdig gebruik van laauw water, of wei van karnemelk eene ongeloofelyke veelheid groene gal ten monde uitwierpen. Doch in veele anderen zyn de Braakmiddelen noodzaakelyk geweeft, wegens de taaiheid en dikheid der gal, welke veeltyds onder de gedaante van eene dikke gelei by ftukken en brokken ontlaft werd: door de eerfte Braakingen werd 'er altyd groene, maar door de overige volgende die geele geleiachtige gal overgegeeven, welke met laauw water verdund, insgelyks een groene kleur aannam [*].

De Brafiliaanfche *Ipecacuanha* wortel, alleen gegeeven, beantwoorde niet altyd aan myne ver-

1, *Vomitoria.* Perpauci fine eorum ufu repetito orci faucibus funt erepti. In quibusdam tanta bilis mobilitas fluiditasque fuit, ut per folum potum aquæ tepidæ vel feri lactis ebutyrati incredibilem bilis viridis quantitatem per os rejecerint. Sed in pluribus vomitoria neceffaria fuerunt ob bilis tenacitatem & fpiffitudinem, quæ plerumque gelatinæ flavæ inftar fruftatim rejecta eft; femper per primos vomitus bilis viridis fluida, per reliquos fequentes vero illa flava gelatinofa, quæ aqua tepida diluta etiam viridem colorem induxit, fecuta eft.

Radix illa Brafilienfis, Ipecacuanha dicta fola adhibita

[*] Vergeleeken met het *Bericht* van den Heer HULIN, bl. 38 en 40.

verwachting; en ik was den meeſten tyd genoodzaakt een of twee greinen van den Braakverwekkenden wynſteen 'er by te voegen. De harſtachtige deelen van deezen wortel door een aftrekſel van witten wyn gemaakt, met byvoeging van Polychreſt-zout, zyn vermogender geweeſt, dan het poeder op zich zelfs gegeeven.

In ſterkere geſtellen gaf ik, ter zekerder uitwerking het volgende poeder met koud water.

℞. *Tart. emet.* gr. ij. vel. iij.
——*ſolub.* ℈ß.
M. D. Om op eenmaal in te neemen.

Die aandoenelyker waren, ſchreef ik het volgende drankje voor:

℞. *Aq.*

ta non ſemper voto meo reſpondit & plerumque granum unum vel alterum tartari emetici illi adjungere debui. Partes reſinoſæ hujus radicis per infuſionem vini albi extractæ addito ſale polychreſto efficaciores fuerunt quam pulvis in ſubſtantia.

Robuſtioribus ad ſecuriorem effectum ſequentem pulverem cum aqua frigida exhibui.

Rec. *Tart. emet.* gr. ij vel iij.
—— *ſolub.* ſcrup. ſemis.
M. D. *una vice ſumendum.*

Delicatioribus ſequentem mixturam præſcripſi

Rec.

℞. *Aq. Decoct. Hordei* ℥iv.
Vini albi Gallic. ℥ß.
Oxymell. Scill. ʒvj.
Pulv. rad. Ipecacuanh. ℈j.
Tart. emet. gr. j.
M. D.

Van het welk ik beval alle half uur een Lepel vol in te neemen, tot dat 'er een genoegzaame uitwerking op volgde. Waar door een groote veelheid van gal, van boven en van onderen, werd uitgedreeven, en alle de overige ontlastingen bevorderd zyn geworden.

Om de onbedaarde beweegingen te stillen gaf ik des avonds een pynstillend middel uit

℞. *Aq. Menthæ* ℥i.
Spir. Nitr. d. gutt. xv.
Syr. Diacodii ʒvi.
M. D.

Op welkers gebruik de volgende nacht vry geruſt

Rec. *Aq. Decoct. hord.* unc. iv.
Vin. alb. Gall. unc. ſemis.
Oxym. ſquill. drachm. vj.
Pulv. rad. Ipecacuanh. ſcrup. j.
Tart. emet. gr. j.

M. D. *Omni dimidia hora cochlear unum ſumendum.*

Usque ad effectum ſufficientem juſſi. Quibus magna bilis copia per os & anum rejecta eſt, omnesque reliquæ excretiones auctæ ſunt.

Ad motus nimios compeſcendos veſpere hauſtum anodynum dedi ex *Aq. Menth.* unc. j. *Spir. Nitr. d.* gutt. xv. & *Syr. Diacod.* drachm. vj. quo nox ſubſequens ſatis

geruſt werd doorgebragt. De Zieken vonden hier by groote verligting, die nochtans van korten duur was; vermits veelen des anderen daags zich weder in den voorigen ſtaat, met dezelfde toevallen boven vermeld, uitgenoomen in eenen minderen graad, bezet vonden. Na herhaaling van het voorige middel, werd 'er nog eene groot gedeelte gal ontlaſt; en op deeze wyze heb ik in eenigen ten derden en vierden maale Braakmiddelen gegeeven, tot zoo lang dat de toevallen, welke dezelve aanraadden te geeven, in 't geheel ophielden. — 'Er waren 'er, die wegens de hevigheid der Koorts, de lymigheid der gal en de aandoenelykheid van het Zenuw-geſtel niet verdraagen konden, dat men hun eenige agter een volgende dagen een Braakmiddel toediende, maar het zelve alleen om den anderen of derden dag geeven konde.

Wat een heil, en welk eene verligting in dit alles overtreffend ſoort van geneesmiddel gelegen

ſatis tranquilla fuit, magnumque inde levamen ſentierunt ægri per breve tamen tempus durans, altero enim die plures fere in eodem ſtatu cum iisdem ſymptomatibus ſupra recenſitis modo in leviori gradu fuerunt; eodem remedio repetito adhuc magna bilis copia evacuata eſt; & ſic in quibusdam tertium & quartum vomitorium dedi usque dum ſymptomata illud ſuadentia in totum evanuerint. Erant qui ob Febris vehementiam, bilis tenacitatem, nervorumque teneritudinem non ferre potuerunt ut illis, propinaretur emeticum ſingulis diebus conſecutivis, ſed ſaltem poſt unum vel alterum diem intermedium.

Quanta ſalus, quantum levamen in hoc divini remedii

legen zy, kan ik met den vereiſchten lof, naar waarde niet uitdrukken; want terwyl de zondigende ſtoffe, langs den kortſten weg, in zeker opzicht als met geweld voor het grootſte gedeelte wierd uitgedreeven, zyn niet alleen alle de toevallen bedaarder, maar ook de ganſche Ziekte van korter duur geworden.

Van welk een gewigt deeze behandeling ter geneezinge van deeze Ziekte geweeſt zy, kan men uit het volgende geval afneemen.

Een Ruiter, oud 25 jaaren, klaagde over moeielykheid in het ſlikken onder het nuttigen van de avondmaaltyd, waar op hy naar bed ging: des morgens liggende als of hy ſliep, hoewel met een open mond, korte ademhaaling, halve opene oogen en in eene hevige hitte, ontſtelde hy niet weinig zynen ſlaapkameraad, die hem met luid roepen en ſchreeuwen en geſtadig ſchudden te vergeefs had

dii genere fuit, non ſat magnis laudibus extollere poſſum; dum breviſſima via quaſi vi educta ad maximam partem materia peccante non ſolum omnia ſymptomata mitiora facta ſunt ſed & totus morbus brevior evaſit.

Quanti momenti fuit ad felicem hujus morbi curationem ſequens hiſtoria docebit.

Eques 25. annorum veſpere cœnam ſumens de difficultate deglutitionis conqueſtus ad cubitum it, matutino tempore dormientis inſtar ore aperto, reſpiratione brevi, pupillis ad dimidium clauſis, abſque ſenſu, cum æſtu inſigni jacens, contubernalem ſuum, qui alta voce motuque ſuccuſſorio eum ad vigilias reducere in caſſum tentavit, quam maxime exterrefactum

had trachten wakker te maaken; en niet meer weetende wat hy verder doen zoude, zoo liep hy daar op naar den Paſtoor van de Roomſche Kerk, en vervolgens om my. By denzelven gekomen zynde, vond ik hem in den voorſchreeven ſtaat met eene zwakke ingetrokkene pols, en nat aangezicht, terwyl de huid van het overige lichaam droog was. Ik nam een Braakpoeder, hoedaanige ik toen ter tyd altyd by my droeg, en goot 'er hem een met koud water van in den mond: een gedeelte daar van ſlikte hy door, het andere gedeelte liep langs de wangen neer; een uur daar na bezocht ik den Zieken weder, wanneer ik de wangen en zyn hembd met eene groene kleur geverfd zag; ik goot hem een tweede poeder in, 't welk hy voor het grootſte gedeelte doorſlikte; twee uuren daar na ging ik andermaal den Lyder zien, ik verſtond toen van de omſtanders, dat hy tot drie reizen toe, met herhaalde oprispingen, een mond vol gal zoo groen als gras, had overgegeeven, welke

factum reddidit, ita, ut neſciret quid facere deberet; primum ad paſtorem eccleſiæ Romanæ & dein ad me currit, inveni eum in ſtatu prædicto cum pulſu debili retracto, facie madida, cute reliqui corporis ſicca; ſumſi pulverem emeticum, quos eo tempore ſemper mecum portavi, & cum aqua frigida ei in os injeci, portionem ejus deglutivit, altera per genas effluxit; hora una præter lapſa reviſum ægrum, vidi genas & induſium ſuum colore viridi esſe tincta; alterum pulverem cum aqua illi injeci, quem maxima ex parte deglutivit, poſt duas horas iterum reviſum ægrum, ab adſtantibus percepi, illum tertia vice ructibus reiteratis os plenum bilis viridis graminis inſtar reddidiſſe, quam adhuc videre in

ke ik nog in het bed konde zien; ik belaste dat men hem een Lepel water of twee zoude geeven; tegens den middag wederkomende vond ik den zieken in den zelven staat, behalven dat de pols wat ruimer en de handen met zweet bevochtigd waren; ik gaf hem nog de helft van een derde poeder, en zag hem tegens den avond met groot genoegen en verwondering voor de omstanders overend in het bed zitten, na dat hy eene ongeloofelyke veelheid van groene gal had overgegeeven: Ik gaf hem toen een Pynstillend middel; en schreef hem des anderen daags een zachteren Braakdrank voor, waar door hy genoegzaame ontlastingen van boven en van onderen bekwam; zoo dat hy in den tyd van agt dagen in de Kamer wandelde, en korten tyd daar na, door het gebruik van andere bekwaame middelen, tot zyne voorige gezondheid geraakte.

Blykt

in lecto mihi contigit; ut ei cochlear unum vel alterum aquæ tepidæ immittatur jussi; versus meridiem reversus in eodem fere statu inveni ægrum, nisi quod pulsum plus elevatum & manus sudore madidas deprehenderim; dimidiam adhuc partem tertii pulveris illi dedi & versus vesperem cum magna satisfactione & adstantium admiratione illum in lecto erectum vidi postquam incredibilem bilis viridis copiam rejecerit; dedi anodynum; & altero die potionem emeticam mitiorem præscripsi; quæ per os & per alvum sat copiose expurgavit ægrum, ita ut spatio 8. dierum in hypocausto ambulaverit & ad pristinam salutem brevi post adhibitis adhuc aliis convenientibus remediis reductus fuerit.

Nonne

Blykt het uit dit geval niet ten allerduidelykſten, dat deeze Lyder, alleen door het herhaalde gebruik van Braakmiddelen, van voor de poorten des doods gered zy geworden?

Dan, die zelfde goede uitwerkingen zag men ook op het laater gebruik van Braakmiddelen volgen. Zekere Lyder, van eenen anderen Geneesheer, die niet voor Braakmiddelen was, reeds twaalf dagen behandeld zynde, terwyl alles verſlimmerde, ontbood my ter zyner hulpe by zich: uit aanmerking van zynen wanhoopigen ſtaat konde ik weinig goeds voorzien; wyl echter dit ontlaſt-middel van den beginne der Ziekte niet gegeeven ware geweeſt, en ik uit de toevallen, welke het zelve aanraadden, het eenige, hoewel twyffelachtige middel, hier in achtte gelegen te zyn, ſchreef ik hem een Braakdrank voor, deweike twee dagen alleen des morgens lepelsgewyze gebruikt zynde, niet alleen eene wonderbaare en gewenſchte uitwerking te wege bragt; maar ook alles in eene

Nonne ſole clarius patet, ægrum hunc ſolo repetito emetici uſu orci faucibus ereptum fuiſſe.

Sed idem bonus effectus etiam apparuit per tardiorem emeticorum uſum: æger quidam ab alio medico emeſin non in dilectu habente per duodecim dies tractatus, omnibus in pejus ruentibus, me appellavit, ex ſtatu ejus deſperato nullam bonam ſpem concepi, attamen quia hoc evacuans ab initio morbi non fuit exhibitum & ex ſymptomatibus illud ſuadentibus unicum etſi anceps remedium in eo poſitum eſſe duxi, potionem emeticam præſcripſi, quæ per binos dies matutino ſolum tempore cochleatim continuata mirabilem non ſolum & deſideratum effectum

eene betere gedaante deed veranderen, en den Lyder van eenen onvermydelyken dood verloste. —— Overtollig zoude het zyn, meer andere bewyzen by te brengen om de noodzaakelykheid der Braakmiddelen te staaven. Beter zal het weezen te besluiten, dat deeze gevaarlyke Koorts, zonder het herhaalde gebruik van Braakmiddelen, niet konde geneezen worden; waarom ik geenszins twyffele, of de rede, dat dezelve zoodanig eene slagting hebbe aangerecht, in derzelver gewoon verzuim te zoeken zy.

§. X.

En op dat de *slymige galachtige onzuiverheden uit de darmbuis geweerd wierden*, moest men:

2. *Zachte verkoelende galontbindende Laxeermiddelen* toedienen.

Om

fectum edidit sed etiam omnibus in meliora vergentibus ægrum ab inevitabili morte liberavit. Plura adhuc proferre exempla ad vomitoriorum necessitatem probandam supervacaneum, sed potius concludendum est, febrem hanc periculosam absque repetito emeticorum usu non potuisse sanari; & quod tantam stragem ediderit in neglectu eorum frequenti rationem ponendam esse, nullus dubito.

§. X.

Ut vero cruditates biliosæ mucidæ ex intestinorum canali educerentur, adhibenda fuerunt:

2. *Lenia Laxantia antiphlogistica bilem resolventia.*

 Ad

Om welk oogmerk te bereiken, het Merg van Tamarinden, de Pyp-Casſie, Sene-bladen, Manna, Room van Wynſteen, Rhabarber, de ontbindende Syroop van Roozen, van *Cichorei* met Rhabarber, het Weener Laxeerende Aftrekſel enz. op de beſte wyze voldeeden.

Waar eenige prikkeling noodig was, voegde ik 'er eenig middelſlachtig zout by; doch wyl de Zieken in 't gemeen zulke ſoort van Zouten niet verdraagen konden, heb ik die ſpaarzaam gebruikt. Onder alle de middelſoortige Zouten heeft het drankje van RIVERIUS met eenig hartſterkend water wel verdund, het voornaame werk volvoerd, om de raauwe ſlymen te ontbinden en zachtelyk te ontlaſten.

By ſommigen was het beter Rhabarber in poeder of in een waterig aftrekſel te geeven. Doch deeze middelen voerden veeltyds weinig uit,

Ad quem finem optime ſe geſſerunt, Pulpa Tamarindorum, Caſſiæ fiſtulatæ, Folia Sennæ, Manna, Cremor Tartari, Rhabarbarum, Syrupus Roſarum ſolut. Cichorei cum Rheo, Infuſum Laxativum Viennenſe, &c.

Ubi ſtimulo opus fuit ſal quoddam neutrum adjunxi; tamen generatim ſalia ejusmodi generis non bene ſuſtulerunt ægri, qua ex ratione parcus in eorum præſcriptione fui. Potio Riverii inter omnia ſalia media aqua quadam analeptica bene diluta ſalutarem opem præſtitit ad cruditates viſcidas reſolvendas & leniter evacuandas.

Quibusdam Rhabarbarum in ſubſtantia vel in infuſo aquoſo propina re convenit. Sed ſæpe hæc remedia nihil,

uit, ten zy 'er te gelyk verſterkende en verfris-ſchende middelen by gevoegd, of tusſchen beiden gebruikt wierden. Zeer dikwyls, en vooral in zwakke geſtellen, heb ik de beſte uitwerking gezien, van het volgende middel.

℞ *Pulp. Tamarind.* ℥ij.
Rad. Rhei Orient. ʒiij.
Coq. cum ſ. q. aq. ad ℥viij. col. adde
Succ. Citri.
Aq. Menthæ āā ℥i.
Spir. Nitr. d. ℈ij.
Extr. Cort. Peruv. ʒi.
Syr. Cort. Aurant. ℥ij.

M. D. *Om alle uuren een Lepel in te neemen.*

Door

nihil effecerunt niſi ſimul addita vel interpoſita fuerint roborantia & analeptica. Sæpenumero & præſertim in ſubjectis debilioribus optimum effectum habui a ſequente remedio.

Rec. *Pulp. Tamarind.* unc. ij.
Rad. Rhei orient. drachm. iij.
coq. c. ſ. q. aq. ad unc. viii. col. adde
Succ. citr.
Aq. Menth. ā ā unc. j.
Spir. Nitr. d. ſcrup. ij.
Extr. Cort. Peruv. drachm. j.
Syr. Cort. Aurant. unc. ij.

M. D. *Omni hora cochlear unum ſumendum.*

Quæ

Door welk middel, dat zeer gewoon door my voorgeschreeven wierd, ik op eene wonderbaare wyze, zonder verlies van krachten, de taaie gal zeer gemakkelyk naar beneden uitdreef, en de Koorts zachter maakte; of ook door de volgende Pillen:

℞. *Extr. Rhei opt.* ℥ij.
—— *Taraxaci.*
—— *Fumariæ.*
—— *Cort. Peruv.* ãã ℈ij.

℞ l. a. Pil. gr. iv. *Om alle vier uuren vier Pillen in te neemen.*

Wanneer sterkere gestellen Buikzuiverende-Middelen benoodigd hadden, gaf ik de volgende Pillen met goed gevolg.

℞. *Mass.*

Qua mixtura, frequentissime a me præscripta, mirabilem in modum absque virium jactura viscidum biliosum per anum commodissime eduxi febremque mitiorem reddidi. Vel etiam Pilulæ sequentes

Rec. *Extr. rhei opt.* drachm. ij.
—— *Tarax.*
—— *Fumar.*
—— *Cort. Peruv.* ãã scrup. ij.

F. l. a. Pil. gr, iv. *Omni quadrihorio quatuor sumendæ.*

Robustioribus, qui purgandi fuerunt, sequentes Pilulas cum successu dedi.

Rec.

℞. *Mass. Pil. Ruffi* ℨi.
Extr. Rhei opt.
—— *Centaur. min.* āā ℈ij.
Sap. Veneti ℈i.

F. Pil. gr. iv. *Om 's morgens en 's avonds 'er vier van te neemen;* of ook wel Conserf van Pruimen met Polychrest-zout, tot een onçe gegeeven, die ook gelukkig slaagden.

Want allen zonder onderscheid sterk dryvende Purgeermiddelen uit Harsten, middelen uit Aloe, Kwik, Jalappe, Scammonie enz. bereid, den Lyderen te geeven, zoude zeer tot derzelver nadeel gestrekt hebben; voornamelyk geduurende de aanweezigheid deezer Koorts, welke zy meer zouden hebben ontstooken, eene geheele vernietiging der krachten verwekt, en het kwaad in de eerste wegen onaangeroerd gelaaten hebben.

Ook

Rec. *Mass. pil. Ruffi* drachm. j.
Extr. rhei opt.
—— *cent. m.* āā scrup. ij.
Sapon. Venet. scrup. j.

F. Pil. gr. iv. *Mane & vespere quinque sumendæ*; vel etiam *Elect. diaprunorum cum sale polychresto* exhibitum ad unc. j. feliciter cessit.

Indiscriminatim vero omnibus exhibere drastica purgantia ex resinosis, aloëticis, mercurialibus, jalappa, scammonio, &c. præparatis, valde in ægrorum detrimentum fuisset in primis præsente adhuc Febre, quam magis incenderunt & totalem virium destructionem, intactis atque relictis adhuc in intestinis sordibus, produxerunt.

Ook moest het gebruik van langzaam werkende verkoelende Laxeermiddelen niet te lang aangehouden worden; naardien zy door den staat der zieken te verslimmeren, de Koorts zouden hebben doen voortduuren.

§. XI.

Het *Derde soort* van *ontlastingen* bestond:

3. In *Zweetmiddelen.*

In die gevallen, in welke het zweet ontbrak, scheen het de pligt van den Geneesheer te zyn, dit dadelyk door zweetdryvende middelen te kunnen verwekken, om het vergif, in het bloed uit de lucht ontfangen, zoo spoedig mogelyk uit te dryven: doch de oorzaak van dit gebruik diende wel in acht genoomen te worden; vermits de spanning der vaten van de huid, de hevige drift van het bloed, en deszelfs stolling, naar my toescheen, de oorzaak waren, waarom het zweet

Nec antiphlogisticorum lenium laxantium nimis prolongandus fuit usus, statum enim ægrorum pejorem reddendo Febrem protraxerunt.

§. XI.

Tertium evacuationis genus consistit in

3. *Diaphoreticis.*

In casibus, ubi sudores defecerunt, medenti videtur eos esse producendos actu sudoriferis, ut venenum in massâ sanguinea ex aëre receptum quam citissime expellatur; at bene consideranda fuit causa hujus defectus, spasmus enim vasorum cutis, impetus sanguinis vehemens, ejusque coagulum, ut mihi videbatur in culpa

zweet niet te voorschyn kwam; om deeze rede zag ik dat Aderlaatingen, temperende middelen, en die de drift van het bloed bedaarden, vry ras eene genoegzaame uitwaasseming bevorderden. Wat zal men zeggen, dat de Braakmiddelen dezelfde uitwerking hebben voortgebragt [*]? Welk eene dwaaling zoude 'er derhalven begaan zyn geworden, indien de Arts zich voorgesteld had het zweet door kracht van heete middelen uit te dryven, wyl het ontlaste bloed in meest alle de onderwerpen een allerduidelykst bewys van ontsteeking vertoonde te hebben, en de geneeswyze tegen de ontsteeking ingericht tot groote verligting der Lyderen aangewend, ook genoeg bevestigde, dat een Geneesheer de heete middelen verbannen moet.

Echter zyn 'er van sommigen slaapverwekkende middelen, met oogmerk om de uitwaasseming te

pa fuerunt, cur sudores non secuti sint; hinc vidi Venæ sectiones, temperantia, tumultum sanguinis sedantia remedia blandam diaphoresin sat copiose promovisse; quid quod emetica eundem effectum produxerunt. Quantus ergo error commissus fuisset si sudores per calida vi pellere Medicus sibi proposuisset, dum non solum sanguis emissus clarissime in omnibus fere subjectis edocuit principium inflammationis illi inesse, sed etiam methodus opposita antiphlogistica in maximum ægrorum levamen vergens satis evicit, medicum calida exulare debere.

Attamen a quibusdam opiata scopo diaphoretico sunt ad-

[*] Dit is een zaak die by alle kundige *Practici* vast staat, en daarom geene bewyzen behoeft, die allerwegen voorhanden zyn.]

te bevorderen, gegeeven: hoewel door zulk eenen gevaarlyken ſlaap te verwekken, andere noodigere ontlaſtingen zyn belet, en de krachten zoodanig verminderd geworden, dat de droevige bevinding meer dan eens geleerd heeft, dat de onvermydelyke dood, door geene konſt te verhoeden, hier op gevolgd zy. Voeg hier nog by, dat eene geduurige aanhoudende Koorts, gelyk de onze was, alle heete Zweetdryvende-middelen ten hoogſten verbooде.

Om deeze reden heb ik dezelve in deeze *Epidemie* nooit of zelden voorgeſchreeven; wel weetende, dat deeze al te groote ontlaſting de krachten der Lyderen al te zeer verzwakken, en de natuur tot de ſcheiding, kooking, ontbinding en uitdryving der Ziekte ſtoffe, onbekwaam maaken.

Alleenlyk heb ik wel eens toegeſtaan, dat des avonds nu en dan een onçe Gelei van Vlier met

adhibita, ſopore vero tam exitialis in hac Febre prolicito, aliæ exeretiones magis neceſſariæ ſuppreſſæ, & vires ita ſolutæ fuerunt ut triſti experientia docente mors nulla arte evitabilis plus ſimplici vice ſecuta fuerit. Adde adhuc quod continua Febris inflammatoria uti noſtra fuit, quam maxime contra indicet quæcunque calida ſudorifera.

Inde ea in hac epidemia nunquam vel rariſſime præſcripſi, bene noſcens hanc excretionem nimiam quam maxime ægrorum vires peſſundare, naturamque ad coctionem, reſolutionem & eliminationem materiæ morbificæ inſufficientem reddi.

Unicum adhuc permiſi ut uncia una roob Sambuci cum cum

met wei van Karnemelk zoude gegeeven worden; en 'er waren 'er die van de derdendaagſche Koorts alleen door het gebruik van dit middel geneezen zyn.

In ſommige zwaare gevallen heb ik my inwendig van Kampher-middelen, en uitwendig van Spaanſche Vlieg-pleiſters, met oogmerk om te ontbinden en de uitwaasſeming te bevorderen, bediend; maar heb my wel moeten wachten, die niet aan te leggen, zoo lang als de pols nog hard was, wanneer die dan door het bloed aan te zetten meer nadeel dan voordeel zouden toegebragt hebben.

Met recht moeſt van het heilzaame zweet by de ſcheiding onderſcheiden worden van dat zweet, 't welk voornamelyk des nachts ontſtaande de Lyders als verteerde, en uit eene zwakheid der vaten zyn oorſprong nam, en veel eer door het vroegtydig en aanhoudend gebruik van den Koortsbaſt moeſt bedwongen dan bevorderd worden. §. XII.

cum ſero lactis ebutyrati veſpere quandoque ſumatur; & erant qui de Febre quartana ſanati ſunt unico hujus remedii quoque veſpere uſu.

In quibusdam caſibus graviſſimis camphorata interne & veſicatoria externe reſolvente & diaphoretico ſcopo a me in uſum ſunt vocata, ſed bene mihi cavendum fuit, ne ea applicaverim vigente adhuc pulſu duro, tunc enim commovendo ſanguinem plus damni quam opem præſtiterunt.

A criticis ſalutaribus merito diſtinguendi fuerunt illi ſudores, qui nocturno præſertim tempore ægros colliquaverunt, a debilitate vaſorum nimia ortum ducentes, & magis ſupprimendi uſu corticis maturo & continuato quam adjuvandi fuerunt.

§. XII.

4. Men vondt zich ook beter by *Pisdryvende* dan by het gebruik van *Zweetdryvende-middelen.* En ik bemerkte, dat de pis op de beste wyze door den drank van RIVERIUS, met byvoegen van den Honing-azyn van Zee-ajuin en den Syroop van de vyf openende wortelen tot een onçe van elks, en eenige druppels van den zoeten Geest van Salpeter wierd afgedreeven; welke middelen teffens door het taaie en lymige in de eerste en tweede wegen los te maaken en te verdunnen aan beide aanwyzingen hebben voldaan.

In deeze Geneeswyze heb ik te meer willen volharden; eensdeels om dat de krachten hier door meer gespaard wierden; en anderdeels om dat de zondigende stoffe, wegens haare taaiheid, gemakkelyker door deezen weg konde ontlast worden, dan door de poren van de huid,

§. XII.

4. *Diuretica* adhibere *Sudoriferis* præstitit, & per potionem Riverii addita *Oxymellis Squillitici* nec non *Syrupi 5. rad. aperientium* uncia una, adjunctis, simul *Spiritus nitri dulc.* guttis aliquot, optime urinas pulsas fuisse comperiebam; quæ remedia simul viscidum tenax in primis & secundis viis solvendo & attenuando duplici indicationi satisfecerunt.

Huic methodo magis insistere volui, partim quia vires magis parcitæ sunt, partim quia materia peccans tenacitatis causa per hanc viam facilius excerni potuit quam

huid, welke afſcheiding eerder verminderd was; 't welk noodig ſcheen.

§. XIII.

Het *Tweede Hoofdpunt* der *Geneezing* zal ik met weinige woorden afdoen: *hoe namelyk de galachtige ſcherpte van het bloed en deszelfs ſtolling gematigd en verbeterd wierde.*

Hier toe waren noodig Verdunnende, Waterachtige, Salpeterachtige, Zuure Plantryke en Berachtige Zuuren, met eenige openende Syroop, of Honig zoet gemaakt: wei van Karnemelk, afkookſel van gerſt met room van Wynſteen en Salpeter, insgelyks dun bier, dat wel uitgegiſt had; welken drank ik boven anderen verkoos, om dat dezelve door zyne zeepachtige en verſterkende kracht anderen verre overtreft: Ook verkoozen de zieken meer den

quam per poros cutis, quæ excretio potius imminuta fuit, quod erat neceſſarium.

§. XIII.

Brevibus *ſecundum curationis momentum* abſolvam, ut nempe ſanguinis acrimonia bilioſa ejusque coagulatio temperetur & corrigatur.

Hinc opus fuit diluentibus, aquoſis, nitroſis acidis vegetabilibus & mineralibus, ſyrupo quodam aperiente vel melle dulcificatis; ſero lactis ebutyrati, decocto hordei cum cremore tartari & nitro, & cereviſia tenui bene fermentata, quem potum aliis præferre volui, quia ſaponacea & reficiente ſua virtute aliis palmam præripuit. Etiam ægri præſcriptum potum magis in

den voorschreeven drank. Dien, welke van een tederder gestel waren schreef ik Koeldranken uit eenig verfrissend gedestileerd water, als van zwarte Krieken, Citroensap, Gelei van Aalbessen, zoeten geest van Salpeter, Syroop van Braamboezen van Orange schillen enz. ter verdunning en verkoeling, voor. Sommigen bevonden zich beter met Seltzerwater, waar in een weinig goeden Rhynschen Wyn gedaan was.

Echter moest het gebruik van verkoelende middelen niet te lang aangehouden worden, zonder teffens acht te slaan op de krachten der Lyders, zoo als de bevinding geleerd heeft.

§. XIV.

De *Derde Aanwyzing* vordert *de hevigheid der Koorts te bedwingen, en andere dringende toevallen te verzachten.*

In

in dilectu habuerunt. Delicatioribus *Julapia* ex *aqua* quadam *destillata* reficiente v. g. *Ceras. nig. Succ. Citr.*, *Roob Ribesiorum Spir. Nitr. dulc. Syr. Rub. idæi* vel *Cort. Aurant.* &c. ad diluendum & temperandum præscripsi. Quibusdam etiam aquæ Selteranæ cum pauxillo vini Rhenani generosi magis convenerunt.

Attamen refrigerantium usum solum non nimis longe protrahendum fuisse, absque simul habito ad vires ægrorum respectu, experientia docuit.

§. XIV.

Indicatio tertia postulat *Febris vehementiam compescere aliaque Symptomata urgentia mitigare.*

In

In deeze zeer zwaare, heftige, benaauwde en bedriegelyke Koorts is het vooral de pligt van den Geneesheer geweest met vaardige en krachtige Artsenyen de behulpzaame hand te bieden; ten einde dezelve niet op het onverwachtste met zwaardere toevallen aanrandende, de menschen aan den dood of andere ongemakken overliet.

In dit geval heeft de Peruviaansche Koortsbast, als een Goddelyk geschenk, wonderen verricht, en niets heb ik boven den zelven vermogender bevonden [*]; als hebbende in veele menschen, by welken het buiten hoop scheen, de rampen afgeweerd; en wyl die meest altyd de gezondheid heeft hersteld, (ten zy men uitzondere de gemengde kwaalen uit gebreken der Ingewanden ontstaande,) en ook zonder onderscheid, zelfs in de zwaartste gevallen, zonder voorafgaande Buikzuiverende middelen, de ver-

In gravissima, tumultuosa, anxia atque insidiosa hac Febre remediis præsentissimis opitulari Medici officium fuit, ne ex improviso gravissimis symptomatibus invadens vel morti vel aliis infirmitatibus mortales tradiderit.

Cortex Peruvianus, tanquam a Deo missus, ad hoc negotium mire fecit, & eo nihil præstantius inveni, multisque hominibus jam conclamatis fata abstulit, dum sanitatem fere semper præstiterit (nisi excipias complicationes ex viscerum labe) & indiscriminatim etiam in casibus gravissimis nulla præmissa purgatione langui-das

[*] Men vergelyke hier mede het Bericht van den Heere HULIN bl. 41.]

verzwakte krachten te recht gebragt, is het ligtelyk op te maaken, dat dit middel in deeze zonderlinge *Epidemie* het waare, verre boven anderen te ftellene, *Specificum* (onfeilbaar-middel) geweeft zy.

In het begin der Ziekte, wanneer Laxeermiddelen eerder fcheenen aangeweezen te worden, offchoon de noodzaakelykheid dit zoo zeer niet vereifchte, voegde ik 'er het Extract van den Koortsbaft by. Dan, om de derdendaagfche Koorts tegen te gaan, deed die in poeder gegeeven het meefte nut. Anderhalf onçe van den zelven, tusfchen twee aanvallen toegediend, overwon de kwaadaartigfte toevallen, benaauwdheden en allerhevigfte hoofdfmerten met ylen en ronken verzeld; met de zelfde gifte, op de volgende vrye dagen gegeeven, bevond ik dat de Koorts zeer verzacht en verminderd was, dewelke na die zelve veelheid ten derden maale herhaald geheel weg bleef.

Zy

das erexerit vires, pronum eft colligere, illum in hac fingulari epidemia verum fpecificum aliis longe ante ponendum fuiffe.

In principio morbi, ubi laxantia magis indicata fuerunt, neceffitate non tam urgente illis extractum Corticis admifcui. Ad profligandam vero quartanam in fubftantia adhibitus plurimum profuit, una & dimidia uncia inter duos paroxyfmos adminiftrata peffima fymptomata anxietates & capitis dolores fummos cum deliriis & ftertore expugnavit; eadem dofi, fequentibus diebus intercalaribus exhibita, Febrem quam maxime mitigatam atque abbreviatam deprehendi, quæ poft eandem dofin, tertia vice reiteratam, plane emanfit.

Absque

Zy verlengde als door een wonderwerk het leven der Lyderen door de Koorts zonder zichtbaare ontlasting weg te neemen. Men mag voorzeker buiten allen twyffel vast stellen, dat zy dit haar vermogen door eene onfeilbaare verrotting tegengaande balsemachtige en ontbindende kracht, of door het verbeteren der Ziekte stoffe, of door het wegneemen van de tegennatuurlyke aandoening van het Zenuw gestel, ter uitvoer gebragt hebbe.

Daar zyn 'er, die de middel zouten, als de Salpeter en het Polychrest zout, en anderen de *Alcalische* (zuivere zouten), gelyk als het zout van Alsem van Duizend gulden kruit, en van den Virginischen Slangenwortel by denzelven willen voegen, en door deeze byvoeging een meerder vermogen daar aan toeschryven; maar ik heb niet konnen bespeuren dat hier door meerder voordeel te wege gebragt wierde: in tegendeel heb ik altyd spoediger uitwerking vernoomen door het gebruik van den Koorts-bast

Absque ulla sensibili evacuatione quasi miraculo Febrem depellendo ægrotantibus vitam prorogavit. Effectum suum specifica antiseptica, balsamica & resolvente virtute, vel corrigendo materiam vel irritationem nervorum perversam tollendo edidisse extra omne dubium habetur.

Sunt, qui salia neutra, nitrum scilicet & sal polychrestum, alii alcalina, sal nempe absynthii vel centaur. m., alii aromata & rad. serpent. virg. cortici adjungi volunt & illi majorem facultatem per hanc additionem tribuunt, sed nihil vidi de his redundasse majus emolumentum, è contra per solum Corticis usum in substantia

bast op zich zelven, of alleen te geeven [*].

Om het wederkeeren van de Koorts voor te komen, moet de Koortsbast evenwel, al is de Koorts weg, ten minsten in eene mindere veelheid, met beleid voort gebruikt worden. Want ik denk, dat de oorzaaken van de geduurige wederinstortingen, niet alleen in het afwyken van den Levensregel, maar wel voornamelyk in de byblyvende epidemike Luchtsgesteldheid, of in de overgroote zwakheid, door de Koorts veroorzaakt, moeten gezocht worden.

Men moet nog aanmerken, dat het gebruik van den Koortsbast, om de derdendaagsche Koorts t'onder te brengen, in alle onderwerpen niet altoos volstrekt noodzaakelyk geweest zy; gelyk ik in my zelven ondervonden heb: want, na zeven aanvallen van die Koorts gehad te hebben, ben ik met vyf aderlaatingen tot twaalf onçen, veelvuldig drinken van Seltzer-

stantia promptiorem effectum semper percepi.

Ad recidivas præcavendas absente, jam febre saltem refractiori dosi is solerte continuari debuit. Recidivarum tam frequentium causas non solum in diætæ erroribus, sed potius in constitutione aëris epidemica permanente, vel in debilitate summa a Febre producta, quærendas fuisse puto.

Notandum adhuc est, corticis usum non semper in omnibus subjectis ad profligandam quartanam absolute fuisse necessarium, ut ego ipse in me observavi, septem enim quartanæ paroxysmos passus & quinque Venæ sectionibus ad uncias duodecim, aquarum Selteranarum

[*] Overeenkomende met de Waarneemingen van SYDENHAM en MORTON enz.]

zerwater in den aanval, onthouding van alle dierelyk voedſel en het gebruik van een enkel purgeermiddel, zonder tusſchenkomſt van andere middelen, van dezelve geneezen geworden. Insgelyks myn knecht en veele anderen. Het bloed was in dezelve altyd zeer ontſteeken, even als in een Pleuris of Zyde-wee.

In ſommige onderwerpen, welke de derdendaagſche Koorts hadden, kwamen 'er dikke beenen en buikwater by. In deeze vorderde ik niet met den Koortsbaſt, maar de waterzucht vermeerderde; veel min met andere waterdryvende middelen, waar door de Koorts toenam: maar ook allen, die deeze toevallen ondergingen, zyn geſtorven.

De veelvuldige bezigheden in de praktyk hebben my verhinderd de doode Lichaamen te openen, maar ik ben wel overreed, dat de derdendaagſche Koorts, zoo wel als de waterzucht in deeze onderwerpen, de verharding en ophoo-

narum in paroxyſmo copioſa potatione, abſtinentia ab omni cibo animali, atque unici purgantis uſu absque alio remedio ſanatus fui; ut & famulus meus & multi alii: ſanguis ſemper erat quam maxime inflammatus ut in pleuritide.

In quibusdam ſubjectis Febre quartana laborantibus tumores œdematoſi pedum & hydrops aſcites accederunt, nil profeci in hoc caſu Corticis uſu, quo hydrops augebatur, nec minus aliis remediis hydragogis, quibus quartana aucta eſt, ſed omnes hac combinatione afflicti obierunt.

Nimii labores practici ſectiones cadaverum impedivere, ſed bene convictus ſum quartanam æque ac hydropem in his ſubjectis ſcirrhum & infarctum hepatis

hooping in de Lever ten gronde hebben gehad; naardien de rechter bovenbuiks zyde zeer uitgezet zich vertoonde.

Waar vermoeden van verstoppingen was, gaf ik met vrucht de volgende Pillen:

℞. *Aloës Succotr.*
G. ammon. depur.
Tart. Vitriolat. āā ℥j.
Myrrhæ elect.
Pulv. rad. Bryoniæ āā ℈ij.

F. Pilulæ gr. iv. *om 'er 's morgens en 's avonds vier van in te neemen.* Of ook de volgende:

℞. Sa-

pro causa agnovisse, quia hypochondrium dextrum quam maxime tumefactum apparuit.

Ubi suspicio obstructionum fuit cum successu dedi sequentes pilulas.

Rec. *Aloës Succotr.*
Gum. ammon. dep.
Tart. Vitriol. āā drachm. unam.
Myrrh. elect.
Pulv. rad. Bryon. āā scrupul. duos.

F. Pil. gr. iv. *Mane & vespere quatuor sumendæ;* vel etiam sequentes;

Rec.

℞. *Sapon. medicat.*
Terr. fol. Tartari āā ℥ß.
Extr. Rhei opt.
—— *Taraxaci.*
—— *Fumariæ.*
G. *ammon. dep.* āā ʒij.
Pulv. Scillæ pp. ʒi.
Mann. Calabr. q. f.

ut F. Maſſa. Pilular. *Om* 2 *ſcrupels 's avonds daar van in teneemen.*

Om de *Toevallen te maatigen*, heb ik de volgende opgeteld:

1. De *hevige benaauwdheden* in den aanval hebben eene dubbelde oorzaak gehad, als:

a. De

Rec. *Sapon. medicat.*
Terr. fol. Tart. āā unc. ſem.
Extr. Rhei opt.
—— *Tarax.*
—— *Fumar.*
Gum. ammon. dep. āā drachm. duas.
Pulv. Squill. drachm. unam.
Mann. Calabr. q. f.

ut F. Maſſ. Pilular. *quoque veſpere* ſcrup. duo *ſumendi.*

Ad ſymptomata mitiganda ſequentia numeravi.

1. *Anxietates ſummæ* in paroxyſmo, duplicem cauſam habuerunt:

a. *Biliosi*

a. De *Gal in de eerfte wegen.* Want deeze door een braakmiddel ontlaft, zyn dezelve by den volgenden aanval zachtzinniger geweeft.

b. De *al te groote drift van het bloed ten tyde van de hitte.*

In dit en het voorgaande geval, was 'er niets voortreffelyker dan Koeldranken uit plantryke en bergachtige zuuren in eene groote veelheid en koud gedronken; waar door ook de buitengewoone dorft gelefcht wierd: het is ook ongeloofelyk, welk eene veelheid vochts de Lyders ten tyde van de hitte greetig dronken.

2. De *hevige hoofdpyn* en *ylhoofdigheid.* Deeze zyn door dezelfde oorzaaken voortgebragt, en hebben de Lyders altyd zeer gekweld: om te verzachten, flaagde beft de Vlier-azyn met natte doeken uitwendig tegen het hoofd ge-

a. *Bilem in primis viis*; emetico enim hac evacuata illæ fequente paroxysmo mitiores fuerunt.

b. *Commotionem fanguinis nimiam* ftadio æftus.

In hoc & priori cafu palliativè nil præftantius fuit julapiis ex acidis vegetabilibus & mineralibus copiofè & frigidè potatis; hinc etiam fitis immodica fedata fuit; incredibile eft quantam potus quantitatem ægri tempore æftus avidiffime confumferint.

2. *Dolores capitis vehementiffimi & deliria.* Easdem caufas habuerunt & femper & valde ægros excruciaverunt. Palliative optime fe geffit acetum fambuci capiti linteis

gelegd, insgelyks mostaard-pappen aan de voetzoolen.

3. Eene *bastaard keelontsteeking.*

Dit toeval, dat gedeeltelyk van de gal in de maag, gedeeltelyk van iets scherps, onmiddelyk de klieren en de lel aandoende, afhong, verzachtte ik door het opleggen van een pap uit Spaansche Zeep in melk gekookt, welke, even als een aantrekkend middel, de uitwendige huid van den hals raauw maakte; en altyd aan mynen wensch voldeed.

4. Indien de *Spanningen en Stuiptrekkingen* naar algemeene middelen niet luisterden, was ik genoodzaakt opiaten te geeven.

5. *Gevallen* van *Beroerte* en *Slaap-ziekte.*

Blaar-

teis madidis externe applicatum, ut & sinapismi plantis pedum.

3. *Anginæ spuriæ.*

Hoc symptoma, partim a bile in ventriculo, partim ab acri quodam glandulas & uvulam immediate adficiente, dependens, mitigavi per applicationem cataplasmatis e sapone & lacte cocti, quod effectu epispastico cutem externam colli excoriavit & nunquam non voto meo respondit.

4. *Spasmi & Convulsiones.* Si remediis universalibus non obediverunt, opiata propinare coactus fui.

5. *Soporosi & Apoplectici Adfectus.*

Vest

Blaartrekkende en Kampher-middelen by den Koortsbast gevoegd, volvoerden, na voorafgedaane aderlaatingen, het voornaamste werk.

§. XV.

Wat de *Vierde Aanwyzing* betreft, te weeten: *om de veerkracht der Ingewanden en van het gansche Lichaam te herstellen.* Hier in heeft de Koortsbast de voornaamste plaats bekleed, door namelyk de overgebleevene zwakheid van de Koorts weg te neemen. Echter vond ik raadzaam de bereidingen uit Staal in zuchtige en zwakke gestellen, voor al in Vrouwen, by den Koortsbast te voegen.

Om dit oogmerk te bereiken schreef ik den volgenden Kruiderwyn voor:

℞. *Li-*

Vesicatoria & camphorata cum cortice juncta, præmissis antea venæsectionibus, in hoc casu exquisitam opem præstiterunt.

§. XV.

Ad *quartam indicationem* quod attinet, *ut nempe tonus viscerum atque totius corporis restituatur*; hic Cortex primum locum tenuit, causam debilitatis febrem scilicet tollendo; attamen præparationes ex marte in subjectis phlegmaticis & laxis & præcipue in fœminis Cortici adjungere consuetum duxi.

In hunc finem sequens vinum chalybeatum præscripsi.

Rec.

℞. *Limatur. Chalyb. non æruginos.* ℥i.
Succi Limon. ℥ij.
Stent per noctem in loco calido, adde
Pulv. Cort. Peruv. ℥j.
Herb. Salviæ m. j.
Flor. Authos p. ij.
Cinnam. ʒj.
Macis ℈jß.
Vini albi Gall. vel *Rhenan.* Lib. iij.

Laat het ſtaan trekken op eene koude plaats geduurende drie dagen, en doorgedaan zynde vier maal daags een wynglaasje daar van genoomen worden.

Armen ſchreef ik met vrucht bittere Kruiden en Wortels voor, uit roode Gentiaan, welriekende Lis, bladen en knoppen van Alſem, bloemen van Duizend gulden kruid, bladen van Salie,

Rec. *Limat. Chalyb. non ærug.* unc. unam.
Succ. Limon. unc. duas.
Stent per noctem in loco calido, adde
Pulv. Cort. Peruv. unc. unam.
Herb. Salv. manip. unum.
Fl. Anth. pugill. duos.
Cinnam. drachm. unam.
Macis ſcrup. un. & ſem.
Vin. alb. Gall. vel Rhenan. Lib tres.

Stent in infuſione frigida per tres dies, col. & capiatur quater in die vitrum vinoſum.

Pauperibus cum fructu præſcripſi Herbas & Radices amaras. e. g. *Gentian. rubr. Calam. arom. Herb. & Summit. Abſynth. Fl. Cent. min. Herb. Salv. Rut. Cort. Aurant.*

lie, Wynruit, Oranje schillen enz. om ze op Wyn of Jenever te laaten trekken, en driemaal daags eên teug 'er van te neemen.

Bittere en Maag *Elixirs*, en voornamelyk dat van MYNSICHT, zyn van uitmuntende uitwerking geweest; insgelyks Pillen uit bittere Extracten bereid.

§. XVI.

Het *laatste Hoofdpunt*, om vooral eene *geschikte Levenswys in acht te neemen*, zonder welke onze Koorts niet konde geneezen worden, zal ik nog met korte woorden afdoen.

De Lyders welke met eenen onverzadelyken hondshonger gekweld wierden, waren gewoon veel spyze teffens en dat gestadig in te slokken, welke overdadigheid, zoo in de veelheid als in de

rant. etc. ut extrahantur Vino vel Spiritu Juniperi & sumatur ter in die haustus.

Elixiria quoque amara & visceralia & imprimis illud *Vitrioli Mynsichti* egregios effectus præstiterunt, ut & pilulæ ex extractis amaris.

§. XVI.

Ultimum momentum, ut nempe diæta decens observetur, sine qua nostra Febris curari non potuit, brevibus attingam.

Fame canina insatiabili extorsi ægri multum cibi & semper devorare constricti sunt & errores tam in quantitate

de hoedanigheid, zy nimmer ongestraft begongen.

Melkspyzen, en in 't gemeen het dierlyke voedsel, en alle soorten van vettigheden zyn zeer schadelyk geweest: integendeel waren de spyzen uit het Planten-ryk nuttig. En, wyl ik hier in niets ongewoons heb aangemerkt, vinde ik het ook onnoodig om hier iets meer by te doen.

Ik zal 'er twee zonderlinge gevallen by voegen; en daar mede een einde maaken van dit Bericht, door de loffelyke *Correspondentie Societeit* verzocht, in die hoope van iets tot opheldering van deeze *Epidemische* Koorts te hebben toegebragt.

titate quam in qualitate nunquam non impune commiserunt.

Lacticinia, victus animalis in genere & omnis generis pinguia, valde nocuerunt: Victus vegetabilis vero utilis fuit. Quia nil inconsueti observavi in hac materia, plura addere supervacaneum duco.

Adhuc duos casus particulares annectam, & sic huic relationi a laudabili quadam Eruditorum societate requisitæ finem imponam, sperans aliquid ad dilucidationem hujus Febris epidemicæ contribuisse.

AEGER

EERSTE GEVAL.

Een Ruiter, 26 jaaren oud had buiten Koorts of ander aanmerkelyk ongemak een zacht Laxeermiddel zonder eenige uitwerking ingenoomen; des morgens om elf uuren zag ik hem, en konde uit de pols niets ontdekken; over geene andere toevallen klaagende, at hy smaakelyk pap, die uit meel met karnemelk bereid was: een uur daar na werd hy door stuiptrekkingen van de spieren des ganschen lichaams aangetast, het hoofd werd aanhoudend in 't ronde gedraaid, het aangezicht was rood en gezwollen, de oogen stonden wild, de mond was beurteling open en gesloοten, de leden waren krom en zoo styf, dat zy op geenerleie wyze konden uitgestrekt worden, de beweeging van het lichaam was by hem geduurig beurtelings naar de regter en linker zyde, hy ronkte, de pols was ingetrokken, en lag zonder gevoel. Dit waren de toevallen, die waargenoomen wierden. Ik belaste myn knecht

AEGER PRIMUS.

Eques 26. annorum sine Febre, nec alio gravi incommodo, lene laxans matutino tempore absque ullo effectu sumsit; hora undecima vidi eum, nihil ex pulsu percipere potui, nec de aliis symptomatibus conquestus pultem ex farina & lacte ebutyrato paratam cum appetitu edit, post horam unam convulsionibus musculorum totius corporis corripitur, caput continuo in gyrum ductum, facies rubra & tumens, oculi torvi, os alterna vice clausum & hians, membra incurvata & rigida ita ut nulla vi extendi potuerint, trunci motus fere continuus alternative dextrorsum & sinistrorsum, stertor, pulsus retractus, nullus sensus. Hæc erant symptomata quæ observabantur. Venæsectionem instituere

knecht hem ader te laaten, en eene ontſpannende en verzachtende klyſteer te zetten; indien zulks geſchieden konde: zoo gezegd, zoo gedaan: het afgetrokken bloed was ontſteeken, de ontlaſte ſtoffen waren zwart en ſtinkende; een uur daar na werden de beweegingen bedaard, en het gevoel kwam weêrom, zoo dat de Lyder met de Omſtanders en met my ſprak, onkundig zynde wat hem overgekomen ware. Na verloop van een uur werd hy door het zelfde toeval aangetaſt, waar op een tweede aderlaating in het werk geſteld werd, en een tweede klyſteer gezet; maar de beweegingen bedaarden niet, en de mond was zoo ſtyf geſlooten, dat die op geenerhande wyze konde open gekreegen worden: tegens den avond weder by hem komende, vond ik hem in den zelfden toeſtand, en het paarſche aangezicht ſcheen eene aanſtaande beroerte of de eene of andere bloedſtorting te dreigen; ziende dat het onderſte kaakebeen te mets geopend en dan weder geſlooten wierd, had ik het volgende drankje by de hand, be-
ſtaande

tuere atque enema emolliens & antiſpaſticum ano immittere, ſi fieri poſſet, famulo meo juſſi: dictum factum; ſanguis fuit inflammatus, fœces redditæ nigræ foetidæ; poſt unam horam requies motuum, ſenſuumque reditus, ita ut cum adſtantibus & mecum locutus ſit æger, ignorans quid ſibi ipſi acciderit; hora una præterlapſa pari paroxysmo adfectus, altera Venæſectio inſtituta eſt & alterum clysma injectum ſed motus convulſivi non ſopiti ſunt, os clauſum ut nulla vi ne minimum quidem aperiri potuiſſet; verſus veſperum reverſus in eodem ſtatu inveni ægrum, facies coerulea apoplexiam vel hæmorrhagiam quandam minabatur, vidi maxillam inferiorem quandoque aperiri & iterum claudi, mixturam ſequentem in promptu habui
cx

ſtaande uit vier onçen water van Oranje bloeiſels, 25 druppels van het Pynſtillend vocht van SYDENHAM, 6 grein Muscus, 2 greinen Kampher, en een onçe Syroop van Oranje ſchillen: zoo dra hy het onderſte kaakebeen opende, goot ik hem een Lepel vol van het zelve in, waar van hy een gedeelte doorſlikte, maar het grootſte gedeelte vloeide langs de wangen uit: een quartier uur daar na bragt ik 'er een tweede Lepel in, en eindelyk een derde met eenige verpoozing, waar van hy altyd iets doorſlikte. De krampachtige beweegingen zag ik voor een tyd geſtild en dan wederkomen, evenwel gaf ik hem niets meer van myn drankje; na verloop van een uur vond ik den Lyder in een allerdiepſten ſlaap, met volkomen ſtilſtand der beweegingen, en eene volle, ſnelle en zachte pols; hy lei den ganſchen nacht dus onbeweegelyk, des anderen daags was hy in den zelfden ſtaat, ook des avonds; ik ſchreef als nog niets voor; den volgenden nacht bleef alles op dezelfde wyze; insgelyks den derden dag; toen liet ik Spaanſche Vliegen aan de kuiten, en Moſtaard-pappen tegen

ex *Aq. Fl. Aurant.* unc. quatuor. *Laud. liquid.* SYDENHAM. gtt. xxv. *Mosch.* gr. vj. *Camphor.* gr. ij. & *Syr. Cort. Aurant.* unc. unam compoſitam; cum aperiebatur una vice maxilla inferior, cochlear unum illi injeci, portionem ejus deglutivit, ſed maxima ex parte per genas effluxit; poſt quadrantem horam alterum cochlear immiſi, & porro tertium, intervallo quodam intermedio, ſemper aliquid deglutivit; vidi motus ſpasmodicos ad tempus ſopitos & iterum redeuntes; tamen nihil amplius dedi de mea mixtura; poſt horam unam inveni ægrum in ſomno profundiſſimo, atque plenaria motuum ceſſatione, pulſuque pleno, celeri atque molli, per totam noctem ſic immobilis jacebat, altero die in eodem ſtatu fuit, veſpere quoque, nihil præſcripſi, ſequens nox eadem fuit, tertius dies quoque, veſicatoria

gen de voetzoolen leggen, insgelyks klysteeren zetten, die in den beginne verzachtende, daar na meer prikkelende waren; tegens den avond hadden de Spaansche Vliegen goede uitwerking gedaan, zoo wel als de Klysteeren, die altoos zwarte stoffen ontlast hadden; ook was 'er overvloedig zweet gevolgd: den derden nacht begon hy zich meer te beweegen, en den vierden dag werd hy, doch niet volkomen by zyne kennis zynde, wakker; geduurende drie dagen bragt hy, al krytende en ylende, niet dan onzinnige dingen te voorschyn. Dagelyks werden hem verzachtende Klysteeren gezet, en het volgende drankje den vierden dag voorgeschreeven:

℞. *Infus. Laxat. Viennens.* ℥iv.
Aq. Flor. Aurant. ℥ij.
Extr. Cort. Peruv. ʒj.
Spir. Nitr. dulc. ℈j.
Syr. Cort. Aurant. ℥jß.

M. D. *Om alle uur een Lepel in te neemen.*

De

toria suris & sinapismos plantis pedum applicari jussi, item clysmata primo emollientia & tandem irritantia immitti curavi; versus vesperem epispastica effectum sufficientem habuerunt, nec non clysmata semper fœces nigras eduxerunt; sudores quoque copiosi secuti sunt, in tertia nocte plus motus exserit & quarto die ad vigilias reductus, sed non plano sibi præsens, flendo & delirando per tres dies insania produxit; clysmata emollientia quotidie injecta sunt & sequens mixtura quarto die præscripta est.

Rec. *Infus. Laxat. Viennens.* unc. quatuor.
Aq. Fl. Aurant. unc. duas.
Extr. Cort. Peruv. drachm. unam.
Spir. Nitr. dulc. scrupul. unum.
Syr. Cort. Aurant. unc. unam & sem.
M. D. *Omni hora cochlear unum sumendum.*

Hinc

De pis die hier door in groote veelheid geloosd wierd, liet een rood zinkfel na, ook werden 'er zwarte en eindelyk geele ftoffen door den ftoelgang ontlaft; en hy kreeg het gebruik van alle de zinnen weder. Eenige ligte aanvallen van eene derdendaagfche Koorts vorderden het gebruik van het volgende Conferf uit den Koortsbaft bereid.

℞. *Pulv. Cort. Peruv.* ℥jß.
—— *Flor. Chamom.* ʒij.
Syr. Cort. Aurant. q. f.

ut F. Electuarium. *En daar van alle twee uuren een vierendeel loods in te neemen.*

Door welk middel, dat nog eens herhaald wierd, hy zoo volkomen tot zyne voorige gezondheid geraakt is, dat 'er geen fchyn van eenige ongefteldheid, hoe ook genaamd, is overgebleeven.

Nog

Hinc urina multa, fedimentum rubrum deponens, foecefque nigræ & tandem flavæ per anum eductæ funt, atque fenfus omnes redierunt; quartanæ autem Febris leves paroxysmi ufum fequentis electuarii chinati requirebant.

Rec. *Pulv. Cort. Peruv.* unc. unam & femis.
—— *Fl. Chamom.* drachm. duas.
Syr. Cort. Aurant. q. f.

ut F. Elect. *fingulis duabus horis* drachma j. *fumenda.*

Qua quantitate duplici vice ufurpata ita ad priftinam falutem rediit æger, ut nullum incommodi cujuscunque veftigium relictum fit.

Alium

Nog een anderen Ruiter, met gelyke Ziekte bezocht, heb ik door dezelfde middelen, even gelukkig herfteld; behalven dat de derdendaagfche Koorts in deezen een langduuriger gebruik van den Koortsbaft vereifcht heeft.

TWEEDE GEVAL.

Een jonge Ruiter van 17 jaaren, te vooren alleen met eene ligte onpasfelykheid behebt, werd op eenmaal, als door het Onweer getroffen, door een foort van Beroerte aangetaft. Terftond by denzelven geroepen zynde, vond ik hem even als eenen ftervenden zonder beweeging, met half opene oogen, gaapenden mond, zwarte tong, rood gezwollen aangezicht met fterke en zichtbaare klopping der halsflagaderen, drooge huid, harde en zeer radde pols en fnorkende. Ik deed hem zelve op ftaande voet eene ruime aderlaating, tot dat de pols zachter wierd; zynde het bloed, 't geen met zeer

Alium equitem eodem morbo laborantem iisdem remediis cum exoptato fucceffu tractavi, nifi quod pertinacior quartana fubfequens longiorem corticis ufum poftulaverit.

AEGER SECUNDUS.

Eques 17 annorum, levi tantum incommodo antea laborans, uno ictu quafi a fulmine tactus affectu foporofo apoplectico corripitur. Statim appellatus inveni eum moribundi inftar in dorfo jacentem absque fenfu, cum oculis ad dimidium claufis, ore aperto, lingua nigra, facie rubra tumente cum forti & vifibili pulfatione carotidum, cute ficca, pulfu duro & frequentiffimo, ftertore. In inftanti Venæfectionem largiffimam ipfe inftitui usque ad pulfum molliorem; fanguis

zeer grooten drift uit de ader geloopen was; zoodanig ontsteeken, dat 'er byna geen wei op het roode gedeelte van het bloed dreef. Ik schreef hier op het volgende drankje voor:

℞. *Aq. Flor. Samb.* ℥iv.
Camphoræ gr. ij.
Extr. Cort. Peruv. ʒj.
Spir. Nitr. dulc. ℈j.
Syr. Cort. Aurant. ℥j.

M. D. *Om 'er alle uur een lepel van in den mond te gieten*, zoo als hy het geheel heeft ingenoomen.

Zes uuren daar na wederkomende, vond ik den zieken in den zelfden staat, met een pols nog sterker, als na de eerste laating; ik beval hem eene andere min ruimer dan de voorige aderlaating te doen; en twee Spaansche Vliegpleisters aan

guis cum maximo impetu è vena ejaculatus ita inflammatus fuit, ut nullum fere serum cruori innataret; præscripsi sequentem mixturam.

Rec. *Aq. Fl. Samb.* unc. quatuor.
Camphor. gr. duo.
Extr. Cort. Peruv. drachm. unam.
Spir. Nitr. dulc. scrup. unum.
Syr. Cort. Aurant. unc. unam.

M. D. *Omni hora cochlear unum ori immittendum*, optime deglutivit cuncta.

Post sex horas rediens, in eodem statu inveni ægrum, cum pulsu adhuc duriore, quam post primam Venæsectionem, alteram minus largam instituere & statim post illam

aan de kuiten en mostertpappen aan de voetzoolen te leggen, tessens voortgaande alle uuren een lepel van het drankje in te geeven. De Spaansche Vliegen hadden des anderen daags eene genoegzaame werking gedaan, en 'er was veel wei uit de blaazen ontlast; ik bespeurde echter by het wegneemen van de opperhuid geen het minste gevoel in den Lyder, de pols was evenwel zachter, en sloeg min ras; 'er vertoonde zich als een daauw over het gansche lichaam; ter middernacht kwam hy weder by zich zelfs, na dat hy met een overvloedig zweet als overdekt was, en veel gewaterd had, 't welk naderhand een roodachtig zinksel nederliet. Op den derden dag ontlastte hy na het gebruik van een zacht Laxeermiddel zwarte stoffen: op den vierden dag klaagde hy van hevige pyn in de billen, in beide welken ik eene vry groote zwarte korst ontdekte. Ik leide hier op eene stooving uit een Afkooksel van den Koortsbast met rooden Wyn, Alsem-knoppen, Kamillen en Vlierbloemen en Armoniak-zout; en schreef

illam duo vesicatoria suris & sinapismos plantis pedum applicari jussi, continuata adhuc singulis horis præscripta mixtura. Altero die, vesicatoria effectum sat sufficientem fecerunt, & multum serum e vesiculis evacuatum est; nullum tamen sensum cuticula vesicæ ablata in ægro observavi; pulsus mollior & non tam frequens, madorque totius corporis apparuit; in media nocte sensus recuperavit, postquam sudore copiosissimo diffusus fuerit atque multam urinam reddiderit, quæ postea sedimentum lateritium seposuit. Tertio die lene laxans sordes nigras expurgavit, quarto die sibi nates vehementer dolere conquestus est; vidi escharam nigram in binis natibus satis largam, applicavi fomentationes ex *Decoct. Cort. Peruv.* in vino rubro cum *Summit. Absinth. Fl. Chamom. Sambuc. Sal. Ammon.* & in-

 terne

ſchreef hem terſtond den Koortsbaſt in poeder voor, om alle uuren ¼ loods daar van in te neemen. Na verloop van agt dagen, op deeze wyze voortgegaan te hebben, was de korſt aan de kanten geſcheiden, en het dun bloedig vocht in eene betere etter veranderd; doch, vermits de verſterving de ſpierige deelen van de bilſpieren dieper hadde aangedaan, nam ik, wyl het zich liet aanzien dat de ſcheiding van te langen duur zyn zoude, myn toevlugt tot het mes, en ſneed al het doode weg; als nog aanhoudende met de ſtoovingen, tot de wonde, die vry uitgebreid was, gezuiverd ſcheen: eindelyk met opdroogende middelen in de wond te brengen, en met het inwendig gebruik van den Koortsbaſt voort te gaan, is de Lyder na verloop van vier maanden volkomen herſteld.

Een Burger van 42 Jaaren oud, door eene Ziekte volkomen aan deeze gelykende aangetaſt, en met dezelfde toevallen en gelyke verſterving in

terne ſtatim *Corticem* in ſubſtantia ad drachmam integram, ſingulis horis ſumendum præſcripſi; hac methodo per octo dies continuata, eſchara ſeparata in marginibus fuit, ſanie ichoroſa in melius pus mutata; attamen, quia ſphacelus partes muſculoſas gluteorum profundius affecit, ſeparatio mortui a vivo nimis tarda eſſe mihi videbatur, ad ſcalpelli operam refugium ſumſi omneque mortuum exſcidi, continuatis adhuc usque ad plenariam vulneris ſatis ampli depurationem fomentationibus; tandem exſiccantibus vulneri applicatis Corticisque adhuc uſu interno poſt quatuor menſes in integrum ſanatus fuit æger.

Civis quidam 42. annorum perfecte eodem morbo cum iisdem ſymptomatibus & ſphacelo quoque in natibus

in de billen aangedaan, is op dezelfde wyze hersteld: insgelyks een Vrouw van omtrent 50 Jaaren.

Een ander Burger van 45 Jaaren kwam aan dezelve Ziekte om, wyl de Vrouw niet toestond dat 'er eene tweede aderlaating zoude gedaan worden: by de eerste laating was het bloed zeer hevig ontsteeken als in een *Pleuris*, terwyl de pols nog hard en ras bleef; de tweede was noodig om met vrucht Spaansche Vliegpleisters te kunnen aanleggen, en inwendig Kampher-middelen te geeven, dewelke in dit geval door my niet zyn toegediend. Een ander Geneesheer by denzelven geroepen veroordeelde, om welke reden weet ik niet, de eerste, en nog meer de tweede aderlaating; en, na vruchteloos Spaansche Vliegen, en andere middelen, my onbekend, te hebben aangewend, stierf de Lyder den derden dag. —

tibus laborans eadem methodo restitutus est; ut & fœmina quædam 50. circiter annorum.

Alius Civis 45. annorum eodem morbo mortuus est, quia uxor venæsectionem secundam administrare non permisit; per primam sanguis fuit quam maxime inflammatus ut in pleuritide, pulsu adhuc duro & frequenti, secunda necessaria fuit ut cum fructu potuissent applicari vesicatoria & camphorata interna, quæ in hoc casu a me non sunt adhibita; alius Medicus vocatus Venæsectionem primam & adhuc magis secundam qua ex ratione nescio damnavit, & vesicatoriis aliisque remediis nescio qualibus in cassum adhibitis æger tertio die periit.

KORTE BESCHRYVING

van den POLDER *van*

MASTENBROEK,

Gelegen in de PROVINTIE *van*

OVER-YSSEL [*].

De *Polder* van MASTENBROEK, tusſchen zyne ring-dyken beperkt, vormt een bultig plat rond van eene vry groote uitgeſtrektheid.

Wil men deszelfs omtrek beſchryven, zal het niet

[*] Ter opheldering van den Polder van *Maſtenbroek*, (in de *Prysverhand.* bl. 305. voorkomende,) tusſchen de Steden CAMPEN en ZWOLLE enz. gelegen, en met opzicht tot den Dampkring zyne zonderlinge betrekking tot die beide Steden enz. hebbende; voor al wegens de overſtroomingen in de Jaaren 1776 en 1777. (zie het *Bericht van de Ziekten van* CAMPEN, enz. bl. 385.) is de Wel Ed. Heer M. S. DU PUI, *A. L. M. Phil.* en *Stads Med. Doct.*, *Correspondent* deezer *Societeit* te CAMPEN, verzocht geworden eenige omſtandigere opgave van den zelven te doen; die dit echter, wegens zyn Ed. kort verblyf in die Stad, liever aan eene op dit ſtuk ervarene penne heeft willen overgeeven: gelyk dan ook de Heer J. TEN HOLT, *Architect* en *Fabriek*-meeſter te CAMPEN, dit volvaardig op zich heeft gelieven te neemen.]

niet ongevoegelyk zyn, om dit by de Stad CAMPEN te beginnen.

De Dyk dan begint onmiddelyk voor de Stad CAMPEN aan de overzyde van den Ysſel, en gaat van daar tot aan Grafhorſt, van daar tot aan de Luiterſche Zyl of Sluis; vervolgens tot aan de Veneryter Zyl en verders tot aan het Dorp Genemuiden: van daar ſtrekt deeze Dyk zich uit tot aan de Herberg, de Koeſtaart genaamd, tegen over de Stad Hasſelt, alwaar zich niets anders tusſchen de Stad en Polder dan de Rivier het zwarte Water en een zeer gering gedeelte voorland opdoet; en loopt vervolgens tot aan de Ramaaker-Zyl en de Herberg, het Franken-huis genaamd, welke omtrent een half uur van Zwolle gelegen is.

Van het Franken-huis loopt deeze Polder binnen door langs bultige landen, in het algemeen de Konynen-belten genaamd, en een binnen Dyk tot tegen over de Heerlykheid en wel het Dorp Zalk; van daar tot het Dorp Wilſum en eindelyk van Wilſum tot tegen over CAMPEN, van waar wy de omſchryving van den omtrek begonnen hebben.

De omtrek van deezen Dyk rekent men omtrent 9 uuren gaans te zyn.

Genoegzaam in het middel-punt van deeze Polder is gelegen de Maſtenbroeker Kerk.

'Er wordt vereiſcht, dat men ook een woord zegge van het geen om deeze Polder gelegen is: Aan de Zuid-Weſtzyde van den Polder vindt

men de Rivier den Ysfel, meeften tyds afloopende en deszelfs zoet water zoet; aan de Noord-Weftzyde een tak derzelve, het ganze diep en geute genaamd, welkers water ook meeftentyds zoet is; aan de Noord-Ooft en Ooft Noord-Ooft, en aan de Ooft ten Noorden zyde des Polders het veel tyds afloopende zwarte water, mede meeften tyds met zoet water gevuld: ten Zuid-Weften, Weften, Noord-Weften en Noorden van de Polder de Camper Eilanden, en eenige Landeryen van Genemuiden; terwyl de Zuider-Zee op een afftand van ¼, 1 en 1½, uur van dezelve gelegen is, en fomtyds door ftormachtig weêr oorzaak is, dat het voor heen genoemde afloopende water wel eens tot Campen, Grafhorft, Genemuiden, Hasfelt en hooger op, een en andermaal in het Jaar filtig wordt.

De Polder is behoorlyk met weeteringen of waterleidingen doorfneeden. —— In dezelve vindt men een menigte Boeren Wooningen en behoorlyke Rywegen, welke op de meefte plaatfen met kort willigen hout beplant zyn.

De aanleg der Slooten langs de Landeryen was wel eer zeer goed gefchikt, dan door de onachtzaamheid der Boeren zyn zy minder in getal geworden, en veelen derzelven met liezen en biezen enz. begroeid. — Men vindt verfcheidene Sluizen in deeze Polder, waar door zich het water kan ontlaften: de eerfte is aan de Rivier den Ysfel over de Stad CAMPEN; de tweede aan de Geute, de Luiterfche Zyl genaamd; de derde omtrent een ¾ uurs verder, de Veneryter-Zyl genaamd. —— Deeze beide Zylen, de Luiterfche

terſche en Veneryter ontlaſten zich door de Geute, en de zoo genaamde Slenk in Zee.

De vierde Sluis dier Polder vindt men te Genemuiden; de vyfde tusſchen Genemuiden en de Herberg de Koeſtaart, de zesde by de Koeſtaart zelve, de Stasſelder Zyl genaamd, en de zevende de Ramakers Zyl geheeten, digt by de Herberg het Franken-huis. —— Deeze vier laaſt genoemde Sluizen hebben haare uitwateringe in het zwarte water.

De Maſtenbroeker Polder is dierhalven voorzien met 7 Sluizen ter wydte van 8, 9, 10 à 11 voeten, van welke de Luiterſche en Veneryter het beſt geſchikt zyn om uit te wateren, als digt by Zee liggende, en door geen ſtroomwater belemmerd. De minſte uitwatering geſchiedt by de Sluis over de Stad CAMPEN.

De groote der Polder wordt gerekend te zyn 6550 morgen, (ik meene Sallantſche maat, waar van 16 voeten, van 11 duim de voet, een roede uitmaaken:) van deeze grootte is omtrent $\frac{1}{6}$ gedeelte hoog land, gelegen by Zwolle, en tegen over Zalk. Dit hooge gedeelte wordt met Rogge, Haver en Garſt bebouwd, en het Weiland ter deezer plaatſe wordt voor zeer goed gehouden. ——

Tusſchen Grafhorſt en de Luiterſche Zyl vindt men omtrent 320 morgen laag Veenland, het welk de Koek-Koek genaamd wordt, waar van thans omtrent de helft verveend is ter diepte van 8 à 10 voeten, op welke diepte zich een Zandplaat opdoet. —— Het overige gedeelte is laag Wei en Hooiland, van het welk het meeſt

om zyne ſtegtheid onbeheerd is blyven liggen. — Dit gedeelte, zoo wel als de Koek-Koek wordt door het Regenwater by natte Winters ter hoogte van ¼, ½, ¾ ja 1 voet bedekt, het welk dus, door aanhoudende Regens veroorzaakt, nog daar en boven door de geringe uitwateringen, welke niet dan door Noord-Ooſte Ooſte en Zuid-Ooſte Winden kunnen geſchieden, vermeerderd wordt.

En aangemerkt nu, des Zomers, deeze Polder byna droog wordt, zoo vindt men hier geene Watermoolens.

(*was geteekend*)

J. TEN HOLT,

Stads *Architect* en *Fabriek*-Meeſter
te CAMPEN.

BERICHT

BERICHT [*]

WEGENS DE

DOORGAANDE ZIEKTEN,

die in het Jaar 1779 *te*

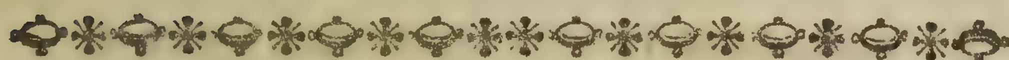
ZWOLLE

plaats gehad hebben,

DOOR DEN HEER

JAN HENDRIK STOLTE,

Stads *Med. Doct.*, Lid van het *Provinciaal Utrechts-* en van het *Zeeuwsch Genootschap der Weten-schappen* te VLISSINGEN, enz.

Daar 'er mijns bedunkens ter uitoefeninge van het groot oogmerk der Nat. en Geneesk. *Correspondentie* in de Vereenigde Nederlanden

[*] Dit *Bericht* is zonder de minste Verandering, in alles wat de *Ortographie* betreft, op speciaal Verzoek van den Heere Schryver mede gedeeld; 't geen hier gemeld wordt, om, in het vervolg, het zelfde by andere Stukken in acht te neemen, by aldien de Heeren *Correspondenten* liever verkiezen hunne eigene spelding te behouden, dan die, zoo als de andere, zoo veel mogelyk, op eene egale wyze aan elkanderen gelyk te doen zyn.]

landen niets minder in derzelver correſponderende Leden vereiſcht wordt, dan eene uitgebreide kunde en buitengewoone oplettendheid en ijver, zoude ik, als ten vollen overtuigd van mijn gebrek in allen dezen, mij nimmer onder hun getal begeven hebben, zo niet de Heer MARTINET mij had aangeſpoord, om de taak van *corresponderend* Lid met betrekking tot de Ziekten, die binnen ZWOLLE jaarlijks plaats hebben, op mij te nemen, en zo niet de eerbied voor dien Heer mij wederhouden had, van zijn herhaald aanzoek van de hand te wijzen.

De Lezer beſchouwe mijn bericht, als eene zeer onvolkomene Proeve, en verwachte in het vervolg niets, dan diergelijke Fragmenten.

Dit bij wijze van Voorreden vooraf hebbende laten gaan, heb ik nu de eer aan Heeren Directeuren te melden, dat in het Jaar 1779 te ZWOLLE waargenomen zijn,

I. Verkoudheid, meeſt met hoeſt gepaard, — Keelontſteeking, —— Zinkingspijn (*Rheumatismus*), alle in het begin des jaars. —— Veele menſchen waren dezen winter, gelijk alle jaaren, verkoud. Deze Ziekte wordt hier, en mogelijk overal, te weinig geacht, de aderlating te dikwijls nagelaten, en 't is hier door, dat ze zo menigwerf de Teering tot haar noodlottig gevolg heeft. —— De Keelontſteekingen waren hier minder, dan wel in voorige jaaren. —— Aan Zinkingspijnen heb ik maar eenige weinige Lijders gezien.

II. Kinderpokjes waren hier tot aan Hooimaand

maand toe, zijnde een overblijffel der befmetting, die in het voorige jaar doorgaande was. — Wanneer deze Ziekte, fchoon toen eenige Lijders door het ergfte foort met purper- en zwarte vlekken, bloed wateren enz., in weêrwil van de fterkfte verderf-weerende middelen weggerukt wierden, in het algemeen hier niet zeer kwaadaartig was.

Veele mijner Medeburgeren, voornaamelijk de aanzienlijkften dezer Stad, nemen de toevlugt tot de Inenting der Kinderpokjes, die ik hier allereerft in de Lente des Jaars 1769 begon, vervolgens onder veele tegenftribbelingen heb voortgezet, nu door alle onze Geneesheeren met de daad wordt goedgekeurd, en hier niet meer, dan tweemaalen doodelijke gevolgen heeft gehad.

Den 3den van Herfftmaand 1770 werdt door mij ingeëent een Kind, omtrent 6 maanden oud. Den 6den zag men reeds tekenen van befmetting op den arm. Den 11den begon de Koorts. Den 13den openbaarden zich de Pokjes, die tot den 15den vermenigvuldigden, regelmaatig voortgingen, en den 19den in het volle zweeren ftonden, bedekkende toen genoegzaam het geheele aangezicht; doch zij behoorden onder de zaamenvloeijende niet. Den 20ften begonnen de Pokjes in het aangezicht en den 21ften, of achtften dag na derzelver uitbotting, over het geheele ligchaam op te drogen. —— Tot nog toe was het Kind naar maate van zo veele Pokjes niet erg ziek geweeft. Den 22ften fcheen het bijna geheel beter, zo dat ik op dien dag aangetekend vinde, ... „ het aangezicht meer ge-

„ geflonken, beide oogen open, de Pokjes over „ het geheele ligchaam meeſt gedoofd, het Kind „ ſlaapt geruſt, en is naar de omſtandigheden „ zeer wel". — Terwijl ik niets kwaads meer vreesde, werd het Kind van dag tot dag wederom erger, de verdere opdrooging der Pokjes ging niet meer regelmaatig voort, in het aangezicht kwam wederom etter, even als bij de zaamenvloeijende, onder de korſten, het Kind begon te hoeſten, werdt kortademig en benaauwd, kreeg Stuipjes in handen en oogen en ſterke Koortſen. Drie Snijtandjes kwamen in dien gevaarlijken toeſtand voor den dag, een vierde bleef, op het punt van doorbreken, te rug, en mogelijk ſtonden 'er meer op het uitkomen. De verzwakte Zuigeling ſtierf den 4den van Wijnmaand, 31 dagen na de Inënting, zijnde, behalven die van het voorhoofd, alle de Pokkorſten afgevallen.

De W. Ed. Z. Gel. Heer BEEK was het ander, mogelijk het eenigſt! ongelukkig voorwerp. Zijn W. Ed. deed zich den 23ſten van Wiedemaand 1774 door een' onzer Heelmeeſteren inënten, en ſtierf den 14den dag na de Inënting. Men zag naauwlijks één Pokje uitgezet, maar in derzelver plaats over het geheele ligchaam kleine purper-vlekken en meer andere tekenen van verrotting.

'Er waren 'er toen ter tijd, die twijffelden, of wel deze uitkomſt aan de Inënting moeſt toegeſchreven worden, of niet deze ongelukkige Geneesheer voor de Inënting op de gewoone wijze waare beſmet geworden. Dan de ontſteking op de ingeënte plaats, de voortgang, hoe traag

traag ook, der befmetting aldaar, de pijn onder den oxel van den ingeënten arm en andere toevallen, op de gewoone dagen voorgevallen, bewijzen, dat de Heer BEEK waarlijk aan de Inënting overleden is. —— Anderen zochten de reden dier noodlottige uitkomft in eene al te fterke voorbereiding. Dan, offchoon de Heer BEEK in dit ftuk te verre gegaan zij, daar door zeer verzwakt waare, en hier uit waarfchijnlijk eenige toevallen ontftaan zijn, moet echter daar aan de dood, mijns bedunkens, niet worden toegefchreven. —— 'Er zullen toch altijd eenige weinige menfchen gevonden worden, bij welke de Inënting, hoe ook beftierd, doodelijk zal aflopen; doch waar van wij de reden nimmer doorgronden, noch de flagtoffers vooraf kennen zullen.

Ondertusfchen is het 'er ver van daan, dat ik voor eenen fchraalen eetregel of voorbereidende Geneesmiddelen zoude pleiten. —— In 't begin liet ik mijne inëntelingen voor- en na de inënting den eetregel van DIMSDALE nauwkeurig houden, naderhand ging ik tot eenen minder fchraalen over, eindelijk ontzeide ik hun niets, dan vis, vleefch, fpecerijen, wijn en fterke dranken. —— Ik fchreef hun nu de Geneesmiddelen van DIMSDALE, dan eens die van WATSON voor, naderhand liet ik alle voorbereidende Medicijnen weg. —— Ik heb de fmetftof van natuurlijke en van ingeënte Pokjes, van Lijders, die weinig en die veel Pokjes hadden, ééns van eenen jongen, die twee dagen daar na aan de Kinderziekte overleed, maar nooit van zaamenvloeijende, genomen. —— Ik deed eerft de Inënting op den arm, toen volgens GATTI op

op de handen, naderhand gaf ik altijd de voorkeur aan den arm. —— Ik heb mijne Inëntelingen in eene maatige lucht gebragt, maar ook, genoodzaakt zijnde het geheel jaar door in te enten, veelen hunner aan hitte en brandende zonneſtraalen, aan regen, wind, ſneeuw, hagel en ſtrenge koude moeten blood ſtellen. —— Eindelijk ik heb jongen en ouden, van twee maanden tot 45 jaaren, ingeënt. —— Het beſluit, gegrond op de uitkomſten dezer proeven, trapsgewijze voorzichtig met overleg, uit noodzaak, of toevallig genomen, is, dat het geen onderſcheid veroorzaakt, of de ſmetſtof van natuurlijke, dan van ingeënte Pokjes, noch of dezelve van Lijders, die veel Pokjes, dan van hun, die weinig hebben, genomen worde, —— dat het uit hoofde van de menigte der Pokjes, die zomtijds na de Inënting volgen, minder veilig is, voorwerpen onder, dan boven de drie jaaren oud, inteënten, ——— dat de groote voordeelen der Inënting of vrijwillige en welberadene, —— boven de zogenaamde natuurlijke of toevallige en onvoorzichtige beſmetting, voornaamelijk afhangen van de wijze, op welke de ſmetſtof in het ligchaam worde gebragt, nam. van de Inënting in de huid, ——— dat de open lucht en wel in de eerſte plaats de warme zomer lucht, als de huiverige Inëntelingen, ten tijde der Koorts van uitbotting, zich in de zon kunnen bakeren, of althans voor de koude buitens huis niet behoeven te vrezen, deze voordeelen aanmerkelijk te hulpe koomt, ——— dat alle Geneesmiddelen, bij wijze van voorbereiding genomen, nooit voordeel, maar dikwijls nadeel aanbrengen, —— dat men voor de Inënting van de gewoone levenswijze niet afgaan,

en

en na dezelve geen ander eeten of drinken, dan vis, vlees, ſpecerijen, wijn en ſterke dranken vermijden moet, —— en eindelijk, dat het veelligt beſt waare, ook daar in geene uitzondering te maken.

Ik heb geöordeeld, een weinig te moeten blijven ſtaan bij de Inënting der Kinderpokjes, om dat de Berichten daaromtrent in het Programma dezer Societeit uitdrukkelijk zijn verzocht. ——

Verders zijn hier waargenomen,

III. Tusſchenpoozende Koortſen van het begin tot aan het einde des jaars, veel meer, dan in de 12 voorgaande Jaaren te zaamen genomen,

IV. Afgaande Koortſen (*Febr. cont.* of *cont. rem.*), zogenaamde Gal- en Rot-Koortſen, welke drie, mijns bedunkens, niet dan in hevigheid verſchilden, en, om meer dan eene reden, met naamen niet behoorden onderſcheiden te worden. —— De afgaande Koortſen zijn het geheele jaar door, maar voornaamelijk in het laatſt van den Zomer en in den Herfſt waargenomen; doch zij waren niet menigvuldiger, dan op andere gewoone Jaaren. —— De meeſten weeken ſchielijk voor groote giften van den Koortsbaſt, in poeijer ingenomen, waren van den zelfden aart, of zij waren in elkanderen lopende tusſchenpoozende Koortſen. Geen wonder derhalven, dat de Kina in deze geſteldheid bijna onfeilbaar waare! —— Het zelfde heeft niet altijd plaats. Althans ik heb in een ander jaar afgaande Koortſen, waar onder veele met zwarte vlekken, koud vuur en andere tekenen van bederf vergezeld, waargenomen, waar

waar in de Kina geen nut deed; maar die met purgeermiddelen, zuuren en verdunnende dranken best behandeld werden.

V. Roodvonk, met, en zonder oppervlakkige verzweeringen in de keel, heeft hier van Hooimaand af, tot aan het einde van het jaar, veel, maar niet algemeen geheerscht.

Deze zelfde besmettende Ziekte had hier in het jaar 1774 ook plaats, en toen veelvuldiger en mogelijk ook heviger. —— Men heeft den Heer DE MAN daar omtrent zeer verkeerd bericht; anders zoude die Zeer Gel. Geneesheer daar van geen Rotkoorts gemaakt hebben, gelijk aan die, welke Zijn W. Ed. te *Maurik* waargenomen, en beschreven heeft. Die misvatting is in de bekroonde Verhandeling van den W. Ed. Zeer Gel. Heer VAN DEN BOSCH over *Neerlandsch Ziekten* p. 159. te vinden.

Gelijktijdig met de Roodvonk had hier plaats,

VI. Kwaadaartige Keelziekte (*Angina maligna, pestilens faucium Affectus*), met en zonder dat uitslag, 't welk de Roodvonk kenschetst, en bij eenige Lijders vergezeld gaande met groote en kleine blaaren over het geheel ligchaam, of voornaamelijk op de armen, zijnde de opperhuid met een dun etterachtig vogt opgevuld, zeer onderscheiden van het Gierst-uitslag, het welk ik hier tot nog toe niet heb waargenomen; ten waare ik dat der Kraamvrouwen en diergelijken daar voor had willen aanzien, gelijk dikwijls door de Schrijvers, mijns bedunkens te onrecht, geschied!

De

De Roodvonk en ligtere foorten dezer Keelziekte hadden onderling zo veel overeenkomft, dat ik de Roodvonk en deze Keelziekte tot eene foort, alleen in hevigheid verfchillende, zoude gebragt hebben, zo niet keurige Schrijvers die beide onderfcheiden hadden. —— Hoe het zij, de erge foort dezer Keelziekte was eene Rotkoorts van dezelfde natuur, als die afgaande Koortfen, welke tot Rotkoortfen overgingen, van het begin der Ziekte af vergezeld van meer of minder vuile verzweeringen der amandelen en nabij gelegen deelen, maar veel kwaadaartiger, dan de gemelde Rotkoorts, verfchrikkelijk, ftrekkende de verzweeringen langs de luchtpijp zich uit tot in de longen, die binnen weinige dagen tot verftervingen overgingen, den Lijder verworgden en doodden; ten zij men groote giften van de Kina in poeijer gave, het welk, om dat de doorflikking niet zeer belemmerd was, gefchieden konde, waar door de ergfte Lijders bijna alle genezen werden, gelijk die, welke aan Rotkoortfen, zonder dit toeval omtrent de keel, ziek waren, buiten twijffel om dezelfde reden! —— Ik wil niet bepalen wat de braak- en buikzuiverende middelen, het vitriool zuur en andere zuure dranken tot de genezing toegebragt hebben; maar ik weet zeker, dat dezelve, zonder de Kina, de ergfte Lijders van den dood niet bevrijden konden, en dat de aderlatingen en alle uiterlijke middelen omtrent de keel, behalven een weinig om te gorgelen, mij onnut, en, zo niet nadeelig, althans zeer onvermogende toegefchenen hebben. —— Deze Ziekte taftede kinderen en volwasfenen, maar geen oude lieden aan, heeft hier veel, maar minder, dan de Roodvonk, geheerfcht en het

getal der dooden vermeerderd. Zijnde in het Jaar 1767 248, in 1768 262, 1769 224, 1770 317, 1771 268, 1772 329, 1773 227, 1774 383, 1775 284, 1776 259, 1777 242, 1778 299, en in 1779 323 gestorven, eenige dooden uitgezonderd, van welke ik tot nog toe geen naauwkeurige opgaaf heb kunnen krijgen: 't geen ondertusschen niets tot de vergelijking doet, om dat deze gaaping geduurende alle de jaaren dezelfde is. —— Ik hebbe hoop, dat dit gebrek met den tijd door nauwkeurige Sterflijsten zal vergoed worden.

VII. De Loop (*Diarrhæa*) was hier in het laatst van den Zomer en in het begin van den Herfst, gelijk altijd; doch niet zo veelvuldig, als ik wel op sommige andere jaaren waargenomen hebbe.

Eindelijk verdient het onze opmerking, dat hier

VIII. Twee of drie Lijders aan de Rooloop geweest zijn; schoon die ligt ziek waren, en hersteld werden. —— Zij hadden de besmetting van elders medegebragt.

Dat de Rooloop, die in verscheidene streeken van OVERIJSSEL waargenomen is, hier en op veele plaatsen elders in onze *Provincie* niet verspreid wierde, bewijst wederom, dat 'er iets anders is, behalven de besmetting enz., het welk bij streeken gaat en mede-werken moet, om de voornaamste, zo niet alle, doorgaande Ziekten te verwekken, die zonder dat geen plaats

plaats kunnen grijpen. Waaromtrent ik in mijn Bericht aan den Heer VAN DEN BOSCH over de Ziekten van OVERIJSSEL het welk met betrekking tot dit Stuk in de reeds aangehaalde *Prijsverhandeling* p. 402 te vinden is, een weinig heb uitgeweid, om dat ik meende opgemerkt te hebben, dat de hedendaagsche Schrijvers dit te veel voorbij zien. —— Immers de Rooloop werdt in onze *Provincie* van buiten in Herfstmaand op meer dan eene plaats ingebragt, heeft echter niet zeer sterk, noch algemeen gewoed en veele plaatsen verschoond, offschoon men onvoorzichtig genoeg waare, van 'er de besmetting in te halen. —— De Camper-ziekte van dit jaar, wier besmettendheid te vergeefs, daar 'er nauwlijks één huis verschoond gebleven is, ontkend zoude worden, bevestigt zulks al verder. Want meer dan een der Zwolsche Burgeren zijn te CAMPEN, voornaamelijk ter gelegenheid van hun verblijf op de Kermis, besmet, hebben hier aan de Camper-ziekte gelegen, maar onze Stad niet, zelfs nauwlijks éénen hunner huisgenooten aangestoken. Dit zelfde heb ik waargenomen met betrekking tot die, welke te GRONINGEN en elders ziek geworden en hier, nog niet hersteld, te rug gekomen zijn; doch 't welk ik maar, om niet te ver uit te weiden, in het voorbij gaan, aanroere. —— Wat reden anders waarom ZWOLLE, zo van de Rooloop, als van de Camper-ziekte, vrij gebleeven zij, daar hier de besmetting van beide in de daad heeft plaats gehad, en wij door de Rooloop gedurig gedreigd wierden, wegens den omgang met menschen uit besmette plaatsen, bij voorbeeld met die van HATTEM in GELDERLAND, het welk één uur van ZWOLLE ligt, in welke kleine Stad

en Schoutambt de Rooloop zo zeer woedde, dat getal der dooden, het welk gewoonlijk elke maand geen vijf beloopt, in Wijnmaand tot een en ſeventig geklommen was. —— De reden moet niet gezocht worden in de loflijke voorzorgen der Regeeringe, om dat dezelve door onwilligheid en onachtzaamheid der Ingezetenen niet behoorlijk nagekomen worden. Ook zijn dezelve eerſt genomen, nadat ZWOLLE en andere plaatſen reeds eenigen tijd aan de beſmetting bloodgeſteld geweeſt waren. Maar onze Stad en zo veele andere plaatſen zijn daarom bevrijd gebleven, om dat hier en elders dat noodlottig Iets geen plaats had. —— Een aanmerkelijk voorbeeld, met betrekking tot de Rooloop, zal ik hier uitvoeriger bij voegen. Te GIETMAN, een k eine Boerſchap ongeveer 5 uuren van ZWOLLE, ſtierf in Herfſtmaand ééne Vrouwe aan de Rooloop, deze had de Ziekten buiten de *Provincie* haar zelve op den hals gehaald, zij beſmettede niemand, dan één haarer dochteren, die te VILSTEREN, ook een kleine Boerſchap, een groot quartier uurs van GIETMAN gelegen, diende, en een enklen dag bij haare zieke moeder was geweeſt. Deze dochter werdt kort 'er op te VILSTEREN door de Rooloop aangetaſt, beſmettede het huis, daar zij woonde, waar in 7 menſchen aan de Rooloop ziek werden en 4 ſtierven. Vervolgens liep de beſmetting door VILSTEREN voort, zodat 'er van de 17 huizen maar twee zijn vrij gebleven, of van de 90 Inwoonderen 40 beſmet geworden en 10 geſtorven zijn. Op het einde der beſmetting te VILSTEREN werdt ook aldaar een knegt, wiens ouders te GIETMAN woonden, door de Rooloop aangetaſt, en den 18den van Wijnmaand naar zijns ouders huis

overgebragt. Hij ftierf daar, doch befmettede niet één! —— Nog eens, welke reden anders, dat te VILSTEREN de Ziekte zo ligt vattede, toen 'er maar éénmaal de befmetting was gebragt, maar te GIETMAN niet, fchoon de befmetting daar tweemaalen plaats heeft gehad, en wel ééne zo kwaadaartige, dat beide Lijders geftorven zijn, dan dat Iets geheel onbekends in de natuur, het welk de eene plaats voorbij, maar de andere intrekt, of daar geboren wordt, het welk geenzins van eene zichtbaare of in onze zinnen lopende bijzonderheid, die de eene plaatfe van de andere onderfcheidt, afhangt.

Ondertusfchen fchijnt mogelijk uit mijne veronderftelling deze vraag te ontftaan; of dan niet alle voorzorgen tegen de voornaamfte doorgaande Ziekten onnut te achten zijn? Ik antwoorde naar mijn inzicht, alleen met betrekking op onze *Provincie*, latende het aan anderen over, te beflisfen, hoe verre dit zelfde op andere plaatfen toepasfelijk zij. —— De bijzondere voorzorgen, of die, welke elk mensch in het bijzonder betreffen, zijn tegen alle doorgaande, het zij befmettende of andere Ziekten, altijd nuttig en dikwijls zeer vermogende. Onder deze is de vlucht alleen voldoende, althans de zekerfte, kunnende de overigen met de vereischte nauwkeurigheid in onze Steden niet worden uitgevoerd. —— De Vlucht, dat ik zulks in het voorbijgaan moge aanmerken, is niet alleen voor den gezonden de befte voorzorg, maar het vertrek uit eene plaatfe, waar gevaarlijke Ziekten heerfchen, is ook van het uitterft aanbelang voor den reeds zieken Lijder. En het is te ver-

 won-

wonderen, dat deze veranderinge van lucht door de Geneesheeren tot nog toe alleen in ſleepende Ziekten, maar nooit aan Lijders met doorgaande gevaarlijke Koortſen en geduurige wederinſtortingen worſtelende, ernſtig is aangeraden. Mijns bedunkens zouden voornaamelijk deze Lijders het voordeel van eene ſpoediger en zekerer genezing, dan in hunne beſmette Stad, ras ontwaar worden. Althans dit hebben alle, die van hier en elders naar CAMPEN gegaan, daar beſmet, en te huis komende ziek zijn geworden, te MEPPELT één uitgezonderd, voor zo verre ik die gevallen heb kunnen nagaan, ondervonden. —— De algemeene, of die voorzorgen, welke door de hooge Regeeringe tot beveiliging van allen kunnen genomen worden, komen met opzicht op de Verkoudheden, Keelontſteekingen en Zinkingspijnen in geen aanmerking. —— De algemeene voorzorgen zouden tegen de Kinderziekte onfeilbaar bevonden worden, zo die met de vereischte nauwkeurigheid ter uitvoer gebragt wierden. Dan zij moeſten, indien men daar van een volkomen uitwerkzel zoude hebben, tegen deze Ziekte, even als tegen de Peſt, door gansch Europa in acht genomen worden. —— Doch men is aan de ſlagting, die de Kinderziekte aanricht, en over het algemeen genomen de Peſt verre te boven gaat, te zeer gewoon, de uitvoeringe dier voorzorgen ſchijnt aan te veele zwaarigheden onderworpen, en men gelooft ook niet, dat de Kinderpokjes door beſmetting alleen ontſtaan. Daarom zal men mogelijk altijd den vrijen loop aan deze beſmetting laten; te meer, daar de ondervinding van tijd tot tijd meer en meer beveſtigt, dat de Inënting dezer

Ziekte alleenlijk voor eenige weinige voorwerpen ongelukkig afloopt. —— Maar waarom toch is men op veele plaatſen zorgvuldig, in de beſmetting der Ingeënte Pokjes te weeren, het welk dikwijls eene groote ongelegenheid geeft aan hun, die zich of de hunnen door de Inënting voor de natuurlijke Pokjes zoeken te beveiligen? Waarom toch ſtelt men eenen hinderpaal aan den voortgang van dit allerheilzaamſt middel, uit vrees voor de beſmetting der Ingeënte, terwijl men de beſmetting der natuurlijke Pokjes haaren gang laat gaan, of geen de minſte poging doet, om dezelve af te keren. — De algemeene voorzorgen zijn tegen onze Tusſchenpoozende- Afgaande- zogenaamde Gal- en Rotkoortſen te vergeefs, dewijl die in onze *Provincie* jaarlijks geboren worden, en het van dat τὸ θεῖον, het welk niemand weren kan, afhangt, of zij algemeen zullen worden, dan niet. —— Ook zijn waarſchijnlijk tegen de Roodvonk en Loop geene algemeene voorzorgen mogelijk, en deze Ziekten ſchijnen ook, indien de onderſcheiding tusſchen de Roodvonk en kwaadaartige Keelziekte gegrond zy, van te weinig aanbelang, om daar tegen veel moeijelijke algemeene zorgen aan te wenden. —— Omtrent het nut der algemeene voorzorgen tegen de gemelde kwaadaartige Keelziekte kan ik mijne gedachten niet bepalen, omdat mij proeven ontbreken. Meer dan waarſchijnlijk is het, dat wij ditmaal deze keelziekte aan eene van buiten ingebragte beſmetting te wijten hebben. —— De algemeene voorzorgen tegen de beſmettende Rooloop ſchijnen mij onfeilbaar toe, als die behoorlijk naar den aart der zaak in het werk ge-

ſteld wierden, omdat mijns bedunkens de beſmettende Rooloop hier van zelfs niet geboren wordt, en dus nimmer eene doorgaande Ziekte worden kan, indien de beſmetting van onze grenzen zorgvuldig geweerd, of ingeſlopen, aanſtonds wederom buiten onze Steden gebragt wierde. Het welk, ſchoon het niet altijd noodzaaklijk zij, echter altijd moeſt geſchieden, om dat wij van vooren niet kunnen weten, of in en omtrent eene Stad dat obekende Iets, het welk haar voor eene algemeene beſmetting vatbaar maakt, al of niet plaats heeft. —— En offchoon mijn gevoelen omtrent den oorſprong der doorgaande beſmettende Rooloop op geen genoegzaamen grond ſteunde, zo blijft het echter buiten tegenſpraak, dat de Rooloop zomtijds door eene van elders ingebragte beſmetting veroorzaakt wordt, en het nut der algemeene voorzorgen tegen die beſmetting in zijn geheel. —— De nuttigheid der algemeene voorzorgen ſtrekt zich zeker verder uit; dan ik moet mijne aanmerkingen alleen bepalen tot de opgenoemde Ziekten.

Ik ben hier bij een weinig blijven ſtaan, omdat de voorbehoedende middelen naar den aart der doorgaande Ziekten moeten ingericht worden, zullen zij niet overtollig en teffens voldoende zijn, welke beide vereischtens volſtrekt behoorden in acht genomen te worden; immers de Ingezetenen moeten met geen onnoodige voorzorgen belaſt worden, daar het hun bezwaarlijk genoeg zoude vallen, de noodigen naar te komen, en de waarheid van het tweede vereischte loopt van zelfs in het oog. —— Van

eze

deze aanmerkingen afstappende, moet ik den Lezer erinneren, dat ik dezelve overgeeve, als ruuwe bouwstoffen, om, neffens den reeds door anderen aangebragten voorraad, met den tijd te kunnen dienen tot eene uitvoerige Verhandeling over de voorbehoedende Middelen tegen de doorgaande Ziekten.

Wel Edel Zeer Geleerde Heeren! dit is alles, wat ik van de Ziekten, die hier in het Jaar 1779 plaats gehad hebben, melden kan. —— Ik heb de opgetelden, offchoon daar onder zijn, die alleenlijk een klein gedeelte, of nauwlijks eenen of twee onzer Burgeren aangetast hebben, deels omdat zij met die, welke ik als meer of minder doorgaande aanmerkte, van denzelfden aart geweest zijn, deels omdat die zelfde Ziekten dan hier, dan elders algemeen worden, doorgaanden genoemd. —— Tot nog toe ontbreken hier algemeene waarnemingen, zonder welke men van andere Ziekten nauwlijks een genoegzaam bericht kan geven, waarom ik, althans voor dit jaar, daar van geen melding maken zal.

Van de ligging onzer Stad heb ik hier niets bijgevoegd, dewijl eene volledige beschrijving daar van niet gemakkelijk uit te voeren is, en, naar mijn inzicht, derzelver verschil van andere plaatsen onzer *Provincie* in geen aanmerking koomt met betrekking tot onze doorgaande, althans niet met opzicht op onze besmettende Ziekten, die den eenen tijd in deze, den anderen tijd in geene streek der *Provincie* heerschen, en telkens aantonen, dat men zeer ver-

keerdelijk eenige omſtandigheden, die, of altijd, of juiſt, als deze of geene Ziekte heerscht, plaats hebben, of eenen korten tijd te vooren waargenomen werden, als derzelver oorzaaken aanziet. Immers die zelfde Ziekten ontſtaan op eenen anderen tijd wederom elders, daar die gewaande oorzaaken dan niet zijn, noch te vooren waren. —— Men vond en zal voortaan Afgaande- Gal- en Rot-Koortſen in de hoogſte ſtreeken van onze *Provincie*, ja buiten dezelve, bij voorb., op de ſteenrots van BENTHEIM vinden, gelijk aan die, welke men dit jaar te CAMPEN, in veele ſtreeken van onze laage en moerasſige landen nu, kort na derzelver geheele overſtroominge en lang te vooren, waargenomen heeft, en dit zelfde zal plaats hebben met betrekking tot andere doorgaande Ziekten. —— Dan de Nat. en Geneesk. *Correspondentie* zal dit Stuk met 'er tijd in een klaarder daglicht ſtellen, en mij mogelijk van dwaling overtuigen.

Voor het overige kan ik nog berichten, dat men waargenomen heeft te HASSELT veele Tusſchenpoozende- doch maar weinig Afgaande- Gal- en Rot-Koortſen, —— te WILSEM op den Ysſeldijk, één uur van Campen, veele Tusſchenpoozende Koortſen en anderen, minder hevig, doch van denzelfden aart, als te CAMPEN, op het CAMPER-EILAND dezelfde Ziekten, zijnde de Afgaande Koortſen nog veel ligter geweeſt, zodat van de 500 Ingezeten wel eene menigte ziek geweeſt, doch maar 2, waaronder één Stokoude, overleden zijn, —— op het CAMPER-VEEN veele en dezelfde Koortſen, als te CAMPEN, —— te ISSELMUDEN digt bij CAMPEN,

en

en in de KOEKOEK eene kleine Veen-ſtreek in Mastenbroek, zeer veelen aan de Camper Koortſen, waar aan de meeſte langen tijd geſukkeld hebben en eenigen geſtorven zijn, — te GENEMUDEN meer Tusſchenpoozende Koortſen, dan in het voorige jaar, en 138 menſchen, in het beſt hunner dagen, aan beſmettende Gal- en Rot-Koortſen, zijnde daar van 7 geſtorven, — aan de Zwarte-Sluis zeer veele Tusſchenpoozende Koortſen, eenige Lijders aan kwaadaartige Keelziekte, een enkelde aan de Roodvonk, veele aan Afgaande- Gal- en Rot-Koortſen, doch minder in getal en hevigheid, dan in het voorige jaar, zijnde nu omtrent één achtſte, toen ongeveer één vijfde gedeelte der Zieken overleden, ook twee Lijders aan de Rooloop, waar van één gebeterd, maar de andere geſtorven is, — op het WANNEPER-VEEN veele kwaadaartige Keelziekten, Roodvonk, Afgaande- Gal- en Rot-Koortſen, — op het KOLDER-VEEN integendeel, ſchoon nabij en in de zelfde ſtreek met het WANNEPER-VEEN liggende, geen Gal- of Rot-Koortſen, of eenige andere Ziekte, dan alleenlijk in één huis Tusſchenpoozende Koortſen en in één ander vier Kinders aan de kwaadaartige Keelziekte, waar van drie geſtorven zijn, — te GIETHOORN Tusſchenpoozende Koortſen bijna in alle woningen, Gal- en Rot-Koortſen, en veele kwaadaartige Keelziekten, — te VOLLENHOVE Tusſchenpoozende Koortſen, Roodvonk, onder 11 huisgezinnen de Rooloop, en eenige kwaadaartige Keelziekten, voornaamelijk in één huis, waar uit 5 Lijders, van 8 tot 20 jaaren oud, ieder binnen den tijd van drie dagen

weg-

weggerukt werden, — te BLOKZIEL en aan de KUINDER veele Gal- en Rot Koortſen, en eindelijk — te STEENWIJK, veele Tusſchenpoozende Koortſen gedurende het eerſte half jaar, ook Kinder-Pokjes, vervolgens eenige Gal-Koortſen, het geheel jaar door bij tusſchenpoozen Roodvonk, en éénen van buiten ingebragten armen Lijder aan de Rooloop, die aanſtonds verder vervoerd is.

BERICHT
VAN DE
DOORGAANDE ZIEKTEN
TE
STEENWYK,
In het Jaar 1779,

DOOR DEN HEER

P. C. GRASSO,

Med. Doct. aldaar waargenoomen.

****

In het Jaar 1779. hebben wy van den eersten *January* tot den laatsten *Juny* in onze Stad en omliggende plaatsen geene Gal- of Rotkoortsen bespeurd, maar zeer veele *Febres intermittentes Tertianæ & Semitertianæ* vernoomen, welke laatste de Lyders van 14 tot 20 weeken gekweld hebben: ook zag men van de maand *Mey*, tot den laatsten *July*, de meeste Lieden, die geene *Febres intermittentes* ondergingen, met den Buikloop aangetast, welke in het etmaal wel van 20 tot 40 ontlastingen verwekten, zonder nochtans met veele pynen of snydingen verzeld te gaan. De Lyders bleeven onder dezelve by hunne eetlust en gezondheid volharden. De

ont-

ontlaste stoffe was meest altyd geel, by eenigen groen; doch de afgangen waren altyd pynelyker by de laatste, en scheenen meer de krachten te verminderen, hoewel zy door bekwaame middelen wierden weggenoomen.

Op 't laatste van de maand *Augustus* en in 't eerste van *September* vernam men des morgens en des avonds in plaats van Daauw, sterk stinkende neervallende Nevels [*] en daar op volgende Donderbuien, en Stortregens.

De Galkoortsen bleeven buiten deeze Stad aanhouden, en naar het Zuiden, Westen en Noord Westen, en den Zeekant zich dagelyks vermenigvuldigen, en in de laage Landen als algemeen doorgaande te worden, wegens gebrek van versch water in de Slooten en Grachten, als mede in de Regenbahken: daar in deeze laatste het water meest stinkende van reuk bevonden werd; en men, om het zelve te gebruiken, genoodzaakt was het eerst geduurende een half Etmaal in vaten of emmers in de opene lucht te zetten ter uitwaasseming van het bedorvene. Insgelyks waren de gronden van de laage Landen door de twee laatste overstroomingen nog brak gebleeven, en het Sloot- en Putwater hier door zoutachtig geworden, waar door het voor menschen en beesten ten gebruike onbekwaam was [†]. Aan de Noord- en Oost zyde van deeze

[*] Een verschynsel niet ongewoon in deeze *Provincie*, vergeleeken met de *Prysverhandeling* bl. 160.]

[†] Vergeleeken met het *Bericht* van CAMPEN, bl. 385.]

deeze Stad, in het Vriesche, Overysselsche en Drentsche, zyn de Dorpen, wegens de hoogere Zand gronden en Verscher water, van de Gal Koortsen bevryd gebleeven.

In deeze Stad hebben geen 20 Menschen aan de Gal-Koortsen gelaboreerd, en van die Lyders welke van buiten zeer gevaarlyk krank lagen zyn ingebragt, zyn 'er 5 of 6 gestorven; doch geene Rot-Koorts is 'er vernoomen. Deeze Gal-Koorts heeft zich in *October* beginnen te openbaaren, en is omtrent half *December* verdweenen. In de maand *February* 1779. begon te STEENWYK, onder oud en jong, het Roodvonk benevens de Keelziekte, doch niet kwaadaartig, te grasseeren; gelyk die Ziekte bereids in de maanden van *October*, *November* en half *December* had voort gewoed, en dat wel in de gezonde Landstreek van DRENTHE en van het Zuiden, Westen en Noord-Westen zich voortverspreidende wendde; ons en de aanliggende Plaatsen aantastte tot wel over de 200 Persoonen, waar van niet boven de 12 gestorven zyn: de overige zyn wel en voorspoedig hersteld geworden, zoo zich de Lyders niet te voorbaarig aan de vrye lucht hadden bloot gesteld [*].

De *Dysenterie* heeft hier in STEENWYK twee jaaren na elkander, als in 1749 en 1750, in de omliggende Plaatsen en Dorpen sterk *Epidemick* gewoed, zynde van ZWOLLE en BLOKZYL herwaarts

[*] Van deze soorten van Ziekten vindt men ook melding gemaakt in het *Bericht* van ZWOLLE en aldaar bl. 446.]

waarts overgebragt, doch naar het groote getal der lydende menſchen zyn 'er weinigen aan geſtorven. Men is in 1779. van deeze ysſelyke en pynelyke Ziekte door Gods goedheid, menſchelyke voorzorge en behoedmiddelen in deeze geweſten en nabuurſchap bewaard gebleeven, door dien een beſmet Man van LIPPENHUIZE in VRIESLAND alhier in deeze Stad gebragt zynde, door de Wel Ed. Achtb. Heeren Regeerders voorzigtig verzonden en vier dagen daar na geſtorven is. Zoo als ik ook den 28 *October* te STEGGERDA in VRIESLAND twee uuren van STEENWYK ten Noord-Weſten een huishouding van 12 perſoonen aan de pynelyke *Dyſenterie* laboreerende geviſiteerd heb, die al op den zevenden dag voortgaande en hevig was, waar aan zeven Lyders binnen korten tyd geſtorven zyn: insgelyks zyn 'er nog twee huishoudens aangeſtooken, waar van die van het eene herſteld en van het andere de beide ouders geſtorven en drie Kinders geneezen zyn, en den verderen voortgang door goede maatregelen geſtuit geworden. —— De eerſte Lyder, een Vader van tien Kinderen, gevraagd, of Zyn Ed. ook in een huis my wel bekend geweeſt ware, en dit met ja beantwoordende, zeide: in dat huis op een ſtoel gezeten [*] te hebben, op welken een half uur te vooren een Man van ARUM, digt by WITMARSUM, 2 uuren van HARLINGEN gelegen, die met eene *Dyſenterié* beſmet was, en op dien zelfden avond erger wordende van een Schip naar zyne woonplaats gebragt wierd, gezeten had;

[*] Van de *Epidemie* te ARUM, zie de *Nederl. Jaarboeken* van het jaar 1779. N°. 1. en 2.

had; dat vervolgens de besmetting zich 14 dagen daar na aan deezen Vader geopenbaard had, die vervolgens zyne gansche familie aanstak. Ik heb echter met deezen Zielen-zorger alle moeite aangewend om den verderen voortgang van die gruwelyke Ziekte te stuiten, en het genoegen gehad dit met eene gewenschte uitkomst bekroond te zien.

De Stad STEENWYK, van ouds als Vesting vermaard, ligt van ZWOLLE zeven uuren ten Noorden in eene zacht afhellende valeie van Leem en Zandgrond, zeer zuivere en vrye winden genietende uit het Oosten en Zuiden, daar veel hoog Bouwland is; in 't Westen en Noorden Hooi en Weilanden; zeer goed Putwater, dat op sommige plaatsen der Stad ter diepte van 29 voeten wordt opgepompt, en met eene Rivier aan de Noord-oost-zyde van helder zuiver water, over Zandgrond vloeiende, voorzien wordt. Zeer goede wandelingen vindt men op den Wal, die met ypen boomen beplant is. De Grachten hebben echter geene volkomene doorwatering, naardien deeze Stad in deeze eeuw van den Staat van Oorlog afgekomen en thans open is enz. Zy heeft 4 of 500 Huizen, zynde voor eene Landstad wel bevolkt; en bevat in zich wel gegoede Inwoonders: heeft twee groote ruime Kerken; eene groote Markt, ruime Straaten enz. En, om dat sedert 30 jaaren op de naast by gelegene groote Bouw-Campen veel Tuinierdery is aangelegd, van Groenten en Aardvruchten, zoo als ook om de Stad, en binnen dezelve veele Tuinen zyn met Vruchtboom-gewas, zoo wordt dezelve rykelyk van deezen voorraad geriefd, en van de Tuiniers door

bearbeiding en reiniging van hun Land zuiver gehouden van vuiligheden. Zaaken die opmerking en navolging verdienen.

De Inwoonders zyn zeer gezond, waar onder zich veele oude Lieden bevinden: geen *Podagra*, noch *Chiragra*, geen Steen-of Graveel-Ziekte kennende, heb ik in deeze Stad in myne 33 jaarige Practyk opgemerkt, dat om de 9 jaaren de *Variolæ* grasseeren; welke termyn echter nu al twee jaaren over den tyd is, wyl een Vrouwsperſoon van Amſterdam overgekomen, de Ziekte na drie Kinders aangeſtooken te hebben, doorgeſtaan heeft, en welke niet verder is verſpreid geworden. Ook heb ik de *Variolæ* nog nooit kwaadaartig gezien. Verder weet ik geene Ziekten, die gezegd kunnen worden eigen te zyn aan deeze Inwoonders, en die van het *Diſtrict*.

De Bezigheden beſtaan hier in Veehoedery, Bouwery, Handwerken, Linnen en Matten-Fabriek enz. De geringe man kan hier zeer wel aan zyn brood komen met hout kappen, plokke ſnyden, Matte-Fabriek enz.

Wegens de Sterfgevallen, of Geſtorvenen ben ik thans niet in ſtaat om alles te kunnen opgeeven, om dat 'er geene Aanteeking, als in andere Steden, van wordt gehouden.

De opgave is thans, door den Koſter uitgeſchreeven, zoo binnen als buiten de Stad, als volgt:

De Stad STEENWYK, benevens vyf Dorpen

pen die onder de Kerk behooren mede gerekend.

In 1778. Zyn Geſtorven, die met de groote klokken verluid zyn, 27 in getal. Door den Doodgraaver opgeteekend.

In 1778. Kinders, die met kleine klokken verluid zyn, en Armen die ſtil begraaven worden, 34 in getal.

Door den Koſter opgeteekend.

In 1779. Geſtorven, die met groote klokken verluid zyn, 37. in getal.

NB. De Kinderen en Armen, van het bovengemelde Jaar, heeft de Doodgraver opgeteekend, en dit loſſe briefje is verlooren; weshalven ik niet in ſtaat ben om daar op te kunnen berichten, alzoo 'er ook by de Magiſtraat geene aanteekening is.

In 1778 zyn 'er in de Kerken gedoopt
34 Knechtjes, en 31 Meisjes. Samen 65.

In 1779 zyn 'er in de Kerken gedoopt
32 Knechtjes, en 33 Meisjes. Samen 75.

dus meer 10.

(*was geteekend*)

PETRUS CHRISTIANUS GRASSO.

Dabam e Muſæo.
STEENWYK,
den 17 Octobris 1780.

GELDERSCHE STEDEN

AAN DE

ZUIDERZEE.

E L B U R G.

H A R D E R W Y K.

Van beide deeze Steden, zyn de Berichten, hoewel beloofd, als nog niet ingekomen.

NEDER-RHYN.

QUARTIER VAN DE VELUWE

EN

VELUWEN-ZOOM.

BERICHT

VAN DE

ZIEKTEN TE ARNHEM,

DOOR DEN HEER

W. VAN REES,

Med. Doctor, enz.

De Ziekten, welke zich in de drie eerste maanden des Jaars 1779. binnen de Stad *Arnhem* en derzelver nabuurschap vertoonden, zyn voornaamelyk van eenen *Rheumatiquen* aart geweest, waar onder, hier en daar, Zydewee en Longöntsteeking. Byzonder leverde de maand *Maart*, buiten eenige intermitteerende Koortsen, remitteerende Koortsziekten op, by welken dit byzonder verschynsel was, dat 'er zich by onderscheidene Lyders, een soort van vlakjes

jes vertoonden: by sommigen reeds in den beginne der Ziekte: by anderen laater met Gierstuitslag volmaakt overëenkoomende; doch meest al goedaartig.

Deeze Koortsen (doch zonder verdere Gierstpuistjes,) duurden voort en vermeerderden eenigszins, in de maand *April*, meest goedaartig, en hielden aan in *Mey* en *Juny*; doch begonden nu, langzaamerhand, van aart te veranderen. Ook waren 'er in het laatst van *April* en *Mey*, hier en daar, *Anginæ catarrhales*. In *Juny*, waren veelen met heilzaame Buikloopen behebd.

De Koortsziekten waren in *July*, volkomene Galkoortsen, en helden byzonder in *Augustus*, meer tot Rotting over. Zy duurden voort, in *September* en *October*. Hier en daar sneuvelde 'er een enkel. ——

In *July*, *Augustus* en *September*, grasseerde eene algemeene Kinkhoest.

Betreffende den Buikloop, die zich in *Juny* openbaarde; dezelve hield aan in *July*, werd in *Augustus*, meer galachtig (*diarrhœa biliosa*) en met meerder krimpingen en persingen (*tenesmi*) verzeld; en hield dus aan, in *September* en *October*. —— „ Het verdient zyne aanteekening, dat verscheidene, welken op het allereerste gevoel van ongesteldheid, terstond op raad bedacht waren; door het vaardig gebruik van vomeerende, en daarop laxeerende middelen, deezen Loop als zyn te voor gekomen." —— —— In het laatst van *Augustus*

LIJST der KINDEREN, *Gebooren* binnen de *Stad* en het *Schependom* van ARNHEM, in het Jaar 1779, by de *Hervormde*, *Lutherſche*, *Roomschgezinde* en *Joodſche* Gemeenten.

1779.	GEBOORENEN 309.		
Maanden.	Zoons.	Dochters.	Samen.
January	10	17	27
February	10	13	*23
Maart	15	12	27
April	9	7	16
Mey	11	*16	27
Juny	5	6	11
July	12	*21	33
Auguſtus	10	22	32
September	19	*14	33
October	14	14	28
November	19	9	28
December	9	15	*24
Totaal	143	166	309
Meeſt	19	22	33
Minſt	5	6	11
Gemidd.	$11\frac{11}{12}$	$13\frac{10}{12}$	$25\frac{9}{12}$

Het Starretje *, in de Geboorte-lyſten, by ſommige Getalen geplaatſt, duit aan, dat onder dezelven een Tweeling is; beteekende het Starretje, in de laatſte Kolom, dat de Tweeling uit een Zoon en een Dochter beſtaan heeft.

De Doodgeboorenen zyn, noch in de Geboorte- noch in de Sterf-lyſten, mede gereekend; terwyl van dezelven geene Aanteekenig altoos voor handen is.

LIJST DER OVERLEEDENEN,

zoo Ingezeetenen als *Militairen*, binnen de *Stad* en het *Schependom* van ARNHEM, in het Jaar 1779.

1779.	OVERLEEDENEN 280.				
Maanden.	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Armen Dooden.	Samen.
January	2	7	8	0	17
February	3	2	11	1	17
Maart	3	5	5	0	13
April	7	2	4	2	15
Mey	6	6	8	2	22
Juny	9	2	8	0	19
July	6	5	10	4	25
Auguſtus	10	9	13	0	32
September	7	10	20	1	38
October	10	5	14	1	30
November	6	7	13	4	30
December	8	6	7	1	22
Totaal	77	66	121	16	280
Meeſt	10	10	20	4	38
Minſt	2	2	4	0	13
Gemidd.	$6\frac{5}{12}$	$5\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{12}$	$1\frac{4}{12}$	$23\frac{4}{12}$

De Jongmans en jonge Dochters, niet byzonder aangeteekend zynde, zyn onder de Mannen en Vrouwen gereekend.

De Armen Dooden hebben een byzondere Kolom vereiſcht, wyl van dezelven geen byzondere Aanteekening van Mannen, Vrouwen of Kinderen gehouden is.

Het getal der lagere *Militairen*, die op de Kerkhoven begraven zyn, (in de Lyſten, op elke Maand, mede gereekend,) is, volgens opgave der Grafdelveren, geweeſt, in het Jaar 1779, 22 Mannen, 3 Vrouwen, 20 Kinderen.

NB: Deeze Lyſt, na het afdrukken van het Artikel van ARNHEM ingekomen zynde, is niet wel anders kunnen geplaatſt worden.

gustus, hoorde men, alöm, van eenen besmettenden Roodenloop. In *September* deed zich dezelve, mede, in onze *Nabuurschap* op, doch had weinigen voortgang. *Binnen* onze Stad, is 'er een enkel door aangetast geworden.

De Koortsziekten verminderden, in *October*, van tyd tot tyd, zoo, dat de twee laatste maanden des Jaars 1779. geene byzondere Krankheden hebben opgeleverd.

B E T U W E.

****

BERICHT
VAN DE
ZIEKTEN TE BUUREN.

DOOR DE HEEREN

A. FENEMA,

Med. Doctor.

EN

J. STUART,

Chir. en *Practizyn.*

In het Jaar 1779. hebben hier geene *Diarrhœæ* en *Dysenteriæ*, of andere epidemische Ziekten geheerscht. De Koortsen, die ons zoo in de Stad, als ten Plattenlande voorgekomen zyn, waren, dagelyksche, anderendaagsche en derdendaagsche: deeze lieten zich door het gebruik van *vomitoria*, of andere gepaste middelen, en door het houden van een goed diëet, gemakkelyk geneezen. Weinige persoonen hebben, en wel in het droogste Saisoen, gelaboreerd aan eene Galkoorts, doch van geenen besmettelyken aart, of kwaade soort; zynde, zoo veel

veel ons bewuſt is, de Lyders na het gebruik van weinige Medicynen, en het houden van eene gepaſte Levenswyze, herſteld geworden.

Wy kunnen verder melden, dat in den Jaare 1779, van den 1ſten *January* tot den 1ſten *November*, in deeze Stad Overleeden zyn *negentien* menſchen, en van den 1ſten *January* tot den 23. *October* 1780. *dertien*; dus *zes* minder dan in het voorige Jaar; zoo veel wy kunnen herinneren, zyn dezelve bejaarde menſchen, eene jonge dochter van 20 of 30 jaaren (waarſchynelyk aan eene *hydrops*,) en eerſtgeboorene kinderen geweeſt. Wy zullen in het vervolg, zoo veel mogelyk is, het getal der Dooden insgelyks op de Dorpen nagaan, en daar van kennis geeven; gelyk ook wat Ziekten dezelve ondergaan hebben: als mede eenig byzonder bericht geeven van de Levenswyze der In- en Opgezetenen, en van al het geen ons aanmerkenswaardig voorkomt, &c.

(*was geteekend*)

A. FENEMA, *Med. Doctor.*

J. STUART.

BUUREN
den 23. October
1780.

ZIEKTEN LIGGING EN LEVENSWYZE

TE

CULEMBURG,

DOOR DEN HEER

G. ENSERING KOESEN,

Med. Doct.

In het afgeloopen Jaar zyn alhier geene buitengewoone Ziekten geweest. Hier en daar eene *Febris intermittens*, ook nu en dan wel eens eene *ardens*, en *putrida*, hebben meestäl onze praktyk bezig gehouden: *Variolæ* hebben zich, voor zoo verre ik weete, in 't geheel niet geopenbaard.

Van *Diarrhœæ* en *Dysenteriæ* heeft men ook niets vernoomen.

Onder de *Morbi chronici* is mede niets byzonders voorgevallen. Betreffende het getal der Dooden; het zelve is vooräl niet grooter geweest, dan in eenige voorgaande jaaren.

Wat de Ligging eindelyk deezer Plaatse belangt, als mede de Levenswyze der Inwoonderen: het is bekend, dat ze niet verre van de stroomende Rivier de Lek, doch wat laag [*], gelegen

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 306.

gelegen is, welk laatfte de benaaming van *Kuilenburg*, verwandeld in *Culemburg*, of *Culemborg*, ook niet onduidelyk te kennen geeft. In deeze wat laag gelegene Plaatfe nu leeven de meeften der Bewoonderen op geenen hoogen trant, alzoo het *Culemburgfche Manna* [*], ik meen de Aardäppelen, geen gering gedeelte van hun voedfel uitmaaken: terwyl de Koffy en Thee vooräl den dorft gewoon zyn te lesfchen. Ik fpreeke van 't gemeen: want gegoede Lieden leeven hier als elders.

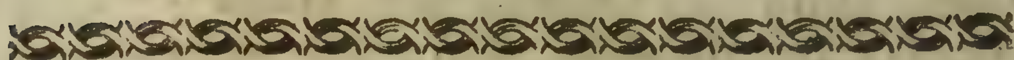
[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 432, n°. 8.

NEDER-

NEDER-RHYNLEK.

'T LAND VAN VIANEN.

BERICHT

VAN DE

ZIEKTEN, DOODEN, LIGGING EN LEVENSWYZE DER *Bewoonderen* VAN DE STAD EN LANDEN

VAN

VIANEN.

DOOR DEN HEER

P. TOPPEN,

Med. Doct. enz.

In het jaar 1779, hebben de Voorjaarkoortſen, *uti Febres tertianæ*, meer als gemeen hier geregeerd. Dezelve waren niet gemakkelyk in het geneezen en veranderden veeltyds in eene *Febris tertiana duplicata*: vooräl wanneer in den beginne daar geene gepaſte middelen daar tegen waren gebruikt.

Verſcheidene myner Lyderen vervielen in een

een *recidif*, en wel die geene, welke na dat hun de Koorts verlaaten had, aanſtonds de Koortsbreekende middelen agterlieten.

De Najaars-koortſen waren minder en gemakkelyker te behandelen.

De *Febres quartanæ* zyn my weinig voorgekomen.

In het jaar 1778. openbaarde zich in de Stad en Omliggende Dorpen de *Variolæ*, en hebben gegrasſeerd tot in het einde van het afgeloopene jaar 1779. In het jaar 1778. was het ſmet erger, en 'er ſtierven meer aan die Ziekte dan in 1779.

Het vooröordeel tegen de Inënting van de Kinderziekte is alhier ſterk, en wat moeite ik my ook gegeeven heb, om veelen daar toe aan te zetten, was alles vruchteloos, hebbende ik in den jaare 1778. niet meer dan aan twee kinderen, het eene oud negen, en het andere elf jaaren, met goed ſucces de Inënting gedaan.

Ik ſchryve dit, om dat men ſomtyds zoude vermoeden, dat deeze Ziekte, door het Smet geſtadig met het Inënten om te draagen, om die reden zoo lange gegrasſeerd hadde.

Meer, als in voorige jaaren, zyn my de *Morbi eryſipelatoſi*, uti *Febres urticatæ*, voorgekomen; en daar ik reeds by de agt jaaren alhier de praktyk geoeffend hebbe, weete ik my niet

niet te herinneren deeze Ziekte waargenoomen te hebben voor den jaare 1776. Dezelve was gemakkelyk te behandelen, en weinigen waren 'er zeer ziek van [*].

Morbi inflammatorii, *uti Pleuritis & Peripneumonia*, heb ik maar eene enkelde vernoomen.

Febres en *Morbi catarrhales* heerſchten hier niet minder dan anders, en tasten het meeſt den gemeenen man aan; vooräl die geenen wiens beneden huiſen door de overſtroomingen van de Rivier de Lek een langen tyd in het water hadden geſtaan.

De *Febrès bilioſæ putridæ* hebben, na den jaare 1773, in de Stad niet meer *epidemice* gegrasſeerd: maar veele, welke aan den binnenkant van den hoogen Lekkendyk, tusſchen VIANEN en EVERDINGEN woonden, werden in de maanden *September* en *October* 1779. daar door aangetaſt, en ook verſcheidenen, welken in de laage Polders, hier en omſtreeks, hunne Wooningen hebben.

Noch *Diarrhœæ*, noch *Dyſenteriæ* hebben zich hier, of in de *Diſtricten*, geopenbaard.

Het getal der Dooden was in den jaare 1778. zeven-en-dertig Kinderen, en zes-en-twintig bejaarden; en in 1779. zeven-en-twintig kinderen en vyf-en-twintig bejaarden.

Men

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 146. n°. 4.

Men vindt in deeze Streek veele waterachtige Landen: De gemeene man wint voor een gedeelte den koſt op de Steen-Ovens: andere met de Viſchery; een derde met Pooten en Planten.

Het gewoone Voedſel beſtaat uit Aardäppelen en Melkſpyzen: Het misbruik van Koffy en Thee is groot.

BEREDE-

BEREDENEERDE OPGAVE

Wegens den AART *en de* BEHANDELING *der* ZIEKTEN *te*

SCHOONHOVEN,

In het Jaar 1779;

Benevens het GETAL *der* OVERLEEDENEN *van den Jaare* 1778, *tot* 1779 *ingeslooten.*

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEERE

W. VAN LIL,

Med. Doct. enz. enz.

De meeste voorvallende Ziekten te SCHOONHOVEN zyn gemeld in de *Verhandeling* van den Geleerden Heere I. J. VAN DEN BOSCH, over de *Ziekten, welke uit de Natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeijen* [*].

Zal ik dan trachten mede te werken ter verderen opbouw van dit heilzaame Oogmerk, door deezen kundigen Arts ontworpen, het geen tot gevolg gehad heeft de Inrichting van eene

[*] En aldaar bl. 181—185.

eene *Natuur-* en *Geneeskundige Correspondentie*; zoo vordert, dat ik melde, wat Ziekten 'er ſedert 1778 tot 1780, zyn voorgevallen; dan, alvoorens daar aan, zoo veel mogelyk is, te voldoen, zal ik vooraf melden:

Het aantal der Geſtorvenen ſedert 1768 tot in 1779. ingeſlooten.

Geene Aanteekening der Geboorenen in die jaaren magtig zynde geworden, ga ik zulks voorby.

'Er zyn in deeze byzondere Jaaren Geſtorven: als in

1768,	71 Perſoonen; in	1769,	58 Perſoonen.
1770,	79 ———	1771,	45 ———
1772,	59 ———	1773,	99 ———
1774,	51 ———	1775,	53 ———
1776,	53 ———	1777,	44 ———
1778,	70 ———	1779,	109 ———

dus in die twaalf jaaren 791 Perſoonen.

Men ſtelt thans, dat deeze Stad 3000 Inwooneren [*] bevat; wyl het getal derzelven ſedert eenige jaaren vermeerderd is.

Wanneer nu, in deeze twaalf jaaren, de Geſtorvenen door elkanderen gerekend worden, dan zyn 'er 'sjaarlyks ruim 65 Perſoonen, jong of

[*] Vergeleeken met den *Tegenw. Staat van alle Volkeren*, XV. D. bl. 313.]

of oud, Overleeden; en dus byna een 46ste gedeelte der Inwooneren.

In 't Jaar 1770 heerschten de *Variolæ*; in 1778 begonden deeze weder, en liepen door tot in 't laast van 1779. Zoo men nu het getal der Gestorvenen inziet, dan is 'er een merklyk verschil in die Jaaren, daar 'er in 1770 negen meêr, dan in 1778, en in 1779, dertig meer, dan in 1770, zyn gestorven.

In 1778 zyn 'er 17 Kinderen, of ouden, aan de *Variolæ*, en in 1779, 47 aan Gestorven: Een groot verschil in die twee Jaaren, gemerkt in 1778, de eerste in *Augustus*, de laatste in *December*; en in 1779, de eerste in *January*, de laatste in *Mey*, Gestorven is.

In 1773, zyn maar 10 Persoonen minder, dan in 't Jaar 1779 Overleeden; zynde als doen eene *Febris Scarlatina* begonnen, welke het Jaar 1774 heeft doorgeloopen: Edoch in dit Jaar zyn veel minder Persoonen Gestorven, dan in andere Jaaren.

Ik hebbe nagegaan, hoe veel 'er in iedere maand, in die voornoemde Jaaren, zyn GESTORVEN; en ik bevinde, dat 'er OVERLEEDEN zyn in

	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779
January	13	2	6	2	1	19	8	7	4	1	7	25
February	6	6	1	6	4	12	3	4	4	4	7	21
Maart	6	4	4	6	3	13	2	4	2	2	3	15
April	7	6	10	1	3	9	3	4	2	6	6	7
Mey	8	4	8	4	5	10	6	6	5	8	0	9
Juny	6	9	3	2	6	6	4	4	2	1	5	6
July	12	9	9	6	5	9	7	2	6	2	3	2
Augustus	4	2	11	2	10	3	3	0	7	2	6	6
September	2	3	5	5	5	1	5	5	5	4	8	5
October	1	5	11	4	3	5	6	7	4	6	4	1
November	3	4	7	5	4	9	1	6	4	1	4	6
December	3	4	4	2	10	3	3	4	8	7	17	6
Dus	71	58	79	45	59	99	51	53	53	44	70	109

De Maanden door elkanderen gesteld, zyn 'er 's maands meer dan 5 Gestorven.

En wanneer men de Jaaren 1770—1778, en 1779 hier afneemt, in welke de *Variolæ* geregeerd hebben, dan zyn 'er in iedere maand byna 4 Persoonen Gestorven.

Onder de Gestorvenen in 't Jaar 1778, zyn 39 Kinderen, of Persoonen, beneden de 15 Jaaren.

In 't Jaar 1779 waren 'er 80 Kinderen, of Persoonen, beneden die Jaaren; de overige boven die Jaaren, Gestorven.

Opmaakende hoe veel 'er in 1779 aan de *Variolæ*, in iedere maand Gestorven zyn, vinde ik:

Dat Overleeden zyn aan die Ziekte in

January	13	beneden de 15 Jaaren.
	3	boven die Jaaren.
February	16	beneden die Jaaren.
	2	boven die Jaaren.
Maart	6	beneden de 15 Jaaren.
April	5	beneden die Jaaren.
Mey	2	beneden die Jaaren.

Dus 47 Gestorven; in 't laatste van *Mey* is het laatste Kind aan die Ziekte Overleeden.

Van de overigen, in dit Jaar Gestorven, zyn by gebrek van opgave, alle Ziekten niet be-

kend;

kend; dan, voor zoo verre ik die weete, zyn 'er in

JANUARY: Geſtorven 3 *Defectu Virium.*

FEBRUARY: 1 *Carcinomate*; 1 *Defectu virium.*

MAART: 1 *Hydrope*; 1 *Natus ultra* 60 *annorum Defectu virium*; 1 *Vitio pulmonum*; 1 Kind *Ulcerationibus poſt Variolas*; 1 *ultra* 60 *annos natus Hernioſus.*

MEY: 1 *ab impedita Deglutitione*; 1 *Defectu virium* 60 *annorum ultra natus*; 1 Kind, *Suffocatione pulmonum*; 1 Kind, *Convulſionibus.*

JUNY: 1 *a Febri biliosa.*

JULY: 1 Kind *Convulſionibus.*

AUGUSTUS: 1 Kind *Convulſionibus*; 1 *Cancere aperto*; 1 Kind *Apthis*; 1. *Ulcere palmonum*; 1 Kraamvrouw *Gangræna inteſtinorum.*

SEPTEMBER: 2 Kinderen *Febre Scarlatina* (*a*); 1 *Convulſionibus.*

OCTOBER: 1 *Tabe* (*b*).

NOVEMBER: 2 Kinderen *Convulſionibus*; 1 *à nimio menſium Fluxu*; 1 *Peripneumonia poſt Anginam catharrhalem*; 1 *Febre Scarlatina.*

December

(*a*) Roodgrond.

(*b*) Uitteerende Ziekten.

DECEMBER: 1 *Spasmis intestinorum*; 1 *Inflammatione intestinorum*; 1. *Vitio pulmonum*, *ultra* 60 *annos natus*.

In 't Jaar 1779, zyn Gebooren 84 Kinderen; daar onder 46 Jongens, en 38 Meisjes; hier onder één Jongen en twee Meisjes dood gebooren, en tweemaal Tweelingen.

Dus zyn 'er dit Jaar 25 meer Gestorven dan Gebooren.

De Zieken, door my behandeld, hebben de volgende Ziekten gehad, als; in

JANUARY 1779, *Variolæ*; dan, wyl ik in de behandeling deezer Ziekte van anderen verschille, laatende echter eens ieders vryheid, zal ik, eer ik de verdere Ziekten, in deeze maand voorgevallen, opgeeve, daar van iets melden, zeggende met HIPPOCRATES *Cous*, *de prisca Medicina*, *Sect.* 1.

„ *At vero in Medicina jam pridem omnia sub-*
„ *sistunt*, *in eaque principium & via inventa est*,
„ *perquam præclara multa longo temporis spatio*
„ *sunt in venta*, *ut ex inventorum cognitione ad*
„ *ipsorum investigationem feratur*. *Qui vero his*
„ *omnibus rejectis & repudiatis*, *aliam inventionis*
„ *viam aut modum aggreditur & aliquid se in ve-*
„ *nisse jactitat*, *is cum fallitur*, *alios fallit*.

De *Variolæ* eenigen tyd in het Dorp LOOPIK, onder de *Provintie* UTRECHT, en van deeze Stad twee uuren gelegen, geheerscht hebbende, zyn in *April* van het Jaar 1778. hier begonnen.

Lang-

Langzaam gingen dezelve voort, tot in *December*, wanneer zy meer en meer toenamen, by eenigen waren zy *Discretæ*, by anderen *Confluentes*.

Een groot verſchil was 'er in deeze, in de ſtoffe beſlooten, vooral in de *Confluentes*, die dan eens etter, dan eens waterachtig vocht inhielden; en weder in andere verſchillende, die byna geene vochten in hadden, doch welke ras droogden, en veel al in *Gangræna* overgingen.

By eenigen was de ſmetſtof ſchielyk aanſteekende; by anderen niet.

Myne eerſte Lyderes was een Kind, oud 7 Jaaren; ziende uit alle omſtandigheden, dat zy veel ſmetſtof by zich had, gaf ik het zelve van den beginne der Ziekte, om was het mogelyk de ſtoffe eenigszins *per alvum* te ontlaſten, en daar door de al te groote uitbotting der Pokjes tegen te gaan, de *Manna*, *Fol. Senn. cum parum Nitri*.

Het vertrek waar in zy was, deed ik warm houden, dan waar in, door 't open zetten van deuren of vengſters, telkens verſche lucht werd ingelaaten.

De Lyderes bleef te bed matig gedekt; ziende, niet tegenſtaande de Pokjes conflueerden, dat zy geene zwaare Koorts of al te groote vermindering van krachten kreeg, deed ik haar, door gebruik van het voornoemde *Laxans* dagelyks twee of driemaal ontlaſten, geduurende de ganſche Ziekte; ook werd een verkoelend diëet in acht genoomen.

Zy heeft zeer veel gekwyld, en is herfteld, niet tegenftaande zeer gefchonden in het aangezicht, met verlies van een oog, waar op zich het gebrek *pterygium* (*c*) geplaaft heeft.

In de meeften, die ik door dit eenvouwdige middel laxeerde, voor de uitbotting, als ik maar tydig genoeg geroepen wierd, vertoonde zich *discretæ*, weinig *confluentes*.

By die geenen, by welke de uitbotting zich niet fpoedig genoeg deed zien, gaf ik de *Rob Sambuci*, *Nitrum* en *Syrup. Diacod.* tot een *Linctus*, met gewenfchte uitzetting der fmetftoffe.

Des avonds gaf ik naar des Lyders jaaren den *Syrup. Diacodii*, fomts met een grein *Opium* vermengd.

Clysmata heb ik in geenen Lyder doen zetten, meenende, dat zoo 'er *per alvum* ontlafting noodig ware, zulks veiliger door een *Laxans* zoude gefchieden.

Zouden de *Clysmata* den *Tonus* (*d*) *fibrarum inteftinorum* niet verflappen, en daar door derzelver *vis elaftica* verminderd zynde, de *motus periftalticus inteftinorum* vertraagd wordende, en hier door in opzicht tot de ingewanden het *Miasma variolofum* opgehouden wordende; wyl de *Clysmata* niet diep genoeg door alle darmen indringen; geene gelegenheid gegeeven worden om

(*c*) Paerel.

(*d*) Spanning.

om in de eerste darmen *putrefactie* te verwekken? daar een *Laxans*, maag en alle darmen aandoende 'er geen ongelykheid in de werking der darmen te vreezen is.

Eenigen hebben in geen vyf of zes dagen ontlasting gehad, welke echter gemakkelyk de Ziekte doorgestaan hebben; vooral wanneer zy *Discretæ* hadden.

Zoude een gestopt lichaam somts in deeze Ziekte niet dienstig zyn, vooral in *discretis Variolis* [*]? Want moet het *Miasma* naar buiten uitgedreeven worden dan, zoo de ingewanden vervuld zyn, heeft het minder gelegenheid zich daar te plaatsen.

De volbloedigen heb ik, voor de uitbotting, bloed doen aflaaten; meestal was 'er eene *Crusta inflammatoria* op het zelve. Geeft dit geene aanleiding voor die geenen, welke stellen, dat de

[*] De behandeling met *Antimonialia* leert iets diergelyks, die deeze Ziekte *specificè* geneezen, zonder ontlasting te verwekken. Van den anderen kant ontbreekt het ook niet aan voortreffelyke Waarneemingen, welke de gelukkige geneezing deezer wreede Ziekte in eene gestadige buiksontlasting, van den beginne der Ziekte, hebben bevonden gelegen te zyn; daar deeze, door eene pooging van de natuur, op den elfden dag derzelve ontstaande, veeltyds doodelyk was. Confer. R. A. VOGEL in *Nov. Act. Phys. Med.* Tom. I. Observ. XXXV. p. 127. Vergeleeken met de *Comment. de reb. in sc. nat. & med. gestis*, Vol. XXII. Art. XX. p. 369—371. en de beöordeeling van den Prys, door den Heere CUVILLIER DE CHAMPOIJEUX, door de Geneeskundige *Faculteit* te PARYS, aan de Verhandelingen daar op ingeleverd, toegeweezen.]

de *Variolæ* eer van eenen *inflammatoren*, dan *putriden* aart zyn? En zoude men dus niet best slaagen, met die Ziekte als eene *imflammatore* Ziekte te behandelen?

Vesicatoria hebbe ik mede niet doen aanleggen, om afleiding te maaken, want *quo natura vergit eo ducenda, per loca convenientia*; zyn de *Vesicatoria loca convenientia*? De smetstoffe wil de huid door, wil zich by kleine suppuratien ontlasten, en wel door het gansche lichaam; wyst men door de *Vesicatoria* de Natuur geen tegenstrydigen weg, als men afleiding der pokstof wil maaken; zoude de *stimulus naturæ in vasis & quidem eorum humoribus* daar door niet vertraagd, en de uitbotting niet gehinderd worden [*]?

Van

[*] Naar sommiger gevoelen niet; als die van oordeel waren, dat de Ziekte-stoffe hier door in eene grootere menigte, en wel naar de huid wierde afgeleid, de samenvloeing verhoed, het doodelyk inslaan hersteld, de opgehoudene kwyling bevorderd, en de pols geregeld wierde; en, behalven dit, groote nuttigheid in de *Vesicatoria* vonden gelegen te zyn, ter bevorderinge van eene meerdere *revulsie* en *resolutie*; vooräl om de hevigheid der Koorts, *Delirium* en *Metastasis ad caput* &c. te maatigen. Althans SYDENHAM (*Oper. univers*. p. 377, 378.) bediende zich van dezelve in samenvloeiende Pokken, op dat zy, op den elfden dag, van nut zouden zyn, om de Pokstof uitgang te geeven, en de zwelling en kwyling te gemoet te komen. —— HUXHAM prees dezelve (*Oper. Physic. Medic*. Tom. II. pag. 148.) in de *crystallinæ* en *lymphaticæ* aan, als dewelke, behalven verdere goede uitwerkingen, uitgang gaven aan de scherpe vochten deezer Ziekte: insgelyks, wanneer de zwelling van de handen niet beantwoordde aan die van den mond en van het aangezicht; en die van de voeten niet aan

Van Voetbaden uit zoete melk of andere vochten is door myne Lyders geen gebruik gemaakt;

aan die van de handen, in welken gevaarlyken staat hy Spaansche-vlieg pleisters liet leggen op de handen en voeten, om derwaards de vochten heen te leiden. En eindelyk, in de hevigste pynen van den hals en moeilyke doorzwelging, welke in het derde tydperk de Lyders wreedelyk foltert, te verzachten, raadde hy die in den nek te leggen, om de vochten langs andere wegen af te leiden. —— VARNIER liet ze met vrucht agter de ooren, in den nek en aan de dyën aanleggen in samenvloeiende Pokjes. (*Recueil Periodiq. d'Observat. de Med. &c.*, par M. VANDER MONDE, Tom. V. p. 134. vel *Comment. de reb. in sc. nat. & med. gest.* Vol. VII. p. 478.) —— BROWNE LANGRISCH nam die ook te hulp, wanneer de zwelling van het aangezicht schielyk verdween, en die van de handen en voeten niet volgden, of door eene ruime kwyling vervangen wierden. (*Plain directions &c.* p. 43. vel *Comment. citat.* Vol. X. p. 517.) —— TISSOT achtte dezelve, benevens het *Opium*, het eenigste middel dat overig was in eene al te sterke buikloop, die uit zich zelven, of na begaane misslagen ontstaan ware, en die de puistjes dermaate ontledigde, dat ze neêrgeslagene blaasjes vertoonden, de huid bleek, de ledematen koud wierden, en 'er flaauwte en ylhoofdigheid op volgden. (*De Variolis*, Lausann. met de *Raadgevingen* enz.) —— Van gelyken COTUNNIUS, die in het zelfde geval van Buikloop, welke, naar zyn gevoelen, eene ontsteeking in de Lever aanwyst, doch wanneer dan teffens het rechter *hypondrium* moet opgezet en pynelyk weezen, een groote Spaansche Vlieg-pleister op den buik te leggen aanpryst. (*De Sedibus Variolarum*, Viennæ 1771. p. 45. met p. 235.) —— Waar by men kan nazien de *Dissertatie* van den Hooggel. Heere R. FORSTEN, *Cantharidum Historiam naturalem & medicam exhibens*, p. 98—103. Als mede, het *Antwoord* van den HEERE M. J. DE MAN, op de *Vraage*, *voorgesteld door het* GENEESK. GENOODSCHAP, onder de Zinspreuk: *Servandis civibus*, bl. 52. enz. Gelyk de Heer J. F. CLOSSIUS, die van den beginne der Ziekte liet aanleggen, en by zyne overige geneeswyze, groote voordeelen daar-

maakt; zoude deeze geen flapheid en verzwakking in 't ganfche lichaam verwekken? daar in deeze Ziekte, zoo veel mooglyk is, de krachten moeten behouden worden [*].

fom-

daar aan toefchreef. (*Nova Variolis medendi methodus*, Traj. ad Rhen. 1766.) Vergeleeken met de *Natuur- en Geneesk. Bibl.* van den Hoog Gel. Heere E. SANDIFORT, II. D. 3 St. bl. 516—521.) —— En mogelyk is GERARDUS COLUMBA (apud F. HOFFM. *M. R. S.* Tom. I. Part. II. Cap. VIII. §. V. p. 226.) en de beroemde B. TRALLES (*de methodo medendi Variolis hactenus cognita fæpe infuffifciente &c.* Vratisl. 1761. p. 99.) onder de enkelden, welke het gebruik der *Veficatoria*, in fommige gevallen van deeze Ziekte, twyffelachtig, of fchadelyk geoordeeld hebben; in welke gevallen ze nochtans van den Weener Hoog-Leeraar DE HAAN (*Ration. Med.* Part. II. p. 54.) worden aangepreezen.]

[*] Wat voor en tegen dit middel van afleidinge aangevoerd zy, kan men omftandig by VAN SWIETEN, (*Comment.* Tom. V. §. 1394 & 1399. p. 75, 107—109.) opflaan. DIEMERBROEK veröordeelde dezelve als geheel onnuttig; en F. HOFMANN had opgemerkt, dat het recht overënd zitten, by het voetbaden, zeer nadeelig den zulken ware uitgevallen, die aan deeze Ziekte krank lagen: terwyl het anderszins als een vry algemeen middel, van verre de meeften, in alle Tydperken deezer Ziekte worde aangepreezen. —— By deeze gelegenheid kan ik echter niet voorby een zonderling geval, 't welk ik in myn oudfte Dochter zelve ondervonden hebbe, mede te deelen. Deeze in het Jaar 1773, toen 12 jaaren oud, door de Kinderziekte aangetaft, en in eene allerhevigfte Koorts van het eerfte tydperk zynde, werd op mynen raad, naar de fterk aanbevolene wyze toen ter tyd, uit het bed genoomen, en een Voetbat, met een allertreurigft gevolg, toegediend. Zy werd tot den dood benaauwd, de pols werd klein, de ademhaling zeer belemmerd, het aangezicht en de lippen zwart. Alle middelen, uit *Spiritus Mindereri. Liq. anod. min. Hoffm. Pulv. comitiff. Kent. ver.* enz., waren vruchteloos, tot dat ik eindelyk, niet als den laatften doodfnik te

ge-

Sommige Lyders, van een zwak geſtel, heb ik om de krachten op te beuren, de pokſtoffe niet na behooren uitzettende, nu en dan wat Rhynſche Wyn doen gebruiken: dit deed ſlaapen, gevolgd van een maatig zweet, waarna de *Variolæ* meeſtal zich vertoonden.

Vier myner Kinderen kreegen in 't laatſt van *February* 1779 deeze Ziekte.

De oudſte, 12 Jaaren oud, kreeg een zwaare Koorts, waarop zeer goedaartig ſoort volgde.

Een andere, oud 10 Jaaren, zynde een Meisje, had mede *Discretæ*, doch meerder in aantal.

Een derde, oud 7 Jaaren, hebbende mede *Discretæ*, had 'er vry meerder en grooter in ſoort.

De vierde, oud 4 Jaaren, had de ſlegſte ſoort, wyl dezelve hier en daar confluëerden.

Die van 7 Jaaren, was geduurende de uitbotting zeer onruſtig, lag meeſtal met handen en voeten bloot; de meeſte en grootſte Pokken waren op handen en voeten, zynde daar vry grooter dan in 't aangezicht, op de borſt en rug, zoo

gemoet ziende, het beſluit nam, om ouden Rhynſchen Wyn van 1680. te geeven, waar van dien nacht eene halve flacon gebruikt werd, met dit ſucces, dat zy weder by haar zelven kwam, en de pols kloeker wierd; waar op, ter verdere hulpe, om de borſt en longen te gemoet te komen, eene kleine aderlating van 3 of 4 onçen gedaan werd, zynde het bloed zeer zwart, enz.]

zoo dat ik die op de handen en voeten moest openen, waar uit een dun geelachtig vocht liep; op 't aanzien vertoonde zich deeze als bleinen: na de drooging scheide de huid met geheele stukken af.

Die van 10 en 12 Jaaren hebben voor de *eruptie* tweemaal bloed uit de neus ontlast.

Die van 7 Jaaren, zynde bloedryk, wilde ik voor de uitbotting eenig bloed doen aflaaten, dan, offschoon de aderlating wel in 't werk wierd gesteld, ontlaste zich geen bloed.

Spoedig zyn deeze vier hersteld: buiten *Laxantia* heb ik niets van den beginne gegeeven; doende zoo veel mooglyk, eenen gepaste levensregel in acht neemen.

Aan die, welke de meeste Pokken had, en over hoofd en lendepynen klaagde, met braaking verzeld, gaf ik de Rhabarber om te purgeeren.

Die van 12 Jaaren heeft niets dan een half dragma *Rheum* voor de eruptie gebruikt.

Die van vier Jaaren was in 't droogen der Pokjes zeer benaauwd op de borst, waar voor ik hem gaf een mengsel uit *Aqua Hordei*, *Vino albo parum radic. Ipecacuanhæ cum Rheo & Syrup. Capill. veneris.*

Hier door raakte hy eenigszins aan 't braaken, ontlaste veel slym, en werd ruimer op de borst.

Daar

Daar die van 7 Jaaren op handen en voeten de meeste en grootste Pokken kreeg. Zoude zulks niet veroorzaakt zyn, om dat hy gestadig dezelve boven het dek houdende, 'er mede blood lag [*]? Zoude het niet van nut zyn ter bewaaring van de vrouwlyke sexe voor veelvuldige Pokken in 't aangezicht, en gebreken, welke deeze aan de oogen der Lyders dikwerf nalaaten, de handen en voeten aan de lucht bloot te stellen, het aangezicht te dekken, en voor de lucht te bewaaren?

Myn Zoontje, oud elf maanden, zynde nog zuigende, na dat byna de vier andere herstelld waren, kreeg *Confluentes*, was schielyk bezet en benaauwd op de borst, en ontlastte daaglyks eene groene drekstoffe.

De Pokjes hadden byna geene vocht in, droogden op den achtsten dag over het geheele lichaam, uitgezonderd zyn linker arm en hand, was hy vol, welke koud bleeven, kunnende niet verwarmd worden, waarop geen Pokjes zichtbaar waren, offschoon de huid ruuw en met stippen was, tusschen den 9 en 10den dag werd hy zeer heesch, en is op den 11den dag op de borst gestikt

In 't vertrek, daar deeze Kinderen waren, werd nacht en dag vuur gestookt, staande de deuren van het huis en vertrek gestadig open.

Ik

[*] Op dit Artikel vergelyke men 't geen VAN SWIETEN van de Bosch-negers hebbe aangeteekend, L. s. p. 73. enz.]

Ik hebbe opgemerkt, dat in familien, of huisgezinnen, hoewel niet altoos die geenen, welke het eerste door deeze Ziekte wierden aangetast, de minste, en de volgende al meer en meer en slegter soort hadden; zoo als ik ook in myne Kindere hebbe ondervonden.

Verdere Ziekten in deeze maand zyn geweest, *Apoplexia*, *Obstructio mensium.*

FEBRUARY: *Catarrhus*, *Dolores rheum atici Variolæ*, *Febris biliosa* onder LOPIK. Deeze Lyders klaagden over geweldige hoofdpyn; door *Emetica* en *Laxantia* waren die, niet te overwinnen: Een of tweemaal een ruime aderlating gedaan, deed de hoofdpynen verminderen; de Koorts genas meestal door *Absorbentia* met *Corroborantia.*

MAART: *Variolæ*, *Febris tertiana*, *Hydrops*, *Catharrus*, *Abortus*, *Pthisis pulmonalis.*

APRIL: *Variolæ*, *Febris biliosa intermittens*, *Febris cum doloribus rheumaticis*, *inflammatio pectoris*, *Febris quotidiana intermittens.*

MEY: *Variolæ*, *Febris biliosa intermittens*, *Febris tertiana*, *Febris quotidiana duplex*, in de laaste Ziekte deed de *Kina* geen nut; *Decocta aperientia & laxantia* richtte het meeste voordeel uit.

JUNY: byna die Ziekten als in *Mey.*

JULY: *Febris biliosa continua*, *Pthisis pulmonalis.*

Au-

AUGUSTUS: *Febris biliosa, tertiana, Pthisis pulmonalis, Gangræna intestinorum post diarrhœam in Puerpera; Febris Scarlatina* (*e*), deeze Ziekte was ook in de NIEUPOORT, aan de Overzyde van de Lek, onder de *Baronnie* van LIESVELT; in deeze Ziekte heb ik 'er gezien die even ſaliveerden als in de *Variolæ confluentes* [*]: by anderen verzwooren de amandelen: in ſommigen zetten de halsklieren op; en in andere kwamen verzweeringen buiten aan den hals en agter de ooren. Middelen, die een geduurige neiging tot braaken verwekten, waar in *Ipecacuanha* of *Oxymel Squilliticum* met *Laxantia* vermengd, deeden veel nut. *Decocta aperientia* met veel *Rob Sambuci*, *Antimon. diaphoreticum* en 't *Sal aperitivum Fredericanum* na de *Colatura* 'er by gedaan, waren mede zeer dienſtig: *Abſorbentia* met *Rheum* kwamen ook te pas.

SEPTEMBER: *Febris biliosa continua*, & *biliosa intermittens*: de eerſte waren moeilyk te geneezen; na het gebruik van *Emetica* & *Laxantia* moeſt men ſpoedig tot de *Kina* overgaan, om de wezenloosheid, verval van krachten en de Koorts te overwinnen. In ſommigen ſlaagde ik met een onçe *Cortex in Decocto* te doen gebruiken; anderen moeſt ik, tot drie onçen daags, *in Decocto* geeven, weinigen heb ik de *Kina in ſubſtantie* doen gebruiken; echter zyn 'er geweeſt, die in een *Mixtuur* van agt onçen vochts, drie onçen

(*e*) Roodgrond.

[*] Vergeleeken met de *Prysverhandeling*, bl. 137. in de noot.]

onçen *Kina in pulvere* daags moeften neemen, wilde ik de Koorts meefter worden [*].

Ik hebbe den witten wilgenbaft, zoo in afkookfel als Extract, doen gebruiken, dan hebbe 'er weinig mede kunnen doen; althans niet zoo, als het geen de Kina doet: mooglyk moet dezelve tot veel grooter quantiteit, dan de Kina gegeeven worden; wegens den onäangenaamen fmaak, zoo in Extract als in afkookfel, willen weinige Lyders denzelven inneemen: het Extract tot Pillen konden zy nog het befte gebruiken.

OCTOBER: *Febris biliofa*, *Febris Scarlatina*, &c.

NOVEMBER: *Febris biliofa*, *Oppreffio pectoris*, *Peripneumonia*, *Angina catharrhalis.* Wanneer men deeze Lyders in de keel zag, was 'er geen ontfteeking te ontdekken, de keel was met een wit flym bezet, de Lyders hadden Koorts, en ontlaften veel flym, welke, hoe benaauwder de keel wierd, ook dikker en taaier die wierd; de tong was met eene witte flymkorft bezet; tusfchen den vyfden en zesden, of zesden en zevenden dag kreegen de Lyders fterke Koorts, met koude beginnende en met zweet eindigende; daarna werden de flymftoffen geäbforbeerd, en *per alvum* uitgedreeven; de ontlafting van flym werd veel minder, de flikking gemaklyker; in de Urin was een wit *Sediment.* Het aderlaaten heb ik in deeze Ziekte van geen nut bevonden. Het Weft-

[*] Vergeleeken met de Waarneemingen van den Wel Ed. Geftr. Heere Dr. VERRYST, in de *Prysverhandeling* bl. 176, 177, 180, 181. *in notis.*

West-Cappelse Boeren-middel, gemeld pag. 822 by I. J. VAN DEN BOSCH over de *Ziekten van ons Vaderland*, heb ik in deeze Ziekte, meer dan eens, van groot nut bevonden.

In deeze Maand heb ik een Jongeling, oud 23 jaaren, met eene *Angina*, welke ſcheen *inflammatoria* te zyn, behandeld: ik deed hem aanſtonds 10 onçen bloed aflaaten met eenige verligting; gaf hem een *Laxans* uit de *Manna*, *Fol. Senn. Semin. Aniſi*, *Fruct. Tamarindorum*, *Sal. polychreſtum*. Des anderen daags was hem de keel veel benaauwder; op het bloed was eene *cruſta inflammatoria*; ik liet hem gorgelen met een drank uit de *Ariſtolochia fabacea* en *Nitrum*; en bloes hem het poeder uit het *Alumen uſtum*, *Crocus* en witte *Suiker* in de keel, waar door hy niet alleen verligting kreeg, maar na dit poeder drie of viermaalen was ingeblaaſen, kon hy zeer wel ſlikken; voorts hield hy een *alvus Laxa* door ontlaſtende middelen; dan de ſlymloozing bleef achterwege; de borſt raakte bezet, en de omſtanders het gevaar van de keel achtende te boven te zyn, is hy aan eene *Peripneumonia* overleeden.

Ik hebbe in den beginne deezer Ziekte eene aderlating in 't werk geſteld; de *cruſta inflammatoria* op het bloed deed my in twyffel ſtaan, om hem andermaal te doen laaten, dan om dat des daags na de laating de Lyder benaauwder in de keel was, vreesde ik, dat de inflammatie reeds 'er te lang geweeſt mogt zyn, en dat 'er ſuppuratie, meer na beneden in de keel, dan ik die konde zien, plaats mogt vinden. Echter daar hier zoo ras de dood volgde, en de ſlikking zoo

ſpoedig verruimde, meene ik, dat 'er eene *Metaſtaſis* heeft plaats gehad, waar door de inflammatore, of wil men die *catharrhale* ſtoffe noemen, ik meene dit weinig verſchil zal maaken, in de Longe is overgebragt [*].

DECEMBER: *Anginæ catharrhales*, *Oppreſſio pectoris*, *Pleuritis*, *Febris ſcarlatina*, *Abortus*, *Fluor menſium nimium:* omtrent deeze laatſte Ziekte merk ik aan, dat ik het meeſte nut gevonden heb by de Aluin-wey, aldus:

℞. *Lact. recent.* Libr. j.
Alumin. rup. dr. ij.
Miſce ut Fiat coagulum &
Sero colato adde
Sachari albi unc. ij.
M. D. uſui.

Hier van moeſt de Lyderes alle uuren een koffy-kop vol gebruiken; dit volgende heb ik mede van groot nut bevonden.

℞. *Alumin. rupii pulveris.* dr. iv.
Sanguin. Dracon.
Bol. armen. āā dr. j.
M. F. pulveres N. IX.

Hier van alle 2 uuren een Poeder met koud water te gebruiken.

[*] In *Hiſtoria Conſtitutionis Epidemicæ Verminoſæ* &c. vindt men eene ſoort gelyk geval, doch van eene gelukkige geneezinge gevolgd, p. 189—192.

BERICHT

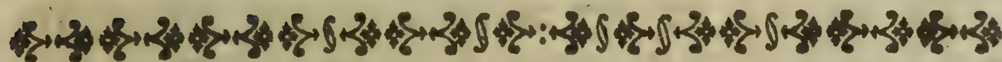
BERICHT
AANGAANDE DE
ZIEKTEN
BINNEN DE STAD
UTRECHT [*],

Sedert den Jaare 1777, tot het einde van 1779, waargenoomen,

DOOR DEN HEER

F. J. VOLTELEN,

Stads Med. Doctor.

De Stad UTRECHT ligt genoegzaam in het midden der *Provintie* van dien naam. Zy wordt van rondsom door moestuinen, wei- en bouw-landen omringd, en van naby door zwaare boomen, waarmede de wallen, buiten-çingels, en wandeldreeven beplant zyn, besloten. Haare grond is hoog, en verre boven de opper-

[*] Men heeft, wegens de strekking van de loopende Rivieren, die leiding moeten volgen, waarom de *Provincie* UTRECHT enz. nu eerst voorkomt, daar dezelve anders schynen zouden te hebben moeten voorgaan]

pervlakte van het water, dat haar besproeit, verheven, zoo zelfs, dat de grachten, welke de geheele lengte der Stad doorsnyden, ten minsten twaalf voeten laager zyn; dan de nevensgaande straaten.

Twee aanmerkelyke stroomen, uit de Rivier *de Lecq* vloeiende, de *Vaartsche* en *kromme Rhyn* genaamd, voorzien, benevens veele mindere Beeken, de Stad van frisch en snel vlietend water, dat door Schutsluizen opgehouden en weder losgelaaten, in deszelfs beweeging versneld wordt; en dus alle onreinigheden te beter met zich heen voert: daarenboven heeft men eene groote menigte putten, welke een zeer helder, zoet, en aangenaam water ten dagelykschen gebruike opleveren, bevattende nochtans eene ligte kalk-aarde en inzonderheid veel *Sal seleniticum*.

De lucht is 'er vry zuiver, en met geene byzondere stinkende dampen vervuld: eenige weinige brouweryen, verweryen; twee suiker-rafinaderyen, drie zeepziederyen, zyn de voornaamste trafiquen, welker uitvloeisels in aanmerking kunnen komen, behalven dat in den omtrek der Stad aan alle kanten, de Oostzyde uitgezonderd, steen- en pannen-bakkeryen, eenige leer-bereideryen, en een lymmakery, gevonden worden, die niet zelden een zeer onaangenaamen reuk geeven. Somtyds wordt men 's avonds, na vooräfgaande heete dagen, een vry aanmerkelyke Salpeter-lucht gewaar.

De reinheid en zindelykheid wordt zoo wel op

op de publique ſtraaten en plaatſen, als in de huizen, over 't algemeen wel in acht genomen.

De Levenswyze der Inwoonderen is zeer verſchillende naar den onderſcheiden ſtaat en rang, dien zy bekleeden. Lieden van aanzien en middelen, noch voornaame deftige burgers, maaken zich zelden aan grove ongeregeldheden ſchuldig: de eerſten zyn nochtans in hunne maaltyden min of meer opulent, beſtaande veeläl uit ſterk voedende, vette, aangezette, verhittende ſpyzen, veel vleeſch, viſch, gebak, veelerlei geeſtryke dranken, zwaare en fyne wynen, liqueuren, zwaar bier; terwyl de ſchoone Sexe daarenboven te veel gebruik maakt van warme, waterachtige dranken, chocolade, thee-melk, zich van warme ſtoven bedient, en haare kleeding weinig geſchikt heeft tegen het guure, koude weder; maar daar en tegen vry meer lichaams beweeging oeffent, dan eenige mindere claſſe: —— de burgerſtand wordt, door hun beroep, meeſt genoodzaakt een ſtil zittend leven te leiden; gebruikt zwaare ſpyzen, veel varkenvleeſch, ſpek, gezouten rundvleeſch, grutten, aardäppelen, kaas, melk; drinkt zelden wyn, maar ligt bier, onmaatig thee, coffy, ſomtyds ſalie- of roſemaryn-melk; terwyl hun avondmaal meeſtäl uit boterhammen en coffy beſtaat: —— het gemeen is morſig, lui, ongeregeld; boekweite koeken in ſlegte olie gebakken, aardappelen met azyn, gekarnde melk, raauwe vruchten, in den zomer, maaken ſchier alleen hun daaglyks voedſel uit; terwyl ſlappe coffy genoegzaam de eenige drank is, die door hun, van den morgen tot den avond, in ongelooflyke maate word ingezwolgen: en dit gevoegd by

derzelver vadzige luiheid, of fommiger zittend beroep van weeven, fpinnen, breien, enz. toont niet onduidelyk de oorzaak aan der geele, taanige, bruine couleur, aan de meeften hunner eigen; van hier waarfchynlyk ook het groot getal krommen, verminkten, geboggelden, en anderen *cachectici*; van hier zoo veele kinderen met harde, opgezette buiken, wormen, breuken, klier-gezwellen, enz. Gelyk ook de groote CAMPER te recht aan 't onmaatig gebruik van aardäppelen heeft toegefchreeven de bleeke couleur, onderbuiks-verftoppingen, den gemeenen man eigen. (Zie *Holl. Haarl. Maatfchappy D. VII. St.* 2. *bl.* 415.) Daar en boven gaan veelen hunner zich in 't onmaatig drinken van jenever te buiten. En op dat 'er niets aan ontbreeke, heeft 't gemeen de verderflyke gewoonte zich jaarlyks in de lente te doen aderlaten; waar door de elafticiteit der vaten en *crafis* van het bloed meer en meer verminderd en ontfteld wordende, eindelyk de deur geöpend ftaat voor kwaadfappigheid en alle Ziekten *à fibra laxa & glutinofo fpontaneo*, daar zoo veelen onherftelbaar aan kwynen.

Voorts, daar men tot roem der Ingezeetenen moge zeggen, dat zy over 't algemeen zeer Godsdienftig zyn, geeven egter de kerken te dikwerf gelegenheid tot veelerleie Ziekten, door de *exhalaties* der talryke menigte menfchen daar in t'faamgevloeid, de giftige dampen der ftooven, de blaazende koude tochten, en niet minder door de rottige uitwaasfemingen der begrave lyken, welke men, als moeften dezelve den leevenden ten plage of ftraffe verftrekken, nog fteeds in de heiligdommen kerkert; eene verderf-

lyke

lyke gewoonte, die 't verlichte menschdom zoo zeer tot oneëere strekt!

Ondertusschen kan men niet ontkennen, dat zeer veele lieden van beider Sexe, in deeze Stad, een vry hoogen ouderdom bereiken: getuigen zyn de veele Godshuizen voor menschen boven de 60 jaren gesticht, en waar in verre de meesten tot 70, 80, ja 90 jaaren klimmen: in den jaare 1761. telde men alhier in de Minnebroeder-straat, die naauwlyks 30 huizen bevat, veertig menschen van beider Sexe, waar van de jongste 70 jaaren oud, en verscheiden 80 à 90 waren.

De Stad is, naar maate haarer uitgestrektheid, niet volkryk. In 't jaar 1748, wanneer 'er in de geheele *Provintie* 18879 huisgezinnen, in 74383 persoonen bestaande, gevonden wierden, telde men in de Stad

UTRECHT 25244 Inwoonders; in de Stad AMERSFOORT 7550 —— RHENEN 900 —— WYK 2200 —— MONTFOORT 1115 —— Dus in de *Steden* 37009. *Ten platten Lande* 37374.

De Ziekten, welke binnen UTRECHT in 't gemeen worden waargenoomen, zyn:

Aamborstigheid (*Asthma.*)
Aambeien (*Hæmorrhoides.*)

Belette Doorzwelging; een ongemak thans niet alleen in de Stad, maar ook in 't Sticht, op

die plaatſen welke een laagen Veengrond hebben, dikwyls voorkoomende.

Beroerte, zelfs by dezulken, wier uiterlyke geſteldheid daar toe niet voorgeſchikt ſcheen.

Bloed-ſpuwing (*Hæmoptoë*).

Bord of Boord (*Cholera*).

Breuken, zoo waare, als valſche, en onder de laatſten dikwerf *Hydrocele* by mannen.

Colyken, Engelſche Ziekte (*Rhachitis*).

Fiſtels.

Geelzucht, Geluwe.

Graveel, vooral 't Slym-Graveel.

Hoofdpyn, by voornaame vrouwen zeer gemeen.

Hoeſten, meeſt *Catarrhale* en hardnekkige. — Niet zelden Maag en Kinkhoeſt.

Klier en Kropgezwellen (*Scrophulæ, Strumæ*).

Keel-Ziekten, en byzonder de *Angina catarrhalis, gangrænoſa, maligna*.

Koortſen, *continuæ, remittentes, intermittentes, bilioſæ, gaſtricæ, putridæ, nervoſæ, lentæ, ſcarlatinæ, urticatæ, hecticæ*.

Kwaadſappigheid, (*Cacochymia*).

Lammigheid.

Loop, Buikloop (*Diarrhæa*,) en Roode Loop (*Dyſenteria*).

Maag-pyn, (*Cardialgia chronica, Cardiogmus*,) een zeer gemeene kwaal.

Mania & Melancholia.

Mazelen.

Miskraam en Vloeiïng der Lyfmoeder.

Ontſteeking, (*Inflammatio*).

Oog-

Oog-Ziekten, als traanende Oogen (*Epiphora*,) Leep-Oogen, (*Lippitudo*,) Roode Oogleden, witte vlakken, enz.

Opfteiging, (*Hyfteria.*

Podagra, *Arthritis*, in een hoogen graad in beide Sexe.

Pokjes (*Variolæ*).

Rheumatismus, *Chronicus & Inflammatorius.*

Scheurbuik.

Slym-Ziekten, (*Morbi mucofi.*).

Stonden, derzelver ongeregeldheid.

Spruuw, thans meer dan voorheen.

Teering, meeft Longe-teering, na verzuimde Verkouwdheden, Bloedfpuwing, *Tubercula*, zynde hier een der gemeenfte Ziekten.

Uitflag, (*Exanthemata chronica*) Daauworm, Roodvonk, Roos, Netelroos, die hier wel dikwyls voorkomt, echter niet *endemicè*, gelyk de Heer DE MAN *van Nymegen zegt*, *Haarlemfche Maatfch. D. XVIII. bl.* 146.), Schurft, *Herpes leporofus*, *pemphygus apyretos &c.*

Uitzakking der Lyfmoeder en Endeldarm.

Vallende Ziekte.

Verkouwdheid en Zinkingen.

Verftoppingen der Onderbuiks-Ingewanden.

Vryfter-Ziekte, (*Chlorofis*).

Wangeftalten, (*Cachexiæ*).

Waterzucht, van allerlei foort.

Wind doorn, (*Spina ventofa*) en Been-bederf, (*Caries*).

Witte vloed, (*Leucorrhœa*), een gemeene

kwaal

kwaal by veele Vrouwen en Vrysters zelfs; wier frissche gedaante en gezonde gesteldheid zulks niet zoude doen vermoeden.

Wormen, nu en dan zelfs de Lintworm, en wel byzonder de *vermis cucurbitinus.*

Zenuw-ziekten, en krampen in derzelver volle uitgestrektheid.

Zog-ongemakken, vooral klonters der borsten, waar van verre de meeste tot verëttering overgaan: en kwade Tepels.

Zweeren der beenen, (*Ulcera cacoëtha*).

Voorts vindt men zeldzaam den Steen; 't Coliq van *Poitou*; den Pisvloed zoo ooit den waaren; ook weinig de *Febris miliaris alba*; de *causus* of *Febris ardens biliosa* (want een *Febris ardens mere phlogistica* myns oordeels misschien nimmer gevonden wordt;) althans geene Vaaren, *Uredines*, immers niet gelyk die door HEURNIUS den Stichtenaaren worden toegekend.

Daar

Daar men, in 't vervolg, naauwkeuriger STERFLIJSTEN hoopt te kunnen mededeelen, zal de volgende echter eenigermate kunnen dienen ter beöordeeling van de Doodelykheid in deeze Stad en deszelfs Vryheid, federt 't Jaar 1700 aangeteekend.

In 't Jaar	1700	Stierven	1329	Menfchen, waar onder	660	Kinderen.
	1701	———	1006	———	547	———
	1702	———	994	———	492	———
	1703	———	983	———	481	———
	1704	———	1047	———	549	———
	1705	———	1112	———	587	———
	1706	———	911	———	476	———
	1707	———	952	———	481	———
	1708	———	1045	———	558	———
	1709	———	1079	———	511	———
	1710	———	1179	———	595	———

In

't Jaar.	In 't geheel.	Kinderen.	't Jaar.	In 't geheel.	Kinderen.
1711	1551	927	1746	971	450
12	1110	525	47	1310	651
13	986	476	48	1235	553
14	1097	552	49	1133	440
15	1019	474	50	980	412
16	1291	622	51	1198	572
17	1158	554	52	1121	503
18	1193	597	53	1081	499
19	1357	675	54	912	393
20	1097	452	55	860	374
21	1202	517	56	1015	435
22	1102	505	57	1004	503
23	1732	1038	58	923	406
24	1131	502	59	1066	432
25	1017	473	60	839	335
26	1098	475	61	981	427
27	1225	502	62	1112	534
28	1356	529	63	898	346
29	1875	1030	64	825	378
30	1289	614	65	850	349
31	1093	471	66	1082	552
32	1107	502	67	1034	438
33	1358		68	883	384
34	1407	765	69	992	444
35	1292	756	70	1037	535
36	1054	444	71	961	465
37	1218	563	72	817	313
38	1331	694	73	920	414
39	1234	575	74	1036	525
40	1479	559	75	861	411
41	1598	692	76	779	299
42	1267	546	77	816	343
43	1142	530	78	1116	641
44	1057	550	79	981	448
45	1151	523			

NB: Van

NB. Van 't getal der Dooden in den jaare 1778. waren ſedert den 15 *Juny* (want voor dien tyd zyn aan de Pokjes Overleedenen niet aangeteekend,) Geſtorven aan de Kinderziekte 9 bejaarden en 322 kinderen.

In den jaare 1779. 11 bejaarden en 112 kinderen.

Dus in 't algemeen de meeſt voorkomende Ziekten aangeteekend hebbende, ga ik over om de byzondere Ziekten in de verſchillende Saiſoenen op te geeven, zoo als die ſedert het Jaar 1777. door my zyn waargenoomen, vooral zulke, welke zich hier *epidemice* vervangen hebben.

A°. 1777. In het voorjaar openbaarde zich de *Kinkhoeſt* vry geweldig onder de kinderen, zoo dat zelfs eenige weinigen daar het leven door verlooren; anderen nog lang aan deszelfs gevolgen bleeven kwynen en moeielyk tot vorige gezondheid geraakten.

Zy was beſmettelyk; haare aanvallen geweldig, verzeld met braking, en zwaare benaauwdheid; wordende niet zelden 't bloed neus en oogen uitgeperſt. Ik beſpeurde geen gezette periodi in haar beloop, noch de minſte overeenkomſt met de *Febris intermittens*; gelyk MICH. MORRIS *in Medical. Obſ. and Inquir. Vol.* III.

De geneezing was moeilyk, voornamentlyk dan, wanneer, gelyk doorgaans geſchiede, een groote hoeveelheid zoete, lymige, verzachtende *pec-*

pectoralia waren aangewend. *Emetica* in tyds, en by herhaaling gegeeven waren van veel nut, verminderende meestal den hoest; waar na somwylen, doch zeldzamer, zacht openende buikzuiverende middelen vereischt wierden; terwyl dan verder de hoest geheel weggenoomen wierd door versterkende, ligt saamtrekkende middelen, waar onder de *terra Japonica* in heet water ontbonden boven anderen den voorrang verdiende, en ook gemaklyk door kinderen gebruikt wierd.

Ondertusschen was de hoest niet zelden zoo hardnekkig, dat ze alle aangebragte hulp ten eenemaal weerstreefte: en het was in zulk geval, dat ik eerst de *Essentia Antimonii Huxhami* (sive *Infusio Vitri Antim. Huxh.*) beproefde, met dat gevolg, dat ik het wagen durve dit middel als een der voortreflykste en zekerste aan te pryzen, welke immer tegen dit ongemak wierden opgegeeven, werdende het zelve sedert door my in de meeste Subjecten alléén gebezigd met een allergewenschte uitwerking; en slegts *per epicrasin* gegeeven zonder braaking te veroorzaaken.

De *Opium* genas ook sommigen, by wien de hoest na eene genoegzaame ontlasting en aangewende versterkende middelen slegts tot een zekere trap van vermindering kon gebragt worden, en habitueel geworden was.

De *Cicuta*, *Sulphur auratum Antimonii*, *Muscus quernus*, *Castoreum*, *Cortex Peruvianus* wierden mede beproefd; doch hadden die vrucht niet, welken anderen daar na voorgeeven, schoon

de twee eerstgem. echter, vooral de *Sulph. Antim.* nu en dan eenig voordeel deeden.

Deeze Hoest bleef voortduuren tot aan het einde van 't jaar. Veele werden ter zelver tyd aangetast door een *Diarrhoea mucosa catarrhalis.*

In het laatste van de maand *November* volgden de *Mazelen*, en tasteden meest kinderen, doch ook sommigen bejaarden aan. De hoest was zeer zwaar. Dikwerf was de Ziekte verzeld of werd gevolgd door eene *Peripneumonia:* ook waren de latingen zelfs by jonge kinderen en zuigelingen dikwyls onvermydelyk, en van eene goede uitwerking, terwyl het bloed dik, met weinig wey en veeltyds door een *crusta phlogistica* gedekt was: dus ondervond ook SYDENHAM, in de Mazelen A°. 1670 heerschende, van de aderlaating het grootste nut, zie *Oper. Tom. I. p.* 122. *in* 4°. Dan, twee omstandigheden verdienen hier gemeld te worden, welke my in deeze *Epidemie* zeldsaam hebben toegescheenen, en ik niet weete elders aangeteekend te zyn: voor eerst, dat by sommigen het dunne scherpe vocht, gewoonlyk uit de oogen vloeiende, op den tweeden of derden dag begon te verdikken, lymig te worden, en eindelyk de oogen geheel te sluiten, terwyl de oogleden gezwollen, rood, en pynlyk waren; te gelyker tyd was de slymstof, die uit de neus in groote hoeveelheid zich ontlastte, taay, lymig, en 't aangezicht daar door als vernist. By wien dit gebeurde, was de Ziekte of zwaar en gevaarlyk, of doodelyk, gemeenlyk verzeld van *Delirium* of *Coma.* ——— Eene andere byzonderheid was, dat by eenigen de roode

vlakjes nog een geruimen tyd, gelyk die der Pokjes, overbleeven, en zeer langzaam verbleekten.

A°. 1778, In *February*, lieten zich de Pokjes allereerst zien; 't welk reeds, naar het getuigenis van SYDENHAM *in Oper. Tom. I. p. m. 79*, een aanstaande slegt soort moest aanduiden, en hier ook bewaarheid wierd. Doch dezelve begonnen eerst in de maand *Juny* algemeen te worden, makende het begin eener epidemie, hoedanige hier in geen halve eeuw ten minsten gezien was, terwyl zy eene ten allerminsten jammerlyke slachting aanrichtte, en een van 5 à 6, welke daar door wierden aangetast, naar het graf sleepte. Het waren meêrendeels *Variolæ confluentes*, *nigræ*, *cruentæ*, verzeld met *petechiæ*, *mictus cruentus*, *hæmorrhagiæ variæ*, en een waare *Synochus putrida*. Veelen Stierven reeds den 3den, 4den dag; sommigen zelfs voor de uitbotting. 'Er waren huishoudingen, daar 5 ja 7 na den anderen het met den dood moesten bekoopen. De rotstank was ondraaglyk, alzoo eenige kort voor den dood geheel en al gangræneerden, en zwart wierden.

Zeer dikwyls werden groote ronde wormen ontlast.

Niet tegenstaande nu de gemelde toevallen, als van een *Febris maligna petechialis* by verre de meesten bespeurd wierden, waren 'er echter niet weinigen, daar de pokjes een geheel andere gedaante hadden, zynde *Variolæ crudæ*, *lymphaticæ*, *ichorosæ*, zonder dat ooit een goede etter

etter in dezelven gezien werd, zelfs niet by hen, die 'er van herstelden.

By dezulken duurde de Ziekte lang, gepaard met sterke kwyling, een sleepende Koorts, een zwakke, beevende en radde pols, dun en ongekookt water, groote zwakheid; de puisten, welke altoos slap en ingevallen bleeven, kreegen eindelyk, vooräl in 't gezicht, een bleeke loodverwige couleur; de kwyling minderde te gelyk; 'er volgde groote benauwdheid; belette doorzwelging; somwylen een *Diarrhœa colliquativa*; slaperigheid; gevoel van koude, styfte (*rigor*;) en ten laatsten de dood.

In dit soort, als hebbende alle *Symptomata Febris nervosæ*, deed een weinige warmere behandeling, en 't gebruik van *Stimulantia*, *Alexipharmaca*, vooräl de *Campher*, *Serpentaria*, een rykelyk genot van *Wyn*, de *Salia volatilia*, byzonder de *Tinctura Cort. Peruv. Alexipharmaca* van HUXHAM en de *Vesicatoria*, by eenigen veel nut.

Een derde onderscheid werd men by anderen, wier getal echter niet groot was, gewaar: zulken namentlyk kreegen *Variolæ discretæ*; of *contingentes regulares*; of *confluentes benignæ*; loopende de Ziekte gemaklyk af zonder kwaade toevallen; behalven echter, dat dit soort somwylen door een vry hevige *Angina* vergezeld ging of gevolgd wierd; ook wel eens door een sterke *yle Koorts*, en zelfs eene *Phrenitis*, schoon zeldsaam.

Zonderling was het, dat in deeze en geene

huizen alle de gemelde foorten te gelyk heerfchten, zoo, dat fommigen op de ysfelykfte wyze wierden weggerukt; anderen, hoewel door deezen befmet, de Ziekte allergemakkelykft doorrolden. Zou dan de kwaadaartigheid der Ziekte meer aan het *Seminium morbi*, dan wel aan de *potentia nocens*, moeten worden toegekend? Maar van waar dan het zoo groot verfchil der Epidemien?

Die van de Pokjes zelfs herfteld fcheenen, worftelden nog lang met zwaare *Phymata*, welke by fommigen de geheele vet-rok verteerden. By eenige kinderen heeft men opgemerkt, dat de etterftoffe, na 't eindigen der Ziekte, uit zyn eigen aart niet fcherp genoeg was om de huid te doorbooren, en daar in weinig of geene ontfteeking maakte; en door deeze onmerkbaare verzameling van etter, kinderen byna geheel verrot waren, en 't met den dood bezuurden; terwyl by zulken, waar men in tyds voor gewaakt had, 't leven en de gezondheid herfteld wierd: men vondt namentlyk niet dan hardigheden in de huid, zonder uitterlyke ontfteeking, welke hardigheden tusfchen de vingers gedrukt, de huid als een klein puiftje deed opryzen, 't welk, door het lancet geopend, een ongelooflyke veelheid van etter deed uitvloeien: in fommigen jonge kinderen heeft men 70 ja 80 zodanige bedrieglyke verzweeringen geopend. De Heer Chirurgyn GREEVE heeft veele foortgelyke Lyders behandeld, en herfteld.

Wie weet, hoe veele anderen, daar dit niet by in acht genoomen is, aan de gevolgen der pokjes droevig zyn omgekomen!

Ande-

Anderen bragten 'er wel het leven af, maar hadden hunne gezondheid, of 't gebruik van deeze of geene hunner ledematen verlooren. Eenigen kwamen nog om, lang na dat de Ziekte afgelopen was, door een *metaſtaſis* van de overgebleeve Ziekeſtoffe naar de longen.

In het laatſt van *October*, in *November* en *December* voorål, oeffende zy haar grootſte geweld en doodelykheid, doch in *January* van 't jaar 1779 begon zy een weinig te bedaaren, en allengs te verminderen tot in *Auguſtus*, wanneer ze geheel ophield, hebbende toen 19 Maanden geregeerd, en in de 14 laatſte Maanden (want, van *February*, toen de Pokjes begonnen, tot *half Juny*, zyn de Dooden niet aangeteekend,) weggeſleept 454 Menſchen; behalven die naderhand door derzelver gevolgen zyn omgekomen.

Het juiſte getal der Ingeënten heb ik niet kunnen te weeten komen: zeker is het, dat, ſedert *October* 1778, in welks begin ik de eerſte Inöculatie deed, tot het einde der *Epidemie*, ten minſten 43 door dit gezegend middel gelukkigſt zyn behouden geworden.

Eindelyk moet ik hier nog byvoegen, dat deeze Ziekte allerëerſt begon aan de Zuidzyde der Stad; aan den Noordkant, maar voornamentlyk in 't midden derzelve, lang en hevig woedde; daar en tegen de Ooſtzyde of geheel niet, of immers weinig en goedaartig, aantaſtede. Men moge vry ſtellen, dat 'er misſchien nog wel 2000. zyn overgelaten, welke de Pokjes niet gehad hebben. —— Dat ze ook ter zelver tyd van rondsomme ten platten lande vry

 ſterk

ſterk heerſchte; —— en dat 'er te gelyk veele andere Ziekten waren, welke ik nu kortelyk zal opnoemen.

Dus vond men, in 't voorjaar van 1778, eenige *quotidianæ* en *tertianæ Febres*, maar ongeregeld, ook enkelde *Peripneumoniæ*: in den zomer, behalven een menigte *Colicæ flatulentæ* en *Choleræ leviores*, veele *Vertigines*, *Apoplexiæ*, enkelde waare *Synochi putridæ*, meer *Febres nervoſæ*, *atactæ benignæ*, (Zie SELLE in het fraaije Werkje *Pyretologia Method. p.* 266.) voornamentlyk op veele Plaatſen deezer *Provintie*, die veengrond hebben: in den Herfſt *tertianæ duplicatæ*, enkele *quartanæ duplices*; doch zeer veele *Febres gaſtricæ*, *mucoſæ*, en *remittentes bilioſæ*, (vergel. SELLE *ib. p.* 196 *en* 240.)

A°. 1779. de maand *January* gaf zeer veele Zieken, meeſt echter door *Verkouwdheden*, *Zinkingen*, *Hoeſten*, en *Anginæ Catarrhales* aangetaſt; en geen wonder, daar het weêr miſtig, vochtig, warm naar 't ſaiſoen, en ſchielyk veranderende was: de *Anginæ* wierden by eenige weinigen kwaadaartig, en doodelyk, met bykomende *gangræna* en *petechiæ*; maar alleen in ſcheurbuikige en kwaadſappige lieden.

Doch, van deeze *Angina* zal, in 't vervolg, nader bericht worden.

In *February* nam men, behalven de zoo even gemelde *Catarrhi*, veele *Colicæ pituitoſo-bilioſæ* waar: deeze begonnen met misſelykheid, zwaare benauwdheid, welke lang bybleef, en doorgaans 's agtermiddags zich verhefte; eene witte

beſla-

beſlagene en ſlymige tong, met eenen bitteren ſmaak in den mond, drooge hitte, onruſtigheid en min of meer yling 's nachts; een ongelyke, traage, en ingetrokkene pols; het water natuurlyk, ſomwylen hoog rood. Vrouwen, vooräl van een galachtig temperament, werden daar door aangetaſt. Laxeer-middelen deeden in den beginne geen vrucht; maar de Braakmiddelen ontlaſtten eene menigte gal en ſlym, en verligten terſtond de benaauwdheden, makende te gelyk de huid vochtiger; terwyl dan *Salina, leniter per epicraſin laxantia, Acida* de verdere herſtelling bewerkten. Veelmaal zag men wormen in de ontlaſte ſtof.

De *Variolæ ſpuriæ* lieten zich nu ook in de Stad zien.

In *Maart* waren 'er veele *Variolæ ſpuriæ, lymphaticæ;* enkelde *Febres tertianæ;* meer *Synochi ſimplices; Febres remittentes;* ook weêr eenige *Anginæ ulceroſæ* van eene roode gierſtachtige uitſlag verzeld, en by ſommigen gevaarlyk; en veel *Eryſipelas.*

Dezelfde Ziekten vervolgden in *April;* waar by weinige *Febres intermittentes quotidianæ* kwamen.

Te deezer tyd heerſchte in 't nabuurig Dorp ZYST de Kinderziekte geweldig en kwaadaartig met *petechiæ* vermengd: en deeze Ziekte naauwlyks wat bedaarende, volgde een *Febris miliaris alba epidemica* met groote benaauwdheid, pynlykheid in 't ſlikken, en een onmaatig zweet verzeld, waar toe miſſchien de al te warme be-

handeling niet weinig toebragt. Veelen die de Pokjes, niet zonder groot gevaar, ontworsteld hadden, werden, nog zwak zynde, door deezen uitslag overvallen, en stierven.

In *Mey* had men *Catarrhi*; *Tusses*; *Febres remittentes* met alle teekenen van de *Synochus putrida*, doch, na gegeeven Braakmiddelen, den 3den dag in *intermittentes* overgaande; veel uitslag, voornamentlyk de *Febris urticata*, of *Erysipelas urticatum*, op die wyze, als door den Heer DE MAN beschreeven is, in de *Hollandsche Haarl. Maatsch.* XVIII. Deel bl. 146, en waar in ik voor 't eerst (schoon ze hier dikwyls voorkomt,) bewaarheid zag, 't geen VOGEL in *Prælect. Acad.* p. 115. meldt, te weeten: „ *illud singulare habent*, *quod in frigido magis* „ *emergant*, *& in calido evanescant.*" —— Kinderen kreegen dezelve genoegzaam alleen, en zonder merkelyk ongemak.

Buiten de reeds gemelde *Erysipelas urticatum*, zag men ook in *Juny* veelerlei andere soorten van uitslag, gelykende deeze naar mazelen, geene naar uitkomende Pokjes, en meest verzeld van hitte en pynlykheid in de keel, misselykheid, groote jeukte, ligte buikpynen, en min of meer Koorts.

Dat derzelver oorzaak in de eerste wegen te zoeken was, bevestigde de Geneezing, die zeer gemaklyk door zachte buikzuiveringen te wege werd gebragt.

Voorts had men nog enkelde *Febres ardentes biliosæ*, doch zeldsaam.

In

In *July* was het aantal Zieken niet groot. De uitſlag vermeerderde. Men kreeg meer *Roos*, en dat ſoort, welk met groote blazen opkomt, en door PLENCK *de Morbis Cutan. p.* 58. *Pemphygus apyretus* genoemd wordt, merendeels by het geringe volk.

Daar en boven ligte *Anginæ catarrhales;* eenige *remittentes catarrhales; Colicæ; Choleræ; Diarrhœæ.*

Auguſtus leverde meer Ziekten op: veele *Febres bilioſæ; Rheumatismi inflammatorii; Anginæ inflamm.;* maar vooral *Anginæ malignæ, putridæ*, welke thans ſcheenen toe te neemen en *epidemicè* te heerſchen. Deeze Keelziekte ſchynt in deeze Stad misſchien meer dan elders voor te komen: veele *Epidemien* werden in deeze eeuw waargenoomen; waar van die van de jaaren 1750, 1751, 1769 en 1770 wel de zwaarſte waren; zynde de laatſte naauwkeurig beſchreeven door den Heere KEETELL, in zyne *Diſſ. inaug. de Angina Epidemica à* 1769 *&* 1770. Traj. Bat. à 1773. en daar in de Waarneemingen en 't beloop der Ziekte, door den Hoogleeraar J. D. HAHN uitvoerig, en volgens de natuur zelfs aangeteekend, te leezen [*].

De onze komt, buiten eenige byzonderheden, met die vry wel overéén, en kan dus voor dezelfde Ziekte gehouden worden. Het onderſcheid, welke hier en daar tusſchen die beide plaats

[*] Waar van de Vertaaling by de eerſt komende gelegenheid, om derzelver voortreffelyken inhoud, in de *Natuur- Genees- en Huishoudkundige Jaarboeken* zal medegedeeld worden].

plaats heeft gehad, zal, uit het geen ik daar omtrent nu kortelyk gaa opgeeven, gevoeglyk kunnen worden opgemaakt.

Reeds in de maand *January* zag men deeze *Angina* hier en daar, doch vervolgens zeldzaamer, tot dat ze in deeze en vooral in de twee volgende maanden *September* en *October* geweldiger doorbrak en voor veelen doodelyk wierd; zoo dat sommigen, niet tegenstaande de allerkrachtdadigste middelen, den 2den, 3. 4 en 5den dag reeds de ongelukkige slachtoffers 'er van wierden. Schoon wel kinderen, meerendeels daar door werden aangegreepen, spaarde dezelve echter veele volwassenen niet, vooral Vrouwen.

Een buitengewoone loomheid, zwaarte der ledematen, dofheid, slaperigheid, misselykheid, pooging tot braaken, verlooren eetlust, bedorvenen smaak, gevoel van inwendige hitte, dorst, benaauwdheid, styfte der nek, met meer of min moeilykheid in het slikken, waren de gemeenste teekenen, welke de Ziekte vooraf gingen, en in den beginne by bleeven: de pyn in de keel werd zwaarder, strekkende zich tot aan de ooren uit; de *Tonsillæ* waren een weinig gezwollen; de tong met eene witte geelachtige slymstoffe bedekt; terwyl te gelyk de uitwendige deelen van den hals, de *Parotides* en *glandulæ sub maxillares* opgezet, hard, en pynlyk wierden; deeze zwelling der klieren van den hals werd echter by sommigen niet bespeurd. De neus raakte verstopt en droog; de pols was zeer snel, en klein; op den 2den, meer op den 3. en 4den dag volgde een uitslag, dan eens *Miliaria*, *Purpura*, dan *Scarlatina*; somwylen ging de

de *eruptie* voor de *Angina*; zelden zag ik deeze in 't aangezicht, gelyk in de *Epidemie* van 1769: ondertusschen ontdekten zich in de keel aan de *Uvula*, *tonsillæ*, witte, geele, of bruine zweertjes, welke niet zelden gangræneerden, met een ongelooflyken stank; de kwyling begon, en de stoffe hier door ontlast was zoo scherp, dat daar door 't verhemelte, de tong, en lippen ontveld en zeer gevoelig wierden; uit de neus vloeide een diergelyk scherp vocht; kinderen kwylden sterker, dan volwassenen; eenige bejaarden zweetten onmaatig, reeds in den beginne, en deeze kwylden minder; gemeenlyk echter was de huid geduurende den loop der Ziekte zeer droog, hard, en brandende, zoo dat zelfs by sommige teere vrouwen het vel binnen in de handen dermaate verhard en ver-eeld was, als by den sterkwerkenden boer, na verloop van 4. 5. 6 à 7 dagen verbleekte de uitslag; de huid begon te zwellen, pynlyk, en styf te worden, vooral aan de geledingen en toppen der vingers, welke als dan onbuigzaam waren; by eenigen begon te gelyker tyd de opperhuid te schilveren, doch by de meesten laater, wel eens den 14 en 15den dag, en deeze ontvelling, zoo ze algemeen en gepaard of gevolgd wierd door een zachte uitwaasseming, was ook hier aan te merken als eene volkomene scheiding der Ziekte. Daar de Ziekte ongunstig was, bespeurde men al ras in den beginne eene groote kwaadaartigheid: een zeer kleine, radde, en ongeregelde pols; ongevoeligheid; geduurige ylhoofdigheid; of onophoudelyke geneigdheid tot slaapen; somwylen eene onmaatige zwelling van den hals en het hoofd; eene onverdraaglyke rotstank uit den mond, terwyl de keel als met eene zwarte,

bruine korst bedekt was; *petechiæ* over 't geheele lichaam: ook was 't een zeer kwaad teeken, wanneer zich uit de neus eene zeer lymige, taaie stoffe ontlaste, en 't gezicht daar door als vernist scheen; terwyl zulks gemeenlyk gevolgd wierd door ylhoofdigheid en eindelyk den dood: dit zelfde verschynsel is door my in de Mazelen waargenoomen, en boven by 't Jaar 1777. aangeteekend.

De Hoest, welke in de jaaren 1769 en 1770. deeze Ziekte vooraf ging en verzelde, werd thans niet dan zeldzaam gevonden; daar en tegen klaagden de Lyders nu algemeen over grooten dorst, die toen of in 't geheel niet, of zeer weinig was.

Zonderling is de waarneeming, my door den Heer Doctor Römer medegedeeld, aangaande een jongetje, welk te deezer tyd alle toevallen deezer Ziekte kreeg, zonder de minste aandoening in de keel; doch by wien zich aan een der dyen eene aanmerkelyke en schielyke versterving opdeed, welke nochtans gelukkig scheidde en geneezen werd. Zoude het *miasma catarrhale, putridum* zich hier, in plaats van de keel, aan 't dybeen gezet hebben?

De Geneeswyze vereischte in den beginne der Ziekte by verre de meesten *Emetica*, welke ook by allen veel vrucht deeden; by eenigen werden ook buikzuiveringen, maar slechts door *eccoprotica*, gevorderd; anderszins werden geduurende den loop der Ziekte alleen *Clysmata ex herbis antisepticis* aangewend, zoo 'er genoegzaame ontlasting ontbrak: voorders *Diaphoretica*

en

en *Antiseptica*, waar onder ik my met zeer veel vrucht bediende van den *Tartarus emeticus* tot eene geringe dosis, gevoegd by eene *Potio salina ex sale Absynth. cum succo Citr. saturat &c.* de *Sp. Minder*, *Sp. Nitri dulc*, *Camphora*, *Cortex Peruv.*, en *Elix. Vitrioli*: uitwendig *Gargarismata cum Sp. Salis Ammon*; *Vapores ex Herb. & Fl. Antisept*, *Injectiones*; *Cataplasmata*, hoedanige uit de *Cortex Peruv.*, *Fl. Chamom.* in *Azyn* gekookt en met *Campher* vermengd door my gebruikt, en teffens de *Vesicatoria* vroegtydig, vooral in den nek, aangelegd, dikwerf eene gelukkige uitwerking deeden, daar geen mooglykheid was eenige inwendige hulpmiddelen in te krygen: ook waren de wryvingen van den hals met het *Linimentum volatile* en *Campher* van dienst. Somwylen was een kleine gifte van 't *Laud. liquid. Sydenh.* tegens den nacht noodzakelyk en nuttig.

De aderlatingen waren over 't algemeen nadeelig; gelyk ook eene al te koele behandeling.

Sommigen van deeze Ziekte hersteld zynde kreegen op nieuw een zeer sterken uitslag, zonder Koorts, maar met groote jeukte, zy voornamentlyk, die weinig of niet gezweet hadden. Anderen hielden nog langen tyd eene doofheid en ongevoeligheid in de handen en toppen der vingeren over.

Eenigen, zelfs zulken, die de Ziekte gemakklyk waren doorgerold, kreegen naderhand eene *Oedemateuse* zwelling over 't gantsche lichaam, somwylen verzeld van groote benaauwdheid, moeielyke ademhaling, en een haastig gevaar

van

van te zullen ſtikken: dit gebeurde by hen, die te koel behandeld, te vroeg uitgegaan waren, of onmaatig gegeeten hadden; in zulk een dreigend toeval gaf een Braakmiddel ſchielyke verligting; voorders werden zy herſteld door *Purgantia hydragoga*, *Diuretica leniora* en *Frictiones*; terwyl niet zelden na 't gebruik deezer, zelfs alleen van den *Sp. Minder.* met den *Sp. Nitri dulc.*, een bruine, zwarte, of bloederige pis geloosd wierd. Van ſoortgelyke zwelling en deszelfs gevolgen maaken ook PLENCIZ en ROSEN VAN ROSENSTEIN gewag, zie den laatſtgem. *over de Ziekten der Kinderen*, *bl.* 549. —— Wederom andere ſukkelden naderhand met langduurige *ulceraties* op de tong; of ſterke verſtoppingen en verhardingen der klieren van den hals, wordende echter door den tyd gelukkig opgeloſt.

Men leeze over deeze Keelziekte de Verhandeling *de Angina infantum in patria rec. ann. obſ. Præſ.* AURIVILLIO A WILCKE *Def.* te vinden by SANDIFORT *Thes. Diſſ. Vol.* II. *p.* 349. En de onlangs uitgegeeve *Diſſ.* J. MOL *de Febre Scarlat. anginoſa exeunte A°.* 1780. *Harderovici Obſervata.* [Zie *Gen. Nat. en Huish. Jaarboeken*, V. D. VII. St. bl. 299.]

Dusdanig was het beloop deezer *Epidemie*, welke tot het einde van het jaar voortduurde: doch het geen zonderling is en opmerking verdient; in 't midden omtrent van de maand *November*, kort na den ſtorm, welke toen is waargenoomen, begon zy van gedaante te veranderen, zoo zeer, dat, daarze tot hier toe aanſtonds deszelfs rotten en catarrhalen aart getoond had, ze nu voorkwam met alle bewyzen

van

van ontſteeking, waar door men genoodzaakt wierd herhaalde aderlaatingen te doen, alëer men dezelve konde overwinnen: het bloed was altoos dik en met een ſterke *cruſta phlogiſtica* gedekt: Ze wierd teffens verzeld van dezelfde uitſlag, ſchoon niet zoo ſtandvaſtig, dan voorheen.

In de maand *Auguſtus* werden nog eenige kinderen ſchielyk overvallen van benaauwdheid, misſelykheid, braaking en afgang eener ſtinkende groene ſlymſtoffe, klaagende teffens over vermoeidheid, grooten dorſt, hoofdpyn; waar na zich hier en daar enkelde roode vlakjes vertoonden, en binnen één à twee etmalen de dood volgde. Dit echter gebeurde ſlechts aan weinigen.

In de maand *September* kreeg men ſterke *Diarrhœæ* en *Choleræ*, welke in weinige dagen door een ſoort van gierſtachtige uitſlag vervangen werden en daar na ophielden; *Tuſſes mucidæ; Raucedines; pectoris Dolores rheumatici; tertianæ Febres irregulares.*

In *October* dezelfde Ziekten; ook nog *bilioſæ Febres*, zelfs by kinderen; vooral ſterke *Diarrhœæ*, verzeld van zwaare ſnydingen en krimpingen, walging, benaauwdheid; terwyl de ontlaſte ſtoffe uit een bloederig ſlym beſtond, en door veele vruchtelooze persſingen werd voor af gegaan; uit welke teekenen men deeze Loop gevoeglyk een *Diarrhœa dyſenteriodes* noemen konde.

Ter zelver tyd heerſchte in eenige Diſtricten van deeze *Provintie*, als MAASBERGEN, WOU-

DEN-

denberg, Odyk, Houten, eene waare *Dysenteria bilioso-contagiosa*, doch niet zeer kwaadaartig, naardien de meesten op den 13den en 14den dag stierven, en waarschynlyk door tydig aangebragte hulpmiddelen hadden kunnen behouden worden: de Ziekte maakte echter onder Gods zegen geen groote voortgang en hield ras geheel op.

Nimmer zag men de Verkouwdheden, Zinkingen en Hoesten, zoo algemeen, als in de laatste maanden *November* en *December*; geheele Huigezinnen werden daar door aangedaan; de hoest vooral was zeer hardnekkig en herhaalde zich twee ja drie reizen. Eenigen vervielen in *Peripneumoniæ*; anderen kreegen *Rheumatismi*, *Anginæ serosæ*; *Febres catarrhales*; *Scarlatinæ benignæ*; *Tertianæ*; *Quartanæ* met veele *Symptomata catarrhalia*; *Erylipelas bullosum*. Ook hadden de *Arthrici*, *Podagrici* en *Phthisici* 't erg.

Deeze zyn de Ziekten, welke tot het einde des Jaars 1779. door my hier te Utrecht zyn waargenoomen. Van de Heelkundige gebreken heb ik geen gewag gemaakt; alzo de Heer Chirurgyn Greeve deswegens in 't vervolg uitvoerig berichten zal.

(*was geteekend*)

F. J. VOLTELEN,

Stads Med. Doct.

Utrecht,
January 1780.

KORT

KORT BERICHT

Wegens de GELEGENHEID *der* STAD

AMERSFOORT,

DOOR DEN HEER

J. C. INSFELDT,

Med. Doctor te AMSTERDAM.

Jammer zoude het na myne gedachten zyn, dat de Tweede Stad der *Provincie* van UTRECHT, het Oude, en in 's Lands Geschiedenisfen zoo vermaarde AMERSFOORT, met een diep ftilzwygen in de *Verhandelingen* deezer *Natuur-* en *Geneeskundige Correspondentie* zoude moeten voorby gegaan worden. —— De Zeer Geleerde Heer I. J. VAN DEN BOSCH, onderricht zynde, dat ik eenige Jaaren lang my in deeze Stad opgehouden had, fpoorde my meer dan eens aan, om der *Correspondentie*, zoo veel my doenlyk was, aldaar voordeelig te zyn. Dan, tot myn Leedweezen weinige Geneeskundige Vrienden daar nu meer hebbende, zyn myne pogingen daar toe, tot heden, vruchteloos geweeft; 't welk ik onlangs, met fpyt, vernoomen hebbende, ten minften zelve liever iets wilde berichten, dan meer andere omwegen te gebruiken.

We-

Wegens het Geneeskundige voor het Jaar 1779, kan ik weinig melden. Ik vergenoeg my dus, met aan de Heeren Directeuren van deeze voor de Nederlanden in 't Algemeen, en voor iedere *Provincie*, Stad, en Dorp in 't byzonder, zoo nuttige Natuur- en Geneeskundige *Correspondentie Societeit*, dit onvolmaakte Bericht aantebieden, handelende over de Gelegenheid der Stad AMERSFOORT; grondhartig wenschende, dat door Natuur- en Geneeskundige Stads-Ingezetenen, daar het nooit hier aan ontbrooken heeft, nog heden ontbreekt, een volmaakter Bericht mag inkomen. Niets zoude my aangenaamer zyn, dan dat deeze myne weinige en geringe moeite, in dit geval te vergeefs zoude geweest zyn, wanneer de Edele *Societeit* dit Bericht als overtollig agter liet.

Vooraf moet ik zeggen, dat my tot een grondsteun deezer Memorie gediend heeft de fraaie, en uitvoerige *Beschryving der Stad* AMERSFOORT, door den Heere A. VAN BEMMEL zoo naauwkeurig opgesteld, en te UTRECHT by H. SPRUIT Anno 1760, in Twee Deelen in 8 gedrukt. Ja! eens voor al zeg ik, dat ik, het zoo genoemde Werk doorloopen hebbende, het vereischte van deeze *Correspondentie* daaruit heb genoomen.

AMERSFOORT is in het Oostelyk gedeelte van het Utrechtsche sticht gelegen, omtrent 4 uuren gaans van UTRECHT, en een half uur van het Geldersche grondgebied. —— De Stad is gebouwd op de Rivier den EEM, die uit veele beeken en wateringen, verre uit de VELUWE haar oorsprong neemende, door en benevens

AMERS-

AMERSFOORT te ſamen vloeid, en zich, vereenigende ten *Noorden* deezer Stad, drie groote uuren gaans van deeze Stad af, in de Zuider-Zee ontlaſt. Zeer vruchtbaare weiden vindt men langs de zoomen van deeze Rivier. —— *Ten Westen* heeft men het fraaiſte gezicht van zeer veele Eikene-hakbosſchen, waar van de *Amersfoortſche Berg*, byzonder in 't afdaalen na deeze Stad, rykelyk voorzien is. Eene zeer gelukkige verandering vertoond zich tusſchen beide van een allergelukkigſt gezicht van Koorn en Bouwlanden.

Van UTRECHT komende vertoond zich de Stad als in een diep Dal gelegen. —— *Ooſt en Zuidwaards* wordt de Wandelaar verraſt met de vertooning van zeer goede Landeryen, niet alleen van Koorngewas, maar ook met Milioenen van Tabaksplanten. Winſthalven hebben deeze Tabaksplanteryen ſedert de Amerikaanſche Onluſten in onzen tyd grooteren voorſpoed gehad, dan de Heer VAN BEMMEL ooit had durven denken.

Den door de diepe en drooge Zandwegen vermoeiden Wandelaar, verheugen de menigvuldige Tuinen en Boomgaarden, die rondsom deeze Stad door veele Beeken en Wateringen doorſneeden zyn, en beſproeid worden, waar mede AMERSFOORT omçingeld is. Voeg hier by de verzoo door Kunſt, als wel door de Natuur verrukkelykſte wandelwegen, welke met allerhande ſoorten van binnenlandſche Boomen beplant zyn.

Hoe veel eene goede Ligging van eene Stad

tot de gezondheid kan toebrengen is thans in deeze Eeuw niet meer noodig om te bewyzen.

De gezonde Lucht deezer Hoofdſtad van EEMLAND is van ouds vermaard. De Heer VAN BEMMEL bewyſt het uit den buitengewoonen hoogen Ouderdom, welke veele Menſchen hier bereiken, en geeft 'er aanmerkingswaardigſte gevallen van zynen tyd van op. Een ander bewys daar van heb ik by de hand.

In het aldaar in 1726, opgerichte Kweekſchool der zoogenaamde Janſeniſten zyn jaarlykſch een zeer aanzienlyk getal jongelingen tot Kerkelyke bedieningen opgevoed, welk nog alle (ſchoon veele andere Studien ook by de hand genoomen hebben,) zich nog heden over de gezondheid van de AMERSFOORTSCHE Lucht beroemen. Door ondervinding weet ik, dat 'er ſomtyds jaaren agter elkander voorby gegaan zyn, zonder dat 'er onder een getal van 40 tot 50 jongelingen van 12 tot 25 jaaren, uit allerhande geweſten geboortig, een eenige ziek geworden zy. Ja, ſedert de oprichting van dit *Collegie*, zyn 'er maar tot op heden toe twee voorbeelden van Overleedene Studenten bekend.

De Stad is ruim half zoo groot als UTRECHT, edoch in verre na zoo digt niet bebouwd, noch zoo volkryk.

AMERSFOORT is verdeeld in drie wyken, waar van het quartier van *Bloemendaal* volgens den meergenoemden Schryver 480 huizen bevat. Het quartier de *Camp* is grooter, tellende omtrent

trent 600 huizen. Het allergrootſte is de wyk de *Breül* genaamd, zynde van omtrent 620 voorzien. By gevolg zouden 'er in AMERSFOORT omtrent 1700 huizen zyn.

Het getal der Inwoonderen werd echter in 1760 op maar weinig minder dan 8000 Menſchen gerekend.

Misſchien is dit getal nu grooter, niet alleen wegens den grooteren bloei der Tabaksteeld, maar ook door de in 1779, nog in een groot aanzien zynde, niet lang geleedene opgerichte AMERSFOORTSCHE Laaken-Fabriek. Het in Vreedenstyden zich hier bevindende *Guarniſoen* is nu grooter dan kleiner. Zeker is het, dat de huishuuren zeer aanmerkelyk ſedert een jaar of 4 gereezen zyn.

Veele Stallingen, Schuuren, Tuinen, opene plaatſen worden echter ook agter, en tusſchen de Huizen gevonden. Hier by komen veele breede ſtraaten, ruime grachten, en marktplaatſen, welke alles veel toebrengt aan eene vrye, en onbelemmerde door ſpoeling der frisſche Lucht, en doorwaaing der Winden.

Na myn weeten wordt maar een Kerkhof (zynde dat rondom de kleine Kerk is) tot begraaving der Lyken gebruikt De eenigszins wel begoeden worden in de Kerken begraaven.

Door de in het Spui gelegde Sluizen kan men zoo dikwerf als men begeert, en het nuttig is met het allerzuiverſte water de ganſche Stad ververſchen, dewyl eene der voornaamſte grachten

midden door de Stad loopt, waar mede meest alle de andere grachten eenen onafgebrokenen doorloop hebben. De zoomen der meeste grachten zyn met boomen beplant, alhoewel men ook hier en daar straaten vindt, welke gansch, of gedeeltelyk min of meer met boomen zyn versierd.

De Hoofdgracht ontvangt haar water meest uit de beeken van boven. Schoon zeer veele wooningen haare eigene pompen hebben, welke het zuiverste, en klaarste water opgeeven, zyn 'er verscheidene buurpompen, waar van die, welke in de Muurhuizen tusschen de Lange straat, en het Kerkstraatje is, door kenners voor eene der beste aangezien wordt, opleverende een kristal wit zuiver water, zoo goed als men het elders vinden kan.

Het dagelyks werk der Inwoonderen is gelyk alom, wegens allerhande soorten van Ambachten, zeer verschillende.

De Weevery der zoogenaamde Amersfoortsche witte Stukjens, en der Bombazyde blyft thans noch het meest hier bloeien. Hierop volgt de Tabaks-plantery, die hier reeds in 1615, is begonnen, en dan eens in den bloeienden, en dan weder in eene min of meer vervallen staat geraakt is, schoon ze in 1779, byna tot den volmaakten trap, en hoogste toppunt van welvaard is gereezen. Onnoodig is het de Beschryving der bewerking deezer plant van haar eersten oorsprong tot den vollen wasdom en afzending hier mede te deelen. Ik wyze den daar na

na nieuwsgierigen na de wytloopige onderrechting van den Heere A. VAN BEMMEL.

In de Voorjaars maanden komen veele Vreemdelingen over, om den Tabaksäkker alhier te bewerken; wordende de meeste rype Tabak door de Inwoonderen zelve, of door hunne nabuuren verder bereid en naar alle gewesten bezorgd.

In den Winter vindt het armste, en geringste Volk hier zyne bezigheid in de Zyderyen, daar het Zomers eene veel voordeeliger kostwinning zoekt op het Tabaks-land.

Wie kan eene juiste en nette opgave der gewoone Levensmanier der Inwoonderen van eene Stad doen? Ze is alom verschillend naar maate van den rang, rykdom, beroep, winning enz. De Aardäppels, verschaffen binnen AMERSFOORT den Weever zoo wel als den Tabaksbewerker een goede knap. Het Schaapen Vleesch is in en buiten deeze Stad het meest gezochtste, en gebruikt wordende Vleesch. Veelen misbruiken de laauw warme dranken van Koffy en Thee; het misbruik der sterke dranken is hier in 't algemeen minder, misschien uit hoofde van de duurte, en de geringere dagloonen dan elders. De versche Zeevisch is hier zeer schaars, zoo men de Bot alleen uitzondert. De Rivier-visch is zelfs geen eeten voor den Burgerman, veel minder voor het algemeen.

De oudere Jaarboeken deezer Stad maaken dikwerf gewag van hier heerschende Pestilentie. Veele omstandigheden, welke 'er somtyds by gevoegd worden overtuigen my genoegzaam,

 dat

dat men kwaadaartige en veelligt Rot-Koortsen in vroegere jaaren Pest, of Pestilentie genoemd heeft. Anno 1495. stierven vooral veele Menschen hier aan de Pest, zynde volgens de aanteekeningen 115 Persoonen aan deeze Ziekte in eene week Overleeden. Binnen korten tyd werden Anno 1553, meer dan 400 door de Pest uit het leven weggerukt. Geheele Huisgezinnen zyn in 1599 daardoor uitgestorven.

In het begin van dit Bericht zeide ik, dat ik weinig wegens de Ziekten, welke in AMERSFOORT vooral 1739 geheerscht hebben konde opnoemen.

Door het voortreffelyke Werk van den beroemden SUSMILCH is myne aandacht zoodanig gevallen op de zoo dikwerf, by veelen, als een onnuttig opvulsel der Nieuwspapieren aangezien wordende Getallen der Gebooreenen, Gestorvenen, en Gehuwden, dat ik in ledige uuren geen grooter vermaak scheppe, dan myne gedachten met die van den Genoemden Vermaarden Schryver, ten opzichte van myn beroep, zoo veel 't doenlyk is, te vergelyken. Daar toe heb ik niet alleen noodig, de getallen van eene Stad. De ondervinding leerde my dit zeer schielyk. Om overvloed niet alleen van gedrukte, maar ook aan 't algemeen niet medegedeelde aangeteekende Lysten te hebben, verzocht ik van tyd tot tyd aan myne Kennissen en Vrienden, of ze, zoo 't doenlyk ware, my de jaarlyksche Doop, Sterf- en Trouwlysten van Jaaren herwaards, hoe meer hoe liever, geliefden mede te deelen. Geene onvergeefsche moeite had ik wegens

LIJST der BEGRAVENEN binnen AMERSFOORT van 1763 —— 1779.

	1763.		1764.		1765.		1766.		1767.		1768.		1769.		1770.		1771.	
	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.
January	19	7	7	3	9	9	14	22	14	3	18	4	6	3	18	4	8	4
February	4	5	9	3	11	1	11	7	9	5	8		4	2	17	3	13	9
Maart	6	4	8	8	2	4	9	9	5	2	11	9	6	1	9		23	5
April	7	5	8	7	10	7	8	7	15	6	12	1	8	3	14	1	14	11
Mey	12	6	6	2	10	7	9	7	13	4	14	4	11	3	12	3	7	4
Juny	8	5	5	1	5	6	6	3	9	3	12	2	7	7	6	5	10	5
July	4	9	7	2	8	2	9	3	9	5	3	2	13	3	9	2	8	6
Augustus	10	6	13	4	9	4	5	4	6	7	10	5	5	7	12	3	5	3
September	7	8	8	6	7	4	4	3	7	3	4	4	11	4	13	1	6	5
October	9	3	5	6	9	5	10	8	7	6	3	2	7	2	6	2	9	3
November	7	1	5	5	11	10	5	4	11	6	5	3	10	2	10	5	16	8
December	7	3	8	1	13	13	3	5	12	4	8		13	2	13	2	15	2
	100	62	89	48	104	72	93	82	117	54	108	36	101	39	139	31	134	65
Armen	16	73	23	62	56	61	36	70	25	76	32	54	27	92	23	56	38	56
	116	135	112	110	160	133	129	152	142	130	140	90	128	131	162	87	172	121
		116		112		160		129		142		140		128		162		172
Samen		251		222		293		281		272		230		259		249		293

	1772.		1773.		1774.		1775.		1776.		1777.		1778.		1779.	
	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.	Bejaard.	Kinder.
January	10	3	14	11	12	4	10	4	8	5	9	10	20	9	12	8
February	14	1	9	16	5	5	5	5	16	6	16	8	4	6	15	7
Maart	11	4	9	11	10	1	10	1	8	3	6	6	14	10	9	3
April	22	2	15	17	3		3		5	3	8	10	13	4	16	9
Mey	19	5	9	6	8	5	8	5	7	4	12	6	9	11	22	11
Juny	31	3	5	8	4	1	4	1	7	7	10	8	12	11	9	19
July	19	5	3	2	7	3	7	3	4	2	6	6	8	16	14	17
Augustus	14		8	3	8	7	8	7	4	6	8	14	10	14	20	32
September	19	7	7	4	5	4	5	4	8	7	7	10	10	4	32	34
October	19	7	13	7	2	3	2	3	9	6	5	10	10	8	30	33
November	18	10	12	7	17	1	17	1	8	5	10	10	11	10	34	31
December	10	10	7	3	11	2	11	2	15	9	10	11	11	9	23	28
	206	57	111	95	92	36	90	36	99	63	107	109	132	112	236	232
Armen	18	120	42	112	20	49	25	52								
	224	177	153	207	112	85	115	88								
		224		153		112		115		99		107		132		236
Samen		401		360		197		203		162		216		244		468

De Ziekten in A°. 1779, hebben voornamentlyk beftaan in de Kinder-ziekte; en, de vyf laatfte maanden, in weinige Perfoonen, die door den Rooden-loop en eenige door kwaad-aartige Koortfen zyn weggerukt.

wegens AMERSFOORT. Een Vriend bezorgde my de Sterflysten van 1763 tot 1778.

Dewyl nu volgens myn weeten weinige door den druk daarvan kennis hadden, of konden hebben, heb ik de vryheid genoomen dezelve den Schryveren der *Natuur- Genees- en Huishoudkundige Jaarboeken*, zoo als ik ze bezat, aan te bieden; welke ook daar in geplaatst zyn in het IV Deels Tweede Stuk, bladz. 133. De Lysten het Jaar 1779 en 1780 zyn uitgebreider. Deeze heb ik ook aan de zoo genoemde Heeren Schryvers medegedeeld (*ibid.* bladz. 21 en 22).

Oordeelen de Heeren Directeuren van het daar gedrukte gebruik te maaken. Ik geef volkoomen myne toestemming daartoe [*].

Echter ben ik verpligt te zeggen, dat het weinige welke men daar vindt van de Ziekten, die 1779 en 1780 in deeze Stad geheerscht hebben, aangeteekend is door denzelven Doodgraaver, die ook de goedheid gehad heeft aan mynen Vriend de reeds genoemde Doodlysten van AMERSFOORT mede te deelen.

AMSTERDAM,
den 7 January 1782.

[*] In welk voorstel de Heeren Directeuren gereedelyk toegestemd hebbende, zoo gaan die Lysten dan ook te samen gevoegd hier nevens.]

STEDEN
AAN DEN
HOLLANDSCHEN YSSEL.

KORT BERICHT

Wegens de ZIEKTEN *en* LIGGING *te*

YSSELSTEIN,

Benevens de LEVENSWYZE *der* INWOONDEREN.

DOOR DEN HEER

J. E. LYKLAMA A NYEHOLT,
J. U. & *Med. Doct.*

Met genoegen kan ik melden dat ik hier in den voorleeden Jaare (1779.) geen merkelyk verſchil by die van andere Jaaren waargenoomen hebbe.

Het ſcheen wel by eenigen, dat de (zoo aanhoudende, als tusſchenpoozende) Gal-Koortſen, groote verzwakking te wege bragten, de herſtelling langzaamer maakten en de Lyders dikwyls aan weder inſtortingen, indien ze niet geduurig met Geneesmiddelen aanhielden, onderhevig maakten.

Eene

Eene *Diarrhœa*, van zelve ontſtaan, heb ik waargenoomen; doch in 't geheel niet *epidemiſch.*

Het getal der Zieken is ook niet meerder geweeſt dan in andere jaaren. In die tyden, dat men van elders de droevigſte geruchten vernam, was het hier zeer gezond. Ook ſchynt hier de Ligging van onze Stad en Diſtrict veel toe te brengen, zynde van alle kanten ruim en luchtig, van geene groote Waterplasſen of Moerasſen omringd. Het water komt wel aan een gedeelte van onze Baronie 's Winters op de Landen; doch verlaat het weer des Zomers, en laat geheel geene ſlymige, ſtinkende of bedorvene ſtoffen agter.

De Levenswyze der Inwoonderen is hier zeer geſchikt: men vindt 'er weinigen, die aan buitenſpoorigheden, van welk ſoort, ook, overgegeeven zyn. Het Tarwen Brood en Aardäppels verſtrekken by het grootſte getal, voor het tweede gedeelte van 't Jaar tot voedſel.

KORT

KORT BERICHT

VAN DE

ZIEKTEN, OVERLEEDENEN EN LEVENSWYZE DER INWOONDEREN TE

OUDEWATER.

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEERE

J. W. VAN NOORT,

Med. Doct. enz.

****

In het gepasseerde Voorjaar (1779) hebben alhier veele *Rheumatismi* en *Cardialgiæ*, doch weinige *Febres Vernales* geregeerd; in de maanden *July*, *Augustus*, *September* en *October* heerschten 'er hier, zoo wel als in de omleggende Dorpen en ten platten Lande veele *Febres putridæ* & *biliosæ*; weinigen zyn 'er door *Febres autumnales intermittentes* aangetast; doch in het laatst van de maand *December*, tot in het laatste van de maand *February* deezes loopenden jaars, heeft gemen alhier zeer veele *Anginæ inflammatoriæ* gehad; hoewel deeze Ziekte voornamelyk heerschte onder de Kinderen, zynde 'er zeer weinige Volwasschene, of bejaarde Lieden door dezelve aangetast geworden. Geene *Diarrhœæ* noch *Dysenteriæ*

ſenteriæ heeft men alhier vernoomen; hebbende echter het getal der dooden van het Jaar 1779, dat van 1777 en 1778, byna een derde overtroffen.

Betreffende de Levenswyze der Inwoonderen. Meelſpyzen, Grutten en Aardäppels zyn alhier het daaglyks voedſel onder den gemeenen man. De Boeren integendeel eeten het geheele jaar door niet dan gezouten of gerookt Vleeſch en Spek, met Aardäppelen, Kool, Knollen, Wortelen, Meel-ſpyze en Grutten. De overdaad in Koffy en Thee gaat zoo wel hier ter Stede, als ten platten Lande zoo ſterk als elders in zwang, met en benevens het misbruik van Jenever en andere ſterke Dranken.

LIJSTE

Pag. 540

LIJSTE van het getal der INWOONDEREN binnen de Stad GOUDA en *Jurisdictie* van dien, volgens opgave der Wykmeesteren van dezelve Stad gedaan.

DOOR DEN WEL ED. GESTR. HEERE

A. VERRYST,

Med. Doctor, &c. &c.

	In de	
Eerste	Wyk . . .	804
Tweede	— . . .	837
Derde	— . . .	690
Vierde	— . . .	1287
Vyfde	— . . .	1659
Zesde	— . . .	1080
Zevende	— . . .	717
Achtste	— . . .	650
Negende	— . . .	507
Tiende	— . . .	570
Elfde	— . . .	1416
Twaalfde	— . . .	1171
Dertiende	— . . .	426
Veertiende	— . . .	612
Vyftiende Sestiende	Wyken .	263
		12689

Geëxhibeerd ter Kamere van de Heeren Burgemeesteren, den 17de Juny 1769.

Die in de Godshuizen zyn, waar onder ook het Proveniershuis gereekend wordt, behooren niet tot de opgeteekende, en maaken, ten hoogsten, een getal van vyf honderd Persoonen uit 500

Samen 13189

AAN-

AANTEEKENINGEN VAN GEBOORENEN, GETROUWDEN EN DOODEN TE GOUDA,

Van den Jaare 1700 tot den Jaare 1780 ingesloten.

't Jaar.	Geboorenen.	Getrouwden.	Dooden.
1700	519	207	513
1	564	198	477
2	574	162	518
3	511	132	515
4	508	150	595
5	524	168	700
6	587	207	486
7	630	187	523
8	571	189	552
9	593	167	623
1710	579	147	590
11	577	163	537
12	550	159	510
13	648	199	541
14	605	155	634
15	536	153	571
16	580	161	604
17	547	202	623
18	676	159	572
19	566	178	782
1720	511	170	770
21	527	180	831
22	532	195	559

't Jaar.	Geboo-renen.	Getrouw-den.	Dooden.
1723	575	184	584
24	607	197	588
25	555	175	606
26	600	160	705
27	603	189	697
28	600	182	608
29	541	182	587
1730	636	154	705
31	548	189	548
32	598	187	544
33	564	160	811
34	618	170	595
35	555	155	464
36	538	180	563
37	544	180	648
38	595	179	631
39	571	155	563
1740	483	134	710
41	507	140	834
42	537	175	526
43	480	151	422
44	534	142	427
45	561	147	442
46	538	139	441
47	441	129	431
48	403	139	489
49	507	196	613
1750	489	169	590
51	518	179	605
52	521	111	457
53	514	128	576
54	545	117	520
55	537	139	491

't Jaar.	Geboorenen.	Getrouwden.	Dooden.
1756	498	126	430
57	484	129	434
58	457	142	365
59	476	106	427
1760	512	116	438
61	489	135	510
62	509	137	424
63	549	112	450
64	489	120	468
65	568	139	407
66	425	146	511
67	400	119	410
68	485	126	396
69	481	143	406
1770	481	118	484
71	502	109	462
72	475	113	443
73	471	122	718
74	406	122	485
75	518	121	381
76	476	110	402
77	523	108	478
78	384	131	403
79	406	141	630
1780	414	131	432

NABERICHT

Op het ARTIKEL van de

GELDERSCHE STEDEN

AAN DE

ZUIDERZEE.

KORT BERICHT

VAN DE GELEGENHEID, ROODEN LOOP EN ZIEKTEN, MET EENE LIJST DER OVERLEEDENEN, ENZ.

TE

ELBURG,

In den Jaare 1779.

DOOR DEN HEER

CHRISTIAAN VAN MANEN,

Stads *Med. Doctor* [*].

Dit Steedje is maatig hoog en naar het Noord-Westen tegen de Zuider-Zee gelegen, heeft verder rondsom zich goede Havens, Gras-Bouw-

[*] Dit Bericht te laat ingekomen zynde, is niet dan hier kunnen geplaatst worden; daar het anderszins op

Bouwlanden en Houtgewasſen; Het is omringd met een ruime en thans ſchoone Gracht, telkens met verſch water voorzien, welk onder anderen door een Beek met helder en loopend water, Zuid-Ooſt van den Veldkant zyn oorſprong neemende, midden door de Stad loopt, en met meer bykomend water, door de Gracht, zich vervolgens door eene kleine Haven in de Zee ontlaſt. Binnen deeze Gracht, behalven de Doelen en Ringmuur, is ELBURG verſierd met een hooge breede Wal en Wandelpad beſchaduwd, door hooge Olmen Boomen, dewelke veel tegens de koude of ſterke Zee- of andere Winden dekken. De Straaten en Steegen zyn ruim en regulier. De Inwoonders beſtaan uit gegoede Lieden, Winkeliers, Ambachtslieden, Schippers, Boerderydoende Daghuurders en eenige Jooden, wier levenswyze weinig byzonders heeft met die der omliggende plaatſen:

Alhoewel het diëet en gebruik der Medicynen in Ziekten noch veel verwaarloosd wordt: de 1ſte *Apothecar* leeft nog, by wien eertyds geen *Doctor*, gelyk als nu, maar alleen *Chirurgyns*, als ten platten Lande bekend waren. 't Is ook voor deezen merkwaardigen tyd, volgens de rede en ondervinding hier niet ongezond geweeſt: maar na die twee ongemeene Overſtroomingen in het Jaar 1775 en 1776; en het daar eindelyk opgevolgde byzonder Jaar, heete en drooge Zomer,

op bl. 466. zoude hebben moeten geleezen worden. De *Societeit* heeft echter geoordeeld om het liever in een Nabericht alhier te plaatſen, dan tot het volgende Stuk over te laaten. ——]

mer, is hier ook, gelyk op meer plaatsen, by voorbeeld, al vroeger te HARLINGEN, volgens het kort Verhaal van den Loop aldaar, door den Heer J. DE REUS, die fatale Roode- Pers- Pynelyke- Besmettelyke Loopkoorts ontstaan. Welk verhaal volkomen met het hier voorgevallene overeen komt, en ik het dus woordelyk het myne konde maaken, en daarom hier voor geinsereerd houde; uitgezonderd alleen, dat ik niet ondervonden heb, die uitlag op pag. 22. vermeld; ten minsten niet, dat dezelve tot myne kennisse gekomen zy. Het poeder van PURMAN pag. 20. heb ik niet beproefd; maar geloove, dat het tot de *ordinaria* zal behooren. Het is aanmerkelyk, dat de Loop gemeenlyk dus genaamd, allereerst gebooren wierd, by een Man, die al vier dagen van TEXEL als Schippers Knecht komende, te huis was geweest, en zonder bekende voorafgaande besmetting ziek wierd, door het drinken van eene groote quantiteit koude gekarnde melk, na dat hy door sterke beweeging verhit was: hierop volgde Ziekte met pyn in den buik en daarna afgangen; eindelyk met bloed: ik heb toen ter tyd wel gehoord, dat hem het vet in 't lyf gesmolten en iets doorgegaan zoude zyn. Deeze Ziekte, die op den 4 van *Augustus* begon, werd doorgestaan, in een klein afgelegen huisje, digt by het Kerkhof, in den allermorsigsten hoek, alwaar om dien zelven tyd zyn Kind aan de Pokjes lag, met nog een Meisje omtrent 10 jaaren oud; het Kind hier van hersteld zynde heeft drie weeken daarna den Loop gekreegen, en is den 13 *October* gestorven: het Meisje is aan de zelve gaande en staande gebleeven: zyn Vrouw en deszelfs Moeder zyn in dat huisje of kamer

vry

vry gebleeven, en hebben daarna verſcheidenen aan de Loop liggende opgepaſt. Op den 17. dito; na veele teekens van den Loop doorgeſtaan te hebben, (zoo ver ik kan nagaan, en volgens het getuigenis van den *Med. Doctor*, die ten deele over hem gegaan heeft,) is die Man Overleeden. Daarna heb ik aan beide zyden Patienten beginnen te krygen, welke aan pynen in de Ingewanden, Afgangen ook met bloed laboreerden, gepaard met Koorts. Al vroeg in dit Jaar begonden de beſmettelyke Gal-koortſen zich hier en daar te vertoonen, nu en dan kwaadaartig; en eenige in den beginne uitwendige Koortſen, kreegen in het begin van den Nazomer doodelyke gevolgen. De Kinderpokjes die zich ook al met het begin van het Jaar vertoond hadden, en al veele Kinderen hadden doen ſterven, vereenigden zich ſomwylen met den Loop en gingen ook op zich zelven voort. Het is hier bekend, dat in het Jaar 1740, 50, 60, 70, en 79, de Kinderpokjes ſterk gegrasſeerd hebben, evenwel kan de Inënting hier geen ingang vinden, niet tegenſtaande het nabuurig HARDERWYK, in het gepasſeerde Jaar 1780, zoo veele Exempels van eenen gewenſchten uitſlag gegeeven heeft. Hier uit kan dan blyken, dat de beſmetting, ook die van den Loop, door verwaarloozing en onzuiverheid gebooren en voortgeplant kan worden, en wel onvermydelyk, zoo de ongewoone en bovenmaatige hitte en droogte de verrotting de overhand deed neemen.

Onze Gracht, die door de voorgaande Overſtroomingen ondieper geworden was, had weinig water meer, en was bykans toegegroeid. De

 gooten,

gooten die tusschen de huizen, (ieder Huis staat op zich zelfs,) en die langs de straaten voor de huizen zyn, geeven veel stank door den modder, welke, door verscheidene roosters, opgehouden wordt: de veelvuldige mist en drekhoopen, op de ongelyke en weinig geveegd, of schoon gemaakt wordende straaten en steegen, voornamentlyk die, ten tyde van de besmetting, somwylen nog onreinder wierden: dit alles, door de warmte, tot verrotting neigende, heeft de besmetting van den Loop ook heviger doen zyn. Hier komt by het bekende nadeel voor de gezondheid, spruitende uit het begraven op het Kerkhof en in de Kerk. Hoe veel te meer heeft dit plaats ten tyde der besmetting. Wie ondervindt immers niet, dat de lucht in de Kerk te veel beslooten zynde, eene kwaade hoedanigheid aanneemt; hoe menigmaal wordt immers onder anderen de Koorts daar door gekreegen? Het getal der Huisgezinnen zal omtrent 360 bedraagen; ieder gerekend op $4\frac{1}{2}$ Mensch, zal het getal der Inwoonderen bedraagen 1620, hier by de Huisgezinnen buiten de Zee-Poort, en in het Schependom, gesteld op 40, zoo zal het getal der Menschen in het geheel alhier, *salvo calculo*, omtrent 1800 Zielen beloopen. Het midden getal der Paaren, die Getrouwd zyn, bedraagt 16: dat der Kinderen die Gedoopt worden 60: en het getal der Gestorvenen in de voorgaande Jaaren, was meest onder de 40: in het Jaar 1777, 41: 1778, 52: 1779, 244: 1780, 78; en in 1781, 59. In het Jaar 1779, heb ik 50 Huisgezinnen gevisiteerd, in welken de Loop was: 28, waar in Gal- en eenigen die Rot-koortsen konden genoemd worden; waarin, en anderendaagsche,

die

die eindelyk doodelyk in malkanderen liepen, onder verscheidene gedaanten, in verschillende onderwerpen, somwylen zichtbaar besmettende; en maar 3 aan de Kinderpokjes, niet tegenstaande de veelen daar aan Gestorven zyn. Het gaat daaromtrent hier, gelyk ook ten platten Lande, wanneer de hulp niet sterk in het oog loopt, of gevoelig is, en de intrest niet sterk spreekt, zegt en stelt men: als de Zieke niet veeg is, dan zal hy het wel te boven koomen; en daar wordt dan in berust, zonder verdere hulp te zoeken. Door Wylen den Heer H. VAN DEN BERG, *Med. Doct.* zyn gevisiteerd 28 aan den Loop: 48 aan die besmettelyke en andere Koortsen en gewoone Ziekten: 4 aan de Kinderziekte. Dus 191 Huisgezinnen waar in een of meer Lyders geheel of ten deele eenen *Doctor* geconsuleerd hebben: evenwel het grootste getal, dat min of meer Ziek geweest of Gestorven is, heeft geen- of eigen raad gedaan.

Ja ik herinner my, dat ik den 24 *September* in het hevigste van den Loop hoorde, dat 14 Lyken boven Aarde stonden, waar by maar één die myn Patient was geweest. Hier uit blykt de algemeenheid en hevigheid der besmettinge, voornamentlyk in *September* en *October*, die voor den Ouderdom, Vrouwen en Kraamvrouwen gevaarlyk was, en voor Kinderen allergevaarlykst; (alhoewel ik gehoord heb van eene Vrouw, die sterk geduurende de Kraam en lange daar na gelaboreerd heeft en zonder hulpe hersteld is; ook een exempel van eene Vrouw in haar 90 Jaar, die van den Loop is hersteld;) niettegenstaande 'er voorbeelden zyn van Kinderen, die aan een laborerende Moeder

Zoogden en weinig aangedaan wierden. Men zoude drie graaden van hevigheid in den Loop kunnen ſtellen: de Eerſte, waarin de ondervinding leerde, dat dezelve zonder hulpmiddel als van zelven zich redde, wanneer de Lyders het eeten weinig verlieten, het op de been hielden en genoegzaam geen Koorts hadden, niet tegenſtaande die ſomwylen ſterke doorloopen met veel bloed ondergingen; in welken graad hier zeer veelen gelaboreerd hebben. De Tweede, in welken de Medicynen nuttig, ja noodig waren, het zy braaken, laxeeren, verzachten, en na te veel ontlaſting *Anodyna* en Lavementen. De Derde, in welke geen plaats of gelegenheid voor Geneesmiddelen gelaaten werd, en den 4, 5, 6 en 7den dag doodelyk wierd. Ik heb den *Cortex Simarubæ* menigmaal voorgeſchreeven in minder en meerdere gifte, meeſt in een afkookzel, maar heb geen zichtbaare hulp, of nadeel van denzelven kunnen gewaar worden; zynde my die zeer onvoldoende voorgekoomen: de *Ipecacuanha* heb ik, als de Ziekte niet te heevig, of te ver gevorderd was, het welk zelden gebeurde, daarom weinig of niet toegediend. Hoe een onaangenaam middel dit ook zyn moge, heeft het nochtans verſcheidene maalen nut gedaan, en voornamentlyk in den Persloop, zoo als ik in eigen Perſoon ondervonden heb: hoewel het zomwylen gebeurde, dat, na een Vomitif, door de minſte gelegenheid het braaken aanhield zonder beterſchap. De Rhabarber was van veel nut, als de Ingewanden zich van die Corroſive ſtof niet genoeg ontdoen konden; en daarna, voornamentlyk in ſlappe aandoenelyke geſtellen, daar geene volbloedigheid plaats had, deeden de *Anodyna* veel nut.

De

De *Rheum* met de *Ipecacuanha* gepaard, waren van nut, om de Natuur als voor te koomen en te helpen, om zich te ontlaſten, van dat geene, het welk langer opgehouden, de Koortſen zoo doodelyk by den Loop, verwekten: alhoewel de vatbaarheid, of geſteldheid de grootſte rede van een goed of kwaad gevolg ondervonden wierd. De verzachtende Middelen, waren niet vermoogende tegens de Smetſtoffe, het verwachte of gewenſchte effect te doen, maar tegens de raauwheid en ſcherpten, als gevolgen beſchouwd, deeden dezelve het gewoone nut, wanneer de Ingewanden ontbloot van haar ſlym en de ſmetſtoffe ontlaſt waren. De Zuuren waaren van een uitgeſtrekt nut, gelyk in de Gal-koortſen bekend is; evenwel werden dezelve van alle Lyders niet even gemaklyk verdraagen, wegens de ondraagelyke pynen in de Ingewanden. Vyf myner Lyderen zyn met goed gevolg adergelaaten; en 2, tweemaal: nog Twee die gelaaten zyn, hebben evenwel moeten omkoomen. Echter ſtelle ik geen nut in de aderlaating, dan in enkelde omſtandigheden, wanneer de benaauwdheid met hardheid in den Pols, of wanneer die ingetrokken is, door de hevigheid van de pyn, een te groote volheid aanduit, in welke gevallen de *Anodyna* nadeelig bevonden worden.

Spaanſche Vliegen, heb ik eens met nut aangewend, tegens het ylen by den Loop gepaard', met ſterke Koorts. Tegens de perſing, heb ik eenige maalen met veel nut een klein Lavement laaten appliceeren, uit Olie, Papaver Syroop, Calamintſteen enz. Tot huismiddelen werd Olie met Suiker, ook met Jenever, veel gebruikt en aangepreezen: Ik geloof dat zulks meeſt plaats

 gehad

gehad heeft in den eerften graad, maar weinig met nut, in den tweeden graad van befmetting.

Als een *præfervatif* hebben zeer veelen haar toevlugt genoomen tot Jenever, het welk my door veele gevallen voorgekoomen is van nut geweeft te zyn, om het gemoed en het Lichaam te fterken. Ik heb geen *crifis* in den Loop, waar door dezelve zich zoude op gezette tyden termineeren, noch in den eenen, noch in den anderen dag, befpeurd.

Die Geftorven zyn, werden door de hevigheid der Ziekte, eenigen gemeenelyk, den 3, 4, maar meer den 5, 6, 7 en 8ften, zeer veelen den 9 tot den 14den dag overwonnen. Verfcheiden geraakten aan het fukkelen, en zoo die ftierven, was de Koorts daar de grootfte oorzaak van: dus volgde de Sterfdag de hevigheid meeft van de Koorts; want de hevigheid van den Loop had ook wel eens eene fpoedige redding ten gevolge.

De derde graad der befmetting, naar de gefteldheid in welke dezelve viel, liet zich door geenerhande middelen verzetten, in welke het vermoogen om in te neemen ook ras verminderde; van welke gevallen, my eenigen te beurt gevallen zyn; alhoewel verre het grootfte getal van de 25, in het geheel of ten deele myne Patienten, die ik verlooren heb, op het uitterfte lagen, of geen Medicynen konden gebruiken, of door bykoomende omftandigheden als ouderdom enz. dat al veel hier het geval is geweeft, het welk de Heer Profesfor M. VAN GEUNS ook hier ondervonden heeft.

Wat

Wat is die Smetſtof zoo kwaad voor de Ingewanden van den Menſch? Kan die uit onze vochten, door meerder hitte en onzuiverheid der lucht gedisponeerd, en door eene kwaade *Criſis* gebooren worden; gelyk het eerſte geval hier ſchynt aan te duiden. Hoe ver verſchilt die van de ſtof die de *Epidemice* Koortſen veroorzaakt? Sterk was het geval van onzen Grafdelver: naauwlyks was hy herſteld van een zwaare Galkoorts, aan welke Koorts zyn Vrouw al Overleeden was, of hy begon te graaven tusſchen aan den Loop geſtorvene Lyken, waar van de lucht, toen by dat warme weêr, genoegzaam onverdraaglyk was, zonder van den Loop aangedaan te worden: ook zyn veele Menſchen, die anderen opgepaſt hebben, vry gebleeven.

Anders liep het af met een Man, die reeds eenen ſtervenden aan den Loop had bygewoond, en ook eenige reizen ſterke doorloopen gehad had: Deeze kreeg op het laatſte de Koorts, om den anderen dag eenige maalen, die in eene Ziekte overging; en is op raad van een *Doctor* van HARDERWYK gelaaten, niet lang daarna, kwamen bloedige afgangen en hy Overleed. De Gal-koortſen of liever *Epidemice* Koortſen, die dan meer naar ontſteeking, dan na de verrotting overhelden; Pokjes en Loop vereenigden zich ſomwyl, doch liepen meeſt na ieders vatbaarheid, en hevigheid der Smetſtoffen afzonderlyk; hoewel de *Epidemie* der Koortſen, zich min of meer, meeſt by den Loop ſcheen te voegen. Ik heb eene behoeftige Vrouw bezocht, die verzwakt door veel Kraamens en Ziekten, drie weeken lang laboreerde aan die heerſchende Koorts, waar van zy bykans herſteld

ſteld zynde, werd zy door den Loop wel drie weeken lang overvallen en tot het uiterſte gebragt, en ſukkelde daar na nog wel 10 weeken en leeft nog.

De Roode-Loop-Koorts is nog gevaarlyker en veel algemeender geweeſt als de Koortſen, en heeft gemeenelyk, tot een doodelyk voorteeken, het koud worden der handen; en dit gebeurde ſomwyl verſcheidene dagen van te vooren.

Het zoude verveelende worden, zoo ik veele gevallen wilde ophaalen. Evenwel kan ik niet voorbygaan aan te merken: dat ik zelfs verſcheidene reizen, ten tyde van den Loop, my gevoelde, als of ik de Koorts ſtond te krygen; dit gebeurde echter niet; nu en dan gevoelde ik prikkelingen in den Buik zonder meer; ik examineerde eens den afgang, doen ik zulke ligte prikkelingen door den onderbuik lange voor af gevoeld hadde, en tot myne verwondering, bevond ik den afgang wel natuurlyk, maar als loodkleurig geverwd, of als met fyn potloot beſtooven, dit by my vreemd verſchynſel vermoede ik te zyn, misſchien een uitwerkſel van de Smetſtof van den Loop, en die den ſlym van den endeldarm dus aangedaan had. Lange daar na, den Persloop krygende, was het eerſt dat ik ondervond eene ſchielykere, dan naar gewoonte, neiging tot afgang; dit my ongewoon voorkoomende, examineerde ik den afgang, die eenigszins weeker en met zwarte plekken bedekt, en als of die met inkt beſtort was: deeze vlekken toonden duidelyk aan, dat die te vooren ontdekte loodkleurigheid van dezelfde natuur waren, alhoewel in een ligter graad; de

af-

afgangen daarop dunder wordende verdweenen die zwarte vlekken, welke zich voormaals onaf-gebrooken vertoond hadden, en nu naar het zwart helden, als afgebrooken schorsfen voorkwamen. Daarop volgden de Aambyën, te bloeden zonder pyn; het welk my vreemd zynde, op de eerste ontdekking voorkwam de Roode-Loop te zyn, maar niet lange, of die veranderde in Persloop. De persfingen, met kleine afgangen meest van flym met een weinig bloed, waren menigvuldig na dat de stof tot afgang ontlast was. Hier tegen hebbe ik twee dagen agter elkander een Vomitif uit *Ipecacuanha*, en den derden dag het zelfde middel in minder quantiteit genoomen; met dit gevolg, dat zoo lange de braaking en misfelykheid duurde, de persfing genoegzaam ophield en daarna geheel verminderde; evenwel was ik door de Koorts en fatigue zeer verzwakt, doch de eetlust en krachten kwamen langzaam weêr.

Ik heb hier een geweezen Tuinman hooren verhaalen, na dat hy aan den Loop, gaande en staande gelaboreerd had, dat hy gewoon was Besfen van Sleedoorn te gebruiken, en dat hem zulks geholpen had; dat hy ook in den Jaare 1748, toen hier eenige geringe Menschen aan den Loop gelegen hebben, dezelve ook gehad had, en mede op dezelfde wyze, in 't Jaar 1737, wanneer hier verscheidene Menschen, meest behoeftigen, van den Loop aangedaan waren, toen hy in den Ampte van DOORNSPYK woonde. Nu hebben hier veel meer dan de helft der Inwoonderen, de Jooden niet uitgezonderd, gelaboreerd aan den Loop, en het getal die gezet Medicynen gebruikt hebben, is na

gelang

gelang klein; de gemeene Man kwam in het begrip, dat de Medicynen van weinig nut waren, en waren nalaatig om die te zoeken.

De Heer en *Med. Doctor*, Burgemeester M. S. VAN COOTH, zoude kunnen getuige zyn, hoe Zyn Wel Ed. de Boeren hier in den rondom by gelegen Ampte van DOORNSPYK, gevonden en gelaaten heeft. Dit kan ik zeggen uit myne ondervinding, dat de gewoone opgenoemde middelen, op zyn tyd, na vereisch van omstandigheden gelukkig aangewend, menigmaal zichtbaare en gewenschte gevolgen hadden; en in tegendeel, kan ik van andere middelen onvoldaan zynde afgaan; maar dit is *methodicè* en moeielyk, en onder anderen voor den gemeenen man, die het menigmaal tot het uiterste laat aankomen niet voldoende: gemakkelyker en zekerder zoude een generaal middel (*Antidotum*) of Specificq præservatif zyn, wanneer de smetstof tot een hoogen trap van zyn vermogen geklommen ware. Zoude dit in de Azyn kunnen gezocht worden? Ik heb van een geval hooren gewagen, dat in de hevige pynen en bloed loop, tot verfrissing van den mond een fles met Azyn agter een wierd uitgedronken met een zeer goed gevolg.

In het oude Mannen en Vrouwen-Huis, het Feithen-hof genaamd, waar in de besmetting later ingevallen is, zyn, op beloop van de Natuur, 3 Mannen en 4 Vrouwen aan den Loop Gestorven; 4 Mannen en 3 Vrouwen hebben gelaboreerd, en 14 zyn genoegzaam vry gebleeven.

In *November* begonden alle Ziekten te verminderen; en zyn, behalven eenige overblyffels van dezelve, geheel opgehouden: ja, tot heden, zynde den 24 *Maart* 1782. toen de Loop hier op het hevigfte was, is zy buiten in den Ampte van DOORNSPYK, rondfom, ook fterk in den Ampte van NUNSPEET voortgegaan, en heeft eindelyk te HARDERWYK noch verfcheiden Menfchen aangetaft [*].

[*] Vergeleeken met de *Nederlandfche Jaarboeken* voor het Jaar 1780. N°. 1. bl. 55.]

Het

Het getal der Paaren die Getrouwd zyn.	1778 —— 15	Paaren.	Kinderen die Gedoopt zyn.	64	gewoonlyk omtrent 60.
	1779 —— 14			29	
	1780 —— 17			57	

Het getal der GESTORVENEN is geweest, toen de Loop grasseerde, in de Maanden

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
Augustus September October November	37	64	66	167

244
167
———
Dus 77 in de agt overige Maanden Overleeden.

Het

Het geheele getal der Kinderen, of die by Avond gewoonlyk begraven worden, bedraagt 103; en ten tyde van den Loop 66: dus 37 Kinderen buiten den Looptyd. Hier by zoo die proportie egaal was van in het geheele Jaar 18 Kinderen, voor de 4 Maanden, ten tyde van den Loop; zoo zouden 'er 55 kunnen gesteld worden, behalven één enkelde bejaarde, aan de Kinderziekte overleeden te zyn, voor het grootste gedeelte; want hier moet af het gewoone getal, en dat der meerdere Ziekten. 48 Kinderen zyn door bykomst van en aan den Loop gestorven. Als men nu een ordinair getal van Overleedenen, in één Jaar, steld op 40, zoo zoude men 36 over hebben, die men kan stellen overleeden te zyn aan de regeerende intermitterende remitterende en continuerende Koortsen, van een inflammatoiren galachtigen of rotachtigen aart, enz.

CALCULATIE VAN 'T JAAR 1779.

53——88——103. in het geheel Geftorven.
3——64—— 66. ten tyde van den Loop, of, voor 4 maanden.

16——24—— 37. ten tyde voor den Loop, of, voor 8 maanden.
6——10—— 7. gewoon getal, van 8 maanden.

10——14—— 30. voor den tyd van 8 maanden.
5—— 7—— 15. voor den tyd van 4 maanden, zoo die proportie egaal was.

15——21—— 35. Kinderen aan de Pokjes Overleeden.
21.

36 Menfchen, (bejaarde) aan de heerfchende Koortfen Overleeden.
35.

71. Aan Pokjes en heerfchende Koortfen.
40. Voor die gewoonlyk Sterven.

111.
244. Die Geftorven zyn.

133. Blyft over, voor die aan den Loop Geftorven zyn, het zy, daar door alleen, of ten deele.

LIJST DER OVERLEEDENEN,

In 't Jaar 1777.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
January	1	2	0	3
Febr.	0	3	0	3
Maart	3	0	0	3
April	0	1	0	1
Mey	2	1	0	3
Juny	0	1	1	2
July	0	2	3	5
Augušt.	3	1	1	5
Sept.	0	1	3	4
Octob.	1	3	3	7
Nov.	1	1	0	2
Dec.	1	0	2	3
Dus	12	16	13	41

In 't Jaar 1778.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
January	1	4	1	6
Febr.	1	3	3	7
Maart	1	0	0	1
April	5	2	1	8
Mey	1	2	0	3
Juny	2	1	1	4
July	1	0	1	2
Augušt.	0	3	1	4
Sept.	0	1	1	2
Octob.	1	3	0	4
Nov.	0	2	1	3
Dec.	1	3	2	6
Dus	14	24	12	50

LIJST der OVERLEEDENEN,

In 't Jaar 1779.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
January	1	4	4	9
February	2	2	4	8
Maart	0	0	3	3
April	3	2	1	6
Mey	1	3	3	7
Juny	1	3	8	12
July	4	5	9	18
Auguftus	4	2	8	14
September	7	23	29	59
October	21	30	29	80
November	5	10	5	20
December	4	4	0	8
Dus	53	88	103	244

(Auguftus–November:) ten tyde van den Rooden loop. 133

Tusfchenpoofende en aflaatende Brand of Galkoortfen 36

Kinderpokjes 35

Gewoone Ziekten 40

Alhoewel het gewoone getal der Overleedenen, in dit Jaar, wegens de kwaade invloed der Lucht, grooter moet gefteld worden.

LIJST DER OVERLEEDENEN,

In 't Jaar 1780.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
January	2	3	0	5
Febr.	5	2	5	12
Maart	2	1	1	4
April	0	0	2	2
Mey	0	3	1	4
Juny	2	0	1	3
July	0	1	0	1
Auguſt.	2	0	1	3
Sept.	6	4	4	14
Octob.	3	3	4	10
Nov.	5	5	3	13
Dec.	3	3	1	7
Dus	30	25	23	78

In 't Jaar 1781.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
January	2	5	2	9
Febr.	3	1	4	8
Maart	0	3	3	6
April	(*) 1	0	0	0
Mey	3	0	2	5
Juny	0	0	0	0
July	0	3	0	3
Auguſt.	5	3	0	8
Sept.	5	3	0	8
Octob.	3	1	2	6
Nov.	1	3	0	4
Dec.	1	1	0	2
Dus	23	23	13	59

(*) Zynde een Vreemde Drenkeling.

En tusſchen de 13 en 14de Ziel is uit der tyd gerukt door den Loop; en tusſchen de 7 en 8ſte van de Inwoonderen in 't geheel Geſtorven; zynde het gemeenlyk de 45ſte geweeſt. Hoewel, volgens de onderſtaande Lyſten, het getal nog meerder zoude kunnen geſteld worden; maar door elkander gerekend, met de Kinderziekte en Gal-koortſen, die nu en dan het getal der Overleedenen veel doet vermeerderen.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
1765	10	11	3	24
1766	10	13	10	33
1767	6	17	9	32
1768	6	14	3	23
1769	10	6	1	27
1770*	14	14	39	67
1771	7	16	15	38
1772	15	15	9	39
	Dus 78	106	89	283

* In 't Jaar 1770, in de Maanden *February* en *Maart*, zyn 27 Kinderen, meeſt aan de Kinderpokjes, geſtorven.